

- DISSERTATIONES
- ETHNOGRAPHICÆ
- TRANSYLVANICÆ

Kicsi Noémi

Mesterből éneklész

Erdélyi kántorok
a kommunista rezsim alatt

Kicsi Noémi

Mesterből éneklész
Erdélyi kántorok a kommunista rezsim alatt

DISSERTATIONES ETHNOGRAPHICÆ TRANSYLVANICÆ

Sorozatszerkesztők

Ilyés Sándor
Jakab Albert Zsolt
Pozsony Ferenc
Vajda András

KICSI NOÉMI

MESTERBŐL ÉNEKLÉSZ

Erdélyi kántorok a kommunista rezsim alatt

Kriza János Néprajzi Társaság

Kolozsvár

2025

Lektorálta:

dr. Báর্থ Dániel néprajzkutató, intézetigazgató, egyetemi tanár
(ELTE Néprajzi Intézet, Budapest)

dr. Tánczos Vilmos néprajzkutató, az MTA tagja, egyetemi tanár
(BBTE Magyar Néprajz és Antropológia Intézet, Kolozsvár)

Támogatók:

© Kriza János Néprajzi Társaság

© Kicsi Noémi

Szerkesztette: Jakab Albert Zsolt

Borítóterv: Szentes Zágon – IDEA Plus, Kolozsvár

Számítógépes tördelés: Tipotéka, Kolozsvár

Nyomdai előkészítés, nyomtatás, kötés: F&F International

Descrierea CIP a Bibliotecii Naționale a României

KICSI, NOÉMI

Mesterből éneklész : Erdélyi kántorok a kommunista rezsim alatt /

Kicsi Noémi. - Cluj-Napoca : "Kriza János" Néprajzi Társaság, 2025

ISBN 978-606-9015-49-0

94

39

Annának és Andrisnak

Tartalom

Előszó helyett	9
Bevezetés	13
A kántori kultúra megközelítése	18
A kántorság etnográfája. A közösségi kultúra megközelítésének lehetséges szempontjai és módozatai.	18
Fogalomhasználat. A téma interdiszciplináris meghatározottsága	18
A kántorok mint vallási közösség kutatása	26
Az emlékező, beszélő kántor – narratológiai megközelítés	35
Korszak, korszaktudat, terep	40
Terepmunka, források, módszerek	43
A kántori szerepkör – a kántori státus interdiszciplináris megközelítése	51
A kántorság és intézményeinek megjelenítése a művelődéstörténet szakirodalmában	51
Szerepfogalom a társadalomtudományokban	54
A kántori státus a római katolikus, a református és az unitárius egyházban	56
A kántori szerepkör történeti áttekintése	59
A kántorok elődei	61
Kántorok a dualizmus időszakában	75
A két világháború között	76
A kántorképzésről	81
A római katolikus egyházban	81
A protestáns egyházban	84
Pap–kántortanító/kántor viszony a 20. században	87
A 19. század végén, a 20. század elején	88
A két világháború között	89
A kommunizmus ideje alatt	91
Erdélyi magyar kántorok 1948 és 1990 között	93
A kántorválasztás mint népszokás (gyergyószentmiklósi példák alapján)	93
Kántoriskolások a plébánián	105
Maros megye református kántorai 1948 után	109
Az 1948 utáni erdélyi unitárius énekvezérképző tanfolyamok rövid története (1950–1976)	122
Az énekvezérképző tanfolyam levéltári dokumentumai	123
1950–1960 között	126
1960–1970 között	127
1970–1978 között	132
Interjúk, egyéb források összevetése a levéltári dokumentumokkal	134
Összegzés	136

Kántori élettörténetek	137
András Márton gyergyócsomafalvi római katolikus kántor élettörténete .	137
Ferencz Sándor nagykászoni római katolikus kántor élettörténete .	158
Magyarosi Sándor kisfülpösi református kántortanító élettörténete .	188
Kecskés Gyöngyvér unitárius kántor élettörténete	194
Kitekintés az 1989-es rendszerváltás utáni időszakra a kántori szerepkör alakulását illetően	202
Következtetések, eredmények	207
Szakirodalom	216
Mellékletek	249
Gyakrabban használt rövidítések	249
Helységnévmutató	250
Adatközlők névsora	257
Képek	258
Rezumat	317
Abstract	319

Előszó helyett

Az emberi énekhang csodálatos világával, a hangszeren való játék és muzsika jelenlétével születésem óta megáldott a Teremtő. A mezőségi apai nagyanyám előszere-ttel, kitartással és türelemmel próbálta tanítani a református egyházi énekeket az unokáknak, sőt annak bajelhárító varázserejét is alkalomadtán nagy beleéléssel demon-strálta. Mikor egy-egy nagyobb vihar közepette a szél úgy tekerte, csavarta az udvar közepén a magas körtefát, mintha tövestől akarná reánk borítani, és a villá-mok úgy cikáztak a közeledő estében „tüzes ménkű”-ként, hogy az utolsó ítélet elő-szele is beléremegett a lelkünkbe, akkor énekelni kezdte, hogy: „Ameddig Jézus él, ameddig ő segél, / Nem bánthat gond és félelem, Ő van mindig velem.” És lám, mű-ködött, mert a fa nem dőlt a házra, és nem csapott belénk az „istennyila”.

Édesapám, ahogy hangszer került a kezébe, pár perc matatás, hallgatózás, pity-tyogtatás, pengetés, nyomkodás, fújás után eljátszott minden olyan dallamot, ami csak eszébe jutott. Játszott tangóharmonikán, szájharmonikán, harmóniumon, fu-rulyán, ahogy éppen adódott, de ő maga is készített fadobozból citerát, kóré mu-zsikát, fűzfa sípot, dobót. A kottát sohasem ismerte, de eljátszott ő egyházi éne-ket, népdalt és műdalt, a kommunizmus idején a tévében felcsendülhető slágere-ket, könnyűzenét. Néha kiapadhatatlan, feneketlen kútnak tűnt a sok dallam, ami a fejében, szívében, torkában lakozott, éppen hangulatától függően. Hol szomorú, hol vidám, vagy éppen szerelmes nótákat énekelt és kísért. Hallgatósága a felesége, a drága jó édesanyám, és az öt gyermeke volt. Annál tovább sohasem merészkedett, nagyobb közönségre nem tartott igényt.

A gyergyóalfalvi anyai nagyszüleim hithű római katolikusok voltak, ahol a nyá-ri vakációk alatt a vasárnap reggeli kicsi mise kötelező program volt az unokáknak, felekezettől függetlenül. A templomi orgona bűgása, a kántor mindent átható, csen-gő, tiszta hangja, a tömjénfüst illata, a sötétebb zúgok sejtelmes, titkokat őrző misz-tikuma gyermekkorom meghatározó élményei voltak. Szép lassan ismertté váltak a katolikus népénekek is a reformátusok mellett. Csak egy dolog zavart akkoriban, hogy én vajon miért nem kapok ostyát, mint a többi gyerek?

Hosszú út vezetett addig a felismerésig, hogy a maroscsapói nagyanyám isten-félelmét és megnyilvánulásait a néprajztudomány mindennapi, megélt (vernaku-láris) vallásosságnak nevezi, de emellett létezik egy hivatalos (doktrinális) vallá-sosság is, amit a későbbi munkahelyemen tapasztaltam meg, és adhattam nevet megértés szintjén is a fogalomnak. A tanulmányaim során jutottam el szintén arra a felismerésre is, hogy a rokoni kapcsolatokban oly természetes módon elfogadott felekezeti különbségeket a vallástudomány ökumenizmusnak hívja, és a gyermeki lázadásom, hogy nálunk reformátusoknál nincs ostya, nincs Szűz Mária, és oly sok gyönyörű kis szentkép, amit a templom kijáratánál osztogattak egy-egy pap ezüst-, vagy gyémántmiséjén (ezek a csodás, kincseket rejtegető, takaró megnevezések

szinte elbűvöltek), a 14. éves kori konfirmációmmal enyhült. A családban tehát az ökumenizmus természetes dologgá vált, és egy idő után az is világos lett számunkra édesanyám makacs ragaszkodásában, hogy mindenki marad a saját vallásában, úgy, ahogy megkeresztelték, ő maga is hivatkozva az 1568-as tordai országgyűlésen elfogadott vallási toleranciára és szabadságra.

Egyházzenei érdeklődésem forrását nemcsak gyermekkori élményeim jelentették, hanem később megtapasztalhattam a kórusban való éneklés örömét. Először csak ösztönösen, majd később egyre tudatosabban kerestem az igényesebb kórusmuzsikát művelőket. A 2000-es évek elején a Marosvásárhelyi Kántor-Tanítóképző Főiskolán lehetőségem adódott holland protestáns gyülekezeteket meglátogatni, és óhatatlanul összehasonlítani az ottani kántorok orgonajátékát, a gyülekezet többszólamú énekét az itthon tapasztaltakkal. Fájdalmas volt a felismerés, hogy az erdélyi történelmi egyházakban (legyen az római katolikus, református, evangélikus vagy unitárius) a hívek nem ismerik a kottát (tisztelet a kivételnek). Az az érték, ha túlharsogjuk, túlkiabáljuk egymást éneklés gyanánt, és ritka a szép kiművelt éneklés még a kántorok között is, az orgonajáték szintjéről nem is beszélve. A hosszan elnyújtott, vontatott, nehézkes éneklési mód szintén az erdélyi keresztény gyülekezetek sajátossága. Sajnos ez a stílus azoknál az egyházi énekeknél is megfigyelhető, ahol egyáltalán nem indokolt. Ha összehasonlítjuk a tőlünk nyugatabbra levő országok éneklési szokásaival, azt figyelhetjük meg, hogy már Magyarországon is sokkal ritmusosabban énekelnek, mint Erdélyben. Itt azt a kevés éneket, amit a gyülekezet ismer (legalábbis a protestáns gyülekezetekben az énekeskönyvben található énekek egy töredékét ha éneklük, a többi ismeretlen), azt gyakran annyira elnyújtva éneklük, hogy egy-egy zenei mondatnak a végére két-három levegővétellel ha jutnak, amit egyébként egy levegőre kellene. Így az eltúlzott nyújtás a szép éneklés rovására megy. Ez nem a mélyen átélt szövegekből adódik, hanem sajnos a kántorok bizonytalan orgonajátéka, hangszerismerete és énektudása hiánya miatt alakult ki, vagy éppen a nem is létező kántor miatt. Mára már úgy tekintünk a jelenségre mint népszokásra. Gyakran találkoztam azzal a helyzettel, hogy a pap vezeti a gyülekezeti éneklést. Ha egy-egy vendég lelkész szolgált, aki a Szilágyságból vagy Kalotaszegről érkezett Marosvásárhelyre, meg is jegyezték, hogy náluk sokkal lassabban énekelnek, mert náluk így szokás. A főiskolai évek alatt a hon- és népismereti táborokban Erdély több tíz (ha nem száz) településén megfordulva, majd kántorként és főiskolai óraadó tanárként az ott tanuló diákoktól ugyanezt a tapasztalatot megerősítve, felmerült a kérdés, hogy miért van ez így? A történelem folyamán Erdély mindig híres volt a peregrinusairól, a tudományok, az irodalom és a művészetek magas szintű műveléséről. Miért épp az egyházi zene, az orgonák állapota, a kántorok szaktudása és megbecsülése került ebbe a siralmas helyzetbe? Voltak sejtéseim a rendszerszintű hiányosságainkról, a vasfüggöny mögötti kommunista blokk egyházellenes politikájáról, a kántorképzés ügyeiről, amivel magyarázni próbáltam a jelenséget, de még mindig ott volt a kérdés, hogy az 1989-es rendszerváltás után 35 évvel is miért tartunk ott, ahol tartunk? A kolozsvári Babeş–Bolyai Tudományegyetem Bölcsészka Magyar Néprajz és Antropológia Intézete mesteri képzésére irat-

kozva szűkebb környezetem hatására abban reménykedtem, hogy a főiskolai Karácsony Sándor-i gondolatokat tovább gördítve, talán jobban belelátok a néplélektanba, a vallási néprajzba, az emberi viselkedések mechanizmusaiba, és olyan elméleti fogódzókát találok kérdéseimre, melyek árnyalják és közelebb hozzák a lehetséges válaszokat. Nos, a magam számára megtalált magyarázatokat egy nyolcéves kutatói munka után ebben a kötetben sűrítettem, melynek létrejöttét nagyon sok segítőnek, támogatónak, szellemi mentornak köszönhetek, és most felajánlok a kedves olvasó számára is.

A kötet egyes fejezetei jelentek már meg résztanulmányokként az elmúlt évek során hivatkozva az itt, végre egyben látható teljes kutatásra. Nagy örömmel tölt el, hogy sikerült támogatást szerezni a kötet megjelentetésére a Kriza János Néprajzi Társaság jóvoltából, egyben köszönöm dr. Jakab Albert Zsoltnak a támogatását ez ügyben, és hálás vagyok dr. Tánczos Vilmos egyetemi tanárnak, akadémikusnak folyamatos ösztönzéséért a kiadásra. Ugyanakkor nagy várakozással tekintek a könyv megjelenése elé. Milyen lesz a fogadtatása? Lesz-e visszhangja? Lesz-e érdeklődés iránta? A magam részéről szeretettel ajánlom a könyvet baráti öleléssel az erdélyi kántoroknak, lelkészeknek felekezettől függetlenül, és mindazoknak, akik hajlandók a kántorokra más szemszögből is tekinteni, mint ahogy eddig bármilyen kontextusban találkoztak velük.

Mielőtt részletesebben belevágnánk, nem szeretnék megfélekezni a már előbb említett segítőkről, támogatókról, szellemi mentorokról.

Először is köszönetet mondok a kolozsvári Babeş–Bolyai Tudományegyetem Bölcsészkarára Magyar Néprajz és Antropológia Intézet oktatóinak és munkatársaiknak a befogadásért és a kutatás alatt nyújtott szakmai segítségért.

Köszönöm tudományos szakmai irányítómnak, dr. Tánczos Vilmos egyetemi tanárnak, akadémikusnak a doktori disszertációm megírásához nyújtott önzetlen, kitartó, biztató és támogató szakmai segítségét, az irántam való bizalmát, aki nagy türelemmel, időt nem kímélve olvasta, javította, véleményezte kézírataimat. Köszönöm a Babeş–Bolyai Tudományegyetem Hungarológiai Doktori Iskola vezetőjének, dr. Keszeg Vilmos egyetemi tanárnak, mesteri disszertációm irányítójának, hogy elindított ezen az úton, a Doktori Iskola munkatársainak, dr. Pozsony Ferenc egyetemi tanárnak, akadémikusnak és dr. Szabó Árpád Tőhötöm egyetemi docensnek szakmai véleményezésüket, tanácsaikat. Köszönöm dr. Bárh Dániel egyetemi docensnek a doktori disszertációm opponensi véleményezését, bírálatát, valamint dr. Peti Lehel tudományos főmunkatárs véleményezését. Hálás vagyok minden egyes tanácsukért, szakmai meglátásukért, véleményükért.

Köszönetet mondok az erdélyi egyházi levéltárak munkatársainak: dr. Bernád Rita-Magdolnának, dr. Berekméri Árpád-Róbertnek, dr. Ősz Sándor Elődnek, Kurta Józsefnek, dr. Molnár Lehelnek a támogató, bátorító hozzáállásért, a levéltári kutatásokban nyújtott szakmai segítségért.

Köszönöm mindazoknak a kántoroknak, adatközlőknek segítségét, akik vállalták az interjút, beengedtek személyes, egyéni életterükbe és nevüket vállalva nagy bátorságról tettek tanúbizonyságot: András Mártonnak és lányának, Balázs Erzsébetnek

Gyergyócsomafalván, Ferencz Sándornak Kászonaltízben, Fejér Antalnak Gyergyószentmiklóson, Csernátoni Klárának édesapja, Magyarósi Sándor életrajza összeállítása kapcsán Marosvásárhelyen, Kecskés Gyöngyvérnek Marosvásárhelyen, Kristóf Istvánnak Sáromberkén, Dézsi Ferencnek Szászbonyhán, Balogh Etelkának Marosvásárhelyen. Az interjúkészítés óta két kántor is elhunyt: András Márton és Kristóf István. Nyugodjanak békében! Hálás vagyok, hogy az utolsó órában volt szerencsém megismerni őket, és személyesen is találkozni velük. Köszönöm beszélgetőtársaimnak, Ötvös József ny. ref. lelkésznek a sok hasznos tanácsot és útbaigazítást, András Zoltán nagyvásárosi polgármesternek a beszámolóját a kántorok családtagjainak, lelkészeknek, tanároknak, falustársaknak, volt kántor-tanítóképzős diákoknak az információkat, megosztott gondolataikat.

Köszönetet mondok a Károli Gáspár Református Egyetem Pedagógiai Kara oktatóinak, illetve közvetlen jelenlegi és volt munkatársaimnak, elsősorban dr. Barabás László főiskolai tanárnak szakmai tanácsaiért, dr. Gál Józsefnek, Simó Helgának, Kerekes Timeának és Berekméri Csillának türelmükért, megértésükért, bátorításukért, amelyet tanúsítottak a kutatás során.

Köszönetet mondok támogatóimnak, a Román Tanügyi Minisztériumnak, valamint a magyarországi Külföldi Magyar Intézetekért és Nemzetközi Oktatási Kapcsolatokért Felelős Helyettes Államtitkárság Nemzetközi Magyar Nyelvi Képzésért és Oktatásért Felelős Főosztálya Márton Áron Kutatási Program anyagi támogatásáért. Hálával tartozom a tanulmányok kiadásában önzetlen segítségnyújtásért az Erdélyi Múzeum-Egyesület szerkesztő bizottságának és a Kriza János Néprajzi Társaság szerkesztői bizottságának.

Végül, de nem utolsó sorban köszönetet mondok családomnak, szüleimnek, páromnak, gyermekeimnek, akik támogattak, türelemmel és szeretettel elviselték hol fizikai jelenléttel, hol fizikai jelenlét nélkül is hiányomat a kutatás során.

Marosvásárhely, 2025. július 12.

Dr. Kicsi Noémi

Bevezetés

Néprajzkutatók kérdésfeltevésével párhuzamban – „mitől magyar a magyar?”¹ – a kántorok identitásával kapcsolatban tettem fel magamban ugyanígy a kérdést: mitől is kántor a kántor? Szükséges-e megfogalmazni a kántorok sajátos arculatát? Az egyértelmű igen válasz után, tovább kérdezhetném, hogy jó-e az, ahogy eddig ismerték a kántorokat, ha egyáltalán ismerték, vagy ismerik-e a kántorok saját magukat? Fontos-e a múlt megismerése, az emlékezés, a gyökerek vagy gyökér nélkül is elboldogulnak? Az episztemikus kíváncsiság mögött, mely kutakodásra sarkalt, valahol ott lebegett előttem a remény, hogy a felmerült kérdéseimre kielégítő válaszokat találok. Az viszont messze túlmutat reményeimen, hogy feltevéseim szerint, ha közösségként működik a kántorság, felismerve saját arculatát, képes lesz a múlt integrálásával, gyökereivel az öntisztulásra mindazon aggodalmaim mellett, hogy jelen pillanatban még a kántorság létjogosultsága is megkérdőjeleződik adott esetben.

Jelen monográfia² tárgya az erdélyi történelmi egyházak kántorainak az egyházi intézményekben, a lokális társadalomban betöltött *státusa*, *szerepe*, *viszonyainak* elemzése, *életpályája*, a *kántorság* mint foglalkozás módosulásainak, változásainak folyamatában való tettenérése. Időkeret szempontjából a kommunista rezsim periódusa volt a fő cél, de folyamat jellegéből adódóan, elkerülhetetlen az előtti-, utáni időszakra való kitekintés.

A több évet felölelő terepmunka, melynek eredményeképpen az összegyűjtött rendelkezésekre álló adatok mennyisége – szóbeli közlések, interjúk, levéltári és egyéb dokumentumok – összességében meghaladta a négyezer oldalt, ebből a konkrét felhasznált mennyiség mintegy kétezerre tehető. Az adatok *forrását* tekintve az előbb említett mennyiségből az életútinterjúk 250 oldalt, a fennmaradó 1750 oldalt a római katolikus, református és unitárius levéltári dokumentumok mellett az adatközlők családi fényképalbumai, oklevelek, levelezések, búcsúztató szövegek, énekeskönyvek, kották, egyházi folyóiratok jelentették.

1 Balázs Lajos a *Mit ér a népi kultúra a globalizáció korában?* című tanulmányában olyan aktuális kérdéseket feszeget, mely a népi kultúra mellett egyben a magas kultúrát is érinti. A globalizáció korában az értékrendzavar sokakban félelmet kelt. A felsorolt példák mellett, hogy hogyan válaszolhatunk a *kik vagyunk?* kérdésre, Balázs Lajos arra hívja fel a figyelmet, hogy a népi kultúrának az anyagi, szellemi értékek birtokában meg kell találnia új szerepét, az új hordozókat a megváltozott társadalomban is. (Balázs 2004: 147, 150, 156.)

2 Jelen kötet a Babeş–Bolyai Tudományegyetem Bölcsészkar Hungarológiai Doktori Iskola Magyar Néprajz és Antropológia Intézetben 2021-ben megvédett doktori disszertációm javított változata, figyelembe véve az opponensek javaslatait, ajánlásait. A disszertáció címe: *Erdélyi kántorok 1948–1990 között. Római katolikus, református, unitárius kántorok élettörténete*. Tudományos irányítója dr. Tanczos Vilmos egyetemi tanár, akadémikus volt.

A kántori *életpályamodell* megalkotásának egyik sarkalatos kérdésfeltevése az volt, hogy az adott egyházi, társadalmi, kulturális és politikai közegben az egyén számára milyen lehetőségek voltak adottak a *szerep* megéléséhez, gyakorlásához. Egy másik felvetődő kérdés volt, hogy ezekre a körülményekre az individuum, és/vagy intézmény, milyen válaszreakciókat, stratégiákat fogalmazott meg, akár saját maga, akár a közösség számára. Az adott helyzetben a felekezetek szerinti – katolikus, református, unitárius –, sajátos célokat követő szabályszerű viselkedéskomplexum meghatározott struktúrában zajlott, ami *pozícióhoz, státushoz* kötött. (Linton 1936: 113–132.)

Elsődleges célom az volt, hogy felülvizsgáljam a kántori státust nemcsak társadalmi, de egyházzenei, egyháztörténeti megközelítésben is, és feltárjam a folyamatok tendenciáit. Azaz feltárni mindazokat az összefüggéseket, viselkedéseket, kapcsolatokat és viszonyokat, amelyek meghatározták és alakították a kántori szerepkört, különösképpen az 1948 és 1990 közötti időszakban. A monográfia logikai felépítésében a történelmi lépték makrodimenzióitól a mikrodimenzió, az egyéni felé halad, abból a megfontolásból, hogy az egyéni életutak, akárcsak az intézményi narratívák a történelmi cezúrák kijelölésével nyerjenek értelmezési keretet. A kötet végén pedig az intézményi/egyéni adaptációs stratégiák felfedezésével, a státusok, funkciók, szerepkörök tisztázásával és az életpályamodell körvonalazásával sor kerüljön a következtetések megfogalmazására.

Feltételezéseim szerint a kántortanítói státus megszűnte, a kántortanítókat képező patinás egyházi intézmények államosítása, valamint a modernizációs folyamatok olyan változásokat idéztek elő a kántori szerepkörben, melyeknek hatására a szakmai identifikáció, a kántori azonosságtudat igen változatos mintázatát hozhatta létre az erdélyi kántorok körében. Az egyháznak mint intézménynek ez az időszaka az útkeresésről, a megoldások kereséséről, az alkalmazkodásról szólt, és a kialakult helyzet kapcsán feltehetően a kántorsággal szemben sem lehetősége, sem szándéka nem volt megerősíteni a státust. A hivatás vesztett nemcsak az egyházban, de a társadalom egészében betöltött funkciójából. A szerepkör adott esetben nem állta meg a helyét, mint önálló foglalkozás; a kántori életpályák alakulásában ugyan lehettek felekezeti és regionális eltérések, viszont a kántor egyénisége, mint a *hivatalos és népi vallásgyakorlásban* egyaránt jelenlévő entitás, lokális szinten befolyásolhatta, alakíthatta a kántorság fogalmát.

A *kántori kultúra megközelítése* című nagyfejezetben azokat az elméleti fogódzókat kerestem, melyek a feltett kérdések megválaszolására és a célok elérésére leginkább megfelelnek. A kántorságot bármilyen szemszögből tekintjük és elemezzük az etnográfia területén – úgy is mint foglalkozás, úgy is mint vallási közösség, vagy éppen a népi és/vagy hivatalos kultúra részeként –, minden egyes vetületének nagy szakirodalma van nemcsak a nemzetközi, hanem a magyar néprajztudományban is. A kántornak mint beszélő, emlékező, történeteket mesélő, adott történelmi korszakban, fizikai-geográfiai, szociális-társadalmi térben és kontextusban élő entitás elemzésére szintén rendkívül gazdag szakirodalom áll rendelkezésünkre. Ezek között eligazodni, eleinte nagy kihívást jelentett

számomra.³ Ezekben az alfejezetekben a teljesség igénye nélkül csupán néhányat válogattam, melyekről úgy gondoltam, hogy leginkább alátámasztanak a fogalmak terén azt a tapasztalati mezőt, melyet a hivatás gyakorlása során „bennszülöttként”, majd a monográfia előkészítése révén a levéltári- és terepkutatás során szereztem.⁴

A következő alfejezetben a *kántori szerepkör* társadalomtudományi reprezentációit kerestem, ugyanakkor a szerepelméletek bemutatásával, és az egyes felekezetek szabálykomplexumainak ismertetésével mindazokra az elvárásokra, értékrendekre, kulturális tökére próbáltam rávilágítani, amelyeknek meg kellett/kell felelnie a hivatás gyakorlásának.

A *kántori szerepkör történeti áttekintése* alfejezetben az egyházi zene evolúciójának látószögén keresztül mutatom be a teljesség igénye nélkül a rendelkezésemre álló egyházzenei, társadalom- és vallásnéprajzi, pedagógiatörténeti szakirodalom alapján azokat a korszakhatárokat, melyek mérföldkövek voltak a kántorokkal szemben támasztott elvárások szakmai-tartalmi kérdéseiben, a képzésében, illetve azokat a tényezőket, amelyek befolyásolhatták a kántori életpályát. A *pap-kántor viszony alakulása a 20. században* címmel külön alfejezetet szántam a konfliktusok tárgyalására. A társadalomtudományi vizsgálatok fő áramvonalában egyre gyakrabban és intenzívebben megjelenő téma a konfliktuskutatás. Szociológiai értelmezés szerint a konfliktusnak kiemelt szerepe van abban, hogy feloldja az intézmények merevségét, gátolja az intézmények megcsontosodását, a haladást szolgálja. De hogyan alakul ez a történelmi egyházakban a 20. század során? Ezekre a kérdésre kerestem a választ ebben a részben.

A második nagyfejezettől kezdődően (*Erdélyi magyar kántorok 1948 és 1990 között*) saját alapkutatásomat mutatom be levéltári források és kántorokkal készített interjúk alapján. Az 1948 és 1990 között keletkezett római katolikus, református és unitárius levéltári dokumentumok vizsgálata tematikájában más-más vetületet mutatja be az erdélyi kántorságnak. A Gyulafehérvári Főegyházmegyei Levéltár Gyergyószentmiklósi Gyűjtőlevéltárában a kántorokra vonatkozó dokumentumok közül, a hatalmas dokumentummennyiségre való tekintettel, a kántorválasztás szokásait emeltem ki. A mindhárom történelmi egyházban szinte azonos procedurális megkötésekkel, szabályzatokkal lezajló kántorválasztás egyik eklatáns példája a Gyergyószentmiklósi Római Katolikus Plébániai választás 1966-ból. Lényegesnek tartottam, hogy a levéltári kutatásokat még élő adatközlők, a dokumentumokban szereplő személyek beszámolóival egészítsem ki, vessem össze. Így alakult, hogy

3 Etnográfiai, antropológiai alapképzés hiányában a Babeş-Bolyai Tudományegyetem néprajz és antropológia mesterképzésén, majd ugyanott, a Hungarológiai Doktori Iskolában folytatott tanulmányaim során a kimaradt szakirodalmi, elméleti háttérrel is pótolnom kellett. Ezért külön köszönöm a disszertáció témavezetőjének, dr. Tánczos Vilmosnak a segítségét, türelmét, amelyet irántam tanúsított a tanulmányok megjelentetése során. Külön köszönöm dr. Keszeg Vilmosnak, a mesteri dolgozatom témavezetőjének, aki elindított ezen a nyomvonalon, felismerve az alapképzésen szerzett ismereteim (tanító-kántor) célravezető kamatoztatását.

4 Bővebb szakirodalom az egyes fejezetek kifejtésénél lábjegyzetekben megtalálhatóak.

Gyergyószentmiklóson Fejér Antal kántor dokumentumait sikerült egybevetni az előszavas, vele készített interjúból elhangzottakkal.

Az Erdélyi Református Egyházkerületben az egyházközségek számát tekintve⁵ reprezentatívnak minősíthető a Marosi Református Egyházmege, amelynek iratanyaga a Marosvásárhelyi Fiókleveletárban található. Az itt végzett kutatás a személyi iratgyűjtők alapján veszi számba a Maros megyei református kántorokat. A kutatás azon kívül, hogy kik voltak a hivatás gyakorlói, a kántorok végzettségét, egyházi besorolását, társadalmi státuszát vizsgálta. A statisztikai adatok olyan kántorokat reprezentálnak elég szép számmal, akiket személyesen is ismertem, főként a kommunizmus utolsó periódusában alkalmazottakat. Ismertem életútjukat, sorsukat, láttam pályájuk alakulását a későbbiekben, a politikai fordulat után is.

A Magyar Unitárius Egyház Kolozsvári Gyűjtőlevéltárában a püspökség által szervezett énekvezérképző tanfolyamokra vonatkozó dokumentumok alapján rekonstruáltam a képzés történetét 1950-től 1976-ig, azaz az utolsó próbálkozásig. Az Erdélyi Református Egyházkerületben nem volt hasonló vállalkozás, itt csak kizárólag az egyházmegek szerveztek alkalomadtán kántori vizsgákat, a képzés magánúton történt, éppen ezért figyelemre méltó a sokkal kisebb létszámú unitárius közösség kezdeményezése a kommunizmusban. A dokumentumokban fellelhető adatokat, a képzés körülményeit, kulcsszereplőket Kecskés Gyöngyvér unitárius kántorral – aki maga is részt vett a képzésen – beszélhettem át, kérdezhettem meg olyan részletekről, amelyeket a hivatalos egyházi iratokban hiába is kerestem volna. A Gyulafehérvári Római Katolikus Kántoriskolában viszont folyamatosan zajlott a kántorképzés, melynek következménye az volt, hogy szakmai, képzési szempontból homogénebb kántor-közösséget tudott létrehozni. Éppen ezért releváns példa a történelmi egyházak közötti különbségek feltárására a gyergyószentmiklósi kántorválasztás pályáztatás útján való lebonyolítása 1966-ból, annál is inkább, mert a szakmailag egyenlő esélyekkel induló pályázók közül a kiválasztás rámutat azokra a narratívumokra, elvárásokra, amelyek „számítottak” egy katolikus közösségben a kántort illetően. Ez a nagyobb fejezet mutatja be tehát az intézményes kereteket, viszonyokat, melyek részben hatással voltak a kántori szerepkör alakulására, módosulására.

A *Kántori élettörténetek* című fejezetben az általam készített, összesen 7 életút-interjúból, élettörténetből végül négyet (két katolikus, egy református és egy unitárius kántor) elemzek: András Márton gyergyócsomafalvi és Ferencz Sándor kászó-náltízi katolikus kántorok, Magyarosi Sándor kisfülpösi református kántortanító, illetve Kecskés Gyöngyvér unitárius kántornő élettörténeteit. A személyek „kiválasztásának” fő szempontjai a felekezeti különbségtétel mellett a kántori életpálya

5 Az 1990 előtti közvetlen időszakban a határos két egyházmege, a Marosi és a Maros-Mezőségi egyházmege a gyülekezetek száma szerint nagy különbséget mutatott. A Marosi egyházmege mintegy 60 egyházközséget, míg a Maros-Mezőségi egyházmege 16 egyházközséget foglalt magába. Később ez az arány valamennyire kiegyenlítődött (Ma 46–31 az arány). De más egyházmegekben is nagy aránytalanságok voltak és vannak. A Tordai egyházmege most is csak 14 egyházközséget foglal magába.

választásának motivációi, a felkészülés során tett erőfeszítések, a kántori életpályát befolyásoló, a korszakra jellemző sorseseemények és az adaptációs stratégiák jellegzetessége, valamint az egyén társadalomban betöltött szerepének függvénye volt. Az interjúk mellett a rengeteg családi fotóból való szelektálás kihívást jelentett az adatközlőkkel kialakult érzelmi kötődés miatt, hogy kellő objektivitással a kutatói célok érvényesülhessenek.

Az 1989 utáni időszakra való kitekintés című nagyfejezet a kántori szerepkörben bekövetkezett változások általános, rövid számbavétele. A forradalom utáni közvetlen időszak az egyházak életében igencsak mozgalmasnak mondható. Az élettörténetekből is kitűnik, hogy az egyházak kulturális rendezvények színhelyivé váltak. A kórusmozgalmak, különböző találkozók eseménysorozata a kántorok mozgásterét is megnövelte. A közösségi alkalmak a „tömegvonzással” a kapcsolatok kiszélesítését, a konfliktusoknak teret biztosító cselekménysorozatokat hozta magával, ugyanakkor a professzionalizmusra is nagyobb hangsúly került. Ez a rövid kitekintés csupán felvillantása azoknak a jelenségeknek a rendszerváltás utáni időszakból napjainkig, melynek alapkutatása tulajdonképpen még várat magára. A monográfia végén utolsó, különálló nagyfejezetként került sor az összefoglalásra, a következtetések levonására.

A kántori kultúra megközelítése

A kántorság etnográfiaja. A közösségi kultúra megközelítésének lehetséges szempontjai és módozatai

Fogalomhasználat. A téma interdiszciplináris meghatározottsága

„Egy szöveget megérteni mindig azt jelenti, hogy önmagunkra alkalmazzuk.”
(Hans-Georg Gadamer)

A kántorság mint gyűjtőnév ab ovo egy közös foglalkozást gyakorló ember csoportot vagy közösséget feltételez, melynek néprajzi/antropológiai⁶ leírásának célja megtalálni a közös érdekek ideáit, habitusát, értékrendjét, kulturális tőkéjét, azaz mindazt, „ami számít”,⁷ illetve megkeresni azokat a kapcsolódási pontokat, amelyek ezeket az embereket közösségként definiálhatják.

A monográfia tárgyát tekintve, valamint kitűzött céljait szem előtt tartva, fontos kérdés, hogy milyen értelmezési keretben nevezhetnénk egyáltalán közösségnek az erdélyi kántorokat? Továbbgondolva, közösséghez tartozás kritériumának tarthatjuk-e az erdélyi létet, a római katolikus, református, unitárius felekezethez tartozást, egy kisebb régió kulturális egyesületének tagságát, vagy akár maga a foglalkozás gyakorlását egy-egy intézményen belül?

A *közösség* fogalma a 20. század első felében jelenik meg történészek és antropológusok munkáiban, mint az industrializált, mobilis 19. század végi „modern társadalom” ellentéte (MacFarlane–Harrison–Jardine 1977: 1). Ekkor alakul ki a „közösség mítosza”, melyet, mint a *hagyomány*, a *stabilitás*, az *egymásrataltság* és a *kollektív emlékezet* fogalmai írtak körül (Tóth G. P. 2002: 10).

Tóth G. Péter sorra veszi azokat a közösségtanulmányokat, melyek a társadalomtudományok különböző diszciplináiban láttak napvilágot az elmúlt száz-száznegyven évben (Tóth G. P. 2002). Ezek közül nincs módomban valamennyit felsorolni és külön tárgyalni, viszont a kántorságot, mint közösséget meghatározó, a tu-

6 Hofer Tamás az *Antropológia és/vagy néprajz. Tanulmányok két kutatási terület vitatott határvidekéről* című tanulmánykötetével „következtesen hirdette, hogy a magyar néprajz megújítása csakis az antropológia korszerű eredményeinek meghonosításával valósítható meg” (lásd Pozsony 2017: 69). A két diszciplína határvonalait, ha eddig a kutatás módszerei közti különbségben látták a kutatók, mára ezek egybemosódtak, és szinte fel sem merül a kérdés, hogy az antropológusok által közkedvelt oral history alkalmazható-e a magyar népi kultúra kutatásában (Hofer 2009).

7 Arthur W. Frank a *Why Study People's Stories? The Dialogical Ethics of Narrative Analysis* című tanulmányában – a miért kutatni élettörténeteket, és a narratívák elemzésének etikai kérdései témában – Charles Taylor és Alan Wolfe felvetéseire reflektálva, mely szerint a történetmesélőben létezik egy *a priori* magasabb rendű életforma kép, amelyhez viszonyítja önmagát, de a narratívákban csakis az jelenhet meg, ami a mesélő perspektívájában „számít” (Frank 2008).

dományos kontextust megalapozó szakirodalmat a teljesség igénye nélkül érdemes áttekinteni.

Alan MacFarlane, Sarah Harrison és Charles Jardine a közösségkutatást nemcsak mint fogalmat tisztázták, hanem annak adatgyűjtési és adatszervezési lehetőségeit módszerként határozták meg. A közösségek valamilyen hasonlóság vagy különbözőség mentén való definiálása többeket is foglalkoztatott, mint John K. Campbellt, aki a „gazdasági kapcsolatok, a földművelési struktúrák, a házassági, háztartási kapcsolatok területileg is jól körülírható rendszerei mellett a szokások, rítusok, kultúrák és nyelvek akár dialektusként is megragadható jelenségéről beszélt” (Tóth G. P. 2002: 15), vagy William G. Skinnert említve, aki a terepmunkái során rájött, hogy a hasonlóságok mellett a különbségeknek is közösségalkotó szerepe lehet (vö. Campbell 1964; Skinner 1964–1965).

Az 1950-es években a közösségkutatásban Eric R. Wolf vezette be a *hálózat* kifejezést, mely aztán kulcsszóként terjedt el a szociálanropológiai vizsgálatok sűrűjében. Eric R. Wolf szerint a közösség nem más, mint a csoportkapcsolatok hálózata (Wolf 1956). Thomas Hylland Eriksen szerint az első antropológus, aki használta a *social network* kifejezést, szintén az 1950-es években, John Barnes volt. John Barnes a kisközösségek és a nagyobb léptékű társadalmak közötti különbséget a hálók sűrűségében látta. A *network* jellemzője, hogy fluktuáló jellegű, nincs benne állandóság, sőt Manuel Castells azt is megkockáztatta, hogy az „információs társadalmat” úgy jellemezze, mint egy bizonytalan, a határok állandó elmozdulását indukáló társadalmat, ami nem más, mint a *hálózatok társadalma*. (Eriksen 2006: 106–107.)

Ez a kulcsszó végül a hálózatok tudományában teljesedett ki Barabási Albert-László kutatócsoportjának munkájában, mely mára nagyon sok tudományterületet érint.⁸ A *hálózat* kifejezést a kötetben inkább a mindennapi szóhasználatban elterjedt értelmében használom, úgy mint az ismeretségi kör, a szociális háló szinonimája, amelybe az egyének köré csoportosuló érzelmi, szellemi és érdekviszonyai tartoznak.

A társadalomtudósok leggyakoribb három megközelítése a *közösség* fogalmához: a hely (place), érdeklődés szerinti (interest) és a szellemi, lelki (communion) közösségek körülírásával (lásd Willmott 1986, Lee–Newby 1983, Crow–Allen 1994).

A közösség szót gyakran a lokalitás, az elhelyezkedés szinonimájaként értelmezik.⁹ A modernizációs folyamatok során „a település egyre kevésbé nevezhető

8 A hálózatok elmélete a társadalomtudományokban főként a szociális hálók feltérképezésében játszik fontos szerepet, ahol a csomópontok, illetve a konnektorok identifikációja által közelebb kerülhetünk a közösségek működési elvének komplex rendszeréhez, az események mozgató rugóinak ábrázolásához. Jelen esetben az egyházi intézmények kapcsolódási pontként való értelmezésével felfedhetnénk az eseményeket befolyásoló kulcsfontosságú személyeket, és a személyek hátterében, ha van ilyen, a viselkedések célorientált koherenciáját. A valóságos és véletlen hálózatok modellezése rendkívül összetett és bonyolult feladat, amelyre jelen kötet nem vállalkozik. (Barabási 2016: 114–115.)

9 Német nyelvterületen két szót használnak a közösség-elméletre: a *Gemeinde* és a *Gemeinschaft* szavakat. A *Gemeinde* szót idiomatikusan fordítva szomszédságot, a *Gemeinschaft* pedig az emberek közötti kapcsolat minőségét jelenti. Az angol nyelvterületen szintén két értelemben használják: *lokális közösség* (local community) és *morális közösség* (moral community) (lásd Vercseg 2016).

a klasszikus értelemben *közösségnek*, és a térbeli kötöttségek szerepe egyre csökken a társadalom életében” – mondja Szelényi Iván (Szelényi 1973: 7). A 20. század elején az amerikai antropológusok, többek között Robert Redfield és tanítványai, a távoli, törzsi népek résztvevő megfigyelésen alapuló etnográfiai leírások területéről „gyakorta átmerészkedtek a szociológia empirikus vadászterületére” (Vörös M. 1994: 252), a kortárs társadalmi kutatások terepére. A Chicagói Iskola szociológusai, közöttük George Simmel, Robert Park és Louis Wirth egyetértettek abban, hogy a modern urbanizáció fejleményei radikálisan növelik majd az egyén szabadságát, de utóbbi két kutató nem mondott le a társadalmi szolidaritás szükségességéről vallott nézetéről. „A nagyváros század eleji amerikai kutatói tehát úgy látták, hogy a kor urbanizációs – és általános társadalmi – változásainak lényegét egy új típusú szubjektum formálja. Arról, hogy is alakítja a modern városi embert olyanra, mint amilyennek Simmel és – valamelyest eltérő módon – Mead leírta, és hogy mi vezeti társadalmi kapcsolatainak alakításában, valamint, hogy mindez hogyan formálja a város térbeli elrendeződéseit, Parknak és Wirthnek, vagyis a Chicagói Iskola két generációja vezéralakjának is eltérő véleménye volt. Mindkettőjük esetében igaz azonban, hogy a tér szerepének értelmezése az emberi természet új lényegének megértésével, valamint az egyéni szabadság és társadalmi rend dilemmáival kapcsolódott össze.” (Zentai 1992: 257.) Ferdinand Tönnies a *közösség* (Gemeinschaft) és a *társadalom* (Gesellschaft) közötti különbségre hívta fel a figyelmet. A viszonyok, kapcsolatok döntik el, hogy egy valóságos, szerves életnek (ez a közösség), vagy egy mechanikus képződménynek (ez a társadalom) vagyunk-e a tanúi (lásd Tönnies 2004). Andrew Clark szerint a közösség fogalma egy diffúz koncepció, amely magába foglalja az identitás és hovatartozás, a hasonlóság és különbség, bennfoglalás és kizárás, a hely és idő, modernizációs folyamatok, földrajzi/geo-politikai és társadalmi jelenségek kérdéseit egyaránt (Clark 2007: 4). A szociálanropológusoknál maradván, a *társadalmi élet* leírására Thomas Hylland Eriksen megállapítása adhat elméleti fogódzót, mely szerint az mindenekelelt „cselekvésekből és interakciókból áll: ha az emberek nem állnának kapcsolatban egymással, a társadalom nem létezne többé” (Eriksen 2006: 69). Itt a *cselekvő* fogalma magában foglalja azt is, hogy a cselekvő képes mérlegelni, mit tesz. Ebben az esetben a társadalom vagy közösség leírására módszertani megközelítés szempontjából az empirikus kutatáshoz elég megvizsgálunk az interakciók, cselekvések tudatos mérlegelését, a viselkedések koherenciáját.¹⁰ Azaz, ha egy csoportot, közösséget szeretnénk vizsgálni, a legkézenfekvőbb kideríteni, hogy annak a társadalomnak a tagjai maguk hogyan viszonyulnak a különböző kapcsolati hálózataikhoz, milyen jelentőséget tulajdonítanak az egyes eseményeknek, történeteknek. (Eriksen 2006: 104.)

10 Az empirikus kutatások területéről Kamarás István *Egyházközség-építők (Egyházközségek és papjaik)* című könyv „Hogyan válhat egyházközségből közösség?” című fejezete eklatáns példa ilyen jellegű vizsgálatra, amelyben a szerző egy budapesti külvárosi plébánia életéből gyűjti össze az *elhangzott szövegeket* az 1980-as évek végéről. Ebben a különböző társadalmi rétegből és státussal rendelkező gyülekezeti tagok véleményeiből összeállít egy sor példát, amellyel a megkérdezettek szerint közösséggé változtathatják az egyébként formális közösséget. (Lásd Kamarás 1992: 81–93.)

Az érdeklődés szerinti közösség értelmezésekben a személyiség megnyitotta a nem lokális alapú közösségi szerveződés lehetőségeit – írja Vercseg Ilona. Ilyen szempontok az identitás, a vallás, a foglalkozás. A szociálpszichológia képviselői kezdték el rendszerezni a 20. század közepétől az emberi viselkedést és annak szabályait, illetve a csoport életét szabályozó törvényeket. Robert K. Merton például értéktelenül használja a közösség fogalmát, ehelyett a *csoport*, mint a *dinamikus egésze* fókuszál. „Természetesen minden csoport egyúttal közösség is, de azok a közösségek, amelyeknek tagjai nincsenek egymással interakcióban, nem tekinthetők csoportoknak” (lásd Merton 2002). Robert K. Merton kevésbé szoros köteléknek tartja a közösséget, mint a csoportot, mert azt mondja, hogy gyakran „nagyszámú olyan embert jelölnek vele, akik között az esetek túlnyomó többségében semmiféle társadalmi interakció nem áll fenn, noha egyazon társadalmi normákat tartanak magukra érvényesnek” (Vercseg 2016).

A szellemi/lelki közösséget egy adott helyhez, csoporthoz vagy elképzeléshez való kötődésként képzelhetjük el leggyengébb formájában – mondja Vercseg, illetve legerősebb formájában valamilyen mély találkozást jelöl, nemcsak más emberekkel, hanem Istennel.

Az egymást átfedő, átható és kiegészítő értelmezéseknél találjuk az *odatartozás* és *kötődés*, valamint az *identitás*, *amelyben a közösség osztozik* jelenségeket. Anthony P. Cohen az *odatartozás* és a *kötődés* jelentősége mellett arra hívja fel a figyelmet, hogy a közösségek tanulmányozásánál a struktúrák külső burkait áthatolva a közösség tagjai nézőpontján keresztül juthatunk el a lényegi kérdésekhez, mert nem az a fontos, hogy külső szemlélőként egy szintén külső szempont szerint mit látunk, hanem ők hogyan látják (Cohen 2001: 20). Egy közösség realitása – mondja Cohen, attól függ, hogy az emberek milyen mértékben tartják életképesnek a közösségi kultúrát.

Az *identitás* fogalmát Barna Gábor fogalmazza meg igen lényegre törően, tömören, amikor a népi kultúra és a nemzeti kultúra szerepét taglalja: „A népi kultúra és a nemzeti kultúra az azonosságtudat felépítésében is fontos szerepet tölt be. Az identitás fogalma csak a mi/ők – én/ő ellentétpárban értelmezhető. Reflektáltsága csak bizonyos konfliktushelyzetekben erőteljes, amikor választ kell adni arra a kérdésre: ki vagyok én, mi vagyok én?” (Barna 2011: 71–72.) A vallási identitás fogalmára bővebben a vallási néprajzi kutatások során még visszatérek.

Tomka Miklós a nagy egyházak közéleti és politikai szerepéről legalább öt társadalmi-politikai tényezőt határoz meg: a cselekvő társadalmi jelenlét az egyházak identitásának része; a közgondolkodás mint mérce (a közvélemény az egyházakat megkülönböztetett jelentőségű intézményeknek tartja, a közhasznú felekezeti intézmények költségeinek egy részét, vagy egészét az állam magára vállalja); a vallási közösségek és gyülekezetek a civil társadalom alapsejtjei (közösségteremtő és társadalomszerveződési hálózat); az egyházak a társadalom intézményi szereplői közé tartoznak (az állam egyeduralkodó korlátozódik); a nagy egyházak nemzetközi szervezetek tagtestületei (konkordátumok, nemzetközi szerződések). (Tomka 1999.)

Az erdélyi kántorságot olyan felekezet szerint megkülönböztetett *közösségeknek* feltételezem, melyeknek van földrajzi, térbeli behatároltságuk,¹¹ ugyanakkor – mivel a kutatás egy konkrét időintervallumra vonatkozik – van történelmük, mely a különböző korszakok társadalmi, gazdasági, politikai tényezőik jegyeit hordozza magán. Viszont, ahogy a kapcsolathálóban a térbeli határokat sem lehet mereven bizonyos földrajzi koordinátákra redukálni, úgy a történelmi időszakoknak¹² is van elő- és utóélete. Mint *vallási közösségeknek*, a tudományos megállapításokon tovább lépve, van közös eszmerendszerek, tradíciójuk, amelyek mentén a közösségek tagjai képesek ezeknek a közös eszméknek alávetniük magukat, képesek az önfeláldozásra és a saját érdekeik háttérbe szorítására.¹³ Ha csak a foglalkozás eredetére és tartalmi kérdéseire gondolunk, a zsidó-, majd később a keresztény kultúrában gyökerező hivatásnak a történelem során felhalmozott és hozzáadott értékek a kántorság elkötelezett, meggyőződéses gyakorlóinak számára olyan távlatokat nyithatnak, melyek mellett a saját érdekek eltörpülnek, az önfeláldozás már nem tűnhet nagy árnak.

A kántorok közösségként való definiálásához szükségünk van tehát a *terep*, a *közös eszme*, az *interakciók* és *cselekvések*, az aktorok identitástudatának megőrzéséhez szükséges *intézmények* vizsgálatára (egyházközség, plébánia, család, iskola, templom, kórus, színjátszó kör, újság stb.), illetve az intézményekhez való ragaszkodásuk, kötődésük minőségének, intenzitásának, a folyamat tendenciáinak kutatására. Az egyén szempontjából szinte elképzelhetetlen, hogy a mindennapok útvesztőiben állandóan a történelmi távlatok szempontjai érvényesüljenek, és ennek tükrében mérlegeljünk minden egyes cselekedetet, viszont a *meggyőződés* és az *elköteleződés* megnyilvánulásai lesznek a közösséghez tartozás kézzelfogható jelei az egyes kántori élettörténetekben.

A kántorok közösségként való meghatározásához szükség van tehát a fentiek értelmében egy közös hagyományra. A hagyomány fogalmának tisztázására segítségünkre lehet Eric Hobsbawm, Edward Shils és Edvard Markarjan álláspontja, mely szerint a hagyomány a társadalom és műveltség reprodukálásának általános folyamata. Eric Hobsbawm szerint a hagyomány egy olyan folyamat, mely lényegileg formalizációt, vagy de facto *szertartást* és *ritualizációt* feltételez, a múltba gyökerezik, de csak „impozáns” mennyiségű ismétléssel működik (Hobsbawm–Ranger eds. 2019: 4). A kántori szolgálat ebben a tekintetben a liturgikus funkciói mellett a hagyománynak állandó ismétlése és tovább éltetése is egyben. Mind-

11 Pierre Bourdieu a *Site effects* című tanulmányában megkülönböztet fizikai helyet, melyet a lokalizáció vagy pozíció – mint relációs nézőpont – szavakkal ír körül, és egy szociális helyet, mint mezőt, kapcsolathálót értelmez. A fizikai hely kölcsönös külsőségeken, míg a szociális hely kölcsönös kizáráson vagy megkülönböztetésen alapszik. (Lásd Bourdieu 1999.)

12 Sharad Chari és Katherine Verdery ezt a korszakot globális viszonylatban vizsgálta, a „hideg háború” és a „keleti blokkban” lezajló események közötti összefüggéseket kereste, valamint az etnográfiai kutatások folyamatainak irányvonalait ábrázolta (lásd Chari–Verdery 2009).

13 A vallási képzetekről és ismeretekről bővebben lásd Bartha E. 2006: 22.

ezekhez a rituális cselekményekhez az *intézmények*¹⁴ biztosítják a megfelelő hátteret. Ebbe a háttérbe tartozik a kántorok képzésének, a megfelelő ismeretek elsajátításának biztosítása is.

Edward Shils szerint a vallási rítusoknak az a jellemzője, hogy jól meghatározott, írott, hivatalos szabályai vannak, mely szabályok ellenőrzik a hagyomány elsajátítását, végrehajtását. „A tradíciók határait néha többé-kevésbé világosan meghatározza valamilyen hivatalos doktrínát képviselő testület; a római katolikus egyház éppen ezt próbálta elérni zsinatai, majd pedig a tizenkilencedik század végén és a huszadik század elején IX. Pius, XIII. Leó és X. Pius pápa erőfeszítései révén. A skót szabadegyház W. Robertson Smith elleni gyűlésein hasonlóképpen az összes tagra kötelező hitek feltevésével élt.” (Shils 1981: 197.) A hagyományhoz való kötődés állandóan változik, ahogy a hagyományok tartalma is módosulhat – mondja Edward Shils. A kötődés jelensége a meggyőződés hatására jön létre. A tradíciók szerves részei a *szimbolikus konstrukcióknak*, ugyanakkor az emberi cselekvéseknek, mely cselekvések társadalmi struktúrákat, intézményeket hoznak létre. Értelmezésében tehát a *traditum* minden, amit a múlt a jelennek átad. Ilyen értelemben a hagyománynak tudásmegőrző, tudásátadó feladata van. (Vö. Vajda 2016: 24.)

Edvard Sz. Markarjan arra hívja fel a figyelmet, hogy a kulturális hagyomány szerveződése megvilágítja a társadalmon belül különböző csoportok létezését, differenciálódását. „A kultúra szerveződésében és továbbadásában korszakokhoz köthető típusok is megkülönböztethetők, megragadható a jelenben a társadalom kommunikációs rendszerének átalakulásával bekövetkező változás.” (Hofer–Niedermüller szerk. 1987: 67.) A *hagyományt* mint kommunikációt (átadás–átvétel) Dorothy Noyes is megfogalmazza, ahol a szerző ideológiaként és tulajdonként értelmezi a fogalmat (Noyes 2009: 234). Ennek tükrében az erdélyi egyházi tanintézmények 1948-as államosítása, a több évszázados múltra tekintő tudásátadás hagyományának erőszakos eltörlése egy új ideológia áldozataként értelmezhető. A kutatás egyik célkitűzése közé tartozik feltárni többek között azt is, hogy a megváltozott társadalmi kommunikációs helyzetben az egyházi intézmények milyen alternatív stratégiákat alkalmaztak a hagyományok továbbadására, éltetésére.

„A hagyomány kérdése a német gondolkodásban vált filozófiai problémává, először talán Herdernél” – mondja Nyíri Kristóf, mert a fogalom jelentésbeli kettőssége a görög írásbeliség kezdeteire és a Biblia könyveinek összeállítása, első fordításai korára nyúlt vissza (Nyíri 1994: 73). A szóbeli és írásos hagyomány között alapvető funkcionális különbség állapítható meg, „hiszen az írásbeliségtől átítatott társadalom nem igényli és nem is viseli el a tudásmegőrzés és tudásátadás ama intézményét, melyet a tiszta szóbeliség társadalma éppenséggel nem nélkülözhet, s melyet elsősorban nevezhetünk *hagyományozásnak*: hangzó szövegek és begyakorolt

14 Bronislaw Malinowski a funkcionalista meghatározása nyomán az intézmény az emberi tevékenységek különböző csoportokba szerveződése. Univerzális formája pl. a család, korcsoport, társulás; foglalkozási csoport pl. valamilyen mesterség; hierarchikus státus csoport pl. az egyház, rang, vagy hatalom szerint. Az intézmény funkciója egyrészt a közösség, másrészt az egyes ember származékos szükségleteinek a kielégítése. (Lásd Malinowski 2006: 388.)

cselekvésmódok nemzedékről nemzedékre történő, ősi és isteni eredetet sugalló, ellentmondást vagy megfontolást nem tűrő, változatlan továbbadást” (Nyíri 1994: 73). Nyíri Kristóf összegezve a német filozófiai gondolkodás társadalmi gyökereit, arra a következtetésre jut, hogy a szóbeli hagyomány alázatát kíván, kötöttséget teremt, míg az írásbeli hagyomány teret enged a kritikai reflexiónak. Az írásos és szóbeli hagyomány párhuzamát a zene területén a kottairás-olvasás magas kultúrájának hagyományai és a hallás utáni zene tanulás/reprodukálás tradíciói közötti különbségekre vetítve, Nyíri Kristóf következtetését szintén érvényesíthetjük. Sőt, előbbi nevezhetnék akár *nagy hagyománynak*, míg utóbbit *kis hagyománynak*, mint azt Robert Redfield értelmezte.

Az antropológiában a *kis és nagy hagyományok* fogalmát Robert Redfield antropológus az 1930-as években vezette be a Yucatán-félsziget bennszülöttei között végzett kutatásai során, majd húsz évvel később, a paraszti társadalom és kultúra leírásában jelent meg kiadott könyv formájában is 1956-ban a Chicago-i Egyetemen (Redfield 1956). Redfield a *nagy hagyományokat* mint a városiak, műveltek, hierarchiára épülő, míg a *kis hagyományokat* a falusi, írástudatlan, természetesenek tartott, laikusok által gyakorlott tradícióknak vélte. Louis Dumont és David Pocock az 1970-es években vitatkoztak ezzel a „kis és nagy hagyomány” szembeállítással, mint ahogy nem létezik lokális és centrális kultúra, vagy éppenséggel a tiszta és tisztátalan bináris koncepció sem a hagyományokban. Stanley Tambiah és Jack Goody viszont, akik még mélyebbre menve a hagyományok kutatásában, Dumont és Pocock érveit nem fogadták el. (Dumont–Pocock 1957.) Ők azt állították, hogy a nagy hagyományok az írásból származnak, míg ellenben az orális kultúra a falusi környezetben terjedt el. A falusiak nem észlelik a lokális és centrális hagyományok közötti különbséget, mert a mindenkori szükségektől, forrásoktól és hozzájárásoktól, tehát a hatalomtól függve, stratégiákhoz folyamodnak a kis és nagy hagyományokkal való interakciókban. Indiai kolostorokban, tanult szerzeteseket látogatva, arra a következtetésre jutottak, hogy csupán döntés kérdése lehet az, hogy egy magasabb rendű hatalom az ismeretekbe, a tudásba fektessen be. Ez az észrevétel azt bizonyítja, hogy az emberek tradíciók mentén viselkednek, és nem egyszerűen újratermelik azt. (Bussmann 2016: 41.)

A kötetben három felekezethez tartozó erdélyi kántorok élettörténeteit, illetve a római katolikus, református és unitárius egyházi levéltárak iratanyagait vizsgálom. A kutatás kontextusához tartoznak azok a jogi és történelmi körülmények, illetve számszerűsített adatok - a szociálintropológiától egyébként nem idegen statisztikák -, amelyek rávilágítanak a *felekezet* fogalom erdélyi dimenzióira.

Magyarországon az állami lelkiismereti és vallásszabadsági törvény „egyházak”, „felekezetek”¹⁵ és „vallási közösségek” kategóriákat állított fel. Románia Alkotmány a 29. paragrafusban biztosítja a lelkiismereti és vallásszabadságot, melyet az állam véd olyan intézményekben is, mint a katonaság, kórházak, börtönök és árvahá-

15 A magyarországi felekezeti megoszlás 20. századi változásainak tendenciáit Bartha Elek foglalta össze (lásd Bartha E. 2006: 14–22).

zak.¹⁶ A 489/2006-os törvény szerint Romániában 18 hivatalosan elismert egyház létezik.¹⁷ A román kifejezés „culte religioase” tükörfordításban *vallási kultuszt* jelent.¹⁸ A felekezet fogalmát tehát mint államilag elismert vallási közösséget használom a továbbiakban, ahol mindhárom felekezet történelmi és népegyháznak¹⁹ számít Erdélyben.

A romániai 1989-es rendszerváltozást követően a népszámlálási adatok szerint a felekezeti megoszlás a következőképpen alakult a teljes lakosság körében a témában releváns egyházak adatait tekintve: román ortodox egyház hívei 1992-ben 86,81%, 2011-ben 81,04% (az összehasonlítás miatt); a római katolikus egyház hívei 1992-ben 5,09%, 2011-ben 4,33%; a református egyház hívei 1992-ben 3,52%, 2011-ben 2,99%; a magyar unitárius egyház hívei 1992-ben 0,34%, 2011-ben 0,29%.²⁰ A népességsökkenés felekezettől és nyelvhasználatától függetlenül tapasztalható. Ettől eltekintve a római katolikus, református és unitárius felekezethez tartozó hívek aránya a csökkenő tendencia mellett is megmaradt. Az 1948 és 1990 közötti időszakban a hivatalos népszámlálási adatok megbízhatósága megkérdőjelezhető – állítja Varga E. Árpád, melyek közül még az 1956-os tekinthető ma is a második világháborút követően a román nemzetiségi és anyanyelvi statisztika bázisának (Varga 1998: 42). A fent jelzett időszakban mintegy 17 kötetnyi adat 1990-ig nem volt hozzáférhető, kutatható – jegyzi meg Varga E. Árpád. Novák Csaba Zoltán a Magyar Autonóm Tartomány (MAT) adatait vizsgálta az 1960-as Vallásügyi Hivatal (Departamentul Cultelor) által készített felmérés alapján. Az 1956-os forradalom megtorlásai következményeként az egyházakat megtizedelték, az állam és egyház közötti viszony megváltozott a letartóztatásokat, nyilvános pereket, halál- és börtönbüntetések követően. Ennek ellenére „a MAT területén regisztrált 731387 lakosból csupán 52452 vallotta felekezeten kívülnek magát, 280931 római katolikust, 206412 reformátust, 127741 ortodoxot, 42504 unitáriust, 2712 adventistát, 2615 izraelitát, 1973 evangélikust, 1969 Jehova tanúját regisztráltak” (Novák 2016: 752). Ezek az adatok a Székelyföldet nagyjából magába foglaló Magyar Autonóm Tartományban 1960-ban arányaiban 38% római katolikust, 28% reformátust, 5,81% unitáriust és 17,46% ortodox vallású lakost jelentett.

16 Románia Alkotmánya – hivatalos honlap: <https://www.constitutiaronaniei.ro/textul-integral/> (2021. 04.05.)

17 A Vallásügyi Államtitkárság hivatalos honlapja: http://culte.gov.ro/?page_id=57 (2021.04.05.)

18 A kultusz szavunk a *Magyar Néprajzi Lexikon* szerint egy vallási rendszert jelöl, ahol „a szabályozott kultusz részei a rituális cselekmények, a szentnek tartott szó, hely és idő, tárgyak, valamint a rituális cselekményeket végrehajtó személyek.” (Dömötör 1980.)

19 A népegyház szembeállítás a hitvalló egyházzal több teológiai tanulmányban is megjelenik. A népegyház fogalma az állampolgárral kapcsolódik össze, ahol az állampolgárok többsége valamilyen felekezethez tartozik, a vallás nélküliek, az ateisták száma elenyésző. Emellett a vallási tradíciókban gyökerező gyermekkeresztesség általános elfogadásával minden születendő gyermek a családi hagyományoknak megfelelően valamelyik történelmi egyház tagja lesz. (Vö. Szűcs 2017, Fazakas 1994.)

20 A Nemzeti Statisztikai Hivatal honlapja: https://insse.ro/cms/files/publicatii/pliante%20statistice/08-Recensamintele%20despre%20religie_n.pdf (2021. 04.05.)

A felekezetek etnográfiai leírásának szakirodalmát egy következő fejezetben, szintén a népi vallásossággal együtt fogom tárgyalni.

Az egyházi iratokban és irodalomban, de a mindennapi szóhasználatban is gyakran találkozunk a *keresztény* és *keresztyn* kifejezésekkel, mely különbségtétel csak a magyar nyelvben létezik, a magyar nyelvnek sajátja. Kutatásom alatt gyakran talákoztam a kifejezés felekezetek közötti különbségtételre utaló használatával, akár egyházi sajtóban, levéltári dokumentumokban, vagy akár az empirikus vizsgálódás, a terepmunka során. Kósa László tisztázza a két szó közötti különbséget. „Bár mindkettő forgott a köznyelvben, egészen a 20. századig a *keresztény* elsősorban a katolikus szóhasználatban, a *keresztyn* a protestánsban élt. Mára az előbbi használata már nemcsak katolikusnak, hanem általánosnak, míg az utóbbi régiesnek és felekezeti kötődésű protestánsnak számít.” – írja Kósa László (Kósa 2011: 7). Tiszteletben tartva azt, hogy az egyháztörténeti és teológiai szakirodalomban még a recens kiadványokban is ragaszkodnak ehhez a különbségtételhez, a monográfiában ennek megfelelően fogom használni a kifejezést.

Az interjúk során gyakran visszatérő fogalom lesz a *gyülekezet*. A bibliai ószövetségi időkben használt kifejezés alapvetően az Izrael népéhez tartozó emberek vallási-kultikus jellegű közösségét, együttlétét jelenti. Az Újszövetségben a görög *ekklészia* szóból eredeztethető, amely a profán szóhasználatban a szavazásra jogosult polgárok gyűlését jelenti. Ugyanakkor a Krisztusban hívők összességét, illetve a hívők egy bizonyos helyen szerveződő közösségét, a helyi gyülekezetet jelenti. (Bartha D. 1993, lásd még Kiss D. 2017.) Mai értelemben a *gyülekezet* egyház-szervezésileg a legkisebb egység, mely egyenértékű az egyházközséggel, plébániával, eklézsiával, parókiával (Kiss D. 2017). Az erdélyi két világháború közötti időszakból a *Korunk* folyóirat 2002/4. tematikus számában jelent meg több összefoglaló tanulmány a római katolikus-, református-, unitárius-, evangélikus-lutheránus egyház intézményrendszeréről, működési elveiről. (Lásd még Marton 2002, Sipos 2002, Molnár B. L. 2002.)

A kántorok mint vallási közösség kutatása

A közösség fogalmát meghatározó egyik lehetséges megközelítés - mint előbbiekből kiderült - a szellemi, lelki (communion) közösségek körülírása volt. A lelki közösségek alappillére éppen a vallás, amint számos gondolkodó, vallásszociológus annak társadalmasító, az egyéneket összekapcsoló képességét/funkcióját fogalmazta meg. Helmuth von Glasenapp definíciójában vallásnak nevezzük azt a gondolkodásban, megismerésben, érzésben és akaratban kifejeződő meggyőződést, mely szerint transzcendentális erők vannak működésben (Glasenapp 2012: 8).

Tomka Miklós szerint a vallási jelenségkörnek három fő eleme van: a hit, a közösség és az intézmény. „Mindhárom elem jelentése gazdagabb, mint első pillantásra látszik.” (Tomka 1986: 6.) A vallási összetartozás-tudat, a közös eredet és a közös cél tudata a legfontosabb eleme a jelenségkörnek.

„A vallásos hitben és gyakorlatban egy csoport ethosza úgy válik intellektuálisan elfogadhatóvá, hogy egy olyan életmódot képvisel, amely megfelelően alkalmazkodik a világkép által leírt dolgok tényleges helyzetéhez, egy világkép pedig úgy válik érzelmileg meggyőzővé, ha a dolgok valóságos helyzetének olyan képeként mutatják be, amely különösen jól rendezett módon illeszkedik az adott életmódhoz.” – írja Clifford Geertz a vallásról, mint kulturális rendszerről (Geertz 2001: 75). Ez a fajta megközelítés, melyről Clifford Geertz beszél, azt feltételezi, hogy a kántorok egy olyan vallásos közösség tagjai, ahol az egyes tagok valóságosan is olyan viselkedést alakítottak ki, mely megfelel egy szabályrendszernek, eszerint hozzák meg döntéseiket, úgy cselekszenek és élnek, hogy a felállított értékrend ne sérüljön, csorbuljon.

A finn antropológus és néprajzi valláskutató, Veikko Anttonen *Kognitív fordulat a néprajzi valláskutatásban. Módszertani újítások* című tanulmányában az elmúlt 30-40 év tudományos valláskutatásának főbb problémáit, kérdéseit, irányvonalait, módszereit összegzi a témában megjelent szakirodalom tükrében (Anttonen 2004). Az általa felvetett problémák közül néhányat szeretnék kiemelni a teljesség igénye nélkül, hiszen az itt felsorolt közel száz könyvészeti tétel közül lehetetlenség is lenne valamennyit számba venni. Az első ilyen kérdéskör, amit tárgyal – az irányzatok – hozott néhány konszenzust a kutatás fogalmait és módszereit illetően. Ilyen egyetértés volt például abban, hogy valójában nincs elmélettől és kultúrától függetlenül létező „vallás” fogalom, amely az elemzések egyértelmű alapjául szolgálhatna. (Lásd Honko 1979; Lawson–McCauley 1990; Guthrie 1993, 1996a; McCutcheon 1997; Wiebe 1999; Martin 2000; Saler 2000a; Braun–McCutcheon eds. 2000; Geertz–McCutcheon 2000.)

A vallás kategóriájához hozzátartoznak meghatározott időben és térben való cselekvések, észlelések, tapasztalatok és érzelmek, melyek ugyanúgy vonatkoznak az intézményes vallás, mind a népi vallás néven nevezett gyakorlatokra és hiedelemrendszerekre. Az elméleti megközelítéseket összegezve Anttonen itt hívja fel a figyelmet arra, hogy az egymásnak ellentmondó nézetekkel kapcsolatban kritikai képességünket kell gyakorolnunk, miközben az új elméleti kereteket keressük a „vallás” és a „rítus” fogalmához. Harvey Whitehouse a kognitív pszichológiából kiindulva rávilágít arra, hogy a vallásosság képszerű módjában vannak bizonyos életrajzi momentumok és érzelmileg telített tapasztalatok, melyek alapján egyes helyek, helyszínek a rituális cselekvések kontextusává válhatnak. A *doktrinális vallásosságban* a rituális helyek elválaszthatatlanul kapcsolódnak a vallási tanításhoz és az intézményi rítushoz, melyeket gyakran kell aktiválni, mivel a „doktrínák és narratívák megjegyezhetetlenek és megtanulhatatlanok lennének, ha ritkán adnák tovább őket” (Whitehouse 2002: 38).

Donald Wiebe kanadai professzor a Nemzetközi Vallástudományi Társaság egyik regionális konferenciáján azt mondta – írja Anttonen –, hogy a vallást át kellene irányítani a bölcsészettől (a teológiától) a tudományhoz, és kizárólag „taxonomikus eszközként kellene használni a vallási gyakorlatokban megnyilvánuló emberi viselkedés sajátos tartományának differenciálásakor és magyarázatakor”

(Wiebe 1999: 255). Donald Wiebe a teológiai vallástant áltudománynak tartja, a kutatási módszerekre pedig a naturalista és materialista megközelítési módokat javasolja. Szerinte a tudományos kutatások célja az emberi elme működési mechanizmusainak tettenérése, valamint a szerzett és rendszerezett tudást elérhetővé kell tenni. A vallás kategóriájához hozzátartoznak meghatározott időben és térben való cselekvések, észlelések, tapasztalatok és érzelmek, melyek ugyanúgy vonatkoznak az intézményes vallás, mind a népi vallás néven nevezett gyakorlatokra és hiedelemrendszerekre.

Justin Barrett szerint az emberek egyáltalán nem olyan „korrektek” a teológia kérdéseiben, amint ezt a vallásos intézményekhez való ragaszkodásuk és személyes hitbeli beszámolóik alapján vélhetnénk – idézi Veikko Anttonen. Ezt a korrektséget és kellő objektivitást, távolságtartást kérdőjelezi meg Voigt Vilmos is a vallás tudományos vizsgálatával kapcsolatban (Voigt 2004: 17).

A kántor és a kántorság helye egyértelműnek tűnik a *hivatalos* vagy *doktrinális vallásosság* keretében már csak a liturgiai, az intézményi rítusok szolgáltatói szerepköréből kiindulva – erre később visszatérek – viszont további kérdésként merül fel a *népi vallásossággal* való érintkezési felülete.²¹ Jogunkban áll-e egyáltalán a kétfajta vallásosságot mereven különválasztani? – teszi fel a kérdést Tánczos Vilmos. „Nem feledhetjük el ugyanis, hogy a »hivatalosnak« mondott liturgikus ünneplés is valamikori népi vallásos kultuszok nyomán alakult, s történetileg változott, másfelől azt sem, hogy ma is nap mint nap tanúi vagyunk az intézményesített vallásgyakorlat nyomán kisarjadó, olykor papi részvételt sem nélkülöző új népi paraliturgikus cselekmények kialakulásának.” (Tánczos 1995a: 252.) Az egyházi liturgiának a népi vallásosságra gyakorolt hatását még a néprajztudomány kutatói területéhez sorolja Tánczos Vilmos, viszont a paraliturgiák vallásfenntartó szerepére Erdélyi Zsuzsanna is felhívta a figyelmet. (Vö. Erdélyi 1996.)

Történelmi távlatokban a vallásoságnak mindig kialakultak olyan formái, „amelyeket a hívek a saját hagyományaiknak megfelelően alakítottak át és tartottak életben” (Bartha E. 2006: 8). Ennek kutatása elsősorban a vallási néprajzkutatókra hárult.

A valláskutatás történetében Peter Brown szerint a hivatalos és népi vallásosság kétpólusú modellje David Hume munkásságáig, a 18. századig vezethető vissza, amikor a népi vallásosságot gyakran úgy értelmezték, mint a hivatalos vallásosság szennyezett, lebutított formáját (Brown 1981: 18). David Hume odáig is elmegy, hogy a népi vallásosság egy babonás, barbár hozzáállás, ami káros az igazi moralításra, és csak az intézményesített, szakavatott papok nyerhetik el az Isten kegyét (Hume [1757]/1956: 26). A valláskutatás két jeles szakembere, William A. Christian és Charles Stewart az elit és népi vallásosság kategorizációnak teljes elvetését szorgalmazta. Helyette „a gyakorlatban megvalósult vallást” (*religion as practiced*) és a „vallás előírt formáját” (*religion as prescribed*) látja helyénvalónak. Emellett

21 A liturgia és a paraliturgia kutatásáról, az eddig elért eredményekről, a vallási néprajz további feladatairól Tánczos Vilmos írt rövid kutatástörténeti összefoglalót (Tánczos 1995a.)

a vallási kultúra bizonyos aspektusai kifejezetten helyhez kötődnek William A. Christian szerint (Christian 1981: 178, bővebben lásd Peti 2012: 21). Ezt a gondolatot később angolszász területeken a kulturális antropológiában a *helyi vallás* és *gyakorolt vallás* fogalomként vitték tovább, és jelölték meg alternatívaként. A folklorisztikában a *vernakuláris vallás*, a vallásszociológiában pedig a *megélt* és *mindennapi vallásként* vált elfogadottá. (Hesz 2018: 451.)

Az európai népi vallásosság kutatásáról Tüskés Gábor írt tudománytörténeti összefoglalót az 1983-ban véglegesített anyaggyűjtése eredményeképpen (Tüskés 1984). Tüskés Gábor a tudománytörténeti előzmények után a német, francia, olasz, skandináv nyelvterületek népi vallásosság kutatásainak eredményeit, nemzeti műhelyeit összegzi felekezeti megoszlásban történelmi korszakhatárok törésvonalai mentén (bővebben lásd Tüskés szerk. 1986). A jeles európai intézmények nagyívű vállalkozásaikkal tudósok, professzorok, kutatók hálózatait hozták létre, ahol a katalógusokba sűrített adatok mellett nemcsak a nagyközönség számára tettek közzé addig kevésbé ismert vagy teljesen ismeretlen tárgyi világot, de a tudomány számára is jelentős értékeket képviseltek. Néhány nevet és intézményt említve, ilyen volt az osztrák Leopold Schmidt és Rudolf Kriss az Osztrák Néprajzi Múzeumban, a német WolfgangBrückner és Hans Dünninger a bajor würzburgi egyetemről, Herman Bausinger a tübingeni egyetemről, Iso Baumer a freiburgi egyetem teológia fakultásáról, a skandináv Anders Gustavsson a lundi egyetemről. A francia 180 főt számláló „Greco” szakcsoport a Nemzeti Tudományos Kutató Központ (CNRS) mellett, az 1960-as évek derekán olyan mentalitástörténet kutatók mögé sorakoznak a francia társadalomtudósok, mint Lucien Febvre, Georges Duby és Robert Mandrou. A kutatási témakörök intézmények és kutatócsoportok szintjén is változtak, néhány divatosabb téma mögé felsorakozva. Ilyen témák voltak nagyon hosszú ideig közkedveltek, mint a búcsújárás, búcsújáró helyek, a szentek élete, a szakrális művészet, a népi kultúra vallásos tárgyai, a rózsafüzér és a vele kapcsolatos áhítatgyakorlatok, Philippe Ariès francia kutató nyomán a „halál-divat”, halottkultusz, a végrendeletek elemzése, a „longue durée” (lásd Braudel 2007) fogalmának bevezetése után a „kis-emberek”, hétköznapi emberek vallásossága, pápi életrajzok, alsópapság és kántorok kutatása, mely témák, mondhatni, a mai napig szolgáltatnak még kiaknázatlan területeket.²²

A *vallási néprajz* fogalmát a magyar terminológiában német hatásra Schwartz Elemér vezette be, majd Karsai Géza tette le kutatómódszertanának elméleti alapjait (Barna 2014: 30–68).

Mohay Tamás a népi vallásosság fogalmát mint gyűjtőfogalmat értelmezi és a Redfield-i „kis hagyomány” és az „elit” kereszténység ellentétpár közeledése lehetne szerinte a *modus vivendi* (Mohay 1999). Ugyanis nem lehet merev határvonalakat húzni, hogy hol kezdődik a népi vallásosság, és hol a hivatalos, mikor azok egymástól különbözve, de mégis szoros összefüggésben maradtak fenn generációkon át. Ilyen értelemben lehetne válaszolni a felvetett kérdésre, hogy a népének elő-

22 A népi vallásosság nemzetközi szakirodalmáról lásd még Iancu 2013: 16–19.

adásmódja a népi vallásossághoz tartozik-e, és a kántorok orgonatudása pedig nem – mondja Mohay Tamás.

A népi vallásosság magyarországi kutatástörténetét Bartha Elek foglalta össze annak vallási néprajzi szemléletű önálló szakterületévé válásától, a 20. század első évtizedeitől. A terület első kutatóiként Schwartz Elemér, Karsai Géza, Marót Károly, Szendrey Ákos, Bálint Sándor nevét említi (Bartha E. 2006: 10). Az 1930-as évektől kezdve látnak napvilágot azok az anyagfeltáró munkák, amelyek a kérdés-kör elméleti-terminológiai problémáit tisztázták.

Tüskés Gábor már az 1980-as évek elején úgy látta, hogy a népi vallásosság kutatása terén az antropológia felől érkező impulzusok különösen gyümölcsözőnek látszanak, főleg az amerikai kultúranropológia vallási dimenzióinak tágabb értelmezésével Clifford Geertz munkáit hozva fel eklatáns példának. A Le Goff-féle elképzelést továbbfejlesztve a cél az lenne – mondja Tüskés Gábor –, hogy a *népi vallásosság–hivatalos vallásosság* fogalom párt ne csupán merev ellentétként értelmezzük, hanem dinamikus, egymással állandó kölcsönhatásban álló jelenségek meghatározására használjuk.

A hagyományos vallási néprajzban a fogalmak használatában vannak általánosan elfogadott terminusok, mint például a *népi vallásosság*, melyet rendszerint a vallásos élet valamelyik más típus szembeállításával értelmezik: *urbánus*, *városias*, *hivatalos* vallásosság (bővebben lásd Bartha E. 2006: 8). Bartha Elek is arra a következtetésre jut a terminusok tisztázásakor, hogy az aktuális jelentés és a külső összefüggések döntik el, hogy a különböző vallási megnyilvánulások éppen a *hivatalos* vagy a *népi vallásosságnak*-e a részei.

A *hivatalos vallásosság* szerves részét képezik a teljesség igénye nélkül a *kultushelyek és tárgyak* (templom, harang, temető, a katolikusoknál: a kálvária, szobrok, csodákkal felruházott helyek, fák, források), a kultuszt irányító *szervező személyek és intézmények* (pap, mester vagy kántortanító, az egyházközség tisztségviselői: gondnokok, kurátorok, presbiterek, egyházi tanácsosok, laikusok, világiak, különböző aktivisták, vallásos társulatok stb.), valamint a *kultusz alkalmi* (mise, istentisztelet, búcsú, az egyházi év ünnepei stb.), mely elemekhez egyenként társul népi vallásossággént értelmezhető jelenség is (lásd Bartha E. 2006). Ezen területek kutatása a magyar vallási néprajzkutatásban rendkívül gazdag szakirodalommal rendelkezik felekezeti, interkonfesszionális és interetnikus megoszlásban is (lásd Kiss R. 2012).

A *népi vallásosság* egyik lényeges sajátossága a *szinkretizmus* – mondja Nagy Olga (lásd még Erdélyi 1990). A szerző kiemeli, hogy a vallásnak fontos szerepe van az erkölcsi értékeknek az elfogadásában, viszont a nép a vallási tanításokból csak azt veszi tudomásul, ami egyszerű, amiről úgy érzi, hogy a lelkére szabott. Tánccos Vilmos hasonlóképpen azt hangsúlyozza, hogy a „hivatalos” és „népi” vallásosság között nem létezik éles határ, és nincs kettős kultikus tradíció sem. „A kétfajta vallásosság – legalábbis a népi köztudatban – a legnagyobb harmóniában él egymás mellett, s ezt a helyzetet maga a nép sohasem érzi sziszifrének. Még akkor sem, ha a kétfajta tudattartalom egy kevésbé konkrét, a logikai ellentmondásokra érzéke-

nyebb, a mitologikus gondolkodásmódtól eltávolodott szemlélet számára nyilvánvaló és kibékíthetetlen ellentmondásban áll egymással.” (Tánczos 1993: 14.) Könyvű dolgunk lenne, ha azt mondhatnánk, hogy a kántorok vallásosságában mindazt, amit a törvény vagy szabály előír az a hivatalos vallásosság, míg ami ezen kívül esik, azt a népi vallásosság részeként értelmezhetjük. Tánczos Vilmos szerint épp itt kezdődik a kutatónak a szerepe, mikor olyan kérdéseket kell megválaszolni, hogy „megtől meddig terjed a szokás, illetve a törvény érvényességi köre, hogyan befolyásolják ezek egymást, mikor kerülnek szembe egymással, hogyan határozzák meg egymás történeti alakulását.” (Tánczos 1993: 14.) Az egyház tisztában volt azzal, hogy a közösség által elfogadott működő, normatívnak számító kultúrát nem lehet radikálisan kiiktatni, így a szinkretizmus jellemzi máig hatóan a magyar népi kultúrát.

A magyar néprajztudományban 1940 táján Ortutay Gyula és Bálint Sándor kezdeményezésére indult el az egyéniségkutatás, melynek alapvető módszere a biográfia, az élettörténetek megismerése volt (Ortutay 1998). Jelentős eredménynek számított Bálint Sándor *Egy magyar szentember. Orosz István életrajza* című könyve nemcsak az egyéniségkutatás, de az egész népi vallásosság terén (Bálint 1942/1991). Az egyéniségkutatás mint módszer az egyének közösségben betöltött szerepére, a speciális képességek és a kiválasztottság megélésének vizsgálatára fekteti a hangsúlyt. Kutatásmódszertanához a forrásokat az életútinterjúk, a személyekhez kötött dokumentumok (írások, naplók, levelezések, fényképek) és tárgyak, a megfigyeléses antropológiai jegyzetek, levéltári dokumentumok, a környezetükben élőkkal készített interjúk, sajtóban megjelent újságcikkek, tanulmányok biztosítják.

Barna Gábor a Bálint Sándor könyvének ötven év utáni újrakiadása kapcsán összegzi a *szentember* fogalmát. A reprint kiadás fordította ismét a kutatók figyelmét az egyén és közösség viszonyának újragondolására a népi kultúrában, szűkebben a vallásos életben. Maga a „szentember” kifejezés Bálint Sándor 1942-ben megjelent könyve után honosodott meg a vallási néprajz terminusaként, jóllehet régebbi, s egyaránt felbukkan katolikus és református közösségek szóhasználatában is – írja Barna Gábor. A *Szentemberek* című kötet az egyéniségkutatás-kutatástörténet mellett a vallásos élet szervező egyéniségeiről és jeles alakjairól közöl tizenhat tanulmányt, valamint néhány közlést, a társulati élet néprajzi gyűjtéseit (Barna szerk. 1998).

Az egyéniség és személyiségkutatás (a kettő nem ugyanaz) kibontakozásait, első szakaszait a nemzetközi és hazai néprajztudományban Gunda Béla foglalta össze a *Szentemberek – a vallásos élet szervező egyéniségei* című 1992-ben, Szegeden megszervezett konferencián, melynek elhangzott előadásai később kötetben is megjelentek (Gunda 1998).

Az egyházi irányítást betöltő szerepkörben a lelkipásztori életpályák szisztematikus vizsgálata viszonylag új területe a néprajzi és mentalitástörténeti kutatásoknak (Kiss R. 2012: 30). A vallási specialisták, az egyházi élet szervező egyéniségei vizsgálata Bálint Sándor óta kiemelt területe a vallási néprajznak. „Működésük gyakran a hivatalos és nem hivatalos, elismert, el nem ismert vallásosság határ-

mezsgyéjén mozgott és könnyen vezethetett a hivatalos egyházat helyi szinten képviselő lelkipásztorokkal való konfliktushoz.” (Kiss R. 2012: 41.) Köztük találjuk a funerátorokat, halottbúcsúztatókat, énekdiktálókat, prófétaasszonyokat, látnokokat (Kiss R. 2012: 42). A tematikus népi vallásosság kutatástörténeti összefoglalásokban alig akad néhány kántorokra vonatkozó tanulmány, az életpálya kutatás lényegileg teljesen hiányzik.

Az Erdélyben végzett kutatások közül megemlíteném Bárh János *Szentgyörgy megyéje Alcsíkban* című kötetét, melyben a szerző írott dokumentumok, levéltári kutatások alapján egész fejezetet szentel a csíkszentgyörgyi római katolikus kántorok – vagy egykori megnevezésük szerint: *megyés mesterek* (Bárh J. 2012: 359–378) – 1627–1930 közötti tevékenységének.²³ A 20. századból a moldvai magyar csángók kántorairól Gazda József, Juhász Kálmán, Sávai János, Seres András, Táncczos Vilmos, Tóth István György tanulmányai világítottak rá a *parasztkántor*, a *deákok*, a *száraz-, vagy félpap* fogalmak tartalmára, vagy éppen a *licenciátus* intézményének történeti működésére (Gazda 1991, Juhász K. 1921, Sávai 1994, Seres 1991, Táncczos 1995b, Tóth I. Gy. 1988). Recens kutatások szerint a *parasztkántor* fogalma a kántortanítóval szemben a református gyülekezetekben a kommunizmus ideje alatt más tartalmat is kapott (lásd Kicsi 2019: 297). A „paraszti” jelző inkább az ismeret és képzettség megszerzésének módjára vonatkozott, mintsem „falusi” jelentett volna. Akár városon, akár falvakon szolgáltak, mindenképpen nagy úrt és fontos szerepet töltöttek be a kántortanítók nélkül maradt gyülekezetekben az államosítás után. Táncczos Vilmos a 20. század moldvai deákdinasztiáit sorjázva állapítja meg, hogy a magyar csángók körében „a deáki szerepkör leszűkülése a deákok által képviselt kultúra hanyatlásával jár együtt”. Ennek egyenes következménye volt a nyelvi romlás és a magyarságtudat gyengülése is. (Táncczos 1996: 83.)

A fentebb felsorolt magyar néprajzkutatók főként a római katolikus népi vallásosság területén végzett kutatások eredményeit összegzik, Kiss Réka viszont a református vallási néprajz és mentalitástörténeti kutatások rendszerváltás utáni történetét vázolja igen behatóan tematikus felosztásban (Kiss R. 2012). A hivatalos és népi vallásgyakorlat különválasztásának nehézségeit a református felekezetben is épp azok a tematikailag az istentiszteleti rend és liturgia köré csoportosuló szokáskutatók bizonyítják, amelyek a liturgiátörténetben az úrvacsoravétel gyakorlatának néprajzi vonatkozásait taglalják, vagy a történeti szokáskutatás szempontjából az ágendák elemzése is alátámaszt. Hasonló példaként említhetnénk a protestáns éneklési gyakorlatokat összegző kutatásokat, a passióéneklés protestánsok körében fennmaradt szokásait.²⁴ Kiss Réka tematizálásában egy újabb nagy kérdéskör a val-

23 Székelyföldön e kutatás szerint ilyen megnevezésekkel találkozunk a 17–19. században, mint: *deák*, *mester*, *megyés mester*, *megyés deák*, *megyés kántor*, *tanító mester*, *iskolamester*, *nagyobb-*, illetve *külső mester* vagy *vén deák*. A latin szövegekben a kántortanítót a *cantor*, *ludimagister*, *magister* kifejezésekkel jelölték, a segédkántort pedig, hivatali szóhasználatban az *altanítót* *instructorként* és *campanatorként*, illetve megkaphatta a *ludimagister* és ritkán a *preses* titulust is. (Lásd Bárh J. 2012: 359–378.)

24 A témakörben megjelent szakirodalmat egy későbbi fejezetben külön egységként fogom bemutatni (vö. Kiss R. 2012).

lások szokások: egyházi ünnepek, jeles napok, átmeneti rítusok. „A hagyományos világban az emberi élet fordulóinak rítusai alapvetően vallásos tartalmúak voltak, melyekhez jól körvonalazható egyházi rendelkezések társultak” – írja Kiss Réka. Ilyen átmeneti rítusként a keresztes szokásrendjét, a konfirmációt övező helyi szokásokat,²⁵ valamint a virrasztási és temetkezési szokásokat említhetnénk (lásd Pozsony 2006; Molnár A. 1985, 1999; Barabás L. 1999, 2010; Madar 1998).

Még a 20. század közepéig a *halotti búcsúztatók* (írása, éneklése, mondása) szorosán kötődtek a kántorok tevékenységéhez. A 18. századig ezek a búcsúztatók még a *hivatalos vallás* szerkezetébe illeszkedtek, amelyek szemléletben is összhangban voltak a doktrinális vallásosság elvárásaival. Már a 17. században elrendelték betiltásukat, térbelileg a templomból fokozatosan áttevődtek a temetőbe. Változásait a 19. századtól datálják, amikor kántortanítók, parasztkántorok és népi költők által, saját kedvtelésből írt verses búcsúztatói kezdtek elterjedni (Fodor A. 2009: 436). A *népi vallásosság* keretébe kizsorszult halottbúcsúztatók kutatása a néprajzi szakirodalomban főként Erdély területéről kerültek ki. A teljesség igénye nélkül Kalotaszegen Csete Balázs, Nagy Jenő, K. Kovács László, Vasas Samu munkái, Aranyosszéken Fodor Attila tanulmányai, Ravából Adorjáni Rudolf Károly gyűjtése Lukács Sándor adatközlő nyomán, legújabbban pedig Bajkó Árpád munkái jelentek meg a halottbúcsúztatás kutatása területén (Csete 1942; Nagy J. 1942; Kovács L. 1942; Vasas–Salamon 1986; Fodor A. 2007, 2008, 2009; Adorjáni 2006; Bajkó 2019, 2020. Magyarországról Tolna megyéből igen jelentősek Kríza Ildikó felsőnyéki gyűjtései, valamint Bartha Elek szlovákiai, dél-gömöri gyűjtése, amelyben négy kántort, a gyűjteményt és a búcsúztatók elemzését mutatja be (Kríza 1993, 1997, 2001; Bartha E. 1995).

A népi értékrend kialakításában nagy szerepe volt az egyháznak, a vallásnak – mondja Nagy Olga (Nagy O. 1991: 9), és már jó előre leszögezi, hogy a népi vallásosság nem azonos a dogmatikus vallásossággal. A paraliturgikus formák református jelenségeit többnyire a Maros és Nyárad mente falvaiból merítette. A tiltott gyakorlatok és szokások „idegenek” a hivatalos egyházi felfogástól, viszont mégis a nép lelkére szabottak, megfelelnek a lelki igényeknek. Ezen jelenségek közé tartoztak/tartoznak a halottas szokások közül a virrasztás, a tor, a halotti búcsúztató, a világítás; az egyéni vallásgyakorlatban a katolikus vagy görögkeleti vallásgyakorlásból átvett elemek, mint a misemondatás, rózsafüzér elimádkozása, rábőjtölés. Egyes elemek igen elterjedtek, és a mai napig is gyakorolják (például a virrasztást vagy világítást) (vö. Küllös 1995, 1996; Küllös szerk. 1996), mások csupán szórványosan vannak jelen (a sámánizmus, a varázslás, a jósokhoz való folyamodás) a református népi vallásosságban. Nagy Olga azt is hozzáteszi a fenti jelenségek problémaköréhez, hogy egy-egy közösségben a tiltások ellenére is terjednek ezek a praktikák, a beszüremelés közvetlen módon történik, egyszerűen ajánlgatják egymásnak a főként valamilyen lelki válságban, nehézségben levő hívek (Nagy O. 1990).

25 A konfirmáció kalotaszegi szokásait lásd Szacsavay 1998.

Az erdélyi katolikus és református paraliturgikus vallásgyakorlás kölcsönhatásainak szokáskutatása mellett a kutatástörténetben kitüntetett szerep jut az etnicitás kérdésköréhez tartozó nyelvhasználat és felekezeti tudat eltolódásaira, keveredéseire irányuló feltáró jellegű munkáknak. A szórványban élő reformátusok nyelvi-etnikai és vallási identitás problematikájának összetettségét Vetési László és Vass Erika hiánypótló írásaik tárják eléink (Vetési 1991, 2002; Vass 2012), de említhetnénk a római katolikus moldvai csángó magyar nyelvvesztés és identitás kérdéseit taglaló Tánczos Vilmos, Pozsony Ferenc, Gazda József, Halász Péter, Peti Lehel nevéhez fűződő kutatásokat is (lásd Tánczos 2006; Pozsony 2005; Gazda 1993, 1994; Halász 1992; Peti 2008). Szintén az interetnikus kapcsolatok vallási vetületénél maradvra a népi vallásosság és néphit irányából Keszeg Vilmos vizsgálta a mezőszégi hiedelmeket, valamint Czégényi Dóra a román pap alakját az erdélyi közösségek hiedelemrendszerében (Keszeg 2005, 2013a, 2013b, 2013c; Czégényi 1999, 2014).

A népi kegyesség kutatásához tartoznak az egyéni és közösségi éneklési szokások is.

A nagy zenei múlttal rendelkező történelmi egyházak énekes anyagait illetően az egyházi intézmények zenei bizottságaiban időről-időre megtörténik az énekeskönyvek tartalmi revíziója az éppen aktuális zenei szaktekintélyek koncepciója szerint, mellest nem kis vitákkal, mert bármilyen változtatás kihatással van nemcsak az egyházzenezésre, de az egész vallásos élet habitusára. A református vallásos éneklés szokásköre „jóformán kutatatlan terület” – mondja Szacsavay Éva, mert nincsenek adataink arra nézve, hogy milyen provinciái, egyéni és közösségi megnyilvánulásai vannak. A kutatás nehézségei abból adódnak, hogy a jelenség bensőséges folyamatai, az alig látható, érzékelhető megnyilvánulásai miatt egyszerűen nincsenek néprajzi módszerek. „Amennyiben az éneklés, zsoltáreneklés a kegyesség megnyilvánulásaként felfogható – különösen, ha nem templomban történik –, bensőséges viszonyt, hosszú idejű kutatómunkát feltételez a kutató és adatközlő között. Talán ezért nem mélyülhetett el a néprajzkutatás a kérdésben, világosan látván azt, hogy a felületes, rövid kutatási időkkal, a megszokott gyors kikérdezéssel kevés eredményre juthat.” (Szacsavay 1991: 118.) Az énekeskönyvek használatáról, azoknak egyházzenei vetületéről és funkciójáról a kántori szerepkör történelmi áttekintése fejezetnél részletesebb bemutatásra kerülnek a dolgozatban.

Amennyire bonyolult éles határvonalat húzni a hivatalos és népi vallásosság közé, legalább annyira nehéz felismerni a valódi vallásos értékek és a *vallásos giccs* közötti különbségeket. Az irodalom területéről Kovács Gábor megfogalmazásában a legtöbb-ször csak sejtjük, hogy mi az, ami giccs, és mi, ami nem az. „A giccs elsősorban az érzésekhez szól, s mivel vágyat akar kelteni, azonnali (instant) élvezetet és elmélyülést ígér, más szóval a giccs hamis az igazi helyett, mindig többet akar bemutatni, mint ami. Valójában azonban inkább lemásolt, jól vagy kevésbé jól lekopírozott minta marad, semmint művészeti alkotás. A keletkezés szempontjából, időben talán legkorábbi giccstermék az úgynevezett vallási giccs.” (Kovács G. 2020: 92.) A giccs tulajdonképpen a mélyen átélt vallásos érzést valamilyen élménymintázatot felidézve könnyen ismétélhető kifejezési formára, sémára egyszerűsít le – mondja Kovács Gábor.

Vörös Lilla a giccs és a művészet viszonyát elemzi egyik tanulmányában, amelyben számba veszi az alapvetően angol nyelvterületen,²⁶ magyarra is lefordított és megjelentetett szakirodalmat (Vörös M. 2018). A keresztény giccs magyar vonatkozású szakirodalma meglehetősen csekély, a meglévők is inkább a tárgyi alkotásokra, néhány jelenségekre vonatkoznak (lásd Voigt 2005). A vallásos művészet egyik igen vitatott területe a giccs szempontjából a keresztény könnyűzene. Povedák Kinga *Gitáros apostolok* című könyve dolgozza fel a keresztény könnyűzene jelenségét, műfajait és azok fogadtatását a szocialista korszak magyar vallási közösségeiben, de a szerző nem vállalkozik a műfaji giccs részletes bemutatására, épp annak rendkívül változatos megnyilvánulásának formái és nehezen identifikálható, kategorizálható jellemzői miatt (Povedák 2019). „...Míg az ábrázoló művészetekben a giccs fogalmát, megjelenéseit – hol könnyebben, hol nehezebben ugyan, de el lehet helyezni, fel lehet ismerni – addig a zenénél mindez már nem ennyire egyértelmű és nem lehet teljes mértékben használni a többi művészeti ágban működő giccs meghatározást sem. Ha például az össze nem illő elemek zsúfolt használatát nézzük, akkor többek között a gregorián dallamok szintetizátor alapú feldolgozása, vagy Jan Garbarek és Hilliard Ensemble templomi fellépése is giccs lenne, sőt, ilyen alapon maga az egész keresztény könnyűzene is. Ha a túlzott érzelmkifejezés az alap, akkor viszont akár a *Varázsfuvolat* is tarthatnánk giccsnek, de vele együtt népénekeink java részét is.” – fogalmazza meg Povedák Kinga a beazonosítás nehézségeit.

Arra az antropológiai kérdésre, hogy Erdélyben kik és mik voltak a kántorok a 20. század derekán, a fentebbi elméleti fogódzók, fogalmak a kutatás során elsősorban a módszerek kiválasztásában, majd az összegzéseknél az eredmények kiértékelésében nyújtanak támpontot.

A kántorok kultúráját, vallási meggyőződését, identitását, egyéniségét, zenei ízlését, cselekvéseinek koherenciáját, mely adott esetben befolyásoló tényezőként hatott a vallási közösségek életében, csakis a vallásantropológia terminológiáival láttam körbejárhatónak, legyen szó akár egyéniségkutatásról, népi vallásosságról, megélt és mindennapi vallásgyakorlásról, helyi vallásról, rítusról, vagy éppenséggel vallási giccsről.

Az emlékező, beszélő kántor – narratológiai megközelítés

„A narratívák elemzése a történetekhez való viszonyulással kezdődik.”
(Arthur W. Frank, 2008: 248)

Az erdélyi kántorok élettörténeteinek kutatása fehér foltnak bizonyult a magyar társadalomtudományi vizsgálódások palettáján. A kolozsvári Babeş–Bolyai Tudományegyetemen az 1990-es évek kezdetétől folyik kollektív és egyéni életpályák,

²⁶ A giccs jellemzői, megjelenési formái, befogadása témájában lásd Dorfler 1986, Eco 1976, Broch 1986, Pawek 1986, Moles 1996.

élettörténetek kutatása Keszeg Vilmos kezdeményezése nyomán, melynek eredményeképpen több kötet is született fiatal kutatók tollából néptanítók, népi specialisták életpályái és élettörténetei kutatássorozatban.²⁷ Jelen kötetben egy külön fejezet a kántorok élettörténeteit, annak performatív cselekvő jellegénél fogva, az általuk elképzelt, elmúlt, sajátos körülmények között megtapasztalt világot szeretné létezővé, jelenvalóvá tenni.²⁸ Az általuk elmesélt történetek elemzéséhez segítségemre lehetnek azok a fogalmak, amelyek az emlékezet működési elveinek mechanizmusait, típusait járják körül. Azokat az elemeket, amelyek a személyes emlékezet rostáján kihullanak, más forrásokból kiegészítésként pótolni lehet ugyan, viszont ez a rekonstruált múlt is csupán a kutató szemszögéből egy adott időben és körülmények között láttatott, bizonyos szempontrendszer szerint szelektált narratívumot fog eredményezni.

Paul Connerton a társadalmi emlékezetről írt tanulmányában a memória három típusát határozta meg: 1. a személyes emlékezet, amely a tapasztalatokkal, a személyes élettörténettel, 2. a kognitív emlékezet, amely a világról való általános ismeretekkel, 3. a habituális emlékezet, amely a testbe beivódott nem kognitív tudással függ össze (Eriksen 2006: 121, vö. Connerton 1989).

A történelmi emlékezet alakzatait Keszeg Vilmos összegezte (Keszeg 2015). A népi emlékezet folklorisztikai kutatásának bemutatása után számba veszi azokat a 20. századi antropológiai megközelítéseket, amelyek új irányokat szabtak és új dimenziókat nyitottak az idő, az emlékezés és a történelem értelmezésére. Az Annales-iskola megalapítója, Marc Bloch provokatív kérdésére, hogy elszakadhat-e a jelen a múlttól (Bloch 1993), kutatók százait indított el válaszáadásra, együtt gondolkodásra a társadalomtudományok minden területéről. Az időképzethez társuló *longue durée* új fogalom mellé az események kutatásában új műfaji megnevezések is társultak a személyes bevonódásra utaló *oral history*-val.

A *levéltári-emlékezet* fogalma Pierre Nora *Emlékezet és történelem között* című tanulmányában (Nora 1999: 150) a kántortanítóság számára is érdekes és releváns kontextust nyer. A szerző olyan emlékezet-közösségek összeomlásáról beszél, amelynek következményeképpen a folyamatosság érzése, a valódi közeg emlékezhelyekbe (*lieux de mémoire*-okba) költözött át (lásd még Nora 1986). A felgyorsult történelemben a létbe helyezés, a kulturális örökség patrimonizálása egyre nagyobb hangsúlyt kapott, és a dokumentarista kultusz nagyszabású „papír emlékezetet” hozott létre nemcsak a klasszikusnak mondható intézményekben, mint a főúri családok, egyház és állam levéltáraiban, hanem a társadalom minden területén.

A *prospektív emlékezet* fogalmát Alan Baddeley pszichológus fejti ki *Az emberi emlékezet* című munkájában (Baddeley 2005: 294–299). Itt hívja fel a figyelmet arra, hogy a *prospektív emlékezet* nagyon szoros kapcsolatban áll a személy életé-

27 Mesteri dolgozatokat *Erdélyi kántorok a 20. században. Életpályák és élettörténetek* címmel 2015-ben védtem meg a Babeş–Bolyai Tudományegyetem Magyar Néprajz és Antropológia Intézet mesterképzésén dr. Keszeg Vilmos egyetemi tanár irányításával.

28 A narrációk funkcióiról lásd Keszeg 2011: 52–53.

nek szociális hálózatával. A *prospektív emlékezet* – írja – elsődlegesen azzal foglalkozik, hogy mikor kellene valamire emlékezni, a *retrospektív* pedig azzal, hogy mire. A *prospektív* emlékezetnek jellegzetesen igen alacsony az információtartalma, míg a *retrospektív* emlékezet esetében ezzel szemben nagyon fontos a felidézett információk mennyisége. Ugyanakkor a „prospektív felejtésnek van egy erőteljes morális vonzata, hiszen gyakran kínos érzést kelt bennünk, ami a folyamat szociális szerepére utal, a retrospektív felejtés viszont teljesen semleges ilyen tekintetben”. (Baddeley 2005: 294–295.)

Sigmund Freud az emlékezeti kihagyásokat összefüggésbe hozta a motivációval és az attitűddel, azt feltételezve, hogy „ezeket az eseteket a mások iránti szokatlanul nagy fokú és be nem vallott megvetés motiválja” (Freud 2002: 157). Alan Baddeley a „be nem vallott megvetés”-t kissé erős kifejezésnek tartja, viszont a bizonyítékok azt támasztják alá, hogy minél motiváltabbak vagyunk valamire, annál kevésbé felejtjük el megtenni az adott dolgot (Meacham–Singer 1977).

Az *oral history*-ban az élettörténetek, életpályák rekonstruálása esetében, ha csak kizárólag a személyes emlékezetre támaszkodunk (bővebben lásd Vincze K. Zs. 2014), nagy a valószínűsége mind a prospektív mind a retrospektív felejtésnek. A *mikor* és *mire* emlékszünk kérdés, a „kortárs emlékezet teljes pszichologizálása az én-azonosság, az emlékezet mechanizmusainak és a múlthoz való viszonyának új rendszerét vonta maga után” (Nora 1999: 150). A kontinuitás kultusza – hogy kinek és miknek kell köszönnünk, hogy vagyunk – kulturális beágyazottsága révén annyira szilárd, hogy nem kell attól tartanunk egyhamar, hogy a levéltári-emlékezet mint kötelesség-emlékezet elfakulna. Inkább egyre több lehetőség nyílik bizonyos folyamatok feltámasztására, egy kicsit távolabbról, nagyobb perspektívából ráfókuszálni arra, hogy ezek már nem vagyunk többé.

A *retrospektív-mennyiségi* emlékezet ellenőrzésére a levéltári kutatás megbízható forrás, amely szociálisan és morálisan semleges emlékezet ugyan, ilyen jellegű töltetet az információk aktualizált dekódolásából nyer, és az értelmezés hatalmából (Geertz 2001) fakadóan válik üzenetértékűvé. A kontinuitás kultusza által mozgósított *prospektív-mikor* emlékezet az információk hiátusait hivatott pótolni a személyes interjúk, egyéb írások és levelek által. Pierre Nora a *regisztráló emlékezet* fogalmában a nyom tiszteletéről és az abban való hitről beszél. Ezek a látható jelek lelkiismeretes felhalmozása – mintha a történelem ítélőszéke előtt kellene bizonyítékokká válniuk – nemcsak az egyházi levéltári iratkezelést jellemezte. Ugyanúgy, talán még erősebben jelen volt az állami ellenőrző szervek *Securitate*-s dossziéi felhalmozásában is ez kultusz. Tulajdonképpen a „nyomban avatódik szentséggé az, amely valójában tagadása is annak” – mondja Nora.

A *homo narrans*²⁹ terminust Kurt Ranke germanista tanár vezette be 1964-ben, mint a történetmesélő ember fogalmát. A rankei történetmesélés nem más, mint

29 Ezzel a címmel jelentek meg még John D. Niles (1999), Christoph Schmitt hrsg. (1999) és Keszeg Vilmos (2002) publikált kötetei.

alapvető emberi szükséglet, amely egy tartalommal és funkcionális dimenziókkal tele elképzelt világot alkot meg.

A *történetmondás* és a *beszélés antropológiájának* rendkívül gazdag szakirodalmát egyetemi jegyzetként Keszeg Vilmos tette érthetővé és elérhetővé a magyar tudományos olvasóközönség számára hasonló kötetcímekekkel (Keszeg 2011, 2018). Ez nagy segítség volt az élettörténetek elemzéséhez, az elméleti háttér parttalan lehetőségei között saját nyomvonal kialakításához.

A *történetmondás antropológiájában* összegzi Keszeg Vilmos az élettörténetek típusait. Ezek közül a terepmunka során a kutatás jellegéből és a szelekcióból adódóan a következő típusokat használhattam: státustörténetek és autobiográfiák. Az *autobiografikus beszédmód* „az egyén saját múltjának történetbe foglalásával vagy elhallgatásával állapít meg jelentéseket, fed fel viszonyokat, összefüggéseket, tesz szóvá egzisztenciális kérdéseket. Történetének felfedésével az egyén helyet sajátít ki a maga számára környezetében.” (Keszeg 2011: 180.) A *reprezentatív biográfiák* Claude Bremond és Tzvetan Todorov szerint az emberi viselkedés elfogadott normáit tükrözik vissza, s ezzel magyarázható népszerűségük (lásd Bremond 1981, Todorov 1988). Az elbeszélések intézményeket, gyakorlatokat, törvényhozásokat, gondolkodásmódokat legitimálnak, a reprezentatív történeteket tehát társadalmi igény hívja életre – állapítja meg Jean-François Lyotard (Lyotard 1993). A *státustörténet* „az egyén társadalmi pozícióját támasztja alá, társadalmi kapcsolatait, teljesítményeit legitimálja. A történetek hol a státus elfoglalásának feltételét képezik, hol folyamatos szükség van rá a státus megőrzéséhez. Ezekben a történetekben az életpálya eseményei közül azok kerülnek részletes és hangsúlyos bemutatásra, amelyek az illető kontextusban (korszak, társadalmi környezet) reprezentatívnak minősülnek.” (Keszeg 2011: 182.)

Az elbeszélt történetek, élettörténetek (lásd Tengelyi 1998), narratívumok mennyire a valóság reprezentációi? – tehetjük fel a kérdést. A kántorok élettörténetei mennyire fedik a valóságot, és vonhatunk le ezekből messzemenő következtetéseket egy korszak történelmi, művelődéstörténeti keresztmetszet hű ábrázolásához? Roland Barthes szerint a narratíva „egyszerűen olyan, mint maga az élet... Internacionális, korhoz és kultúrához nem kötött” (Barthes 1975: 237). Hayden White szerint az elbeszélés távolról sem csupán egy kód a sok közül, melyeket egy kultúra a valóságról szerzett tapasztalatok jelentéssel való felruházására használ, hanem egy olyan metakód, emberi univerzálé, melynek segítségével a kultúrák közölni tudják egymással egy közösen átélt valóság természetéről szerzett élményeiket. „Az az elv, hogy a narratívát sokkal inkább az eseményekről való beszélés módjának kell tekinteni, mint a reprezentáció formájának, legyenek azok az események akár valóságok, akár képzeletbeliek, a közelmúltban körvonalázódott a diskurzus és a narráció viszonyáról folytatott vitában, melyet a strukturalizmus megjelenése, Jakobson, Benveniste, Genette, Todorov és Barthes munkássága váltott ki. Eszerint a narratíva egy olyan beszédmód, melyet – ahogy Genette fogalmazott – »bizonyos kizárások és korlátozó feltételek« jellemeznek, melyeket a diskurzus »nyitottabb« formái nem követelnek meg a beszélőtől.” (Whi-

te 1980: 7.) White a történetírás objektivitásával és valóságértékével vitatkozik, amikor kalendáriumokat és évkönyveket elemezve, arra a következtetésre jutott, hogy épp a történészek tették értékké a narrativitást, melynek jelenléte egy „valóságos” eseményekkel foglalkozó diskurzusban jelzi annak objektivitását, komolyságát és valóságosságát. Végül felteszi a kérdést, hogy tudunk-e bármikor is elbeszélni morális ítéletalkotás nélkül?

Jean-Claud Passeron az életrajzt *intézménynek* nevezi, melynek nincs születési időpontja, lényegileg egyik legősbibb, korszakanként változó irodalmi műfaj, társadalmi gyakorlat (Passeron 1991). Philippe Lejeune szerint is az „életrajz írás és az önéletrajz írás *intézményesedése* visszahat gondolkodási folyamatainkra, így önkéntelenül is, talán mindahányan valamennyire »írjuk« az életrajzunkat, vagyis számolunk cselekedeteink, hiteink, ambícióink utóidejűségével, még akkor is, ha ezt gyakran nem tudatosan tesszük” (Horváth 2011: 155, vö. Lejeune 1975).

A biografikus tudás, a biografikus repertórium közösséget szervez – mondja Keszeg Vilmos. Beszélőközösségek, emlékezőközösségek jönnek létre történelmi események mentén, az interpretív közösség pedig egy életpálya megjelenítése által szankcionál, elismerést fejez ki, eszményeket, normákat vezet be (Keszeg 2011: 193). Az intézményi (formális) regiszterek, vagy akár az informális regiszterek funkciója ugyanaz: a létbe helyezés, a megőrzés, a patrimonizálás.

A *Néptanítók. Életpályák és élettörténetek* című tanulmánykötet (Ozsváth szerk. 2008) bevezető tanulmányában Keszeg Vilmos összegzi mindazokat az elméleti fogódzókat, melyeket az élettörténetek elemzésekor a szerzők szem előtt tartottak. A felkérésre készült biografikus narratívumok tartomelemzése során a kutatók az életpályák szociális-politikai-kulturális viszonyait, oktatástörténetet, társadalmi kapcsolatrendszerét, beszédhelyzetet vizsgáltak (lásd Bálint–Kovács–Balázs 2009) Az élettörténetekben visszatérő motívumok, klisék, szerepköri specifikumok feltérképezésével rekonstruálják az értelmiséghez tartozó néptanítók kultúráját. (Keszeg 2008: 24–29.)

A társadalomtudományokban a szociológia területéről Bögre Zsuzsanna vet fel néhány módszertani útmutatót az élettörténetek feldolgozására, mely a fentebb említett néptanítókéhoz hasonlóan, igen alkalmasak a kántori életpályamodellek megalkotására is.

„Azokat az emberek közötti elvárásrendszereket, viselkedési mintákat követjük nyomon, amelyek között az egyén felnő. Azt mondhatjuk, hogy minden kultúra felkínál tagjai számára egy általános élet-pályamodellt, forgatókönyvet, amelyet mindenki lehetőségeihez képest használ ki vagy módosít.” (Bögre 2003: 155–159.) Az adaptáció jeleit, illetve az alkalmazkodási stratégiákat leginkább a sorsfordulók közötti viselkedésmódban figyelhetjük meg. Milyen szerepeket vállal az interjúalany környezetében, s hogyan jut ezekhez a szerepekhez? Hogyan értelmezi saját szerepeit? Ezekre a kérdésekre keressük a választ a kvalitatív kutatás során – fogalmaz Bögre Zsuzsanna.

Korszak, korszaktudat, terep

„A hosszú 19. század”, „a csonka 20. század”, „a befejezetlen 20. század”, a „hosszú 20. század”, „kis magyar világ” (vö. Jakab 2024a: 165–175), „román világ”, „az átkos” korszak megnevezésekkel (metaforákkal) gyakran találkozunk irodalmi művekben, történelmi, szociológiai, néprajzi, antropológiai írásokban, ahogy a kántorok mindennapi szóhasználatában is jelen vannak, de arra a kérdésre, hogy kinek mit jelentenek ezek a korszakok, válaszolni elég bonyolult feladat. Az egyházi intézmények életében, a kántorok életútjában, egy család morfogenezisében az egyes korszakok elkülönülése vagy elkülönítése, mikor van vége, és mikor van egy újabb kezdete egy meghatározott korszaknak, értelmezés kérdése. A főcímben behatároltam egy időintervallumot, a kommunista rezsimet, az 1948 és az 1990-es kronológiai időt. De vajon, meghúzható-e ilyen éles határvonal az egyes korszakok között? Volt-e átmenet, és milyen folyamatokat, tendenciákat, túlélési gyakorlatokat, átörökítéseket és átszívárgásokat tapasztalhatunk az egyes fázisból a másikba? A haladás és fejlődés irányát mindig valamilyen reményben határozzuk meg, és ahhoz, hogy egy-egy történelmi pillanatot, fordulópontot igazán megértsünk, elsősorban rendszerelméleti analitikai eszközökre van szükségünk.³⁰

Az Annales-iskola³¹ a 20. század legjelentősebb „szellemi kalandja”. Alapítói, követői megváltoztatták a múltat faggató kérdések irányát, mert szerintük nincs történelem csak problémaorientáltság, a tudományos eredmények csak hipotézisek, és bármilyen eredmény csak az igazolásukra kidolgozott módszerek függvényében értelmezhetőek. Azaz, a korábbi történetírói gyakorlattal ellentétben az *Annales*-paradigmában a „pontos” már nem „hiánytalant” jelent, és az „elfogulatlan” nem „automatikus”. Az új történelemírás lényege az analitikus vizsgálatok adatainak csoportosításában, reprezentációjában hangsúlyozódik, illetve a tények össze rendezésében vagy konstrukciójában nyer értelmezési keretet. Az iskola alapítása Marc Bloch és Lucien Febvre történészek nevéhez fűződik, a második nemzedék meghatározó alakjai pedig Fernand Braudel és Ernest Labrousse voltak. „A Braudel és Labrousse által képviselt szemléletre a mérés, az idősorok használata, a gazdaság, társadalom, mentalitás egymásra épülő hármassága a jellemző. Ez a hármasság őrzi meg a – leginkább Braudelnél tetten érhető – totális történelem igényét.” (Benda 2007: 14.) François Simiandnak köszönhető a *longue durée* fogalma, majd később tanítványa, Ernest Labrousse 1944-ben megjelenő könyve teremti meg a

30 A korszakalkotó folyamat problémáját, az evolúció-, valamint a rendszerelméletet Niklas Luhmann német szociológus dolgozta ki (lásd Luhmann 1985/2015). A Jürgen Habermas-szal folytatott vitája főként a társadalomelméleti célkitűzései és a politikai gyakorlat közötti nézeteltérésekből adódtak. Mindketten a társadalomelmélet átfogó elméletének megalkotását tűzték ki célul, viszont az elmélet és gyakorlat közötti éles konfrontáció miatt egymás elméletét komoly kritikákkal, vádakkal illeték. 1971-ben közös kötetük jelent meg a vitájukról *Theorie der Gesellschaft oder Sozialtechnologie – Was leistet die Systemforschung?* címmel. A vitáról lásd bővebben Brunczel 2009.

31 Peter Burke az Annales-iskolát a francia történettudomány forradalmának nevezte, Traian Stoianovich *Annales*-paradigmának, a harmadik-negyedik nemzedék az 1970-es évektől pedig *Nouvelle histoire* (új történelem) néven emlegették (Benda 2007: 7).

ciklikus válságok kapcsán a konjunkturális viszonyok vizsgálatának szemléletét és módszerét (Benda 2007: 14). Magyarországon az 1960-as években vált ismertté az *Annales* Fernand Braudel aktív kezdeményezésére.³²

Az angolszász szakirodalomban a *korszak* fogalma egy teljesen más megvilágításba került. Barbara Picht szerint a *korszak* kifejezést nem mindig úgy használták, ahogy mi ma elképzeljük. A görög eredetű *epoché* szó eredetileg szünetet, megszakítást jelentett. Amikor az epochát történelmi eseményekre használták, nem egy bizonyos időszakra, inkább arra az eseményre értették, amely megnyitotta azt. Az *epoch*nak ez a felfogása a német nyelvterületen is nyilvánvaló, amikor azt mondják, hogy „korszakot alkot” (*Epoch macht*). Az események, fordulópontok nem feltétlenül kapcsolódnak holisztikus fogalmakhoz – írja Barbara Picht. A korszakok fogalma, mint sajátos jellemzőkkel rendelkező időbeli egység csak a felvilágosodással honosodott meg, és ekkor merült fel a kérdés, hogy milyen tartalom jellemzi az egyes korszakokat. Johan Hendrik Jacob van der Pot holland történész a korszakokat úgy határozta meg, mint azt a formát, amelyet a történetírás ad a múltnak. Ez a forma azonban nem vitathatatlan, sőt a korszakalkotó konstrukciókra még az a nyomás is nehezedik, hogy igazolják önmagukat. (Picht 2022: 363.) A korszak holisztikus fogalmának sajátossága, hogy tartalma csak a tőle elkülönülő időszakokra vagy más korszakokra vetítve határozható meg.

A korszakolás problémája az irodalomtörténeteseket is foglalkoztatta. Tüskés Gábor *A 18. századi irodalom korszakolásának kérdéséhez* című tanulmányában szintén a német történészek okfejtéséhez folyamodik. Itt idézi a korszakküszöb, korszaktudat és korszakillúzió fogalmait tematizáló Karlheinz Stierle történészt, aki szerint a korszakok nem léteznek. Az elméleti vitákat összegezve, Tüskés Gábor szerint a korszakok egyszerű egymás mellé helyezése vagy szembeállítása ma már nem járható út. „Több esélye van a megközelítésnek, mely szerint a korszakok, áramlatok és tendenciák újra, meg újra egymásba érnek, áthatják és átfedik egymást, s gyakran megfigyelhető az eredetileg különböző időben keletkezett jelenségek egyidejűsége.” (Tüskés 2019.)

A *korszak* mindenkor szelektív és elő-felvetésekre épülő konstrukciójától nehéz megszabadulni – mondja Kulcsár-Szabó Zoltán –, mert nemcsak a „nagy elbeszélésekben” van jelen, hanem belopózik a „kis elbeszélésekbe”, az egyéni narrációkba is, az individuális kor(szak)-tudatba. Az emberi élettapasztalatok, önértelmezések az idő reflexiójára kényszerülnek, így tehát a korszakhatárok felépítése, megjelölése antropológiai igény. (Kulcsár-Szabó 2000: 91.) A korszaktudat lehetővé teszi a társadalomban való eligazodást, ugyanakkor a korszakhatárok kulturális konvenciókat hoznak létre (Keszeg 2008: 23, Voigt 2003).

A 20. században ilyen korszakhatár volt az intézményes egyház életében az 1948-as államosítás, az egyházi javak elkobzása, a szerzetesrendek feloszlata, felekezeti iskolák, levéltárak lefoglalása, majd a kommunista, egyházellenes propagandával a szellemi-, erkölcsi-, kulturális élet kisajátítása. Itt főként a történelmi-,

32 A hosszú időtartamról bővebben lásd Braudel 2007.

politikai események voltak azok, amelyek sztereotip határvonalakként, cezúraként jelennek meg az idő szegmentálására, és valamilyen rendezési elvet biztosítanak a kutatás tartalmának.

Az egyházi ünnepek váltakozó sorrendje nemcsak a kántor hivatalos munkarendjét tagolják, hanem az egyén bizonyos időszakait, az élettörténetben korszakhatárokat jelölhetnek. „Az ünnep összekapcsolja a múltat, a jelent és a jövőt, s ezzel értelmet ad az emberi életnek. Az ünnep szükségképpen kapcsolatot teremt a múlttal és a jövővel” – mondja Barna Gábor az *Idő és emlékezet* című tanulmányában (Barna 2002: 156). Ilyenképpen az emlékünnepek tagolják is a múltból alkotott képet, a történelmi időt. A kommunista ideológia követői nagyon jól ráéreztek az ünnepeknek ilyen jellegű funkciójára, amikor a nyilvános tereket át- és beépítették a szocializmus szimbolikus térbeli reprezentációival (Bodó–Bíró 2000: 19). „A grandiózusos ünnepségek alkalmával, amivel az új hatalom tulajdonképpen legitimálni próbálta saját magát, a román kommunista párt és a román történelem kiemelkedő eseményeire emlékeztek, (amit természetesen a kommunista ideológiaszemléletével itattak át). A hivatalos ünnepeknek bizonyos időben és térben való kihelyezése arra is volt hivatott, hogy a vallásos ünnepeket és a velük járó szokásokat háttérbe szorítsák, majd fokozatosan kiiktassák.” (Szikszai 2009: 124.)

A *homo memor* (a *homo sapiens*, *homo ludens* – lásd Huizinga 2014 –, *homo narrans* mintájára) – trópus Jakab Albert Zsolt egyik tanulmányának címe. Az emlékezés rítusainak, az emlékezés stratégiáinak és alakzatainak vizsgálata során tanulmányában számba veszi Kolozsvár megemlékezési helyeit, tereit. Egyik kezdeti és állandó terepe, helyszíne volt a megemlékezéseknek a *templom* (Jakab 2017). A templom mint szakrális tér a kántori hivatásban az egyéni és közösségben megélt vallásos élet gyakorlásának kötelező, hivatalos és publikus tere. „Számomra a lokalitás mindenekelőtt kapcsolatokat és kontextusokat, és nem fokozatokat vagy térbeliséget jelent” – fogalmazza meg Arjun Appadurai *A lokalitás teremtése* című tanulmányában a lokalitás fogalmát (Appadurai 1996/2001: 3).

Bodó Julianna és Bíró A. Zoltán a szimbolikus térhasználat elemzésekor megállapítják, hogy „az a lokalitás, amely nem rendelkezik valamilyen ünnepi alkalmak megrendezésére alkalmas, kiemelt térrel, annak nincs megragadható, megjegyezhető, beazonosítható jellege, ezáltal jelentősége csökken” (Bodó–Bíró 2017: 153).

A terep tágabb értelmezési kereteire aligha vállalkozhatom, hiszen recens tanulmányok is bizonyítják, hogy milyen komplex jelenségről van szó (Gagyí 2024: 7). Ám mégis kiemelnék egy rövidebb meghatározást, mely leginkább közelebb áll ahhoz a közeghez, amelyben gyűjtésemet elképzeltem: „A terepet négy aspektushoz viszonyítva határozzák meg: hely, gyakorlat és magatartás típusa (egyszerre társadalmi és tudományos), tárgy és tágabban egy tematikus terület, végül tudományos hagyomány, sőt a szakmába való belépés rituáléja.” (Știucă 2007: 17.)

Terepmunka, források, módszerek

Az antropológiai kutatások célja és indítéka, Thomas Hylland Eriksennel egyetértve, nem más, minthogy tükröt tartsanak elénk, ablakokat nyissanak, kontrasztokat tárjanak fel. Ez a látásmód teszi lehetővé, hogy létezésünkre új módon reflektáljunk. (Eriksen 2006: 389.) A kántori pálya kutatása lehetőséget nyújtott részben magyarázatokat keresni a „bennszülöttként” felmerült kérdéseimre. A passzív, illetve a közvetett, nem tudományos céllal történt megfigyelések, tapasztalások az *émikus* látásmód felülbírálására készítették a kutatót, hogy azokat *étikus* látásmóddal³³ kiegészítve a tapasztalt jelenségekre és viselkedésmódokra tudományos válaszokat keressen. A nyolc éves egyházi tisztviselői, majd az öt éves kántori szolgálat akarva-akaratlan, ugyan még nem tudományos, de olyan szinten *résztevő megfigyelői* szerepet biztosított, mely tapasztalásokat nem tudtam később figyelmen kívül hagyni utólagos felülbíráásokkal, és amelyben a megfigyelő a társas cselekvés résztvevőivel interakcióban volt (Babbie 1996: 308–309). A több éves tapasztalat során a Marosvásárhely vonzáskörzetéhez tartozó gyülekezetek kántorainak, lelkészeinek kapcsolatait, egymáshoz való viszonyukat, viselkedésüket azok természetes közegében figyelhettem meg, és szerezhettem előismereteket, kapcsolatot a későbbi kutatáshoz. A Kántor-Tanítóképző Főiskola diákjaként (2002–2003-ban) részt vehettem Barabás László szervezte néprajzi táborokban, ahol a Mezőség északi tájain, a Melles-patak völgyének szórványtelepülésein és Beszterce környékén két évben több napon át helyi lakosokat kerestünk fel adatközlők után kutatva, akiktől mondákat, meséket, népdalokat, helyi népszokásokat reméltünk, illetve beszélgethettünk helyi lelkészekkel, tanítókkal, kántorokkal.³⁴ A néprajzi gyűjtések módszertanának alapeszközeit gyakorlatba ültetve, több terepnapló, kérdőív, hangfelvétel, beszámoló, fénykép-dokumentáció készült ezekben a falvakban. Itt találkozhattam először közlőről is az addig tapasztaltakhoz képest a szórványgyülekezetek gondjaival: több gyülekezetben, legyen az református vagy katolikus, a lelkész és/vagy kántor hiányával, az interetnikus kapcsolatok hatására a román nyelven való prédikálással és gyülekezeti énekléssel, illetve itt ismertem meg hallás után orgonán játszó kántorokat, akik nem használtak többszólamú korálleteket, hanem énekeskönyvet, vagy még azt sem. Ezek a nyári táborok a kötelező néprajzi tárgyhoz tartozó gyakorlati ismeretek elsajátítása mellett a kántori és tanítói hivatás megismerését és az arra való felkészülést szolgálták. A beszélgetések során viszont kirajzolódott egy általános kép a kántori státusról, annak gyakorlóiról és a terepről, valamint a történetek folyamat jellegéről, hiszen a hivatásra való felkészülés tulajdonképpen azt is jelentette, hogy a jelenlegi diák majd valamikor a (közel)jövőben aktív részesévé válik ennek a valóságnak. A pályaválasztás motivációira egy konkrét példát említve ezekből a tapasztalatokból, Vajdahunyad református egyházkö-

33 Az *émikus* és *étikus* a belül- és kívülállás fogalom pár angol megnevezése, mely kettőslátás elvárás a résztvevő megfigyelő kutatóval szemben. Azaz belülről éli meg és értelmezi az eseményeket, viszont tapasztalatait külső szemmel értelmezi. (Vörös–Frida 2005: 407.)

34 A táborok részletes leírását, élménybeszámolókat lásd: Barabás szerk. 2018.

zségében történt esetet mutatnám be, ahol éppen kántort kerestek a nyugdíjba vonult idős kántor helyett. A gyülekezetben közel egy órás kulturális műsort mutatunk be a vándortábor keretében, és az istentisztelet végén való beszélgetés során a lelkész felajánlotta a főiskolásoknak a megüresedett kántori munkahelyet. A 20-25 diák közül néhány fontolgatta esélyeit az egyébként jó helynek számító nagyvárosi gyülekezetben. A többnyire Székelyföldről és Marosvásárhely környékéről származó, végzős, még nem családos fiatal közül senki nem vállalkozott az állás elfoglalására, mondván, túl messze van otthonuktól. Körülbelül 10 évvel később végzett egy vajdahunyadi lány a főiskolán, aki végül „hazajött” kántorkodni. A tömbmagyarságból származó fiataloknak idegen tájnak tűnt a szórvány, és egyéb motiváció hiányában (például házasság kilátása) a munkahely nem volt elegendő indok az otthon elhagyására.

A végzett kántorokkal főiskolai munkatársként, vagy volt évfolyamtársként személyes kapcsolatot tartottunk fenn, a visszajelzés pályájuk alakulásáról, mondhatni, folyamatos volt. A főiskola elvégzése után is a kialakult bensőséges viszonynak köszönhetően, (egyébként is a családi, meleg légkör jellemezte a főiskola hangulatát) figyelemmel kísérhettük elhelyezkedésüket, beilleszkedési nehézségeiket, sikereiket és kudarcaikat, a pályán-maradás vagy pályaelhagyás okait.

A „bennszülötti” állapotban megfigyelt eseteket számba véve, tapasztalt viselkedési minta volt a lelkészek részéről a kántor teljes alábecsülése, semmibevévése, vagy éppen megalázása. Szem és fültanújaként hasonló esetnek, etikai okok miatt részletes bemutatásra nem vállalkozom, az általánosabb jelenség hátterében az intézmények működésével kapcsolatos szerepelvárások és szerepkörök tisztázatlanságát véltem felfedezni, amelyekre viszont a kötetemben két fejezetben is visszatérek, egyrészt a konfliktusok rendjén, másrészt a képzéssel kapcsolatos intézménytörténeti háttér bemutatása tükrében. Ebben a kutatást megelőző periódusban vetődtek fel tehát azok a miértek, és készítették további kérdésfeltevésekre, amelyekre a Babeş–Bolyai Tudományegyetem Magyar Néprajz és Antropológia Intézetében Kolozsváron előbb a mesteri, majd a doktori disszertációban kerestem a válaszokat.

A tudományos, kutatói látásmód megköveteli, hogy a kutató *felfedezőnek* tekintse magát, még ha otthonos területen, saját háza táján vizsgálódik is (Letenyei 2005: 73). Ez a felfedezői magatartás a terepre érkezve azt jelentette, hogy mindazokat a prekoncepciókat, addigi ismereteket, esetleg tapasztalásokat félre kellett tennie a kutatónak, amelyek még tévútra is vezethetik. Ezt a problémát nevezi az antropológiai módszertan a „hazaival szembeni vakságnak” (*homeblindness*), mert a „bennszülött” kutató természetesen vesz bizonyos jelenségeket, esetleg nem problematizálja, vagy egyszerűen figyelmen kívül hagyja. Ezért rendkívül fontos, hogy a kutató fokozott éberséggel figyelje a jelenségeket, azok mibenlétét, az összefüggéseket, majd az *interpretáció* során a tapasztalásokat lefordítsa a többi kutató és az olvasóközönség számára. (Letenyei 2005: 73.) „Az émikus és étikus szempontok együttes érvényesítése teszi lehetővé, hogy az adott rendszer jellegzetességeinek megállapításánál a csak belülről megragadható tények kívülállóként is értékelhetők legyenek” – mondja Borsányi László (Borsányi 1988: 80).

Az émiкус látásmódot főként a kántori élettörténetek alapját képező *interjúk* készítése során tudtam érvényesíteni és hasznosítani, elsősorban a bizalmi légkör kialakításában. A hazai terep ismerete, a nyelvezet és stílus megválasztásában, a kutatói szerep tolmácsolásában volt nagy segítségemre. Számomra a kötet legnagyobb értékét ezek a bizalmi állapotban és jó hangulatban, megismételhetetlen, adott helyen és szituációban született hangfelvételek leírt szövegei adják. A beszédaktusban meghatározó és tiszteletreméltó volt az az igyekezet, ahogy az interjúalanyok intenzív szellemi tevékenységgel, koncentrálttsággal próbálták néhány órában az életük történéseit, a nem kevés érzelmi töltettel rendelkező eseményeket egyetlen, logikus gondolatmenetre felfűzni. Ilyenkor a kutató empatikus hozzáállása elengedhetetlen, az eredmény a kutató személyiségétől is függ. Az állandó érdeklődés, a kíváncsiság fenntartása, az interjúalany gondolatmenetének követése a kutató részéről szintén elvárható magatartás. A terepkutatás mindenképp egy fizikailag is pihent, fegyelmezett, tudatos életvezetést igényelt a kutatótól, amelyre előre készülni kellett nemcsak előzetes ismeretek felhalmozásával, hanem adott esetben improvizációs készséggel a váratlan események megoldására is. (Babbie 1996: 310.)

Az interjúkészítés mindenképpen nem egy megszokott, természetes állapot. „... Akár interjút készít, akár megfigyeléseket végez a kutató, egy dolgot mindkét esetben elkövet: egyes személyeket a mindennapi életükön kívül eső, a megszokott életritmusuktól eltérő helyzetbe, helyzetekben kényszerít bele...” (Borsányi 1988: 59).

Az elhangzott, lejegyzett szövegek nem képesek visszaadni azokat a gesztusokat, metakommunikációs jeleket, amelyek a beszédaktust kísérik, sőt azokat a környezeti elemeket és tényezőket sem, melyek között ezek létrejönnek. Ezért lényeges a *közvetett megfigyelés*, a naplókészítés, ahol sor kerülhet a terepen tapasztalt, lényeges információk rögzítésére. Az egyes élettörténetek bevezetőjében röviden jeleztem a kötetben például az interjúkészítés körülményeit, a helyszín rövid leírását, a szoba berendezését, vagy éppen a kísérő gesztusokat, az interjúalany pillanatnyi hangulatát, egészségügyi állapotát, hiszen mindezek kihatással voltak mind a beszélőre, mind a kérdezőre egyaránt. A kutató kérdéseit, a kérdéses időtartamát nagyban befolyásolta az interjúalanyok állapota. Ilyen értelemben az elkészült interjúk egy közös munka eredményei: a kutató és kutatott közös produkciója.

Az étikus látásmód azt is feltételezi, hogy a kutató tudja, mit fog kérdezni, esetleg van egy elképzelése, hogy milyen szempontrendszerrel fog követni. Az élettörténetek kapcsán értelemszerűen az ehhez kapcsolódó módszertan kellene érvényesülnön, ezeket fentebb, a narratológiai fejezetben bemutatam. A kezdő kutató általában mindenre kíváncsi, nyitott minden új gondolatra, kérdésfelvetésre, ezért gyakran esik abba a hibába, hogy a terepen elveszzen a gyűjtött adatok sokaságában, majd az interpretáció során kénytelen legyen drasztikusan szelektálni, esetleg a váratlan adatok tükrében új szempontrendszerrel érvényesíteni. Számomra lényeges kérdés volt, hogy azokat az ismereteket, azt a kántori kultúrát közvetítem, amit ezek az emberek tudnak és képviselnek, és ilyen kontextusban még nem vizsgáltak. A hét erdélyi kántorral készített életpálya-interjú tovább árnyalhatja, illetve illusztrálhatja a 20. században végbement változásokat a kántorság fogalmában. Többek

között a pályaválasztás motívumaira, a képzés és a pályán-maradás lehetőségeire, a megélhetés biztosítására, a társadalmi megítélés és a közösségbe való beágyazódás kérdéseire adhatnak választ. A szövegek további elemzése teológusoknak, nyelvészeknek, egyházzeneészeknek is forrásanyagot jelenthetnek. Keszeg Vilmos itt hívja fel a figyelmet arra, hogy az életpálya szimbolikus megkonstruálásában több tényező játszik szerepet. A tényezők egy része az egyéntől függetlenül érvényesül, míg másik része szubjektív természetű. Az elmondott élettörténetekből kirajzolódott fordulópontok, az adaptáció vizsgálata David G. Mandelbaum morfológiai modelljéhez köthető (Mandelbaum 1973, 1982). Az élettörténetekből *tartalomelemzéssel* azokat az elemeket próbáltam kiemelni, amelyek az emberi élet *sorsfordulói* mellett a *vallásos identitástudat*, az *egyéni adottságok* és a *pálya specifikumait* körvonalazzák. Clifford Geertz megfogalmazásában az antropológus a „tágabb értelmezéseket és elvontabb elemzéseket rendszerint úgy közelíti meg, hogy csip-csup ügyekkel köt egyre behatóbb ismeretséget” (Geertz 2001: 214). Teszi azért, hogy a beszéd *jelentését* kiszabadítsa esetleges körülményeiből, illetve tanulmányozható formába rögzítse. A szociológiában a társadalmi valóság szerveződési, értelmezési és cselekvési kereteire a behaviorista Erving Goffman „frame” elmélete adhat egy lehetséges megközelítést (Goffman 1981: 545–739). Erving Goffman megkülönböztet elsődleges és másodlagos kereteket. „Mindkettőt valóságértelmezési sémák sajátos rendszere alkotja: de míg az előbbiben elsődleges, az utóbbiban másodlagos jelentéstulajdonítások láncolata halad.” (Hankiss 1984: 35.) Olyan egyszerű kérdésekre adott válaszok, mint például „Hogyan lett Ön kántor?”, Goffman a képerket metaforáját használja az értelelemzés illusztrálására. Annak függvényében, hogy milyen képerketben jelennek meg a kapott válaszok, a teljes (élet)kép kontextusa metaforaként bontakozik ki a kérdező számára. Innen viszont az út egyenesen Clifford Geertz által felvetett „az értelmezés hatalmá”-hoz vezet (Geertz 2001). A kántori élettörténetek apró részleteiben a kutatónak látni kell a nagy összefüggéseket is, az egészet, az ok-okozati viszonyokat, illetve ezeket a kis részeket egy nagyobb struktúrában ellátni jelentéstartalommal. Ezt nevezi Geertz *hermeneutikai* körnek. Egy példát említve, a 90 év körüli András Márton gyergyócsomafalvi kántorral készített interjúban, amikor a plébánosokkal való kapcsolatáról kérdeztem az interjúalanyt, épp belépett lánya. Meghallotta beszélgetésünket, és erre így jellemezte édesapját: „Jaj, ő pápább a pápánál is!” Kiragadva a kontextusból, úgy is értelmezhetném, hogy a kántor a lánya szerint egy megrögzött fontoskodó, de a tágabb kontextusban, ismerve a kántor habitusát, fegyelmezett életvitelét, szerénységét, ez a megjegyzés tulajdonképpen arra utalt, hogy a rendkívül vallásos meggyőződésű és katolikus identitástudattal rendelkező, feladataiban következetes ember, a helyi közösség megbecsült tagja, csak jól akarja végezni munkáját. A kántor lánya majd így folytatta: „Sok plébános példát vehetne tőle!” Így már világosabb is volt, mire értette megjegyzését.

Az összetett, egymásra tevődő fogalmi struktúrák rétegeiből a kutató feladata kihámozni és kitalálni azok bemutatását (Geertz 2001: 200). Gyakran az *explicit tudás* mögött *történelmileg kondicionált tudás* áll (Iancu 2013: 30). Az egyéni élettörténetek mögött a kántori életpályát illetően olyan intézményi narratívákat felté-

teleztem, amelyek kondicionálták azt a tudást, amelyek eddig nem nyertek explicit megfogalmazást, és egyébként rejtve maradtak volna. Azért tartottam fontosnak a levéltári kutatást, mert új megvilágításba helyezik a kántori pálya gyakorlásának feltételrendszerét.

A kutatás kezdetén a kántorok reprezentációinak teljes hiányát tapasztaltam az 1948–1989 közötti időszakra vonatkozólag mind az egyházi, egyházzenei, mind az etnográfiai írásokban. Az 1990 utáni időszakban is csak néhány hazai napilapban a különböző rendezvények, kórustalálkozók kapcsán merült fel egy-egy kántor személye, tevékenysége, életrajza. Ilyen eset volt a gyergyócsomafalvi András Márton katolikus kántornak a *Hargita Népe* napilapban megjelent életrajza, melyet mondhatni, véletlenül találtam meg 2013-ban, és ez katalizátorként indított el a további kántori élettörténetek kutatására. Az első kutatott élettörténet így éppen András Márton lett (lásd Kicsi 2016b). További interjúalanyok után kutatva református gyülekezetekben, a nagy lélekszámú Marosi Református Egyházmegye volt esperese javaslatára³⁵ következett Magyarosi Sándor kisfülpösi kántortanító élettörténetének megírása, lánya, Csernátóni Klára segítségével (lásd Kicsi 2016a). Kronológiai sorrendben további strukturálatlan mélyinterjúk következtek: Kristóf István sáromberki, Dézsi Ferenc bonyhai, Balogh Etelka csittszentiváni református,³⁶ Ferencz Sándor kászonaltízi római katolikus, Fejér Antal gyergyószentmiklósi örmény katolikus, és Kecskés Gyöngyvér karácsonyfalvi unitárius kántorokkal. A helyszíneken készített interjúk során legtöbb esetben a családtagok is jelen voltak, pontosításokkal, adatokkal szolgáltak, és főként a fényképek, dokumentumok megkeresésében segítettek. Az élettörténetek mellett falustársakkal, hívekkel, kórustagokkal, lelkészekkel készültek hosszabb-rövidebb, az élettörténetek néhány vetületének igazolására, tisztázására készített interjúk.³⁷ Egy esetben nem vállalt a plébános interjúkészítést, csak telefonbeszélgetést a kutatás során, mikor a kászonaltízi pap-kántor konfliktusról érdeklődtem. Az interjúalanyok és a terep kiválasztását komoly „nyomozói” munka előzte meg (vö. Kovács É. szerk. 2007: 274–276). Elsősorban a szakma – esperesek, lelkészek, zenetanárok, helyi előljárók – véleményét kértem ki, majd a közös ismerősöket, kapcsolatokat kiaknázva, jó néhány információ birtokában kerestem fel, és jutottam el a „kiválasztottig”. A kötetbe végül azok az élettörténetek kerültek be (számszerint négy a *Kántori élettörténetek* című fejezetben és egy a *Kántorválasztás mint népszokás* című fejezetben) a felekezeti reprezentativitás figyelembevételével, akiknél a *biografikus beszédmód*, a *vallási közösség* és

35 Ötvös József református lelképásztor a Marosi Református Egyházmegye volt espereseként, az Erdélyi Református Egyházkerület generális direktoraként jól ismerte a gyülekezetekben szolgáló kántorokat. Javaslatát fő szempontja Magyarosi Sándor társadalmi megbecsülése, a lelkészek és kántorok körében kivívott tisztelet volt.

36 A négy református kántorral készített interjú közül végül Magyarosi Sándor kántortanító élettörténete került a kötetbe. Kristóf István, Dézsi Ferenc, Balogh Etelka református kántorok interjúi viszont nagy segítségemre voltak a háttérinformációk feltárásában, az összefüggések megértésében.

37 Felkészülés a terepmunkára (vö. Babbie 1996: 310). A trianguláció a kvalitatív kutatások egyik gyakran emlegetett minőségi kritériuma. „A trianguláció nem a validálás eszköze, hanem annak alternatívája.” (Flick 1998: 230.)

vallásos kultúra szempontrendszereit leginkább érvényesíteni tudtam. Volt, akihez többször visszajártam, pontosításokat végeztem. Minden esetben nagyon örültek a megkeresésnek, sőt Kecskés Gyöngyvér unitárius kántornő, tiszteletes asszony az-
 azal fogadott, hogy: *Na, végre! Valaki foglalkozik a kántorokkal is, nem csak a lel-
 készekkel!* Ferencz Sándor kászonaltízi kántort gyermekkorom óta ismertem. Ez a
 viszony részben hátráltatott, mert a bensőséges viszony emotív töltete nehezítette
 az objektív látásmódot, viszont előnye az volt, hogy rákérdezhettem általam ismert
 bizalmas információkra is.³⁸ Az újabb interjúalanyok felkeresése, a terep előkészíté-
 se, az előfeltevéseim, várakozásaim a bekövetkező „varázslattal”³⁹ szemben, mindig
 izgalommal és örömmel töltötték el. Akarva-akaratlanul kialakult személyes kap-
 csolat az ismeretlen adatközlőkkel is, ugyanakkor visszajelzéseket vártak/várnak,
 tehát egy íratlan társadalmi szerződés jött létre, mely mindkét fél részéről felelős-
 ségvállalást és etikai szabályokat ír elő.

Az interjúkészítés után az adatfeldolgozás következett, ami a rögzített hang-
 anyag lejegyzését, a fényképek, dokumentumok szkennelését jelentette. A fényké-
 pek kronológiai sorrendbe állítása legtöbbször a 2-3 órás hangfelvételek újra, és
 újra hallgatásával járt, vagy ha éppen nem volt rá utalás a rögzített felvételen, ak-
 kor az adatközlő felkeresése volt a megoldás. Az interjúalanyok közül volt, aki meg-
 bízott bennem, az egész családi fotóalbumát kölcsön adta, hogy nyugodt körülmé-
 nyek között készíthessem el a másolatokat, de volt, akinél a távolság miatt nem hoz-
 hattam el, így a terepen készítettem fényképeket a fotókról. A fényképek másola-
 tai is minőségileg a körülményekhez igazodva, hol jobb, hol kevésbé jól sikerültek.
 András Márton lányai a megtalált halotti búcsúztatók eredeti szövegeit rendelkezé-
 semre bocsátották, nemkülönben Ferencz Sándornak a tíz búcsúztató füzetét haza-
 hozhattam. A bizalmi légkör ezekben a gesztusokban is megmutatkozott, a kölcsön
 adott tárgyakat a tanulmányok megírása után, vagy még azelőtt próbáltam vissza-
 juttatni. Egyénekre lebontva a dokumentumok típusát és mennyiségét illetően a ku-
 tatás befejezéséig a következőképpen adathozhatom:

András Márton: 60 db. fénykép + 25 oldal interjú

Balogh Etelka: 64 db. fénykép + 13 oldal interjú

Décsi Ferenc: 47 db. fénykép + 31 oldal interjú

Fejér Antal: 84 db. fénykép + 21 oldal interjú

Ferencz Sándor: 763 fénykép + 42 oldal interjú

Kecskés Gyöngyvér: 27 kép + 22 oldal interjú + 8 oldal önéletrajz

Kristóf István: 105 fénykép + 28 oldal interjú + 4 oldal levelezés

Magyarosi Sándor (Csernátoni Klára): 62 fénykép + 19 oldal interjú

Ötvös József: 6 oldal interjú.

38 „A reflexivitás olyan tudatos tevékenység, amely megkívánja, hogy a kutató meghatározza magát
 társadalmi és kulturális kontextusban, és hajlandó legyen nyíltan konfrontálódni saját magával a
 kutatási folyamat alatt.” (Horváth–Mitev 2015: 46–47, vö. Janesick 2003: 56, Gadamer 2003: 223,
 Szokolszky 2004: 414.)

39 Weberi kérdés: mikor elmúlik a varázslat, és jön a „kijózanodás” pillanata, hogyan találja meg a
 történet a saját hangját?

Az összesen 1212 fénykép között családi fényképek, az adott személy dokumentumainak másolatai (oklevelek, könyvek, búcsúztatófüzetek), valamint a helyszínen készült fotók is szerepeltek. Ezek közül csupán fényképválogatás jelenik meg a kötet mellékletében. A fényképek mint a *privát szféra produktuma*⁴⁰ vizuális állításokként egy megkonstruált világot tárnak fel, mely szintén ismeretlen terepnek számít a kántori életpályák reprezentációjában. A privát szféra megosztása bizalmi, etikai kérdés, és csupán azok a válogatások kerülhetnek a nyilvános szférába, amit a kutató és kutatótt közös szelekciójával megengedettnek tartanak. A kutatói szándék és a kutatói szerep világos közlése a kutatóttal szemben egyben garancia is kellene legyen arra, hogy az adatközlő is felelősséget vállal a kutatóttal megosztott információk tartalmát illetően, és tisztában van azok „üzenet” jellegével. Mindez nem jelenti azt, hogy a kutató esetleg a saját olvasatában ezeket ne szűrnie, szelektálna meg a tudományos kontextus értelmezési keretében.

A felsoroltakon kívül, mint a történelmi cezúra törésvonala mentén létrejött reprezentációk, lenyomatok, az udvarfalvi és várhegyi aranykönyvben bejegyzett kántortanítói önéletrajzokat, nekrológokat is megvizsgáltam, ezek összesen 25 oldalt tettek ki. A lelkeszi felkérésre készült önéletrajzi írások a kántortanítói szerep kör utolsó státustörténetei, mint korszakhatár megjelöléseként kaptak helyet az értelmezésben. Ezek a bejegyzések rávilágítottak a marosszéki kántortanítók életének egyes mozzanataira, megélhetési körülményeire, a munkahelyváltás okaira, a háború okozta veszteségekre, az egészségügyi állapotokra.

A levéltári kutatásoktól azokat a kántorokra vonatkozó információkat reméltem, amelyek a társadalmi diskurzus, az egyházi irodalom és sajtó látószögéből teljesen kikerültek. Elsősorban a kántorok kiléte, képzettsége, a látható és láthatatlan kapcsolati háló és működése érdekelt. Előző munkahelyi tapasztalataim segítettek az egyházi iratkezelésben eligazodni, a levéltári leltár ismeretében volt néhány előfeltevésem, hogy milyen dokumentumokat keresek, és azokat hol találom. Az egyházi adminisztráció nyelvezete, a dokumentumok megnevezése és funkciója, előállításának módja ismert volt számomra. A kutatás során az egyik probléma az esetlegesség volt. Ez a kutató szerencséjén is múlik, hogy mit fog találni a levéltárban (csak a reformátust ismertem addig). A dokumentumok származási helyét tekintve a gyűjtési terület fordítottan arányos a három történelmi egyházhoz tartozó hívek számával. Konkrétabban a római katolikus egyházi levéltári kutatás egy plébániára (Gyergyószentmiklóstra), a református egyházé egy egyházmegyére (Marosi Református Egyházmegye), míg az unitárius egyház levéltári kutatása egy egyházkerületre (Erdélyi Unitárius Egyház) vonatkozik. A dokumentumok hozzáférhetősége, rendszerezettsége is befolyásolta a kutatást. Ez az arány a dokumentumok mennyiségét illetően merem remélni, hogy *a szükséges és elégséges* feltételeket biztosítják, a kutatásban felvetett problémákhoz elegendőek.

40 A privát vizuális médiumok értelmezésének szakirodalmát Bloss-Jáni Melinda foglalta össze disszertációjában (lásd Bloss-Jáni 2015: 20).

A levéltári munka aszinkronban haladt a kántori élettörténetek gyűjtésével. Az első levéltári munka az Erdélyi Református Egyházkerület Marosi Református Egyházmegye Marosvásárhelyi Fióklevéltárában zajlott.⁴¹ Az itt talált dokumentumok – személyi iratgyűjtők, melynek száma meghaladta az ezer oldalt (1046) – alapján sikerült számba venni a Maros megyei református kántorokat az 1948 és 1990 közötti időszakból. A személyi iratgyűjtők a következő dokumentumokat tartalmazták: Törzskönyvi Lap (a személy születési és családi neve, születésének, helyének adatai, előző munkahelyei, végzettsége, iskolái, oklevelei, családi állapota, családtagok és azok adatai), az alkalmazási jegyzőkönyvek, presbiteri jegyzőkönyvek, kérvények, nyilatkozatok, önéletrajzok, püspöki besorolás (tiszttség és fizetési kategória), püspöki jóváhagyás, oklevelek, igazolványok, nyilatkozatok, kérések. A még kialakulatlan gyűjtési koncepcióban meghatározó, ösztönző volt, és nagy segítséget jelentett a kommunista korszak rendszerezett levéltári állománya. (Lásd Kicsi 2019.) Ettől kezdve céltudatosabban kezdtem kutatni a kántori iratanyagok között. Ezután következett a Magyar Unitárius Egyház Kolozsvári Gyűjtőlevéltárában végzett kutatás. Ugyanezen korszak dokumentumait átvizsgálva, arra a következtetésre jutottam, hogy a helyzet körülbelül hasonló volt, mint a Marosi Református Egyházmegyében, csak más gyűjtési koncepcióval rendszerezték, ami a kutatást megnehezítette. Viszont egy új iratanyag adta magát, mely hiányzott a református anyagból.⁴² Ez volt az unitárius kántorképző tanfolyam teljes dokumentációja (554 oldal). (Lásd Kicsi 2020.) A kutatott dokumentumok: jegyzőkönyvek, püspöki rendeletek, levelezések (minisztériumi, államtitkársági és püspöki hivatal között; püspök, főjegyző és esperesek között; lelkészek egymás közötti és lelkészek hívekkel folytatott levelezések), jóváhagyások, fizetési besorolások, igazolványok, oklevelek, kérések, bizottságok jelentései, meghívók különböző tanácskozásokra, vizsga tematikák, vizsgajelentések.

Az előző kutatásokhoz hasonlóan felvetődött a római katolikus kántorok levéltári anyagának vizsgálata is. Konzultálva Bernád Rita érsekségi levéltárossal,⁴³ a helyszínen, a Gyulafehérvári Főegyházmegyei Levéltár Gyergyószentmiklósi Gyűjtő-levéltárában derült csak ki, hogy 2019-ig milyen dokumentumokat szolgáltattak be a levéltárba, tudniillik 2003-ig még a plébániák őrizték és feleltek a birtokukban levő állományokért.⁴⁴ Teljes fondot a Gyergyószentmiklósi Római Katolikus Plébánia, illetve az adott korszakban még főesperesség iratanyagaiban találtunk. A kántorokra vonatkozó dokumentumokból a Kántoriskola által kibocsátott leveleket, a diákok felügyelete kapcsán történő levelezést, az 1966-os kántori állás pályázatási eljárás körüli levelezést és dokumentációt választottam ki, mint a pálya nyomon követését, alakulását és viszonyait alátámasztó levéltári kutatás (198 oldal).

41 Ezúton is köszönöm dr. Berekméri Árpád Róbert történész-levéltáros önzetlen segítségét.

42 Molnár Lehel levéltárosnak szintén köszönöm segítségét.

43 Köszönöm segítségét.

44 Lásd a Gyergyószentmiklósi Gyűjtőlevéltár hivatalos honlapja: <http://gyfl.ro/en/leveltaraink/gyergyoszentmiklosi-gyjtleveltar.html>.

A kántori szerepkör – a kántori státus interdiszciplináris megközelítése

A kántorság és intézményeinek megjelenítése a művelődéstörténet szakirodalmában

Az 1948. augusztus 3-án megjelent 175. számú „tanügyi reform” a meglévő oktatási rendszert teljesen átalakította, a felekezeti iskolákat államosította. Ezzel a *Hivatalos Közlönyben*⁴⁵ megjelent rendelettel olyan patinás egyházi intézményeket számolt fel a kommunista rendszer, melyek a magyar értelmiségiek kiművelésében, valamint a történelmi egyházak kántorainak képzésében nagy szerepet játszottak. Ilyenek voltak a nagyenyedi, marosvásárhelyi, sepsiszentgyörgyi református kollégiumok vagy a székelyudvarhelyi, csíkszeredai katolikus gimnáziumok (Novák 2016: 749). Ezek mellett összesen 468 római katolikus, 531 református, 266 evangélikus és 35 unitárius iskolát vettek el az erdélyi egyházaktól. Az addigi százharmincnégy magyar elméleti líceumból csak tizenkilenc maradt meg (Vincze G. é. n.). Az ugyanebben az évben megjelent 177. számú „vallási kultusz” törvény kimondja ugyan a vallásszabadságot, de a törvény 22. cikkelyével durván korlátozza azt. Az egyes egyházmegyék, egyházkerületek híveinek számát korlátozzák, azaz, ha nincs legfeljebb 750000 híve az egyháznak, akkor nem lehet érseksége vagy püspöksége az adott felekezetnek. „Ezentúl a kultuszminiszter minden vallási, kulturális, nevelési és humanitárius döntést, rendeletet és parancsot semmissé tehet, ha azok »az állam rendjét veszélyeztetik«. Hivatalosan egyik felekezet sem tarthat fenn a továbbiakban kapcsolatokat külföldi felekezetekkel, intézményekkel, személyekkel, pásztorlevelet és körlevelet pedig csak a vallásügyi miniszter engedélyével lehet közölni.” (Vincze G. é. n.) A bekövetkezett változásokról az egyes gimnáziumok monográfiái, az iskolatörténetek, emlékkönyvek, tanulmánykötetek oldalain részletes beszámolókat találunk erről az időszakról is. A statisztikai adatok, kimutatások, kronológiai adatközlések, személyes visszaemlékezések, valahol mind olyan próbálkozások voltak, melyekkel a történelmi eseményeket, a megélt veszteségeket dokumentálni, kézzelfoghatóvá, hozzáférhetővé szeretnék volna tenni (Hadházi szerk. 1995, Koncz 2006, Sebestyén 2006, Madaras 2008, Árvay – Dobra szerk. 2009, Csutak 1993, Antal 1994, Szabó-Máthé szerk. 1995, Szabó K. A. szerk. 2009). A *Bethlen-Kollégium emlékkönyvéből* három tanulmányt szeretnék kiemelni, nevezetesen Vita Zsigmond, Siposs Árpád és Benkő András írását (Vita 1995, Siposs 1995, Benkő 1995). Benkő András – a számba vett változások mellett – részletesen kitér a kántorok feladat- és szerepkörére, hivatalos zenei funkciójukra, az elsajátítandó elméleti és egyházi énekanyag tartalmára egészen a tanítóképző államosításáig.

Jelen kötet egyik célja az 1948 után megszűnt kántortanítói státus utóéletének, illetve ennek külön tanítói és külön kántori szerepkörre való felbomlása után, az

45 Román megnevezése: *Monitorul Oficial*.

egyháznál maradt kántorok funkcióinak, társadalmi státuszának, pozícióinak kutatása, bemutatása.

A kántori szerepkörrel alapvetően az egyházzenei szakértők foglalkoztak, de találunk (társadalom)néprajzi kutatásokat, valamint nem tudományos, önéletrajzi írásokat (Kárpáti 2002) is. A *Magyar Egyházzene* című Budapesten megjelenő egyházzenei folyóirat 1993-tól a lap mellékleteiben – *Katolikus Kántorlapok*, *Evangélikus Kántorlevél*, *Református Kántor* – közöl rövid cikkeket a kántor feladatáról (Török 1996), teendőiről (Dobszay 1996), rövid interjúkat (Merczel 1996, Finta 1996) nevezetesebb magyarországi kántorokkal Merczel György szerkesztésében, de ezek általában nem átfogó, szintetizáló jellegűek. Pap Ferenc tanulmánya a *Collegium Doctorum* teológiai periodikában az egyházzene-sz-kántori tisztség aktuális problémáiról értekezik, melyben a kántori feladatkört a 20. század kitalált tisztségének tekinti (Pap 2014). A reformátori tanokra hivatkozva többször is kimutatták, elmondták, hogy a kántori tisztséget nem lehet elválasztani az egyházi tanítói tisztségtől. Méhes Balázs a fent említett folyóiratban, a *Képek és álmoképek a képzésről és a képesítésről* című tanulmányában egy alternatív, lehetséges kántori életpályamodellt vázol, ami megoldást jelentene a kántorok képzési különbségeinek áthidalására (Méhes 2014). A szintén egyházzene-sz Kovács Szilárd a kántorról mint nevelőről írt tanulmányt, összefoglalva annak szerepkörét, feladatait, képzési lehetőségeit (Kovács Sz. 2013). Itt hívja fel a figyelmet a szerző, hogy a templomi zenekultúra, az egyházzene színvonala nem csupán egy zárt csoport magánügye, hanem a teljes társadalom ügye is egyben.

Tardy László a Római Katolikus Egyházon belüli kántorképzés ügyét kutatva 1950 és 1975 közötti időszakból tanulmányában, majd rövid összefoglalóban ismertette az 1975 utáni képzési lehetőségeket Magyarország területén (Tardy 2014). Az egyházi zene egy teljesen más vetületét Povedák Kinga vizsgálta, aki vallási kultúrakutatóként rámutat azokra a 20. századi változásokra, az egyház számára kihívást jelentő folyamatokra, amelyek a hívek körében alulról jövő spontán reakciókként a Római Katolikus Egyház tekintélyét, státuszát veszélyeztetik. Az egyházi zenében az 1960-as évektől megjelenő új divatirányzatok gyors ütemben terjedtek a vallásos és nem vallásos kultúrában, a római katolikus, református, evangélikus felekezetek mindegyikében. Az új, ökumenikus jelleget öltő, sokszor szerző nélküli, jelöletlen dallamokra átírt, kegyes, érzelmmel teli szövegekkel rendelkező, legtöbbször gitárral, modern zenekarral kísért énekek fiatal kedvelői, és a hagyományos népénekeken felnevelkedő nagyszülők generációja között éles határvonal látszott körvonalazódni, de az egyházon belül is éles vitákat szült nemcsak a teológusok, de az egyházzene-szerek között is az új zenei stílus. (Povedák 2014.)

Délvidéken Beszédes Valéria etnográfus Csernevák Ferenc, szabadkai külvárosi kántor tevékenységét elemzi tanulmányában (Beszédes 1998). Barna Gábor néprajzkutató a dél-alföldi parasztkántorok munkásságát, a kántor-népénekeket kutatva a Mezey István és Mezey János kántor testvérpár példáján keresztül (Barna 1998a, 2012.).

Erdélyben Benkő András zenetörténész a *Magyar Egyházzene* című folyóiratban két részben foglalja össze a református kántorképzés ügyét a két világháború közötti időszakból. Az első tanulmányában a kántorképzés lehetőségei mellett a nagyobb intézetek – nagyenyedi, székelyudvarhelyi református tanítóképzők – jelesebb oktatóit, az itt végzett kántorok, karmesterek munkásságát, a Dalosszövetség, az énekkarok tevékenységét, valamint a kántorképesítő szabályzatot ismerteti (Benkő 1996a). A tanulmány folytatásaként, a második részben – összesen négy függelékben – a kántori gyakorlatban használt könyveket, gyűjteményeket, a Tavasz Sándor református püspök által elfogadott kántorképesítő szabályzatot, a Dalosszövetség országos versenyein részt vett református kántortanítókat, valamint az Erdélyi Református Egyházkerület összes gyülekezetében, 1938-ban szolgáló kántorainak névsorát közli (Benkő 1996b). Orosz Otília Valéria a Királyhágómelléki Református Egyházkerületben szolgáló kántorok aktuális helyzetét vizsgálta. Kutatásában négy szempontot érvényesített: 1. a kántorok jogait és kötelességeit, 2. a kántorok képzését, 3. a kántorok alkalmazását és 4. a kántorok javadalmazását (Orosz 2014). Péter Éva az Erdélyi Református Egyházkerületben folyó kántorképesítéssel, a kántorok alkalmazásával kapcsolatos kérdésekkel foglalkozott a *Kántorkérdés Erdélyben* című tanulmányában (Péter 2014). Emellett Péter Éva volt az, aki erdélyi viszonylatban a recens kutatások rendjén összegyűjtötte az írott gyülekezeti énekek mellett a szájhagyomány útján terjedő református énekek dallamvariánsait is (Péter 2008).

A fenti tanulmányok főként a hivatalos vallásosság, a kultusz működésének szerves részét képező intézmények reprezentációit vizsgálják, amelyben a megváltozott kántori szerepkör a fő témafelvetés. A kántortanítói hivatást a pedagógiai tudományok felől közelítve, tudjuk, hogy a szerep elsajátításában mennyire fontos a mintakövetés, a rendszeres intézményes oktatás. Erdélyben erre a periódusra vonatkozó kutatásokat nem is igen találunk, ezért igen jelentős Gecse Annabella hasonló tematikájú kutatása egy felvidéki településen.

Gecse Annabella egy gömöri település, Baraca 20. századi kántorok tevékenységeit vizsgálta *„Itt idegen kántor sose énekelt”* című tanulmányában (Gecse 2010). A kántortanítói munkakör kettészakadásával a településen Trelaj Géza távozása után Koós Elemér „amatőr” kántor vette át helyét. A szerző megjegyzi, hogy a kántortanító 15 éves munkássága messzemenően meghatározta a közösség zenei ízlését, így a kottát nem ismerő kántor zenei működését biztosan alapozta az elődje zenei nevelésére és a katolikus közösség már ismert repertoárjára. A település büszke volt „zenei önellátására”, a kántor ízlése és igénye a közösségéhez hasonlóan ugyanonnan táplálkozott, így érthető volt népszerűsége és elfogadottsága is.

Az 1948-ban államosított egyházi intézményekkel megszűnt kántorképzés után a társadalomnak még milyen alternatívái voltak Erdélyben a kántori szerep elsajátításának biztosítására? – tevődik fel a kérdés. A következő fejezetben a társadalomtudományok területén vizsgálódva keresem a választ a felvetett kérdésre.

Szerepfogalom a társadalomtudományokban

A szociológiában elterjedt szerepfogalmat George Herbert Mead és Ralph Linton munkái vezették be (Daval 1971, Linton 1936: 113–132). Tőlük függetlenül, közel egy évtizeddel korábban Jacob Levy Moreno a színházból merítette a szerepelméletet (Moreno 1934). *Who shall survive?* című könyve, amelyben először publikálja a *szerep* fogalmát, 1934 tavaszán jelent meg az Egyesült Államokban, G. H. Mead írása 1934 őszén. G. H. Mead a szerepet egy adott helyzetben sajátos célokat követő *szabályszerű viselkedéskomplexum*ként határozza meg. Linton szerint meghatározott társadalmi és kulturális struktúrákban zajlik, a társadalomban betöltött pozícióhoz, *státushoz* kötött. A társadalmat funkcionális egységként tételezte, amelyhez az egyén állandó tréning és bizonyos minták segítségével alkalmazkodik. Ebben a megközelítésben az egyes státusokhoz kapcsolódó szerepminta az, ami az egyéni viselkedést stabilan befolyásolja, és a nagyobb rendszerhez, a társadalomhoz köti. Szerinte „a szerep voltaképpen a státusz dinamikus oldala”. Roger Daval, Ralph Linton későbbi kritikusa elégedetlenségét fejezte ki amiatt, hogy túlságosan nagy jelentőséget tulajdonít a társadalom normatív szférájának és az alkalmazkodásnak: „a köztem és mások közötti kapcsolatok nemcsak kényszerek, hanem kommunikációk is” (Daval 1971: 109–110). Úgy véli, az interakciók mindig annak a szélesebb társadalmi szerkezetnek a terminusaiban és kontextusában értékelhetők, amelyekhez tartoznak, különös tekintettel a normatív erejű csoportelvárásokra. A csoportelvárások az egyén felé szerepelvárásokban fogalmazódnak meg, ezek kényszerítően hatnak az egyénre, mert a nekik megfelelő viselkedést jutalmazza a társadalom, a tőle eltérőt pedig szankcionálja. Szerinte a szerep és a szankció fontos összetevői a társadalmi rend fenntartásának és újra térképezésének. Jürgen Habermas kitágította a szerepfogalom értelmezési kereteit, rávilágítva arra, hogy a szerepelmélet nemcsak szociológiai rendszert képes megmagyarázni, hanem az „életvilágot” is, amelyben a társadalmi cselekvő (az egyén) szempontjából releváns dolgok kommunikatív folyamatokban bonyolódnak le. Más szóval: megvannak a szerepek és kapcsolatok normatív keretei, de azon belül sajátos megfogalmazások, formák élnek, és ezek dinamikusan változnak. (Habermas 2000.)

A szerepelmélet nyomán az emberi kapcsolatok egy gazdagabb, de általában rejtett, latens normatív rendszerben, a szerepviszonyokban kapják meg keretüket, és a mindennapokon belül válnak egyedivé, érdekessé és a kutatás számára kérdéssé. A mindennapok vizsgálatának egyik meghatározó kérdésfelvetése pedig az, hogy az adott társadalmi-kulturális közegben az egyén számára milyen lehetőségek voltak adottak. (Gyáni 1997.)

Erving Goffman a szerep „javított” jelentését úgy határozta meg, mint az egyének tipikus reakcióját bizonyos helyzetekben (Goffman 1978: 37).

„A szerep viselkedési mintákból, jogokból és kötelességekből áll.” (Andorka 2006: 570.) A szerep szűkebb értelemben úgy határozható meg, mint az adott szituációban szereplő személy előírt viselkedése, reakciós módja. Ez a megfogalmazás egybehangzik azzal a kognitív nézőpontú állítással, miszerint társas viselkedéseink

ket sémák, forgatókönyvek irányítják, amelyek a tapasztalatok és a kulturális minták révén alakulnak ki. A fogalom általánosabb megközelítése szerint a társadalomban elfoglalt helyzet (státus) által megkövetelt és kulturálisan előírt viselkedés jelenik meg a szerep fogalmában. (Buda 1987)

A szerepjátszásról Jean-Paul Sartre vetett fel igencsak érdekes meglátást, ami azóta is foglalkoztatja a társadalomtudósokat. „Az aktoroknak arra a képességére figyeltek, hogy mennyire képesek befolyásolni státusukat, és ezáltal önmagukat szabaddá tenni – nem maguktól a státusoktól, hanem azoktól a kötelességektől, amelyek látszólag egyes státusok kényszerítenek rájuk. A cselekvők tehát némi távolságot tartanak a státusuktól; adott keretek között eldönthetik, mit szeretnének általa kinyilvánítani, hogy a többi cselekvőnek legyen valami benyomása arról, kivel is van dolga. A szerepjátszás tanulmányozásán keresztül a szabadság és a kényszer viszonyát is vizsgálhatjuk a társas életben.” (Eriksen 2006: 72–73.) Egy státus sohasem határozza meg a személy egész cselekvési mezejét, ritkán kapcsolódnak világos szabályok hozzá, amelyek meghatároznák, hogyan kell viselkedni. A státus annyiban bizonytalan, amennyiben azt a cselekvőnek értelmeznie kell, hogyan fogja eljátszani. (Eriksen 2006: 72.) Erving Goffman szereplőkről, szerepekről és alakításokról beszél, mely megközelítésben rávilágít arra, hogy az emberek hogyan használják céltudatosan a nekik tulajdonított státust és társadalmi kapcsolataikat céljaik eléréséhez (Eriksen 2006: 73). „Azonosak vagyunk tehát az általunk »játszott« szereppel? A társadalmi élet túlnyomóan tudatos én-reprezentációkból, azaz végül is manipulációból áll?” – teszi fel a kérdést Thomas Eriksen. A modern társadalmakban elterjedt a *konvenciók* kritizálása, ezért sokan a *hagyományokat, szokásokat* korlátként, „börtönként” írják le, amelyek gátolják az igazi én kiteljesedését. Több ilyen mozgalom is napvilágot látott az 1960–70-es években, de hamar kiderült, hogy az „üres rutinok” elhagyása után az emberek életében semmi, vagy nagyon kevés dolog maradt meg. Ezek után úgy tűnik, hogy az emberek függenek a társadalmi rituálétól, szokásoktól és a hozzájuk kapcsolódó rutinoktól, még ha nem is kedvelik ezeket – vonja le a következtetést Eriksen (Eriksen 2006: 74–75).

A francia szociológusok, Raymond Boudon és Francois Bourricaud kontextualizált individualizmusról beszélnek (Boudon 1979, Boudon–Bourricaud 1982). Ők elutasítják azt az alaptézist, miszerint az egyén viselkedését minden esetben előírások, minták irányítják, azaz az ember viselkedése racionális. „Az individuum egyes tettei logikusak, mások nem logikusak. Az egyén logikus tetteire funkcionális rendszerben kerül sor, azaz amikor az egyének egymással társadalmi szerepüknek megfelelően viselkednek. Az egyén tettei nem logikusak abban az esetben, ha a társadalmi rendszer nem funkcionális: ki-ti esetlegesen, saját elképzelése szerint cselekszik, s így áll kapcsolatban embertársaival.” (Keszeg 2008: 249.) Ugyanakkor posztulátumukban azt is kifejtik, hogy az individuum csoport nélkül is „logikus atomként” elemezhető a szociológiában.

A szerep „tisztázottsága”, a státushoz kapcsolódó elvárások tisztázottsága befolyásolja azt, hogy milyen könnyen tanulható meg az adott szerepnek megfelelő viselkedés. A mesterségbeli tudás, azaz a professzionalitás kialakulásában számos tényező játszik szerepet. A pályaszocializáció első szakaszát a képzés előtti élmények

jelentik. A második fázis maga a képzés, és a fejlődés harmadik stádiuma a munkába állást követő első időszak. (Kollár–Szabó szerk. 2004: 419–420.)

A kognitív pszichológia az interperszonális szerepviszonyok kapcsán „ab ovo” aszimmetrikus kapcsolatokról is beszél, annak függvényében, hogy a résztvevő felek mekkora „hatalommal” rendelkeznek a kapcsolat jellegének befolyásolását illetően (Vajda–Kósa 2005: 86). Ezek az aszimmetrikus viszonyok vonatkoznak a szociális pozíciókra, akár főnök–beosztott, vagy jelen esetben a lelkész és kántor közötti kapcsolatrendszerre.

A kántori státus a római katolikus, a református és az unitárius egyházban

A kántori szerepelvárások hivatalos meghatározására két kiinduló pontunk lehet: az egyházi kánon vagy Statútum, a másik pedig az állami foglalkozások listájában szereplő meghatározás. Az egyházi elvárásokat illetően a római katolikus (1948 és 1990 között érvényben levő) kántori szabályzatot vesszük alapul, valamint az Erdélyi Református Egyházkerület Statútumát.⁴⁶ Az unitárius szabályzat lényegileg megegyezik a református szabállyal. Ezek alapvetően meghatározzák azokat a feltételeket, köteleességeket és elvárásokat, amelyeknek és amelyekkel egy római katolikus⁴⁷ vagy

46 Az erdélyi református egyház szervezetéről, a kánon változásairól a kezdetektől (1564–1606) az 1948 utáni időszakkal bezárólag dr. Tőkés István közöl részletes történeti áttekintést 1976-ban a *Református Szemle* 2. számában (Tőkés 1976b). A szerző itt jegyzi meg, hogy „1948-ban új statútumot alkot a református egyház, de ez végeredményben nem egyéb, mint a két világháború között kidolgozott és soha életbe nem léptetett egyházi kánonkönyvnek több-kevesebb módosítással való elfogadása és alkalmazása”. A zsinat-presbitéri elv szellemében két alappillére van az egyházkerületnek: az egyik a presbitérium, a másik a zsinat, más szóval egyik oldalon a gyülekezetek, másik oldalon az országos egyház áll. A lelképásztorok és a doktorok képzésével a teológiai intézet foglalkozik – jegyzi meg a szerző –, viszont a kántorok képzéséről nem esik szó.

47 „Kántorok szolgálati és fegyelmi szabályzata

1. Kántornak csak az alkalmazható, kinek kántori oklevele vagy kántori képesítést igazoló irata van. Az állás betöltése hirdetés, meghívás, vagy pályázat útján történik.

A pályázathoz csatolandó: születési bizonyítvány, kántori oklevél, egyházi házasságkötési bizonyítványa, szolgálati bizonyítványok hiteles másolatban.

2. A kántort az egyházközösségi gyűlés választja. Választás előtt próba tartandó. A próba anyaga: a.) a bizottság által kijelölt és a pályázó által szabadon választott orgonajáték, prelúdium előadása; b.) a bizottság által kijelölt népének (*Szent vagy, Uram!* szerint) éneklése orgonakisérettel; c.) a szentmise responsoriumainak és a bizottság által kijelölt Gregorián ének előadása a szentmise állandó részeiből, valamint az Asperges és a Vidi quam; d.) a bizottság által megjelölt egyházi szertartás-részletek és a vele kapcsolatos kórusi énekek éneklése. Pld. Nagypéntek, Nagyszombat, keresztyán napok, búzaszentelés, Úrnapja, temetési szertartás stb.

A próbát és a választást egy bizottság vezeti, amelynek elnöke a kerületi főesperes, vagy megbízottja. Tagjai: a lelkész, főgondnok és két egyháztanácsos, kiket az egyháztanács küld ki, és egy szakember, aki lehet pap vagy kántor.

A választás történhet felkiáltással, vagy 10-15 tag kívánságára titkos szavazással (lásd igazgatási szabályzat 40.&d. pontját). A választás ellen a választás napjától számított 8 napon belül fellebbezés adható be a választási elnökhöz, a Püspökhöz címezve.

3. A választásról felvett jegyzőkönyvben fel kell tüntetni a kántor fizetését, norma szerint 1/1, 1/4, 1/2, 3/4, részletezve, hogy miből tevődik össze. Az összfizetés 600 lej minimum és 825 lej maximum, a szolgálati időnek megfelelően. Ha a kántori elfoglaltság megengedi, kezdhet vagy

református⁴⁸ kántornak megfelelnie és rendelkeznie kell.

vállalhat mellékfoglalkozást, amely egyházi alkalmazásával összeegyeztethető. Ha kántor elfogadja a fizetést, írja alá »elfogadom« jelzéssel.

4. A kántor állását, a templomban a hívek jelenlétében ünnepélyes eskü letétele után foglalja el. Megígéri, hogy egyházunk tanításait és parancsait hűségesen megtartja, kötelességeit pontosan teljesíti, példás keresztény életet él és családját is úgy neveli.
Az orgonát, az ének és szertartás-könyveket leltár mellett átveszi, felelősséggel gondozza és kezeli.
 5. A kántori javadalomnak előd és utód közötti megosztására nézve irányadók a papi javadalom megosztására vonatkozó intézkedések. (Lásd az 1926. évi IV. körlevelet).
 6. Kötelessége: a.) Vasár és ünnepnapokon, valamint köznapokon a plébániai énekes és olvasott szentmiséken orgonál és énekel. b.) Az egyház előírt, vagy alkalmilag elrendelendő ájtatosságain, temetéseken és házzszeneléskor a kántori teendőket végzi szokás és a lelkipásztor utasítása szerint. c.) Egyházi énekkart szervez és vezet. d.) Vasár- és ünnepnapokon, alkalmas időben és helyen a híveket egyházi énekekre tanítja. Arra kell törekedni, hogy szentmisén és az ájtatosságokon az egész nép énekeljen. Egyházilag jóvá nem hagyott éneket nem szabad énekelni. e.) Köteles a lelkipásztort a hitoktatásban szükség szerint helyettesíteni és kisegíteni. f.) Más vallású istentiszteleteken nem szerepelhet sem kántori sem karvezetői minőségben. g.) Minden év decemberében az egyházi ének tanításáról, az énekkar működéséről, az illetékes lelkipásztor útján az Egyházmegyei Hatóságnak jelentést tesz.
 7. Az egyházközség – mint munkaadó – a kántori fizetés 10%-át nyugdíjkezelési költség címen a sajátjából, havonként köteles a Nyugdíj Intézetnek a Plébánia Hivatal útján befizetni.
Ha a kántor fizetését a hívektől természetben kapja, a 10% nyugdíj-illeték fizetéséről is ön maga gondoskodik. A vízkeresztii ajándék 1/3-2 arányban oszlik meg pap és kántor között. Ha a hitoktatásban a kisegítés 3 hónapnál tovább tart, egyezség szerint díjazandó.
 8. A kántor elsőfokú hatósága a lelkipásztor és egyháztanács, II. fokú a kerületi főesperes, utolsó fokú az Egyházmegyei Hatóság.
A kántor fegyelmi vétséget követ el: a.) ha felettes hatóságával szemben engedetlen, vagy sértő módon tiszteletlen, vagy azok ellen izgat; b.) ha a katolikus egyház törvényeit, rendelkezéseit botrányt okozó módon megsérti, vagy erkölcssten életet folytat; c.) ha házassága megkötésénél az egyház törvényeinek nem tesz eleget; d.) ha az egyház intézményei ellen izgat; e.) ha államellenes cselekményt követ el, melyet az állami törvények tiltanak és büntetnek; f.) ha engedély nélkül szabadságot vesz, vagy szabadságát önkényesen meghosszabbítja; g.) ha állásával járó kötelességeit elhanyagolja; h.) ha figyelmeztetés után sem tartja be az egyházmegyei, vagy helyi előírásokat. Mulasztás vagy vétség esetén az Egyházmegyei Hatóság a vétség súlyossága szerint büntetheti a kántort figyelmeztetéssel, a Plébániai Hivatal útján intéssel, a végső fokon fegyelmi eljárást rendelhet el felfüggesztés vagy végleges eltávolítás céljából. – A fegyelmi eljárás megindítása és lejárata az 1938. évi VIII. körlevélben közölt 4081/1938. számú szabályzat (33. lapon) 10-71 &-ok alapján történik. Alba-Iulia – Gyulafehérvár, 1965. November 8-án. 1960/1965 szám. Jóváhagyom. A korábbi szolgálati és fegyelmi szabályzatot hatályon kívül helyezem 1966. Január 1-től kezdődőleg. Alba-Iulia – Gyulafehérvár, 1965. November 8-án. Márton pp.sk.” (Mátsolat a Gyergyószentmiklósi Gyűjtőlevélár – Gyergyószentmiklósi Római Katolikus Plébánia Levéltára 1966/55 sz. iratáról.)
- 48 2006. évi 1. jogszabály a Romániai Református Egyház szervezetéről és kormányzásáról. „13.: A kántor
- 31.§. Minden egyházközség kántori állást tölthet be pályázat vagy meghívás útján, lehetőség szerint református egyházzal, ha az állás anyagi feltételeit biztosítani tudja.
A kántor a lelkipásztor munkatársa a liturgiai szolgálatban, és amennyiben református vallású, hivatalból tanácskozási jogú tagja a presbitériumnak.
 - 32.§. A kántorok képzésének, képesítésének és alkalmazásának rendjét a Romániai Református Egyház kántorképzési és képesítési szabályzata határozza meg, melynek értelmében a következő fokozatú kántori beosztások léteznek:
- a) Egyházkerületi Kántorképesítő Bizottságtól oklevelet nyert, illetve zeneakadémiai vagy egyetemi végzettség birtokában orgonaművész, zongoraművész, egyházzenei, zenetudósi, karmesteri vagy zenetanári diplomát szerzett. Az utóbbiaknak vállalniuk kell, hogy alkalmazásuk után hat hónapon belül az Egyházkerületi Kántorképesítő Bizottság előtt vizsgát tesznek a szabályzat szerint kötelező, nem zenei jellegű tantárgyakból;
 - b) Egyházmegyei Zenei Bizottság előtt oklevelet nyert;
 - c) oklevéllel nem rendelkező, ideiglenes alkalmazott.

A második referencia pont a Romániában hatályban lévő hivatalos foglalkozások jegyzéke, amely a 263604 szám alatt tartja nyilván a *kántorokat*, a vallási specialisták 2636 alcsoportjában. Ebbe a csoportba, ugyanilyen követelménnyel és meghatározással tartozik még az *organista*⁴⁹ és a *harmonista*⁵⁰ besorolás is. A foglalkozás gyakorlásához felsőfokú végzettség szükséges és a következő feladatkört látják el: „a vallási specialisták a szakrális hagyományokat, gyakorlatokat és vallási meggyőződéseket állandósítják. Egyházi szolgálatokat celebrálnak és látnak el, vagy vallási és felekezeti rítusokat adminisztrálnak, lelki és erkölcsi útmutatást adnak, valamint más, a vallás gyakorlásához kapcsolódó funkciókat töltenek be.”⁵¹ Egy régebbi foglalkozási jegyzékben még szerepelt az *énekevezér*⁵² besorolás is a 263608 szám alatt (*cântăreț bisericesc*), akárcsak az *egyházi tanító*⁵³ is (*dascăl*), de ezeket

Az első esetben a kántort az Egyházközségi Közgyűlés, a többi esetben a presbitérium választja.

33.§. A kántor kötelességei:

- a) a lelkipásztorral és a presbitériummal jó egyetértésben eljárni;
- b) a gyülekezeti éneklés vezetése minden istentiszteleti alkalom során;
- c) egyházi énekek tanítása, az egyházi zenekultúra ápolása és fejlesztése a gyülekezetben istentiszteleti alkalmakon, vasárnapi iskolában, a konfirmáció előkészítőn és a bibliaórán;
- d) a gyülekezeti énekhar megszervezése, tanítása és vezetése;
- e) a Zsinat által elfogadott énekeskönyv és korálkönyv használata;
- f) az egyházközség tulajdonában lévő hangszerek állagának felügyelete;
- g) zenei áhítatok szervezése;
- h) saját szakképzettségének emelése, továbbképző tanfolyamokon való részvétellel is, amit a gyülekezet anyagilag köteles támogatni;
- i) öltözete hivatali működésében az alkalomhoz méltó kell legyen;
- j) azokban az egyházközségekben, amelyekben nincs lehetőség a zenei jellegű feladatok teljes körű ellátására, a kántor felkérhető más gyülekezeti teendők végzésére is. Az ilyen teendők végzésére fordítandó napi munkaidőt a presbitérium határozza meg.

A felsorolt kötelességeknek a presbitériummal kötött munkaszerződés részeként, a munkaköri leírásban részben vagy teljes egészében szerepelniük kell. A munkaszerződést a javadalmazás, a pihenőszabadság és más törvényes jogok vonatkozásában a munkatörvénykönyv és egyházi szabályrendeleteink alapján kell megkötni.

Az egyházközség tisztviselői

13.§.[...] Az egyházközség tisztviselői (alkalmazottak): lelkipásztorok, vallásatanárok, diakónusok, kántorok, harangozók, pénztárosok, könyvelők és más alkalmazottak.

A tisztviselők közül tisztségviselői megbízáttal is rendelkezhetnek a lelkipásztorok és a gyülekezetépítő munkát végző más alkalmazottak.

14.§. Az egyházközségi tisztviselők tisztségük elfoglalásakor esküt tesznek az őket megválasztó közgyűlés előtt.

17.§. Az egyházközségi tisztségekre, hacsak a Kánon külön képesítést nem kíván, meg lehet választani olyan egyháztagot, aki az egyháznak konfirmált tagja, a választók névjegyzékében szerepel, tiszta erkölcsű, józan életet él és az egyház iránti buzgóságban példamutató.”

49 Forrás: https://www.rubinian.com/cor_6_ocupatia_detalii.php?id=341308

50 Forrás: https://www.rubinian.com/cor_6_ocupatia_detalii.php?id=263615

51 Forrás: https://www.rubinian.com/cor_6_ocupatia_detalii.php?id=263604 („Specialiștii în religie perpetuează tradițiile sacre, practicile și credințele religioase. Aceștia oficiază servicii religioase, celebrează sau administrează ritualurile unei credințe religioase sau confesionale, oferă îndrumare spirituală și morală și îndeplinesc alte funcții asociate cu practicarea unei religii.”)

52 A romániai foglalkozások hivatalos jegyzéke: https://www.rubinian.com/cor_5_ocupatia.php?id=3413 (2021.05.11.)

53 A romániai foglalkozások hivatalos jegyzéke: https://www.rubinian.com/cor_6_ocupatia_detalii.php?id=341308 (2021.05.11.)

különböző rendeletekkel átcsoportosították⁵⁴ egy középfokú vagy posztliceális végzettséget igénylő, technikusként megfelelő kategóriába. Ugyanígy jártak el az *apát*, *zárdafőnöknő*, *sekretyés*, *prédikátor*, *katekéta*, *diakónus*, *szerzetes* és *apáca* besorolással is. A különbség például a kántor és az énekvezér között a hivatalos foglalkozási jegyzékben a végzettség. Emellett a 2636-os alcsoportba tartozó összes vallási specialista tevékenységi körében nincs konkrétan megjelölve, mint a papok támogatója, ahogy megjegyzik a 3413-as alcsoport tagjainál.⁵⁵

A nemhivatalos szerepelvárások közé sorolhatjuk mindazokat az egyéni és közösségi befolyásoló tényezőket, amelyek a közfelfogásban elterjedtek. Ezek akár a helyi szokásokra, hagyományokra, a kántor-elődök példájára épülhettek, akár szépirodalmi alkotásokból ihletődhetek, vagy akár íratlan szabályokként fogalmazódhattak meg egy-egy szűkebb csoport életében. Általánosan elfogadott tény volt az az igény, hogy a kántornak legyen szép, átható, erős énekhangja, de sok helyen elvárás volt az is, hogy a kántor legyen férfi. Ezen kívül a régebbi Statútumban⁵⁶ még szerepelt az a paragrafus is, hogy a kántor „hivatalos szolgálatában köteles teljesíteni a lelkész utasításait, feladatai végzésében buzgóságot és odaadást tanúsítani”. Az, hogy a lelkész mit mond, milyen utasításokat ad a kántornak, elég változatos elvárásokat tartalmazhatott. Amint személyes beszélgetésekből, tapasztalatból kiderült, a lelkész gyermekére való vigyázástól a takarításig, ablakpucolásig, kaszálásig, kapálásig, eléggé változatos feladatkört tartalmazhatott. Példamutató magaviselete nemcsak a hivatali, de a magán- és családi életére is vonatkozott.

A kántori szerepkör történeti áttekintése

A történelem során, különös tekintettel a 20. századra, a kántori hivatás mindenféle szempontból nagy változásokon ment keresztül (vö. Kicsi 2016a, 2016b). A pályával támasztott elvárások, követelmények, képzések a 20. század elején az írástudatlanság felszámolásától a mai felsőfokú végzettséget igénylő magas szintű egyházi zene műveléséig hosszú utat tett meg. A kántori pályához kapcsolódó egyéb szerepkörök igen változatosak. Kérdés, hogy a kántorság/kántorkodás megállta-e a helyét, mint fő foglalkozás, vagy más, egyéb civil mesterség mellett lehetett csak végezni a kántori teendőket is. Még ma sincs egységesen alkalmazott követelmény a kánto-

54 A foglalkozás kódjának hivatalos megváltoztatása a foglalkozások jegyzékében. (Ocupația a fost mutată prin Ordinul 1.786/5.384/2017 al MMJS/INS pentru modificarea COR. Codul anterior era 263608.)

55 „Specialiștii în domeniul religiei și asimilații acestora acordă sprijin preoților sau comunității religioase, desfășoară activități religioase, predică și transmit învățăturile unei anumite religii și depun eforturi pentru a crea o stare de bine prin puterea credinței și a consilierii spirituale.” (A vallási specialisták és ehhez hasonló besorolású személyek segítik a papokat és a vallási közösséget, vallási tevékenységeket folytatnak, prédikálnak és az egyes vallások tanításait továbbítják, valamint erőfeszítéseket tesznek azért, hogy a hit és a lelki támogatás által jóléti állapot hozzanak létre.)

56 *A Romániai Református Egyház Kánonja. A Romániai Református Egyház 1948. évi Statútumának módosított és kiegészített kiadása.* Kiadja az Erdélyi és Királyhágómelléki Református Egyházkerület, Kolozsvár, 1999.

rokka szemben. Sok esetben az egyházközség anyagi helyzete határozta/határozza meg, hogy egyáltalán volt-e/van-e alkalmazott kántor a gyülekezetben, vagy csak besegítőként, önkéntesként végzik el adott esetben a vasárnapi istentiszteleteken/miséken a kántori teendőket. Egyházzenei akadémiai fórumokon gyakran vita tárgya, hogy egyáltalán liturgiai személy-e a kántor, vagy egyszerű alkalmazott. (Pap 2014.) Más elvárás és követelmény van a falusi közösségekben, mint a városi környezetben, és más elvárás akár felekezetenként is. Sőt, egy-egy felekezeten belül is nagy különbségek vannak képzés szempontjából a kántorok között. Amikor ilyen megnevezésekkel találkozunk, hogy kántortanító, lévita kántortanító, parasztkántor, előénekes, orgonista, karnagy, éneklész stb., joggal merül fel a kérdés, hogy ki kicsoda, kinek mi volt a tiszte, milyen feladatokat láttak el, mi volt a különbség közöttük, milyen szerepet töltöttek be az egyház és a közösség életében. Ahhoz, hogy áttekinthessük azokat a külső, társadalmi – történelmi, politikai, ideológiai –, valamint belső, egyházi – egyháztörténeti, egyházzenei, egyházpolitikai – folyamatokat, amelyek feltételezésünk szerint módosíthatták a kántori szerepkört, valamilyen támpontra, támpontokra lenne szükségünk. Egyik ilyen támpont lehet a történeszek által javasolt korszakolás, amely nemcsak a hivatalos történetírásban, de az egyéni történetmondásban, az *oral history*-ban is alapvető emberi igényként jelenik meg mint korszaktudat (Keszeg 2011). A következőkben a 2016-ban megjelent *Székelyföld története* című monográfia (Bárdi–Pál szerk. 2016) szerkesztőinek korszakolása adhat ugyan kiindulási pontot a kántori szerepkör, illetve életpálya módosulását előidéző mérföldkövek megjelöléséhez, ám nem tekinthetünk el a művelődéstörténeti és egyházzenei irányvonalaktól sem. Ezzel párhuzamosan az egyházon belüli változások, folyamatok vizsgálata is lehetővé teszi számba venni azokat a tényezőket, amelyek hatottak, illetve módosították a kántor szerepkörét. Ahhoz, hogy a kötetben megjelenő 1948-as államosítás után tevékenykedő kántorok életút interjúinak értelmezését „kemény adatok” tükrében is megvizsgálhassuk, mindenképpen vissza kell tekinteni az előző korszakokra. Azaz, honnan indulhattak, milyen örökséggel, hagyatékka, milyen veszteségekkel folytathatták tevékenységüket a 20. század derekától napjainkig a mai kántorok. Az alábbiakban összeállítottam a teljesség igénye nélkül azt a tartalmat az idevágó szakirodalmi hivatkozásokkal együtt, melyről úgy gondoltam, hogy mankót, segítséget jelenthet akár kántorképzős⁵⁷ diákoknak, akár gyakorló kántoroknak, illetve mindazoknak, akik a hivatás iránt érdeklődnek.

57 Sem a romániai, sem a magyarországi történelmi egyházak kántorképzéseinek a tantárgystruktúrában nem szerepel egy olyan alap tantárgy, mely összességében foglalná egybe a kántorokra vonatkozó felhalmozott ismereteinket. Azok az alaptárgyak, mint például az egyháztörténet, egyházzene, himnológia tartalmilag csupán érintőlegesen, néhány mondat erejéig említik a kántorokat. Ha beszélhetünk kántori identitástudatról, annak alakításáról, egyet kell értek azzal a közhelyes gondolattal, hogy ha nem ismerjük a múltunkat, nem beszélhetünk jövőről sem. A marosvásárhelyi Kántor-Tanítóképző Főiskolán a posztliceális kántor szakon például neveléstörténet tárgy nem szerepel a tantárgystruktúrában, de az egyházkerületi kántorvizsga tárgyai között sem, mely esetleg lehetőséget biztosított volna egy történelmi szemlélet kialakítására az oktatás-nevelés terén.

A kántorok elődei

A kántorok elődeit kutatva, vissza kell mennünk a kereszténységünk kezdeteihez. Nyugat-Európában Nagy Károly (742–814) oktatási-nevelési modellje már a 800-as évek első évtizedeiben elterjedt, melynek mintájára a feudális szomszédos államok is sorra nyitották meg a kolostori iskolákat és alakult ki a klerikus képzés. Géza fejedelem 996 körül kezdte el építeni és alapította meg a Szent Márton-hegyi kolostort (Pannonhalma) bencés szerzetesek számára. Szent István szigorú rendeletei nyomán Magyarországon is a kolostori, káptalani és plébániai iskolák biztosították a klerikus műveltséget és a korabeli értelmiségi réteget. A három szintű, egymásra épülő képzésben a *cantus* (a *lectura* mellett) az alsófokú iskolás ismeretekhez tartozott, „mely elsősorban gyakorlati tudnivalókat foglalt magába, énekelni tudást, kellő mennyiségű latin egyházi éneklészet birtoklását és liturgikus ismereteket” (Mészáros 1981: 22). Ezek az ismeretek a 11. században még elegendőek is voltak az egyházi rendbe való felvételhez, a papi szolgálat ellátásához. Később a tananyag bővült, és a komplexebb, majd speciális tárgyakat is oktattak a tehetségesebb fiataloknak. A 9–13. században a klérushoz tartozást igen laza kötelék jellemezte, tág papi mivoltot és parttalan megkötöttségeket jelentett (bővebben lásd Mészáros 1981: 21).

A kántor alapvetően előénekes volt, „aki a keresztyén egyházban mindig az egyházi és szolgálati hierarchia – annak eltérő értelmezése és felfogása mellett – része volt. A római bazilikában az *archicantor* (~főénekes), a középkorban a *succentor* vezetése alatt álltak a templomi énekesek.” (Pap 2008: 355.) A *succentor* hatáskörébe tartozott a hierchikus rendben alatta állók szolgálatainak beosztása, a liturgikus rend meghatározása, valamint a kultikus tárgyak őrzése is. „A *cantor* pl. a székesegyházi káptalan tagja, azaz kanonok volt (éneklő kanonok), ez a tény feladata és felelőssége kiemelt voltára figyelmeztet” (Pap 2008: 355). Ezeket az egyházi hivatalokat egyházi szolgálati rendbe sorolták, feladatuk végzésére ünnepélyes felhatalmazást nyertek (Pap 2008: 357).

Ebben az időben a „szkólákban alapvetően könyv nélkül, szájhagyomány útján zajlott az énekek megtanulása, sőt így jutott el a gregorián mise repertoár Rómából az Alpokon túlra is, meghívott kántorok révén. A Karoling korban jelent meg a kottatírás, vonal nélküli *neumákkal* – ennek azonban csak emlékeztető szerepe volt –, majd a 11. században alakult ki a vonalrendszeres hangjegyírás, amelyet azonban számos területen csak jóval később kezdtek használni.” (Szaszovszky 2013.) A különböző rítusok, *pontifikálék*, *ordók*, liturgiai *szertartáskönyvek*, *processziók*, ezen belül a *misék*, *zsolozsmák*, *graduálék*, *antifónák*, *reszponzóriumok* kutatásával az egyházzenei szakirodalom gazdag tárháza foglalkozik. Példaként említeném Szaszovszky Ágnes doktori értekezését, aki a veszprémi pontifikálék kutatása során az ordók vizsgálata mellett részletesen kitér a liturgiai énekek eredetének vizsgálatára is. Dobszay László a magyar *népének* fogalmának meghatározásakor a 9. századig megy vissza, amikor a liturgikus ének részben a *szkólák* térnyerése miatt, másrészt nyelvi okokból a közösségből kiváló egyházi énekesekre maradt (Dobszay 1998).

A „gyülekezet” viszont kiformálta a saját énekeit, melyek „paraliturgikus” szerepet kaptak. E mellett az addig egységes istentiszteleti zenéről levált harmadikként a polifon műzene is. „A középkor végén tehát e három ágazat más-más szerepben, egymás mellett élt.” (Dobszay 1995.)

„A 15. század elejére a káptalani iskolák hálózata alkotta a magyarországi iskolarendszer gerincét (a kiemelkedőbbek: Esztergom, Győr, Pozsony, Veszprém, Pécs, Eger, Nagyvárad, Gyulafehérvár).” Kiszélesedett a plébániai iskolák hálózata: a nagyobb településeken megjelentek a városi-plébániai iskolák, a városi polgárság igényeit is figyelembe vevő tananyaggal. (Mészáros 1996: 13–15.) Ezekben a kántor kanonok az iskolaigazgatói feladatokat látta el, míg a kántortanító a plébániális iskolák énekes feladatait végezte, aki laikus létére a falu képzett, fontos személye volt a plébános mellett.

Harmat Artúr a *Hazai katolikus egyházi zenénk ezer éve* című tanulmányában a magyar többszólamú éneklés hagyományait kutatva megállapítja, hogy nálunk mikor kezdődött, arról nincsenek feljegyzések. „Egy 1419. évi pozsonyi adat négy énekessel mondandó mise fundációját említi” – írja Harmat, valamint a következőkben arról is beszámol, hogy a nálunk járt külföldiek véleménye alapján „Mátyás kórusát igen jónak, egészen korszerűnek, sőt a 15. század egyik legjobb együttesének kell ítélnünk.” Hogy a Mátyás király és Beatrix parádés esküvői miséjén milyen magas színvonalú egyházzent adtak elő, azt Maraschi Bertalan castelli püspök 1483-ban pápai követi minőségében IV. Sixtus pápának jelenti Rómába, hogy szinte elszégyellte magát látva azt, „hogy egy világi fejedelem az istentisztelet és a lelkek épülésének dolgában mennyire felülmúlt” (Harmat 1944: 230). Az udvari alkalmazott zenészek szép jövedelemmel rendelkeztek, mondja Harmat, de az ország más részein nem ez lehetett a helyzet. „A kolozsvári orgonásnak pl. 10 aranyforint volt a fizetése, ami a többi akkori városi alkalmazott díjazásával sehogy sem állt arányban. Úgy látszik, az egyházi zenészeknek már akkor is a mellékjövedelmükből kellett megélniük.” – írja Harmat Artúr (Harmat 1944: 234).

Barna Gábor a *Parasztkántor-, kántor-népének. A dél-alföldi Mezey kántorok példáján* című tanulmányában arra hívja fel a figyelmet, hogy a középkorban ismert *succentor* szerepe eltér az újkorban ismert kántor szerepétől. A középkorban „nem az orgonálás és az éneklés jelentette fő elfoglaltságukat, hanem a liturgia lebonyolításának megszervezése, a gregorián énekek megtanítása, az utánpótlás nevelése, kórus vezetése falun és városon egyaránt. Az általuk közvetített és megtanított gregorián énekkultúra rajta hagyta nyomát még a magyar népdalok dallamvilágán is.” (Barna 1998a: 167.) A török pusztítás és a reformáció külsőleg is, belsőleg is megingatta a katolikus egyházat. Egyrészt az addig jól működő káptalani és mezővárosi iskolák megszűntek, másrészt pedig a reformáció hatására előtérbe került az anyanyelvűség. A protestáns egyházakban az anyanyelven írt, tanulságos szöveggel rendelkező énekek kerültek előtérbe, amihez még az Európában elterjed többszólamúság is társult. Értelmeszerűen a polifon zene magasabb szintű képzettséget igényelt. Barna Gábor szerint itt vált ketté a magyar egyházzene útja. A reformáció a „népének” fogalmában is új értelmet hozott, „de a katolikus istentiszteleteken belül

is növekedett jelentősége a »kismisék« elterjedése miatt, továbbá különböző nem-liturgikus »népájtatosságok« keretében” – mondja Dobszay László. Egyházi anyanyelvű énekléssel a reformáció előtt is találkozhatunk, ezeket nevezzük középkori *kancióknak*. Ezek a kanciók főleg a két nagy ünnephez, karácsonyhoz és húsvéthoz kapcsolódtak, valamint a körmenetekhez. A reformáció korának énekei nem ismeretek felekezeti határokat, és amint a *Kájoni gyűjtemény* és a *Canthus Chatolici* tanúskodik, a 17. század két jelentős katolikus gyűjteménye is befogadta az új énekeket némi szövegmódosítással vagy teljesen új szöveggel. (Kinczler 2016: 145.)

Kiemelkedő volt ebben az időszakban Sztáray Mihály, mint protestáns énekszerző, akinek magas színvonalú zenei műveltsége révén vált ismertté az egyházi zenetörténetben. „Diákkorában Páduában tanult hangszeres zenét és később, laskai pap korában hegedűjátékkal és énekkel terjesztette zsoltárdallamait a hívek közt” (Bartha D. 1993: 624).

A kántori tisztség szorosan összefügg tehát az oktatási-nevelési intézmények szervezési politikájával, az egyházi zene történetével, annak különböző korszakaiban a hangszerhasználattal és annak liturgiai funkcióival, az orgonaépítéssel történetével. A történelmi korszakok egyházi fordulópontjai, mint a reformáció, a hitújítási törekvések, a felekezeteken belüli egyházzenei reformok, egy-egy új énekeskönyv bevezetése nagyban meghatározta a kántori tisztséghez tartozó, mind a külső formai, mind a belső, tartalmi követelményeket. A kora újkorban, az orgona templomi használatának bevezetése után már megkülönböztetik a kántort és a tanítómestert. A református egyházban ezt a Geleji-kánonok szabályozták: a tanítóét a XCVIII., a kántorét a XCIV. kánon. (Ősz 2013: 29.) A reformáció korából a nagykorú egyházi levéltári anyagok és jegyzőkönyvek alapján Pap Ferenc írt tanulmányt *Kántor és pulpitus a reformáció korától* címmel, melyben a kántor szerepéről és a liturgikus térben elfoglalt helyéről tudhatunk meg többet ebből az időszakból. „A cantor az istentiszteleti-liturgikus éneklés vezetője és szervezője, aki történetileg a szentély közelében, a liturgikus cselekvéshez fizikailag is szorosan kapcsolódva helyezkedett el. Legitimitását ez a legfontosabb szolgálat jelentette.” (Pap 2008.)

Peskó Zoltán az 1944-ben megjelent *A magyar protestáns egyházi zene múltja és jelene* című tanulmányában a három nagy reformátor: Zwingli, Kálvin és Luther az egyházzenevel kapcsolatos álláspontjait összegzi röviden. Ezek alapján megállapítja, hogy a gregorián-dallam továbbra is a protestáns egyházi zenének a magja és folytatása, viszont az addig csak a fül gyönyörűségére szolgáló dallamok mellé szükség volt a zsoltárok szöveges üzeneteire is. „Kálvin ismerte az ének erejét és maga is hozzáfogott a zsoltárok lefordításához, hogy énekkel is terjesszék Isten ígétjét”. (Peskó 1944: 303.) Az 1539-ben megjelent zsoltároskönyvet, melyben Kálvin felhasználta Marot Kelemennek (1497–1544) 12 zsoltárfordítását is, Bourgeois genfi kántor dallamosította, és Goudimel francia zeneszerző dolgozta fel négyszólamú énekkarra. Ebből az énekeskönyvből nem hiányoztak a „világi sallangtól megtisztított” népies dallamok sem. A zsoltáros dallamok ritmikus voltuknál fogva könnyebben terjedtek, mondja Peskó, és az új liturgiában a gyülekezet énekeltetése mintegy demokratizálta az addig „arisztokratikus” szerepben ékeskedő egyházi zenét.

A reformáció elindulásával tehát a közének (gyülekezeti ének) a liturgia kísérője lett. A reformátorok felismerték, hogy a vallásos élet „plasztikus” kifejeződést nyer a zenében, viszont azt is hangsúlyozták, hogy a zene csak segítheti az Ige hatását, de nem pótolhatja azt. Luther kapcsolatban állt kora híres muzsikusaival, akikkel gyakran tanácskozott és együtt dolgozott a liturgikus énekeken, ő maga több *chorál* ének szövegét, dallamát is írta. „A protestáns egyházi zene szellemét J. S. Bach és a kisebb mesterek nagyszámú művei megalapozták. Az Ige szolgálatában álló motetták, kantáták, korálelőjátékok, prelúdiumok, fantáziák, tokkáták, oratóriumok és passiók zenei prédikációk, melyek isten nagyságát és végtelen kegyelmét hirdetik.” (Peskó 1944: 311.) A lábjegyzetben Peskó Zoltán hivatkozik Árokháty Béla egy cikkére, melyben megjegyzi: „Az 1562., 1567. évi debreceni zsinatoktól kezdve az »őreg Graduál«-ig számtalan tiltakozás hangzik el a nagytömlőjű furulyák és a sok süvöltőjű fúvók ellen s ezért nem csodálkozhatunk, ha az első orgona csak 1753-ban épült meg Sepsiszentgyörgyön s hogy 1830 előtt még sehol sem tanítottak orgonát.” Az anyagiak miatt csak kevés helyen állt rendelkezésre megfelelő orgona (sok helyütt még ma sem – jegyzi meg a szerző), és ahol volt, a református egyház rendtartása szerint a kántornak megengedett volt legfőljebb az énekeket előjáték gyanánt játszani. Viszont ez nem zárta ki azt, hogy korálelőjátékok, értékesebb orgonaművek, akár karénekek elhangozzanak az istentiszteleteken.

Dávid István az erdélyi orgonaépítészet rendjén néhány híresebb kántorra, zeneszerző orgonistára hívja fel a figyelmet *Az orgonaépítés története Erdélyben – I.* című tanulmányában (Dávid 1994). Többek között megemlíti a csíksomlyói ferencrendi kolostorban 1535-ben tevékenykedő Bányai Ferenc kántort és orgonistát. 1535 után, jó száz esztendővel később Kájoni János szerzetes lett a környék zenei és orgonaépítő-tevékenységének meghatározó személyisége. Brassóban Daniel Croner, Szebenben a felvidéki származású Gabriel Reilich 1665 és 1677 között működő „componist et organist”, kapcsolatai révén az orgonaépítésre is kihatással levő kántor tevékenységét emeli ki. (Dávid 1994: 474.)

Karasszon Dezső a *Bevezetés a magyar református egyházzene világába* című könyve bevezetőjében arra hívja fel a figyelmet, hogy a „16–17. századi magyar református »kanciók« csak kisebb százalékban, sok esetben kimutathatóan mintegy szükségmegoldásként kerültek liturgikus funkcióba, és nagyobbrészt paraliturgikus szerepet játszottak. Gondoljunk itt akár Sztárai Mihályra, aki alkonyatkor a laskói templomdombon ülve, szóval: a templomon és nyilván az istentiszteleteken kívül énekelt viola da braccio kíséretes (szóló!) zsoltárait, akár Huszár Gálra, akinek 1574-ből két részletes, komplett úrvacsorai liturgiája is ránk maradt, egy karácsonyi és egy húsvéti, a kettőben azonban összesen csak egy ma »gyülekezeti ének«-nek nevezhető liturgikus tétel foglal helyet (a *Jer mi kérjünk Szentlelket*, mai fordításban: a *Jer, kérjük Isten áldott Szentlelkét*, 234. dicséret)...” (Karasszon 2008.) A 2006-ban kiadott szertartási énekgyűjteményét azzal az aggódással indítja útjára, hogy a gyülekezeti ének kikerült a reformátori liturgiában vezérszerepet játszó *Chorus* ellenőrzése alól, tulajdonképpen magára maradt. A züllés folyamata szinte megállíthatatlan, ha sürgősen nem kerül vissza a református istentisztelet

zenéjének ügye professzionista, vagy legalább fél-professzionista szakemberek kezébe. A könyv második fejezetében összefoglalja az orgonista szerepét az istentiszteleten a középkortól napjainkig. Az orgonák építői és megszólaltatói a középkorban a fejedelmek közvetlen környezetéhez tartoztak, a „fejedelmi” hangszer rendkívüli luxusnak számított. Az első orgona-értekezések szerzői kivétel nélkül mind magas rangú egyházi személyiségek voltak, és abban a korban óriási rangot, új társadalmi beágyazottságot jelentett annak is, aki az orgonát megszólaltatta.

A protestáns egyházakban a reformációval kiiktatott orgonák az 1700-as évek derekán kezdenek megjelenni az erdélyi református templomokban is. Hosszú években át együtt használták a pulpitust (éneklőszéket) az újonnan épített orgonákkal. Ezzel egyidejűleg az egyháznak szembe kellett néznie a „szárazkántorok”,⁵⁸ vagy pulpitus kántorok és az orgonisták közötti feszültségekkel. Erre vonatkozólag az 1761-es bögszi zsinat, látván a „Háromszéki Communitas” orgonaépítő kezdeményezésnek fertőzőként terjedő lázát a környező „Tractusokban”, rendeletben szabályozta az éneklő szolgatársak, jó iskolamesterek megtartását: „...ha valamelyik egyházközség orgonát csináltatott, jó iskolamesterét el ne bocsássa azért, mert orgonán játszani nem tud, hanem rendeljen új fizetést (állást) az orgonistának, továbbá külön házat...” (Dávid 2008: 374).

Kurta József hiányolja, hogy a lelkészek és tanítók mellett a kántorok szerepe nem kapott kellő hangsúlyt a protestáns egyháztörténeti munkákban, és nyilvántartásuk is meglehetősen hiányos. Ezért a *Kántorok bejegyzései az Öreg graduál erdélyi példányaiban* című tanulmányában arra vállalkozik, hogy kántoroknak az erdélyi graduál példányokban fennmaradt feljegyzéseit, mint első kézből származó adatokat összegyűjti. Ezek a bejegyzések elsősorban a liturgikus gyakorlat segédletei, dallamjelzések, kotta- és szövegkorrekciók, teljes kézíratos énekek, más bejegyzések, melyek alapján az egyes gyülekezetek a graduált használó énekvezéreinnek névsora, valamelyest tevékenysége rekonstruálható. (Kurta 2001: 205, lásd még Kurta 2002.)

H. Hubert Gabriella a 16. századi protestáns népénekek műfaji elemzését, az unitárius éneklés kezdeteit, valamint a régi magyar gyülekezeti énekek, énekeskönyvek, éneklési szokások összehasonlító vizsgálatát végezte el (Hubert 1980-1981, 2003, 2004).

Az ellenreformáció válaszreakciójaként alakult ki a barokk művészet, amely a katolikus egyházi zenében is új korszakot nyitott. A 18. századi magyarországi zenei élet teljesen Bécs hatása alatt állt – mondja Haraszi Emil. Az egyházi zenében is érezhető a barokk hatás, főleg a katolikus népénekeken. A 17. század énekgyűjteményeiben már számos magyar egyházi dal, magyar miseének van, például Szege-di Ferenc és Náray György gyűjteményében. (Haraszi 1991: 625.) „II. József alatt

58 „Szárazkántoroknak” nevezték azokat, akik hangszer kíséret nélkül énekeltek (lásd Pap 2006: 72). Szárazkántor jellemzésére és az új hangszer, az orgona fogadtatására szemléletes irodalmi példa Eötvös Károly *A Nagy-Kőrösi kántor* című novellája. Finom ironiával írja le, milyen volt az öreg kántor hangja, aki nem ismervén a hangszert, bosszúból „agyonénekelte”, leénekelte az orgonát. (Eötvös 1906: 183–191.)

megkezdődik a német egyházi dallamok magyarországi térfoglalása (Rakoványi, Roskoványi), Amadé László bárónak »Buzgó Szívnek Énekes Fohásza« című kötetében (Bécs, 1775) kiadott néhány dallama német szellemet tükröz. Jozefinus levegője van Bozóki Mihály Katolikus Karbeli Kótás Énekeskönyvének is. A magyar prózodiával nem törődik. Általában a magyar népi anyag kiszorul a templomból. A protestánsok hugenotta zsoltárokat énekelnek, a katolikusok német egyházi éneket intonálnak. De az egyházi zenébe, a népénekekbe is behatolnak néhol nagyon is világi melódiák. Karácsonyi ünnepi miséjén a Glóriát és Credót táncnótára éneklis az orgona úgy szól, mintha duda volna. Ez már a templomi ének népies magyarosodása.” (Haraszi 1991: 626.)

A trienti zsinat korszakhatár volt az európai kultúra történetében, mert az új szemléletmóddal, a katolikus egyház egész intézményrendszerének reformjával versenyképes társa lett a szintén pasztorális és kulturális igények mentén szerveződő protestáns felekezeteknek (Molnár A. 2009: 222). „A Jézus Társasága születése egybeesett a reformáció kibontakozásával és terjedésével. A XVI. században a pápa a jezsuitákra bízta azt a feladatot, hogy védjék és terjesszék a trienti zsinat tanítását, képezzenek e mindennél fontosabb misszióra megfelelő teológusokat. A jezsuiták kezdettől fogva a katolikus megújulás élharcosainak számítottak.”⁵⁹ A Rendalkotmányának köszönhetően több női rend is alakul ebben az időszakban Európa szerte. Magyarországon Pázmánynek köszönhetően 1627-ben Pozsonyban települt le az angolkisasszonyok apácarendje, majd egy évvel később a ferences klarissza apácák is, ahol leánynevelő intézeteket hoztak létre. Erre a korszakra tehető a Mária-tisztelet fellendülése is, melynek bizonyítékai az egyházzene-történeti gazdag forrásanyagok. A Mária-énekek elterjedését a magyar néphagyományban Paksa Katalin foglalta össze hasonló című tanulmányában (Paksa 2001: 219). Csomasz Tóth Kálmán és Papp Géza 16. és 17. századi magyar dallamok gyűjteményeire alapozva (lásd Csomasz Tóth 1958, Papp 1970), Paksa Katalin arra hívja fel a figyelmet, hogy az egyház közvetítésével érkezett Mária-énekeket a nép befogadta, sajátjaként használta-használja. A korszak dallamanyagait átvizsgálva, Papp Géza kimutatta, hogy míg a 16. századi kottás emlékekben mindössze három Mária-ének szerepel, addig a 17. századi kottába foglalt dallamok között már hetvenet talált. „Ez a reformációt követő időszak megnövekedett Mária-tiszteletét jelzi.” (Paksa 2001: 219.)

Volly István a Mária-kultusból kiterjedélyesedett, az egész magyar nyelvterület zenei örökségét gyűjtötte össze a *Karácsonyi és Mária-énekek* című kötetében (Volly 1982).

Magyarországon Pázmány Péter, egykori jezsuita szerzetes, 1616 novemberében elfoglalt érseki pozíciójából a katolikus oktatás megújítójának számított (Pukánszky–Németh 1994: 238). A 16. században a latin nyelvű „gregorián” uralma megrendülésével Pázmány Péter nevéhez fűződik a liturgikus zene egységesítésének terve. „1629-ben esztergomi érsekként a nagyszombati zsinaton elfogadtatta az úgyneve-

59 A Jézus Társasága Magyarországi Rendtartományának honlapja: <https://jezsuita.hu/a-jezsuita-rend-kialakulasa> (2021.05.10.)

zett római rítust a korábbi esztergomi rovására, a szájhagyományban vagy másolt könyvekben élő dallamok helyett a könnyen beszerezhető szertartáskönyvek dallamait. Zeneileg, dallamok tekintetében ezt követően Magyarországon a pentatónia dominanciáját a diatonikus hangrendszer váltotta fel. Az anyanyelvű népelemek terjedését ez teljesen nem akadályozta meg.” (Gecse 2010: 95.)

Bogár Judit összeállította az 1800 előtti magyarországi katolikus népelemek és énekeskönyvek szakirodalmának bibliográfiáját. Az első, Balassi Bálint *Istenes énekek* 1633-ban nyomtatott énekeskönyvétől a Csíksomlyói Zárda Nyomdában 1884-ig kiadott utolsó kiadványig a szerző mintegy 250 tételt sorol fel csak a nyomtatott énekeskönyvekből. Ez a szám azt is jelenti, hogy hozzávetőlegesen a 200 év alatt évente adtak ki új énekeskönyvet Magyarország területén, megjegyezve azt is, hogy ezek között olyan kiadványok is szerepelnek, amelyek nem a szertartásrend közvetlen megváltoztatására vonatkoznak, hanem valamilyen megrendelőtől származó kegyes énekek. A bibliográfiában alapvetően a magyar nyelvű népelemek kerültek, amelyek a laikus híveknek a szentmisén vagy más egyházi szertartáson hangzottak el. Nem kerültek be viszont az egyéb vallásos és liturgikus énekek, latin himnuszok, népszokások sem. (Bogár szerk. 2014: 3.)

Szádóczky Vera azokat a 17. századi katolikus énekeskönyvekben szereplő énekeket vette számba, amelyek több felekezetnél is használatban voltak. Tanulmányának bevezető részében hívja fel a figyelmet arra, hogy nem olyan egyszerű meghatározni, hogy tulajdonképpen melyik a protestáns, és melyik a katolikus ének ebben a korszakban. Itt jegyzi meg, hogy 180 protestáns éneket számolt, amely a Kájoni *Cantionale*jéből való. „Az nem újdonság, hogy Kájoni felhasznált protestáns énekeket. Már kortársai is tisztában voltak vele, és később sem titkolták a tényt, [...] hogy a protestáns eredetű énekek mind megtalálhatók a *Keresztyéni isteni dicséret*ek című énekeskönyv 1654-es lőcsei és váradi kiadásában, mely a zsoltár – és himnuszparafrázisokat, temetési énekeket és függelékként Szenczi Molnár Albert zsoltárait tartalmazza. A Cantus Catholicikben összesen 58 protestánsokkal közös éneket találunk.” (Szádóczky 2017: 142–143.)

A török világ lelkipásztorkodásának igen sajátos intézménye volt a *licentiat*us. Juhász Kálmán *A licentiatusi intézmény Magyarországon* című könyve előszavában arra panaszkodik, hogy a legkiválóbb egyháztörténelmi művek, egyházi lexikonok sem tesznek említést ezekről a személyekről (Juhász K. 1921). A népi vallásosság irodalmában találunk rájuk utalást, mint *félpapok*, *szárazpapok* vagy mint *diákok*.⁶⁰

Szegedi Edit egy kolozsvári német ajkú unitárius püspök (1616–1632), plébános (1622–1632) Valentin Radecius énekeskönyvét elemzi. Az 1620-ban Kolozsváron

60 A mohácsi csatát követően Magyarország nagy részén se pap, se tanító nem maradt, így a papok jelenlétét pótlandó jött szokásba a 17. század elején, hogy az arra rátermett fiatalokat a misszionáló szerzetesek oktatták. Feladatuk a pap nélküli falvakban a vasárnapra rendelt szentírási szakasz felolvasása, keresztesítés, esketés, temetés, gyermekek és felnőttek erkölcsi oktatása, gyermekek betűtetésre oktatása volt. Mivel egyházi szolgálatot láttak el, tevékenységükhöz engedély, úgynevezett *licentia* kellett.

Geistliche Gesänge címet viselő énekeskönyv első olvasatra lutheránusnak tűnik, tartalmilag és felépítése szerint is lutheránus ihletésű. „A kolozsvári énekeskönyv az erdélyi német irodalom számára is fontos. Ugyanakkor az erdélyi szász vagy inkább német ajkú antitrinitarizmus értékes bizonyítéka.” (Szegei 2011: 292.) Az énekeskönyvben találunk reformáció előtti latin nyelvű énekeket, korai reformáció emlékeit, mint például Mária királyné énekét, vagy melanchtoni irányultságú nem antitrinitárius énekeket is. Radecius az eredeti szövegeket megváltoztatta, és minden hitbeli kijelentést az antitrinitarizmushoz igazított minimális konszenzussal. „A reformáció előtti hagyomány felé való nyitottság és a protestáns-trinitárius (lutheránus) énekek átvétele a reformátusok ellen is irányul, akik sokkal merevebben viszonyultak a hagyományokhoz, mivel nem mertek a saját horizontjukon túllépni.” – írja Szegei Edit. Radecius a reformátusokkal szemben próbálta védeni az unitárius identitást, ugyanakkor az egyház szokásait és működését szombatosság vádjával szemben is mentette. Az addig ellenzett sákrámentumokat visszaállította, de figyelmeztette a lelkészeket, hogy a hívek körében ne értékeljék túl a keresztség és az úrvacsora szentségét. Így azok *adiaphora-jelleget* öltöttek, azaz nem fontosak a hit szempontjából. „A fejedelem és a református püspök számára azonban az unitárius egyház még a legmérsékeltőbb formájában is istenkáromló volt. Az egyházi hagyományra való hivatkozás nem óvta meg az unitárius egyházat a Bethlen Gábor és I. Rákóczi György megtorló intézkedéseitől.” (Szegei 2011: 296.)

A kora újkorban az Erdélyi Református Egyházban alapvetően két egyházi tisztség ismert: a mester és a lelkész. „A mesterek közé tartoztak az úgynevezett léviták is. Az ószövetségi eredetű megnevezéssel azokat a mestereket illették, akik leányegyházközségeiben teljesítettek szolgálatot, tanítottak, prédikáltak, temettek, csupán a sákrámentumokat nem szolgálhatták ki.” (Ősz 2013.) Tulajdonképpen a léviták fel nem szentelt (ordinált) papok voltak, s az egyetlen dolog, ami megkülönböztette a mestert a lelkésztől, az az ordináció volt.

A 17. században az anyaegyház tanítója és a leányegyház lévitája több esetben egy személy is lehetett, „de neve csak egyik helyen, vagy, mint a mater mestere, vagy pedig, mint a filia lévitája jegyeztetett fel” (Imreh 1944).

Magyarországon a 16–17. században humanista összhangban sorra alakulnak a katolikus és protestáns iskolák, s nyoma sincs a külföldi (főleg német iskolákban vívott) reneszánsz pogány szellem és keresztény tanítás harcának. Az iskolák alapítólevelei és szabályzatai kizárólag „a lélek mélyéig szántó keresztény valláserkölcsei nevelés”-re alapoznak. Az egyházi érdek is úgy kívánta, hogy ahol valamelyik felekezetnek papja és temploma volt, ott iskolát létesítsenek, és a „cuius regio, eius religio”⁶¹ alapján az épület fenntartásáról, a tanító jövedelméről a kegyúr gondoskodott. „A tanítói és tanári rend tagjainak élete és munkája, amint a diákságé és iskoláé is csak részben egyezik meg a katolikusok és protestánsok intézeteiben. Az a középkorban is uralkodó elv, hogy aki, amit tud, azt taníthatja is, sőt éppen a tanítás tetőzi be az igazi tudását: mind a két félen érvényesült. A kis iskolákban félbe-

61 Földesúri jog: akié a föld, azé a vallás is (Balassa–Ortutay 1982: 95–99).

maradt diákok mellett működtek buzgón vallásos iparosemberek, kiérdemült vagy béna katonák stb., s mind megannyi egyben kántora is a maga papjának, a templomi, sőt sokszor panaszoltan gazdasági teendőiben is segédje. Tanít, harangoz, énekel, falusi írnok egy személyben és gyakran a papja asztaláról kapja még a latin iskola mestere is élelmét. Fizetése évi 10–20 forint s természetben kap több-kevesebb búzát, fát, esetleg bort, a fizetett egyházi szertartások béréből esetenként pár dénárt.” (Balassa 1993: 473.)

A *Ratio Educationis* korszakában az államhatalomnak fontos feladata volt az államvallást erősíteni, a többi pedig gyöngíteni (Balassa 1993: 473). Nemcsak az 1681. és az 1687. évi törvények, de a *Carolina Resolutio* (1731) is hasonló szellemben intézkedett. Legtöbb falunak még nincs önálló iskolája és tanítója, és a tanítás is még kezdetleges volt, rendszerint a hitelveket, erkölcsöt és az egyházi énekeket tanították, ehhez kapcsolódott még az írás, olvasás elsajátítása. „Az iskolamesterek rendszerint a középiskola több-kevesebb osztályát végzett, befejezetlen műveltségű férfiak voltak, akik tanítói foglalkozásuk mellett a kántor és a jegyző teendőit is végezték; de tudunk olyan tanítókról is, akik hivatásszerűen a szabómesterséget űzték. Ilyen esetekben nem kell valami rendes és népes iskolára gondolnunk. A tanító kötelezettség ekkor még ismeretlen fogalom; s a tanulni vágyó gyermekek jó része – bizonyos tandíj ellenében – évenként csak egy vagy két évnegyedig látogatta az iskolát, mert tavasztól őszig más munkára fogták szülei. A tanító sokszor a saját szobájában foglalkoztatta azt az 5–10 gyermeket, kiket szülei a tudás elemeire kívántak taníttatni.” (Csóka 1993: 457.)

Tánczos Vilmos a 17–18. századból egész „deákdinasztiák” adatait gyűjti össze moldvai magyar falvakból, ahol „hivatalos vallásosság” hiányában deákok és parasztkántorok látták el a kántori teendőket (Tánczos 1995b). Seres András és Gazda József egy-egy rövidebb cikkben foglalják össze a moldvai magyarság körében tevékenykedő kántorokról tapasztaltakat. Gazda József szomorúan állapítja meg, hogy a moldvai katolikusság a magyar középkori énekeket már majdnem 100%-ban román nyelven éneklük (lásd Seres 1991, Gazda 1991). Seres András megállapítása szerint a csángók a magyar nyelvű szertartások betiltása után a hagyományos halotti nóták éneklésében éltek ki a magyar nyelv iránti igényüket.

Kővári Réka a *Deák–Szentés kézirat*ból elterjedt énekeket vizsgálta a székelyföldi és moldvai hagyományokban. A Károni János *Cantionale Catholicum* című énekeskönyvének első 1676-os és második 1719-es kiadása alapján 1774 után összeállított kottás kántorkönyvet két ferences rendi szerzetesnek tulajdonítják: a szárhelyi Deák Domokosnak (rendi nevén Imre) és a székelyudvarhelyi Szentés Péternek (Mózes). A kezdetben különböző neven emlegetett kéziratot Papp Géza után nevezik *Deák–Szentés kézirat*nak. „Gyakorlati használat igénye hozta létre, mint a többi kézirat (általában kotta nélküli, csak szövegeket tartalmazó) énekeskönyvet is. Közelebről pedig templomi énekvezetői, kántori használatra készülhetett, hiszen e kézirat összeírója-összeírói zömében ugyan lekottázták a szövegekhez tartozó dallamot, de a szövegből csak az énekek első versszakasza olvasható benne. Tehát a Deák–Szentés kéziratot kántorkönyvnek tekinthetjük. Ezt a vélekedést erősíti,

hogy a 135 le nem kottázott ének *incipitjét* is olvashatjuk a megfelelő liturgikus időszak szabadon maradt kottavonalain, üres helyein, illetve lapszélein, amelyekhez *ad notam* utalások tartoznak. Ezek közt 25 olyan található, mely a *Cantionaléban* nótautalás nélkül szerepel.” (Kövári 2010: 222.)

Az elterjedt népelemek és gyülekezeti énekek előadásmódjában a helyi kántor nagy szerepet játszott, a templomon kívüli használatra pedig a jellemző volt az „öszönösség”, a kevesebb kötöttség, szabályozottság teret engedett a variálódásra, a helyi szokások átvételére (Paksa 2001: 219). Bálint Sándor szerint „minden falunak megvan a sajátos énekkincse, amelyeknek kétségtelenül megvannak kántortól átvett darabjai is, általában azonban kialakult énekhagyomány szólal meg a búcsújárásokon, halotti virrasztásokon, magánházakban, útszéli kereszteknel, temetőkapornákban buzgólkodó jámbor közösségek, alkalmi csoportok, továbbá a templomi istentiszteletek előtt olykor egy órával is hamarabb összegyűlt hívek sajátos ájtatóságában” (Bálint 1942: 8).

A protestáns egyházban újabb liturgia bevezetéséről, az istentiszteleti rendtartásban a kántor szerepéről Bod Péter a *Magyar Egyház Története* című műve III. kötetének X. részében a következőket írja: „A magyaroknál és Erdélyben eleitől fogva úgy volt, hogy a kántor invokációt kezdett, azután zsoltárt vagy dicséretet énekeltek, a pap felmenvén a prédikáló székbe, véghez vitte a könyörgést, tanítást, melyeket elvégezve s megáldva a népet úgy szállott le, s azután ismét a kántor énekléssel rekesztette be az istentiszteletet. De nem úgy vagyon Belgiumban (Hollandiában) s másutt is néhol, hanem a nép begyűlvén a templomba, a pap egyenesen felmenvén a prédikáló székbe, onnan kinevezi, melyik éneket kell énekelni, azt elkezdi a kántor, a pap pedig éneklés alatt mind a katedrán áll. Azután könyörög, prédikál, azután azt elvégezvén a közönséges könyörgéssel (Miatyánk) együtt a kántor énekel, utolszor a pap megáldja a népet s úgy száll le a prédikáló székből, mikor a nép kezd széjjel oszolni. Ezt a szokást Tsengeri... igen javallotta. Az istentisztelet berekesztése úgy is vagyon a nagyenyedi ecclesiában, talán akkor vették be.” (Musnai 1936: 49.)

Vita Zsigmond fontosnak tartotta a nagyenyedi kollégiumban képzett kántorok és orgonisták számbavételét, mert a „szélesen kiható munkásságuk révén” jelentős szerepük volt nemcsak a zenei élet, hanem az általános műveltség kialakításában, a hagyományok megőrzésében és továbbadásában, a református egyházi közösségek kialakításában is (Vita 1988). A nagyenyedi kollégium *Matriculájában* több, abban az időben igen ismert név mellett szerepelt a „cantor” bejegyzés. Mint érdekesség megemlíti Bolyai Farkas nevét is, aki többedmagával (Fogarasi Pap József, Fábián László, Köpetzi Bodos Sámuel, Szigeti Gyula István, Szilágyi Sámuel) „zeneelméleti írásaikkal, szervező és építő szerepükkel kitűnnek kortársaik közül, és még külföldön is megbecsült nevet szereztek”. A nagy nevek említése után a szerző megjegyzi, hogy voltak a fent említett nevek mellett „sokszor kicsúfolt, szegény kántorok is, akik azonban közel állottak a néphez, a parasztsághoz, együtt éreztek vele, és a parasztság nyomorúságos sorsára figyelmeztették kortársaikat kesergő nótáikkal”. A 18. században Erdélyben minden jelentősebb városába eljuthattak a

Nagyenyeden képzett orgonisták, és ott állandó jellegű szolgálatot végeztek – mondja Vita Zsigmond.

A Mária Terézia nevéhez fűződő 1777-es, 1785-ös tanterv előírja azoknak a tanítóknak, tanítójelölteknek, akik templomi szolgálatra vannak kötelezve, hogy orgonajátékot tanuljanak, hiszen nemcsak falvakon, hanem kisebb-nagyobb városokban is szokás már orgonán kíséreni a zenét az istentiszteletek alatt, s ez az orgonajáték a zenetanítók hivatásának fontos részévé kell váljon (Csíky 2010: 168–169). Erre vonatkozik az 50. paragrafus: „Az elsőrendű népiskolák tanítóiról. A zenetanító sem hiányozhatik, s ez a tanítókat (tanítójelölteket), akik többnyire templomi szolgálatra vannak kötelezve, mind más hangszerek kezelésére, mind főképp orgonajátékra fogja tanítani: mivel nemcsak a falvakban, hanem többnyire a kisebb és a nagyobb városokban is megörögzött szokás, hogy a zenét az istentiszteletek alatt, mint hívásuk fontos részét, az iskola tanítói lássák el!” (Solymosi 1995: 8–9.) Az elsőrendű nép-, azaz nemzeti iskolák tanítóképzéssel voltak egybekötve, s hogy a Ratio miért fektetett nagy súlyt a zenetanításra, arra az 55. paragrafus ad feleletet – mondja Solymosi Ferenc: „A nagyobb városi népiskolák tanítóiról. Minthogy pedig a tanítói állásra többnyire kántorokat és orgonistákat választanak, ahol nincs mód másokat alkalmazni, könnyen kitűnik, mily nagy gonddal kell kiképezni az elsőrendű iskolákban a zenéből a tanítójelölteket.” (Solymosi 1995: 9.)

Rosner Zsolt a Závod plébániájához tartozó iskolamesterek (a *ludimagisterek*, *Scholae Rectorok*, *praeceptorok*) tevékenységéről⁶² az 1729., 1755., 1783., 1811. és 1828. évi vizitációs jegyzőkönyvek alapján írt rövid összefoglalót. A 18. század elején az oktatás még az egyház keretében zajlott, és fő feladata a vallási nevelés, illetve a felekezetek apparátusa részére az utánpótlás biztosítása volt.

„Orgonát hazánkban – intézmény keretein belül – először a tanítóképzőkben, a kántorképzéssel kapcsolatban tanítottak. Így az első intézetünk – az 1828-ban megnyitott egri »iskolamesteri képezde« az első intézményünk, melyben rendszeres orgonatanítás folyt. Az egri képzőt több katolikus képző követte. A protestánsok első *iskolamesteri képezdjüket* 1854-ben Kolozsvárott nyitották meg. A kántorképzés szolgálatában álló orgonatanítást – a Nemzeti Zenede orgona-tan szakjának megnyitásával – 1874-ben a művészi orgonajáték tanítása követte” – írja Pécsi Sebestyén a *Párhuzam az egyetemes és a magyar orgonakultúra fejlődése között* című tanulmányában. Tulajdonképpen a 19. század végéig a magyar orgonistaképzés egyet jelentett a kántorképzéssel. „A tanítói pályára készülők a gimnáziumi tanulmányok után iratkozhattak be a *tanítóképezdebe*. Eleinte itt a tanítói tanfolyam mindössze fél évig tartott. Elképzelhető, hogy mily kevés időt fordíthattak a hallgatók az egyházi ének és az orgonajáték tanulására. Később, 1844-től e

62 „A pedellus [...] képzettsége szerint nem több félbe maradt diáknál, foglalkozása szerint pedig kántor, sekrestyés, harangozó vagy éppen jegyző is egy személyben. Závodon a ludimagiszterek, azaz kántortanítók a klerikusokhoz hasonlóan az egyházközség alkalmazásában álltak. Feladatuk elsődlegesen a liturgia irányítása volt a nép részéről a szentmisében, továbbá az imádságok előimádkozása és az énekek vezetése szentségek és szentelmények kiszolgáltatásakor. A gyermekek oktatása kezdettől fogva feladatuk.” (Lásd Rosner 2002: 62.)

tanfolyam két évre bővült. Ezen intézet azonban a zenei képzés tekintetében, az újjászervezése után sem felelhetett meg kellőképpen feladatának, mivel a sok tantárgy miatt a növendékeknek nem maradt elég idejük arra, hogy az éneklésben, vagy az orgonajátékban akár csak a közepszerűség fokáig is kiképezzék magukat.” (Solymosi 1995: 11.)

Az „iskolamesteri” vagy a „tanítóképezdeből” kikerülő tanítómesterek munkája során több kisebb falusi településen egyházi férfikarok működtek már 1860 előtt, tudjuk meg Engi Istvántól a *Volt kántortanító karvezetők kiskátéja* előszavában. A 18. században vannak feljegyzések a debreceni, sárospataki Kántusokról, de a Magyar Dalár Szövetséget hivatalosan 1860-ban jegyezték be Erkel Ferenc vezetésével. „Arról is számot adnak a régebbi feljegyzések, krónikák, hogy az erdélyi, aradi Dalosszövetség még az előbb említett 1860. évit is megelőzte, sőt itt-ott arról is vannak írásos feljegyzések, hogy több kisebb falusi településinken még előbb megszólaltak a különböző, főleg egyházi férfikarok. Ez természetesen következménye a fentebb említett sárospataki, debreceni Cantusokból vidékre került tanítómesterek áldásos zenei munkásságának.” (Engi 1994.) Engi Istvánnak tudomása van arról, hogy 1858-ban a már működő miskolci Műkedvelő Dalárda mellett a sajóvezeldi református férfi „Chórus” is 1852-ben szárnyait bontogatta. A mezőkeresztesi Aranykalász Termelőszövetkezet Férfikara krónikás könyvét 1856-tól kezdték el nemcsak „jótollú”, de szép írású tanult emberek írni – mondja Engi. A továbbiakban beszámol arról is, hogyan kezdte el kántortanítói pályáját, milyen nehézségekkel kellett megküzdenie, milyen feladatokat kellett ellátnia az iskolai tanítástól a felnőtt alfabetizmus elleni „harcon” keresztül az énekkar beindításáig.

A 18–19. században a protestáns felekezeti oktatás viszonylag szabadon rendelkezik intézeteiről lehetőségeihez és képességeihez mérten, hisz amint az első, a második *Ratiót* (1806) sem fogadta el kötelezőnek magára nézve, éppen a törvényjellegének hiánya miatt (Hajdu 1993: 341). Eötvös József miniszterségének legnevezetesebb alkotása az *elemi oktatásról szóló törvényjavaslat* (1868/38. tc.), melyben teljesen a modern népoktatásügynek klasszikussá vált alapelvei érvényesülnek. Az állam irányító szerepe és felügyeleti joga, a község népiskola-állító kötelessége, a művelődés biztosítása, az általános tankötelezettség, az oktatás ingyenessége, a magántanulás lehetősége, a tanítás szabadsága (egyesületek és testületek iskolaállítási joga): mind olyan követelmények, melyek a nyugat-európai fejlődés vonalával párhuzamosan nálunk is, már az 1790/1. országgyűlés óta kialakultak. Az oktatás nyelvét a javaslat a többségi elv alapján rendezi el, de gondoskodik a magyar nyelv tanításáról a nem-magyar oktatási nyelvű helyeken is.

Thun Leó birodalmi kultuszminisztersége, de a Bach-korszak alatt is a protestánsoknak meghagytak bizonyos tanügyi önrendelkezési lehetőséget az állami minták és követelmények elfogadásával, mely időszakokban az alsófokú iskolaügy aránylag elég szabadon fejlődhetett, vidékenként és gyülekezetenként természetesen különböző mértékben (Hajdu 1993: 343).

Az abszolutizmus centralizált törekvései nyomán 1850 körül a bécsi kultuszminisztérium a magyar közoktatás fő irányítója, ahol az iskolatanácsokban jelentős

szerepet játszottak a katolikus egyházi hatóságok, míg ezzel szemben a protestáns egyházak iskolák autonómiáját felfüggesztették, állami felügyelet alá kerültek. Az osztrák kormányzat a német nyelv tanítását kötelezővé tette, a nemzeti szellemű tankönyveket kitiltatta, helyettük magyarra fordított osztrák tankönyvek használatát rendelte el. (Pukánszky–Németh 1994.) Ez a rendelet feltehetően újabb kihívás elé állította a tanítókat, kántortanítókat, pedagógusokat.

A pedagógiatörténet területén maradv Szabó K. Attila jól áttekinthető táblázatban összegezi – különös tekintettel Erdélyre – a magyar neveléstörténet kronológiáját 996-tól egészen 1868-ig, a népiskolai közoktatási törvény bevezetéséig (Szabó K. A. 2004).⁶³ Ezekből az adatokból is kitetszik, hogy a kántoroknak, tanítóknak milyen fontos és kiemelt szerepük volt nemcsak az egyházi zenekultúra terjesztésében, hanem a közművelődésben is. Jól körvonalazott képet alkothatunk arról, hogy a kántortanítók mit és hogyan tanítottak az adott korszakban felkészültségük szerint

A vallási néprajz kutatásai segítségével betekintést nyerhetünk a kántorok mindennapi életébe, ügyes-bajos dolgaiba. Gyöngyössy Orsolya a *Plébánia és társadalom* című munkájában a csongrádi római katolikus alsópapság és a laikus templomszolgák társadalmi szerepét vizsgálta. Az *Úr az úrnak szolgája* című fejezetben a csongrádi 19. század végén tevékenykedő kántorok szerepét, tevékenységét elemzi, különös tekintettel Sohlya Antal – Csongrádon a „kántorok királya” titulust viselő főkántor – munkásságára. Itt jegyzi meg, hogy a csongrádi *főéneklész* énekelni és orgonálni tudó segédek tartására kényszerült ahhoz, hogy kötelességeinek maradéktalanul eleget tudjon tenni. Ezeket a segédeket hívták még kántorsegédnek, kis kántornak, *aléneklésznek*, *supplens* vagy *szuflenseknek*. „A supplensek kiválasztása a 19. század végéig a főkántor egyedüli joga volt, elbocsátásukról is ő döntött. A plébánosnak gyakran arról sem volt tudomása, pontosan kik, és hány segéd működik a kántor kezei alatt.” (Gyöngyössy 2014: 133.) A segédkántori tisztség tehát gyakornokoskodást, legfeljebb egy-két esztendeig tartó hivatalviselést jelentett; afféle „ugródeszka” volt a főkántori vagy tanítói állás elérése előtt – mondja Gyöngyössy. 1857 körül Sohlya Antal a nagyváradi királyi *tanítóképezdében* tartott „egyházi ének és szent szertartás” néven bevezető kurzust a leendő tanítóknak és kántortanítóknak, ahol a tanórákon igyekezett a kántori állás összes területét bemutatni. Többek között szó esett az egyházi év ünnepeinek szokásairól, avatási rítusokról, az orgonálás technikájáról, a kántor helyes viselkedéséről. 1870-ben jelenik meg Fekete Ferenc *Utmutató Kántorkönyv* második kiadása Sohlya Ferenc betoldásaival, melyet nemcsak *tanítóképezdei* jegyzetként használtak, de széles körben elterjedt, mint hiánypótló kiadvány, úgyannyira, hogy a negyedik kiadásra is szükség volt. Az első 1818-ban jelent meg. Többek között Gyöngyössy megemlíti még Sohlya Antal Garay Alajos plébánossal és Engeszer Mátyás zenetanárral közösen szerkesztett halotti búcsúztató-gyűjteményét, mely *Temetési gyászénekek a szokásos egyházi imák- és*

63 A táblázat tartalmazza a keltezés időpontját, periódusát, amikor egy-egy újabb dokumentum, esemény, személyiség valamilyen módon befolyásolta a magyar oktatást, továbbá külön oszlopban összegzi az oktatás tartalmát, hatását, jelentőségét, a megjegyzés oszlopban pedig adott esetben néhány érdekesebb adatot közöl a különböző periódusokból.

sz. szertartásokkal címmel jelent meg 1860-ban. (Gyöngyössy 2014: 146.) Sohlya – mint kiderül – saját *Énekkönyvéből* tanítja a csongrádi népet énekelni, de pontos tartalmáról, kiadási szándék megvalósulásáról nincs tudomásuk a kutatóknak. Az Alföldön Tárkányi–Zsasskovszky 1855-ös énektára volt a római katolikus kántorok nélkülözhetetlen segítője – tudjuk meg a fent említett fejezetből.

A magyar népénektárat Tárkányi Béla és Zsasskovszky Ferenc és Endre testvérpárral társulva Egerben jelentetik meg *Katolikus Egyházi Énektár* címen, mely 330 oldalon 330 éneket és 7 litániát tartalmaz, és „valóságos összefoglalása annak a sok mindenfelől összejött énekanyagnak, amely ez időben templomi gyakorlatunkat uralta” (Harmat 1944: 266). Harmat Artúr szerint a szerzők teljesen mellőzték az ősmagyar forrásokat, és a kor ízlésének megfelelően latin, magyar, német, cseh, egyáltalán nem liturgikus, mindenkinek tetsző, szinte nemzetközi énekeket gyűjtöttek egybe, sőt bőven merítenek az általános kántori gyakorlatnak, a szájhangyomány vagy kéziratok útján terjesztett dalkészletéből. Az első népénektárat több más, átdolgozott kiadás is követi.

A reformátusoknál 1848-ban id. Szotyory Nagy Károly debreceni kántor, orgonista, főiskolai, *tanítóképezdei* és *zenedei* zenetanár kiadja első kottás négy szólamra harmonizált 57 Choralt tartalmazó *Erdélyországi Karénekeskönyvet*, melyhez később hozzátette a magyarországi *Karénekes könyvét* is. Erre a két munkára 1859-ben és 1960-ban megkapja az „illetékes szaktudósok” véleményezését és bírálatát. Szotyory *Templomi- és temetési karénekes könyve* 1894-ben megéri negyedik kiadását. A *Karénekes könyv* négy fejezetben a következőket tartalmazza: I. fejezetben 95 db. elő – utójátékokat és záradékokat; II. fejezetben 166 db. karéneket (choral) és néphimnusz; III. fejezetben 30 db. közönséges halotti éneket; IV. fejezetben 26 db. templomi és halotti nagybbszerű karéneket, kétnemű énekkarra. A munka célja kiváltani azt a Bothos István-féle „munkácskát”, melyet Bothos „a szokásos hangjegy írást egészen mellőzve, hangjegyek helyett csupán betűkkel, – s az ezekhez játszandó *accordok* hangközeit számjegyekkel jegyezve adta ki” Kolozsváron 1838-ban.

Szotyory Nagy Károly bírálói között találjuk Wolf Cyrillt⁶⁴ Bécsből 1877-ben, aki gratulál a szerzőnek, hogy mennyire helyesen, a liturgiai szabályoknak megfelelően végezte el munkáját, „és soha semmi sivárságot, hibát a rendszeres hármónizálás tekintetében el nem követett” (Szotyori Nagy 1894: 15), és ezek a karénekek Németország összes protestáns egyházaiban használatban levő karénekek mintájára vannak komponálva, kidolgozva.

64 „Az összhangzattan és Contrapunct tanára a Cécilia-egyletben, karmester a bécsi olasz nemzeti templomban és a dominicanusok templomában; tulajdonosa egy nyilvános zene-iskolának (ének, zongora és összhangzattan). Bécsi polgár és a koronás arany érdemkereszt tulajdonosa.” (Szotyori Nagy 1894: *Előszó*.)

Kántorok a dualizmus időszakában

A 19–20. század fordulóján az állami oktatásnak még csak kiegészítő szerepe volt a felekezeti oktatás mellett, de a polgári kultúra terjedését nem gátolta, hogy az intézmények, a népiskolák többsége 1890-ben 82%-ban egyházi kézben voltak, viszont 1912–13-ban ez az arány 70%-ra csökken (Valuch 2006: 471).

A dualizmus korában „az oktatás sikerének egyik kulcsa a jól képzett tanítókban rejlik” – állapítja meg Pál Judit. „A kiegyezés előtt önálló tanítóképzés nem létezett. A székelykeresztúri állami tanítóképző szintén az Eötvös-féle népiskolai törvény nyomán 1870-ben – az udvarhelyi reáliskolával egy időben – jött létre, és igen fontos szerepet töltött be a Székelyföld oktatási hálózatában.” (Pál 2016: 306–307.)

„A Székelyföld két legfontosabb iskolavárosa a kora újkortól Marosvásárhely és Székelyudvarhely volt. Mindkét városban a reformátusoknak és a katolikusoknak is középfokú tanintézményei működtek.” Az udvarhelyi katolikus iskola főgimnáziumként, míg a marosvásárhelyi csak 1898-tól egészült ki nyolc osztályos gimnáziummá, ahol a 19. század végén nagyjából a diákok kétharmada római katolikus, egyharmada görögkatolikus volt. Ebbe a vonzáskörzetbe tartoztak Küküllő, Torda, Kolozs, Szolnok-Doboka és Alsó-Fehér vármegyék is. (Pál 2016: 307.) Ezek a gimnáziumok a hiányzó felsőoktatást is pótolták, hiszen filozófiai és teológiai tantárgyak oktatása mellett jogi oktatás is folyt. „Az unitáriusok iskolaközpontja – Kolozsvár mellett – Székelykeresztúr volt” – mondja Pál Judit. A Csík-Gyergyó-Kászonszék és Háromszék katolikusai számára a Csíksomlyóról Csíkszeredába átköltözött középiskola biztosított felsőbb fokú oktatást. Sepsiszentgyörgyön a Székely Mikó Kollégium csak 1892-ben kapott főgimnáziumi rangot. A 20. század elején tehát Székelyföldön az iskolahálózat lényegesen kibővült, az elemi oktatás általánossá vált, az értelmiségiek aránya a városi lakosság körében megnőtt.

„Az egyesületi kultúra a dualizmus időszakában egyre szélesebb rétegekhez jutott el, a nemesektől a polgárságon át a kispolgárságig, később a munkásokig és parasztokig. Az egyesületek igazi virágkora a századfordulóra esett, a székelyföldi városokban is egyre nagyobb számú és egyre differenciáltabb egyesületeket találunk.” (Pál 2016: 324.) Ebben az időszakban főként iskolák köré szerveződő dalárda, zenekar, műkedvelő színjátszókör, művelődési egyesület kezdi el tevékenységét, de az iskolák mellett minden felekezetnek is volt egyházi dalárdája. Pál Judit megemlíti a sepsiszentgyörgyi református egyház dalárdáját, mint egyike a legrégebbi dalárdáknak, amelyet 1873-ban alapítottak. „A kisebb falvakban általában egy-egy lelkes lelkész vagy tanító kezdeményezésére jöttek létre alkalmi vagy huzamosabban működő – legtöbbször esetben templomi – kórusok, de ezek nem folyamodtak intézményes jóváhagyásért.” (Pál 2016: 326.)

1841-től a nevelésügyi szaklapok segítik a tanítók munkáját, ilyen volt a Budapesten megjelenő *Religio és Nevelés*, 1842-ben ezt követte a *Protestáns Egyházi és Iskolai Lap*. Erdélyben viszont csak 25 évvel később, 1867-ben jelenik meg Károlyfehérváron (Gyulafehérváron) az *Egyházi és Iskolai Hetilap*. (Székely 2004.) Ezt követően dr. Jáki László a *Magiszter* hasábjain közel 50 pedagógiai, nevelésügyi szak-

lapot sorjáz csak az első világháború kitöréséig, feltüntetve a település nevét, ahol kiadták, az időintervallumot, mely között működött (Jáki 2004).

A 20. század fordulóján Szent Cecíliáról – a 15. század óta az egyházzeneészek védőszentjeként tisztelik a katolikusok – elnevezett egyesület jön létre Országos Magyar Cecília Egyesület (OMCE) néven, amely az egyházzenei gyakorlat megtisztítását és felvirágoztatását tűzte ki célul. Bogisich Mihály elnökletével az OMCE az első világháború végéig szorgalmazta a német ceciliánusoktól átvett és a Szent X. Pius pápa *motu proprio*jában megerősített eszmék megvalósítását. Ennek lényege abban állt, hogy a klasszikus polifónia művelése a világi-as-hangszerkíséretes művek helyett állítsák vissza a gregorián *korális*okat a liturgiai gyakorlatba. Törekvéseik országos viszonylatban nem sok eredménnyel jártak. A változás csak később következik be, az 1930-as évek táján, amikor az egyházi népének reformjával kiadják a *Szent vagy, Uram!* népénektárat Demény Dezső elnök és Harmat Artúr alnök ideje alatt, melynek énekes részét Harmat Artúr, a szövegeit Sík Sándor szerkesztette.⁶⁵ „Ezt a szervezetet 1899-ben mint érdekszövetséget hívták életre, szege-di központtal, hogy a kántorok anyagi helyzetének javításán fáradozzék. 1918-ban vált budapesti központú egyesületté, s abba a szegedi is kényszerűen beolvadt. Csak mellékesen foglalkoztak szakmai kérdésekkel, fő céljuk a kántorok bérének rendezése, a nyugdíjalap létrehozását célzó munka volt. Fontosnak tartották a kántorképzés megoldását, az egységes kántorkönyv létrehozását; az egyházzenei belül kizárólag a népénekre irányult a figyelmük.” – mondja Katonáné Szabó Judit *Harmat Artúr Szent vagy, Uram! népénektár filológiai feldolgozása* című doktori disszertációjában (Katonáné Szabó 2007).

A két világháború között

A gyulafehérvári római katolikus egyházmegyében az első világháború idején több papot behívtak katonai szolgálatra, főként tábori, katonalelkészi munkára. Gróf Mailáth Gusztáv Károly püspök többször kérte a behívót kapott papok felmentését Bjelik Imre tábori püspöktől, kérését legtöbb esetben elutasították. Ugyanez vonatkozott a többi felekezetű lelkipásztorokra is, mert nemcsak a katolikus, de a református, evangélikus, unitárius lelkészek is részt vettek a háborúban. A kántortanítókat is sorra behívták, ezért sok plébánia, gyülekezet előljáró nélkül maradt. Marton József azt állítja, hogy a frontról hazatért katonák bolsevik eszmékkel megfertőződve anarchikus állapotokat teremtettek, megzavarták az egyház belső életét, sőt még a liturgiában is változtatni akartak a római katolikus egyházban. Emiatt írta körlevelében Mailáth megyéspüspök 1920-ban papjainak a következőket: „Fájdalommal tapasztalom, hogy a régi szép népi ének a templomból napról-napra mindinkább kimarad, nemcsak városban, hanem még faluhelyeken is. Úgy látom, hogy különösen a fiatal kántorok, nem szeretik, ha a nép velük énekel. Szívesebben énekel-

65 Magyar Katolikus Lexikon hivatalos honlapja: <http://lexikon.katolikus.hu/O/Orsz%C3%A1gos%20Magyar%20Cec%C3%ADlia%20Egyes%C3%BClet.html> (2021.05.11.)

nek magukra újabb kori énekeket, melyekben sem egyházi szellem, sem buzgóság nincs. Szeretném e szerencsétlen irányzatnak útját vágni s a régi szép, buzgósággal és hittel telt magyar énekeket templomainkba újból visszahozni...” (Marton 2014: 21.) A püspök ekkor kötelezi az egyházközségek papjait és kántorait, hogy a Kájoni János OFM *Cantionale*-ja mellett használják a Baka János kántor énekeskönyvét is, „hogy leszorítsa a közelebbi időben megjelent modern egyházi énekeket, melyeknek sem dallama, sem szelleme nem egyházas” – idézi a püspököt Marton József.

Az egyházak szorgalmazzák a háborús események feljegyzését, a Domus Historiák írását, nemcsak a papok, de a kántortanítók közreműködését is elvárják ebben a feladatban. Gróf Mailáth Gusztáv Károly püspök körlevelet intéz a tanítókhoz, amelyben elrendeli, hogy az iskolaszékek nevezzenek ki, bízzanak meg egy-egy tanítót az események, valamint a háború hatásának és következményeinek lejegyzésére.

Az erdélyi református egyházkerületben a püspökség nyilvántartásba vette azokat a tanítókat, akik felmentésre jogosultak, azaz, akik honvédcsoport-szolgálatra nem alkalmasak, de a hadra kelt csapatokhoz már beosztottak voltak (frontvonalbeliek). Őket névjegyzékekben összesítette a püspökség, amit azután felterjesztettek a magyar királyi honvédelmi minisztériumba, ahol felmentési eljárásban részesülhettek. Viszont a 18 és 24 év közöttiek semmilyen felmentést nem kaphattak, akár alkalmasak voltak, akár nem. (*Református Szemle* X. 1918: 394–395.)

Farkas Jenő református lelkipásztor (később a marosi egyházmegye esperese) 1922. január 1-én egy tervezetet tett közzé (Farkas 1922), mely útmutatást adott az egyházközségek történetének a megírásához. Az összesen 9 pontból álló tervezet célja az volt, hogy a lelkipásztorok ne hagyjanak elveszni semmilyen információt a háború alatt. Néprajzi vonatkozású támpontokat is tartalmazott a tervezet, egy olyan programot, mely szinte a néprajztudomány minden területét átfogta volna. Ez egyben a lelkipásztor széles látókörét, elhivatottságát, szaktudását, ügyességeit támasztotta alá, de egy olyan elvárás is volt abban az időszakban, hogy kérdéses hányan követték példáját. Noha a cím után lábjegyzeti megjegyzésben az áll, hogy a marosi egyházmegye Lelkészszegegyesülete a maga számára a történetírást a tervezet alapján kötelező érvényűvé tette, és kérte a püspökséget, hogy a többi egyházmegye gyülekezeteiben is tegye kötelezővé a főhatóság. Továbbá kérdés marad, ha megírták, hány gyülekezet irattárában maradtak fenn ezek a feljegyzések. Érdeemes megnézni, mire kéri szolgatársait, lelkipásztorokat, tanítókat Farkas Jenő. A 9 fő pont több alpontot is tartalmaz, melyben kifejti, hogy konkrétan mire is gondolt, mit gyűjtsenek össze. Kivonat a tervezetből:

I. az egyházközség, község régebbi történetét 1914-ig; II. az egyházközség, község háborús történetét 1914–1918-ig: A.) a mozgósítás, bevonulás, B.) községünk itthon maradt népe 1914–1918-ig; III. egyházközségünk, községünk az új impérium alatt [pl. 5. alpontban földbirtokreform, vagy a 8. alpontban a tanítók közül kik mentek át az államhoz, kik tartottak ki küzdve, éhezve egyházunknál]; IV. egyházunk adózási viszonya; V. épületeink;

VI. népünk [1. A község építkezése általában. A legszebb és a legszegényebb székelyház részletes, külső-belső leírása. 1-2 fénykép. 2. Ruházat, népviselet leírása. 1-2 színes fénykép. 3. Ételek (étkezési idő), italok. Hány kocsmában van községünk területén? Mennyire látogatottak? 4. Nép jellem. 5. Népszokások: a.) keresztelezés, b.) lakodalom, c.) temetéskor tor részletes leírásával, d.) ünnepi szokások, multságok. 6. A vasárnap – reggeltől estig. Mivel tölti el idejét népünk? Az istentiszteletek részletes leírása. Népünk vallásos életének jellemzése. 7. Szekták: mikor, hogyan törtek utat községünkbe? Miben látjuk mi terjeszkedésük okát? Mit tettünk meg terjeszkedésük megállítására és minő eredménnyel? Mit tettek ez irányban a hatóságok és mit tett maga a nép? 8. Babonák. Kuruzslások. 9. A nép nyelve. Tájszólások]; VII. gazdálkodásunk; VIII. egyházi szolgák (papok, tanítók, kiválóbb gondnokok önéletrajzai, munkásságuk ismertetése, fényképeik); IX. majd évenkénti krónika. (Farkas 1922.)

Farkas Jenő a jó példával elől járva a fenti szempontok alapján az udvarfalvi és a hozzá tartozó várhegyi filia aranykönyvében többek között kilenc, a gyülekezetben szolgáló kántortanító önéletrajzát írta meg, illetve az elhunytak életrajzát ő maga írta meg.

A Református Szemle hasábjain megjelenő kántori állásra meghirdetett pályázatok híven tükrözik azokat az elvárásokat, kötelelességeket és feltételeket, amelyek abban az időben gyakorlatban voltak. Példaként hoznám fel egy 1918. május 27-én meghirdetett marosmagyarói pályázatot, mely a következőket tartalmazza:

„Az erdélyi egyházkerületben a görgényi egyházmegyébe kebelezett magyarói egyházközség egyik kántortanítói állására pályázat hirdettetik.

I. Javadalom: Diszes lakás (három szoba, konyha, kamara) és minden szükséges melléképületek és 600 négyszögöl kerttel. – Két hold szántó és rét haszonélvezete 15 kor. 74 fill. Értékben, melynek adóját egyház fizeti, javításáról pedig használó gondoskodik. – Az egyházközség pénztárából 900 kor. Készpénz negyedévi előleges részletekben. Nyolc köb öl hasáb bükk tűzifa udvarára beszállítva 160 kor. díjlevél értékben. Egyház közlegelő jogán egy drb. szarvasmarha legeltetése. – Stóla váltság címen 100 korona. – Összesen 1075 kor. 74 fill. díjlevél értékben. – Állami fizetés kiegészítés az 1913. évi XVI. t.c. értelmében.

II. Kötelezettségek: A részben osztott népiskolában a IV–VI. osztályú rendes tanulók tanítása mindennap és ezekkel együtt szerdán és szombaton a három ismétlő osztály tanítása. – Kötelelességei részletesen az Egyházi törvény és Rendtartás Szabályzat és Utasításban, valamint az egyház presbitériumának 1916. évi jul. 23-án hozott 20. számú jkvi határozatában vannak felsorolva. – A kántori teendőket hetenként felváltva végzik a másik kántortanítóval, – hasonlóképp az egyházi jegyzőséget és a lelkésznek való segédkezést is az irodai teendőkben.

Előnyben részesülnek, kik ifjúsági dalkar vezetésében gyakorlottak: – ezen dolgokban való sikeres fáradozásaiért 200 kor. tiszteletdíj jár.

Pályázati határidő 1918. június 30. Felszerelt pályázati kérvények hozám küldendők be.

Gernyeszeg, 1918. május 27.

(Maros-Torda megye.)

Csekme Ferenc esperes.”

Miközben Bukarestben Románia kényszeredetten megköti a központi hatalmakkal 1918. május 7-én a különbékét az 1916-os vereség után (lásd Mikó 1943), Erdélyben még koronában fizetik ki a kántorok járandóságait, tiszteletdíjait. Székelyföldön az első világháború katonai embervesztesége leginkább Csík és Udvarhely megyét érintette, legkevésbé Maros-Torda megyét (Bárdi 2016: 499).

Ritka példának nevezhetnénk a fenti esetet, hogy egy gyülekezet két kántortanítót is megengedhetett magának háborús időben.⁶⁶ Erre ellenpélda lehet, már a háború után, 1922-ben a székelybósi meghirdetett református levita-kántor-tanítói állás, ahol az elvárások jóval magasabbak, mert a kántor négy gyülekezet istentiszteletein kell részt vegyen: „az istentiszteleteken a kántori teendők végzése Kebeleszentiványon, Kebelén, Székelybóson és Agárdon. Tanítani csak Bósban köteles. Kötelessége a jegyzőkönyvet vezetni és Székelybóson vasárnap délután lelkész elfoglaltsága esetén az istentiszteletet végezni.” (*Református Szemle* XIV. 1922: 144.) A járandóságot az „impériumváltás” után már lejben fizetik, viszont a javadalom felbecsülése meglehetősen bonyodalmas feladat: a fizetés több forrásból származik, úgy, mint a lakhatás, földek megmunkálásából származó termények, munkaerő, tűzifa, a kepefizetők terménybeli adományai, egyház pénztárából valamennyi készpénz, illetve esetenként államsegély. Az 1920-as évben még nem kaptak államsegélyt, csupán az egyházközségek saját erőforrásaira támaszkodhattak.

A kántori feladatok meghatározása, az elvárások, illetve a munka honorárium, a kántor megbecsülése nagyban függött a lelkipásztor elvárásaitól, a presbitérium igényeitől, illetve a gyülekezet, a közösség gazdasági állapotától.

A *Református Szemle* 1918 és 1920 között megjelent minden egyes számában több hirdetés is van megüresedett állásról, hol kántortanítót/kántor-tanítót (pl. Süketdemeterfalva – marosi egyházmegye, Ikafalva – kézdi eme., Mezősámsond – marosi eme., Szer – szilágyszolnoki eme., Fehéregyháza – nagyszebeni eme., Somosd – marosi eme., Kovászna – orbai eme., Olasztelek – erdővidéki eme., Zsobok – kalotaszegi eme., Szászrégen – görgényi eme., Berekeresztúr – marosi eme.), hol orgonista kántort (pl. Hajdúnánáson), hol orgonista-kántor-tanítót (pl. Szentháromságon – marosi eme., Pankotán – aradi eme., Érszakácsi – szilágyszolnoki eme.), hol levita-kántor-tanítót (Székelybóson – marosi eme.), hol levita tanítót (Pócstelek – Szeben megye), hol orgonista énekevezért (Nagyvárad – úJVárosi egy-

66 Magyarón már az 1570-es évektől létezett református iskolai oktatás. Ezt az a magyarul megírt adásvételi szerződés bizonyítja, melyet 1587-ben a tanúként szereplő „Paxi (Paksi) János mogioroi predikátor és Mihály Deák Wasarhelyi mogioroi schola mester” fogalmazott (forrás: <http://szaszregenesvideke.blogspot.ro/2016/03/a-gorgenyi-reformatus-egyhazmegye.html>; 2021.05.11.).

hk.) keresnek. A megnevezés és helyesírás szempontjából igen változatos formában jelennek az állással kapcsolatos hirdetések. A pályázatokat számba véve azt tapasztalhatjuk, hogy a Székelyföldön inkább kántortanítókat, a nyugati határ mellett pedig, a Szilágyságban, Debrecen, Arad és Nagyvárad környékén inkább orgonista kántorokat, énekvezéreket keresnek, míg lévitákat inkább a szórványban, kisebb településeken, leányegyházközségekben alkalmaznak.

A léviták szerepkörének tisztázása is gyakran vita tárgyát képezi a *Református Szemle* ebben az időszakban megjelent számaiban. A 20. század elején az Erdélyi Református Egyházkerületben 1905-ben a 4368–1905. sz. Igazgatótanácsi körlevéllel szabályozzák a lévita vizsgákat, mely határozatot 1908-ban felfüggesztik, majd 1919-ben Nagy Károly püspök elnökletével a 2704–1919. sz. körlevéllel ismét érvénybe léptetik. Ennek alapján a református tanítókat lévita vizsgára várják, s buzdítják a lelkészeket, espereseket, hogy segítsenek ebben a tanítóknak. A vizsga nincs időhöz kötve, mindenki felkészülése függvényében jelentkezhetett.⁶⁷

Az 1920-as években egyházmegyei felügyelet alatt a püspök „ad hoc, esetről esetre való és visszavonható kinevezést ad” azoknak a lévitáknak, akik lévita vizsgával rendelkeznek. Ez a gyakorlat a továbbiakban is ugyanígy érvényes maradt, viszont arra is találunk példát, hogy a léviták a sákramentumok kiszolgáltatására is kaptak felhatalmazást. Fosztó György márkodi lelképásztor az *Egyházi Figyelőben*⁶⁸ kifogásolja a lévitaképzők hiányát, és a szolgatársak nem veszik komolyan a hivatást, mert minden képző nélkül szolgálnak, sőt palástot viselnek és sákramentumokat szolgáltatnak. A *Református Szemle* szerkesztői reagálnak cikkére, melyben elismerik, hogy valóban szükség van az egy éves képzőre, de palástviselésről soha nem volt szó, „bár sacramentumot papi ornatus nélkül kiosztani veszedelmes utalásokat nyújtana a szekták felé”. Végül tisztázzák a tisztség korlátait: „A papi állás lealacsonyításáról szó sem lehet, mert a lévitai állás nem papi állás; lévitát csak rendes lelkész hiányában, és csak ideiglenesen lehet alkalmazni.” (*Református Szemle* XV. 1922.)

A két világháború közötti időszakban a felekezeti oktatás alakulásával, a román iskolatörvények bevezetésének hatásaival és következményeivel, a kultúrzóna kialakításával, valamint a román nyelvű tanítók betelepítésével járó, a kisebbségbe került magyar lakosság hátrányos helyzetének vizsgálatával több monografikus munka is foglalkozik. Számos falumonográfia dolgozza fel azokat az egyházi és állami levéltárban található dokumentumokat, ahol egy-egy iskola megszűnése, a magyar tanító távozásának körülményei, vagy az új, román tanító ténykedése kerülnek felszínre. Barabás Endre pontról-pontra veszi azokat a román állam által alkotott törvényeket, melyek hatással voltak nemcsak a felekezeti, de az egész magyar kisebbség oktatására (Barabás E. 1929). Marton József a katolikus felekezeti oktatás

67 2704–1919. sz. Püspöki Körlevél. *Református Szemle* XII. 1919: 246–247.

68 *Egyházi Figyelő Nyáradszereda*. 1920. I. évf. A Romániai Ref. Lelkészegyesület hivatalos lapja. Kéthetenként megjelenő református egyházi újság. Indult 1920. szept. 5-én. Szerk. Árkossy Jenő. Kiadja a Református Lelkészegyesület.

történetét foglalja össze sűrűn hivatkozva fent említett Barabás Endre munkájára (Marton 2014).

Zsidó Ferenc Nagy-Küküllő mikrorégióban végzett közösségkutató munkájában olyan narratívumokat gyűjt össze, melyben a magyar, román és cigány közösségek történelemszemléletének elemzésére vállalkozik. Adatközlők történeteit összegezve megállapítja, hogy „a nyelvi diszkriminációt a régió magyarsága tehát az iskolázás és a helyi adminisztráció terén tapasztalhatta meg. A legfájdalmasabb pont talán az oktatás terén tapasztalható: az, hogy az iskola nyelve a román lett, a magyar lakosság számára állandó problémát jelentett. Számos élménytörténetben jelenik meg az itteni magyar falvakba megérkező román tanító, aki mőresre tanította a magyar gyermekeket, és akit a magyar szülők etettek és ruháztak.” (Zsidó 2012: 87). De említhetnénk Gazda József élettörténetek elemzéseit is (Gazda 2002), hiszen ezek a visszaemlékezések a két világháború közötti székelyföldi valóság részletes ábrázolását adják. A Mezőség felekezeti iskolái és kántortanítóinak sorsáról Kövesdi Kiss Ferenc nem tudományos igénnyel ugyan, de az egyedül küszködő értelmiségi személyes naplójaként, misszionáriusi hitvallásaként hozza a tudósítást (Kövesdi Kiss 2006).

A két világháború közötti időszak meghatározó egyéniségéről, Domokos Pál Péterről – aki a csíkszeredai tanítóképző tanára 1926/27-es tanévtől, majd 1933 őszétől gyergyóalfalvi római katolikus kántortanító –, valamint Márton Áron püspökkel való közös munkájukról Ozsváth Judit írt tanulmányt (Ozsváth J. 2016). Domokos Pál Péter népművelői, oktatói és kántortanítói tevékenysége az éneklés és zene-tanítás forradalmasításával, a Bartók és Kodály, valamint Bárdos Lajos népdalfeldolgozásainak tanításával, a székely ruha viseletének mozgalmával, a kórus szervezéssel, az Ezer Székely Leány Napja szervezésével, a csíksomlyói pünkösdi búcsún való részvételével hosszú időre meghatározta a kántori szerepkör értékrendjét nemcsak az erdélyi katolikus, de a protestáns egyházakban is.

A kántorképzésről

A római katolikus egyházban

„...Az egyházi zene kérdése nem pusztán a zene miatt vetődik fel, hanem élet-halál kérdés az Egyház számára” (Ratzinger 1996: 133). Az idézet Joseph Ratzinger bíborostól származik, aki az egyházi zenét, mint egy eszközt, közvetítőt értelmezi a liturgiában a kozmosz zenéje és az emberi zene között a „Testté lett Ige dicsőségére”. Éppen ezért szigorú szabályoknak van alávetve, mert a Megtestesült Igéhez illőnek kell lennie, a Lélekhez kell vezetnie. Ahhoz, hogy az egyházi zene betöltse ezt a funkcióját – a kozmosz zenéjének művészi módon történő transzponálását az emberi zenébe –, sok erőfeszítést és verejtékes munkát igényel – mondja a bíboros.

A kereszténység zenéje történelmileg a mindenkor teológiai irányvonalaknak, eszmei áramlatoknak volt alárendelve, és a különböző vallások, felekezetek, csoportok határozták meg azt, hogy tulajdonképpen mit, hogyan és ki közvetít. „A zene,

csakúgy, mint a többi művészeti ág, maga is az isteni teremtés rendjére és mintájára adott válaszreakció.” (Wilson-Dickson 1997: 9.)

A római katolikus egyházban már a Kr. u. 44. utáni keresztényüldözéseket követően kialakul a szentmise kezdetleges liturgiája, de az aranykora az üldözés megszűnésével kezdődik, s mintegy háromszáz évet tart Nagy Szent Gergely pápáig. Gergely pápa 595-ben a kántorok képzésére „Schola Cantorum”-ot hozott létre, melynek 2 magisztere, 12 énekes (kántora) és 12 tanulója volt. Ugyanakkor összeállít egy *Antifonáriumot*⁶⁹ is. Ezeket a dallamokat és énekestílust nevezzük „gregorián” énekeknek, melyeknek különösen kiemelt szerepük van a katolikus kántorképzésben, hiszen az Egyház zenei anyanyelvének tartják (Ferencz 2010: 162, Verbényi 1994: 504).

Korszakalkotó újítás volt Arezzói Guidó találmánya, aki kidolgozta a teretávolságú vonalakra történő kottairás rendszerét, azaz a szolmizációt. „Ettől kezdve a bencés kolostorokban hozzáértő személyek másolják a latin nyelvű és gregorián kottás szertartáskönyveket. Erre az időre esik a magyar nép keresztény hitre való térése” – mondja Ferencz István (Ferencz 2010: 16). A magyar államiság keretei között működő első iskola 996 táján létesült a dunántúli Szent Márton hegyén, a mai Pannonhalmán. A „Codex Albensis” elnevezésű hangjelzett liturgikus énekeskönyv a székesfehérvári káptalani iskolában készült a 12. század második felében. „A 15. század elejére a káptalani iskolák hálózata alkotta a magyarországi iskola-rendszer gerincét (a kiemelkedőbbek: Esztergom, Győr, Pozsony, Veszprém, Pécs, Eger, Nagyvárad, Gyulafehérvár).” Kiszélesedett a plébániai iskolák hálózata: a nagyobb településeken megjelentek a városi-plébániai iskolák, a városi polgárság igényeit is figyelembe vevő tananyaggal. (Mészáros 1996: 13–15.) Ezekben a kántor kanonok az iskolaigazgatói feladatokat látta el, míg a kántortanító a plébániális iskolák énekes feladatait végezte, aki laikus létére a falu képzett, fontos személye volt a plébános mellett.

A 16. század utolsó évtizedeiben nagyon sok városi-plébániai iskola protestáns vezetés alá került, a nagyobb káptalani iskolákban tovább folytatták a három tagozatos iskolaszervezetet, s a 17. század második felétől a reformátusok ezeket nevezték „kollégiumnak”, az evangélikusok a 18. századtól „líceumnak”. „1588-ban az erdélyi országgyűlés törvényt hozott a jezsuiták Erdélyből való kiűzéséről. Báthori Zsigmond fejedelem ugyan újabb törvénnyel elérte, hogy 1598-ban visszatérhesse nek, de ezután 1603-ban végleg kiutasították őket Erdélyből.” (Mészáros 1996: 19.)

A katolikus egyházzeneben korszakalkotó volt az 1651-es esztendő. Ekkor jelenik meg az első nyomtatott énekeskönyv a lőcsei nyomda kiadásában, a *Cantus Catholici*, Szőlősy Benedek jezsuita szerkesztésében. Az első kiadás 80 latin és 112 magyar éneket tartalmazott nemcsak szöveggel, hanem gondosan nyomtatott kottákkal is. (Dobszay 1995: 20.)

69 Antifona: a zsoltárok előtt és után éneklendő dallamos gregorián tétel (bővebben lásd Ferencz 2010: 161).

Az erdélyi katolikusok, akik bár állandó érintkezésben álltak a királyi Magyarországgal, mégis önállóan őrizték meg és gyarapították népénekes hagyományukat. A csíksomlyói ferences, Kájoni János foglalta össze és szilárdította meg az erdélyi népénekes hagyományt az 1676-ban megjelent hatalmas munkájában, a *Cantionale Catholicum*-ban. Ez a mű az Erdélyben élő (ezen kívül pedig új, más forrásokból, például a *Cantus Catholicus*-ból átvett) darabok reprezentatív „összkiadása” volt. Három kiadást ért meg – az első 1676-ban, 1719-ben a második és erős változtatásokkal 1805-ben megjelent harmadik kiadás –, csak az volt a kár, hogy ezek kottákat nem tartalmaztak. „Csupán egy száz évvel későbbi (1774) kézirat, a két leíró kántorról *Deák-Szentes kézirat*nak nevezett gyűjtemény ad lehetőséget arra, hogy a *Kájoni-könyv* dallamainak nagy részét rekonstruálhassuk. A *Deák-Szentes* leírás megbízhatóságát jelzi, hogy az 1960 után készült népzenei magnetofon-felvételek nagyrészt a kézirattal azonos dallamvariánsokat hoztak napfényre a népi emlékezetből.” (Dobszay 1995: 21.)

Erdélyben a 17. század óta meghatározó jelentőségű volt a csíksomlyói ferences központhoz kapcsolódó egyházzenei képzés. P. Simon Jukundián 1858-ban Csíksomlyón létrehozta az első erdélyi kántortanítóképzőt. „Kilencvenéves fennállása alatt az intézet közel 1200 kántornak adott oklevelet. 1948-ban bezárták, s ekkortól minden szakképzett tanerőt eltiltottak az egyházi szolgálattól.” (Geréd 1994: 243.)

Magyarországon 1949-ig volt lehetőség a megfelelő vizsgák letétele után kántori oklevelet is szerezni a tanítói mellett a tanítóképzőkben, magasabb képesítést a Zeneakadémia egyházzenei szakon lehetett nyerni. A megváltozott politikai helyzetben a kántorképzés megszűnt. Erre volt válaszreakció az Országos Magyar Cecília Egyesület (OMCE) által beindított budapesti Nyári Kántorképző Tanfolyam, mely 1951-től minden év júliusában kerül megrendezésre. Kezdetben két, később három, 1994-ben pedig négy évig tartott a képzés. (Verbényi 1994: 503.)

Erdélyben az államosítás után 1953-ban Faragó Ferenc, Márton Áron püspök bebörtönzése idején, a gyulafehérvári érseki palotában rendezte be a Római Katolikus Kántoriskolát. A kommunista rendszer idején az ország területén az egyedüli magyar nyelvű katolikus középiskola volt megtűrt státútummal, ami azt jelentette, hogy az állam nem ismerte el középiskolaként, állami támogatást nem kapott, tehát egyházközségi támogatással tartották fenn. Az itt végzett diákok csak egyházi alkalmazásba kerülhettek, papnevelő intézetben folytathatták tanulmányaikat vagy kántorok lettek. Az 1970-es években a kötelezővé vált tízosztályos iskolarendszer a Kántoriskolát kétéves szemináriumra zsugorította, és fokozatosan áttelelődött a hangsúly a teológiai tárgyra. Ennek eredményeképpen az egyházzene 1993-ban még fakultatív tantárgyként sem kérték. A hetvenes évektől rákényszerítették a főesperességet a magánúton való kántorképzésre. (Geréd 1994: 243.)

1990 őszétől újraindul a gyulafehérvári négyéves kántorképző, de Geréd Vilmos véleménye szerint, szakos tanárok hiányában nagyon gyenge zenei képzéssel.

Az 1989-es rendszerváltás után Temesváron is újjászületik az egyházzene-oktatás, az itt végzett tanulók biztosíthatják az egyházmegyei zenészutánpótlást (Sztupár 1994: 245).

Marosvásárhelyen a 1991-ben a történelmi egyházak által alapított ökumenikus kántor-tanítóképző főiskola posztlíceális rendszerben készít fel kántorjelölteket a kántori főegyházmegyei/ kerületi záróvizsgára.

Geréd Vilmos szerint a történelmi egyházaknál állami támogatás hiányában az egyházzene színvonalának emelésében alig van előbbre haladás, és erdélyi viszonylatban a legrosszabb helyzetbe a római katolikus egyház került.

A kántorok kiképzésében alapvető követelmény, és a hívek is elvárják a liturgikus ismereteket. A gregorián énektanítás mellett nem kisebb feladat a népének tanítása sem. Verbényi István szerint „Itt van lehetőség az egyes vidékek és a magyarság egyetemes hagyományainak és értékeinek megismerésére, megtanulására és a liturgikus ünneplésekbe való beépítésre. Az *Éneklő Egyház* tartalmazza azt az anyagot, amit országosan ismert anyagnak nevezhetünk.” (Verbényi 1994: 504.) A főegyházmegyei kántorvizsga letétele komoly felkészülést igényel, mely a következő tárgyakból áll: bibliaismeret, szertartástan, katekizmus, egyházi ének, orgonajáték – az *Éneklő Egyház*, a *Szent vagy Uram!*, újabban a *Dicsérvételek az Urat* énektárakból, emellett zeneelmélet, szolfézs és összhangzattan, valamint karvezetés.

A protestáns egyházakban

„A kántori tisztség jelentéktelenségét és az egyházzene kvázi megtúrt voltát az igaz egyház állítólagos négy ismérével szokták összefüggésbe hozni, miközben valójában ezen a Kálvin által definiált négy egyházi tisztséget értik (pásztor, tanító, presbiter, diakónus), és sajnálattal állapítják meg, hogy ebben a felsorolásban nincs benne a kántor.” (Pap 2014: 193–194.) Pap Ferenc leszögezi, hogy Kálvin az igaz egyház két ismérévéről beszél (igehirdetés, sákramentumok helyes kiszolgáltatása), a fentebb említett négy tisztség pedig Genfben való visszatérése után, az 1561-es rendtartásban jelent meg. A kántor tisztsége az egyház tanítójának tisztségébe tartozott és tartozik, nem egy 19–20. század folyamán kitalált feladatkörrel állunk szemben.

A reformáció, a protestantizmus puritán tanai mintegy másfél évszázadra úzik ki az orgonákat az erdélyi templomokból, az orgonajátékot a liturgiából, és zenei téren eléggé hátrányos helyzetbe is kerül a reformátusság. Bár vannak adatok arra nézve, hogy a nagyenyedi kollégiumban már a 17. század végén használják az egyházi énekkutatásban az orgonát, később a kolozsvári, majd a marosvásárhelyi kollégiumok is erre az útra térnek. Az evangélikusok az 1709-es rózsahegyzi zsinaton ismerik el hivatalosan az orgonát, de a reformátusoknál ez jó ötven évet késik, 1761-ben a bögyözi zsinaton is csak tessék-lássék módon viszonyulnak az égető problémához. (Csíky 2010: 168.)

A kántorképzés szolgálatában álló orgonatanítást először az 1828-ban megnyitott egri „iskolamesteri képezde” rendszeresítette. A protestánsok első „iskolamesteri képezde”-jüket 1854-ben Kolozsváron nyitották meg. A magyar orgonistaképzés a 19. század végéig egyet jelentett a kántorképzéssel. Mivel a zenei tárgyak oktatása háttérbe szorult a tanítói tárgyak mellett, a növendékek legfeljebb a közép-szerűség szintjéig juthattak el az orgonajátékban. A „tanítóképezdei” kántorképzés

túlnyomórészt csupán a falu szükségletét elégítette ki, bár számos harmónium és orgonaiskola készült kifejezetten a tanítóképzői orgonaoktatást is szolgálni. (Csíky 2010: 169.)

A székelyudvarhelyi kollégium törvényei 1682-ben, 1737-ben, majd 1744-ben írták körül a kántor teendőit. Az 1838-as székelyudvarhelyi református zsinat határozata értelmében „csak olyan énekvezetők (kántorok) és gyermektanítók létezhetnek a kisebb eklézsiákban is, kik kollégiumi rigorosum exament állítottak ki”. (Benkő 2010: 158.)

A nagyenyedi református tanítóképző létrejöttével az erdélyi – s részben a királyhágómelléki – kántorképzés állandó jelleget nyert.

Magyarországon Hargita Péter foglalta össze a 20. század második felének kántorképzés-történetét. Miután 1945-ben elkészült az új *Református Énekeskönyv*, 1948-ban államosították a tanítóképzőket. Ki fogja az új énekeket a gyülekezetekben megtanítani? – tette fel a kérdést a szerző. Az egyházkerületek kántorképesítő tanfolyamokkal próbálkoztak több-kevesebb sikerrel, a folyamatosnak mondható képzés a debreceni három hetes nyári kántorképző tanfolyam bizonyult. Az 1980-as években még Erdélyből is jelentkeztek a tanfolyamra, Marosvásárhelyről is. A tanfolyamon gitárt is lehetett tanulni, de 1985-től ez a tanfolyam is megszűnt. (Hargita 2005: 92–93.)

Az Erdélyi Református Egyházkerület a két világháború közti időben, 1937-ben 19 pontból álló kántorképesítő szabályzatot tett közzé Tavaszy Sándor püspök helyettes és Illyés Gyula előadótanácsos aláírásával. E szabályzat a kántorképesítés helyül a nagyenyedi Református Tanítóképzőt, valamint a székelyudvarhelyi Tanítóképzőt jelölte ki. Ez a szabályzat az 1948-as államosításig volt érvényben. Az államosítást követően az Erdélyi Református Egyház a kántorképzés ügyében az egyházmegyék hatáskörében hagyja a képzést, csupán az egyházkerületi kántorvizsga megszervezésére vállalkozik.⁷⁰ Az egyházmegyéknél magánosok, zenetanárok, kisebb-nagyobb kántori gyakorlattal és más-más szintű felkészültséggel rendelkezők, esetleg nyugdíjas kántorok készítették fel a jelentkezőket, akik aztán nagyon változó igényű, színvonalú egyházmegyei vizsgákon szereztek diplomát (Benkő 2010: 158), vagy adott esetben jutottak el az egyházkerületi kántorvizsgáig.

Az erdélyi nagyobb református kollégiumok, tanítóképzők, mint a nagyenyedi, a székelyudvarhelyi, vagy a marosvásárhelyi képzések a protestáns felekezeti kántortanítók utánpótlását biztosították, így az unitárius felekezeti kántorvizsga megszerzésére is lehetőséget nyújtottak mindaddig, míg sor nem került ezen egyházi intézmények államosítására. Az 1948-as időszakot követően az unitárius kántorképző tanfolyamok szervezéséről, lebonyolításáról és résztvevőiről levéltári kutatások alapján bővebben egy külön alfejezetben visszatérek.

70 Sógor Magda kántorkarnagy – az Erdélyi Református Egyház zenei bizottságának és a kántorvizsga bizottságának tagja hosszú időn keresztül – szerint 1948 után nem volt egyházkerületi szintű szervezett református kántorképzés. A kántorvizsga bizottság tagjai azokat a magánúton felkészített énekvezéreket vizsgáztatta, akik magukat illőképpen felkészültnek vélték, és a vizsgára állási szándékukat a kolozsvári püspöki hivatalban bejelentették. (Személyes beszélgetés, 2019. nov. 7.)

A kántorvizsga anyaga tantárgyankénti lebontásban az 1937-es, az 1988-as és az 1996-os szabályzat szerint a következők voltak: vallástan (bibliaismeret, egyháztörténet, egyház-szervezet, agenda/liturgika – 1937, 1988, 1996); ügyiratok fogalmazása (1937), adminisztráció (1988, 1996); magyar nyelv és irodalom (nyelvtan, irodalom – műfajok, szerzők, életrajzok, művek, stílusismeret – 1937); ének- és zeneelmélet (hangjegyírás elemei, hangsorok-hangnemek, hangköztan, akkordtan – 1937, 1988, 1996), összhangzattan (1997), choráelemzés (1988, 1996), egyházi ének, harmónium-játék, karvezetés (1937, 1988, 1996), himnológia, orgonaismeret (1988, 1996) (Benkő 2010: 158).

Nemcsak a kántorképzésben, de az erdélyi református gyülekezeti éneklésben is új fejezetet nyitott a Magyarországon 1996-ban, Erdélyben, Kolozsváron 1999-ben kiadott egységesített *Magyar Református Énekeskönyv* bevezetése, mely valamennyi egyháztest énekeskönyvére épült. Ehhez készült a Magyar Református Egyház Tanácskozó Zsinata által elfogadott és a Himnológiai Bizottság által szerkesztett *Magyar Református Korálkönyv* (2000). Az új *Korálkönyv* bevezetése anynyiban nehezítette a kántorképesítő vizsgát, hogy néhány évig (2003-tól már bevezetésre került a marosvásárhelyi Kántor-Tanítóképző Főiskolán)⁷¹ párhuzamosan a Borsay Samu korálkönyvvel együtt, mindkét korálkönyv anyagából vizsgázni kellett. A Borsay Samu korálkönyve idővel kiiktatásra kerül, de még a mai napig is sok gyülekezetben még ezt használják, vagy az új énekeskönyv szövegeit éneklék a Borsay-féle korálletételekre.

Az evangélikus egyházak énekgyakorlata kezdetben egy úton járt a reformátusokéval, s velük közös – vagy nagyrészt közös – repertoárt magukba foglaló énekeskönyvekre épült. Az új énekeskönyvek bevezetésével kapcsolatosan állapítja meg Máté János, hogy azok a lehető legrosszabbkor jelentek meg, mert a kommunizmus után egyszerűen nem volt, aki megtaníthatta volna az énekeket. „Így sok gyülekezet vagy nem használta, vagy a régi módon használta az új énekeskönyvet.” (Máté 1993: 84.)⁷² Pap Ferenc leújtó véleményt fogalmaz a kántori pálya jelenlegi helyzetéről. A statisztikai adatok alátámasztják a kántori pálya helyzetét, figyelembe véve a kántorképzőkbe jelentkező felvételiző diákok létszámadatait: „nincs szükség kántorra, hiszen az istentiszteleti élet oly mértékű redukáláson ment keresztül az utóbbi évtizedben, amely felismeréséig és következményei megfogalmazásáig még el sem jutottunk. Nagy valószínűséggel a probléma felismerésével elkéstünk, éppen ezért annak orvoslása is nehéz lesz.” (Pap 2014: 195.)

71 2004-ben személy szerint, mint a főiskola hallgatója, elsőként vizsgáztam mindkét anyagból.

72 Magyarországon már korábban bevezették az új énekeskönyvet, így őket még felkészületlenebbül érte az átállás, mint Erdélyben. Viszont a helyzet így sem volt könnyeb, mert Erdélyben még annyira sem voltak kántorképző tanfolyamok, mint Magyarországon.

Pap–kántortanító/kántor viszony a 20. században

A társadalomtudományi vizsgálatok fő áramvonalában egyre gyakrabban és intenzívebben megjelenő téma a konfliktuskutatás. Ezt ellenőrizhetően alátámasztják a különböző tudományos online katalógusokban megjelenő publikációk egyre növekvő száma, valamint a *conflict*, illetve a *social conflict* keresőszavakra adott találatok száma (Csizmadia 2014: 1337). A szociológiában a *konfliktuselmélet*, mint a funkcionalizmus alternatívája, az 1970-es években vált széles körben elterjedtté Randall Collins-nak köszönhetően. Collins szintetizáló elemzéseiben összegezte a korábbi Marx, Weber, Machiavelli, Pareto és Coser által definieált társadalmi jelenséget, a konfliktust, kiegészítve annak a társadalomban betöltött szerepével és funkcióival. (Sanderson 2009: 662.) Az 1957-ben megjelent tanulmányában Lewis A. Coser a konfliktus funkcióját a társadalmi változásban látta. Emellett a konfliktusnak kiemelt szerepe van abban, hogy feloldja az intézmények merevségét, gátolja az intézmények megcsontosodását, a haladást, a produktivitást, az innovációt és a kreativitást szolgálja. A konfliktusok nem csupán új normákat és intézményeket hoznak létre, hanem közvetlenül stimulálják a gazdaságot, technológiát. Ugyanakkor azt is hangsúlyozza, hogy minden társadalmi rendszer magába hordozza a deformáció és a potenciális konfliktus elemeit. (Coser 1957.) Ehhez képest, ha figyelembe vesszük az egyház működését, főként a római katolikus egyházat mint professzionális intézményrendszert – működésében egy tekintélyelvű, szigorú hierarchiára épülő szervezetet (vö. Mráz 2001: 2) – bármilyen változtatás lassú, hosszas folyamatot igényel, így a konfliktusok feltárása vagy lecsengése is hosszú, mondhatni évszázadokon átívelő időtávlatokban képzelhető el. Egyes konfliktusok terítékre kerülnek, mások maguktól szűnnek meg a legkisebb beavatkozás nélkül is. Tovább gondolként merül fel a kérdés, hogy az egyházban mennyire érvényesíthető a szociológusok által megfogalmazott konfliktuselmélet, a konfliktusok funkciója, szerepe.

Csizmadia Zoltán összeállította a társadalmi konfliktusok empirikus vizsgálatának lehetséges típusait. Ennek alapján öt típust különböztetett meg: 1. demográfiai (korosztályi-generációs, nemi alapú, etnikai/kisebbségi), 2. magánéleti-társas (családi-társas élet, személyes kapcsolatok), 3. munkaerő-piaci (jövedelmi, munkavégzéssel összefüggő, vezető-beosztott), 4. területi-lakóhelyi (lakóhelyi, szomszédsági, regionális-térségi, urbanizációs), 5. hatalmi-intézményi (alá-fölérendeltség, politikai, döntéshozatali, képviseleti). A tanulmány összefoglalásában levonja a következtetést, hogy metaelméleti szinten „a konfliktuselmélet mint szociológiai irányzat veszített jelentőségéből, nem igazán tekinthető életképes önálló irányzatnak, ám a társadalmi konfliktusok problémarendszere egyre jobban foglalkoztatja a tudományos közvéleményt” (Csizmadia 2014: 1343).

A fentieket figyelembe véve érdemes tehát egy rövid művelődéstörténeti áttekintést felidézni a 20. századi pap–kántor viszonyról a teljesség igénye nélkül.

Bárh Dániel a plébánosok és a lokális közösségek kapcsolatának vizsgálata során anyagi természetű nézeteltérésekről ír, ami a pap és kántor (tanító, egyházfő, harangozó) viszonyt, valamint a paptartást és a papi szolgáltatásokat illeti, leg-

alábbis az ilyen típusú konfliktusok dokumentálhatóak, bizonyíthatóak elsősorban. Kutatásának alapjául olyan forrásbázis szolgáltatott adatokat, mely az 1700-as évektől egészen az 1950-es évekig a kulcsfontosságú tényezők kontinuous vizsgálatát tette lehetővé. Itt hívja fel a figyelmet, hogy ennek a speciális „komplex ökonómiának” a korszakonkénti változó megvalósulásai még részletes elemzésre várnak. (Bárh D. 2013.)

A 19. század végén, a 20. század elején

A 19. század végén, 20. század elején a kántortanítót vagy felekezeti tanítót az egyházi élet fontos szereplőjeként, a pap első számú munkatársaként tartották nyilván.

Az etnográfia területén, noha Benedek Elek személye igen vitatott volt a néprajztudományban (Olosz 2005), rendkívül alaposan foglalkozik a tanítók szégyenletes, megalázó és alárendelt helyzetével a pappal szemben. Az 18. században a *skólamester*nek feladata volt elkísérni az esperest a gyűlésekre, „s végeznie kellett mindenféle szolgálatot az esperes személye körül, nem véve ki még a csizmatakarítást sem... Ez töltötte meg az esperes úr pipáját, ez takarította szobáját, gondozta az esperes úr lovát, szóval: szolgálja volt az esperesnek.” (Benedek 2005: 164.) A 19. század végén is még felmerült a panasz, főleg a felekezeti tanítók köréből, „hogy némely pap nem akarja látni a tanítóban a nép nevelőjét, s sértő módon érezteti vele felsőbb voltát... Az a pap, ki végig járta az iskolákat, olyik külföldi akadémiát is járt, nem becsülhet-e valami nagyra a pár gimnázialis osztályt tanult oskolamestert, s ha még uralkodni szerető természet is volt, akárcsak egy szolgálival, úgy bánt el a tanítóval.” – írja Benedek Elek. Itt jegyzi meg, hogy Nagybaconban „a kántor még ma is kap kalapoktatás címen évenként 1 forint 20 krajcárt az egyházközségtől, miből nem is lehet egyebet következtetnünk, minthogy a régi jó világban erősen kellett süvegelni a híveket, s a szegény mester nem győzte magát kalappal a maga szűkös fizetéséből” (Benedek 2005: 165).

Az „alkotmányos éra”, az Eötvös féle iskolareform és az iskolaszékek felállítására a „népben az iskola iránti elevenebb érdeklődést”, a tanítók és szülők közti bensőbb kapcsolatot célozta – állítja Benedek. Sok helyen, ahol az egyház nem tudott iskolát fenntartani, állami gondozásba került, és az állami tanítókat egyben a kántori teendők elvégzésével is megbízta az állam. „Az újabb tanító nemzedék, mely már diplomával lép a tanítói pályára, nem vágyakozik a kántorságra, mivelhogy a kántoroknak nincs nyugdíja, hacsak egyszersmind nem tanítók is, s ma már csak a gazdagabb eklézsiák tarthatnak külön kántort, melyek jelentékenyen nagyobb fizetést adhatnak, mint ad az állam vagy a község az ő tanítójának.” (Benedek 2005: 168.)

Kósa László szintén e korszakból említi a lelkészek és tanítóság súrlódási felületeit, amikor a Nagyszalontai Református Egyházmegye tanítói tíz pontban foglalták össze követeléseiket, melyben a forradalmi idők radikalizmusa és a méltányos követelések egyaránt keveredtek. Követelésük alapja elsősorban az volt, hogy legyen „illő” fizetésük, legyen „tankötelezettség, szabják meg pontosan a tanítási időt, kapjanak nyugdíjat, hivatalból részt vehessenek a presbiteri gyűléseken, más-

részt fel akarnak szabadulni a »papi önkény alól«, töröljék el összes »papi szolgálatukat« (beleértve a hitoktatást is) és ne bocsássák el a képesítetlen tanítókat” (Kósa 2011: 131).

Az 1919-es impériumváltás Erdélyben a felekezeti iskolákat igen hátrányosan érintette. Az állami iskolák tantestületétől tovább működésük feltételéül az állami hatóság képviselői hűségesköt követeltek. „A magyar egyházak (római katolikus, evangélikus, unitárius) képviselői Segesváron kimondták, hogy az anyanyelv biztosítása érdekében az egyházak élni kívánnak törvény adta jogukkal, és mindezzel, hol az iskola fenntartásához szükséges feltételek megvannak, folytatólagosan fenntartják, illetve életre hívják az egyházi alapon működő ún. felekezeti iskolákat (anyanyelvvédelmi intézkedés).” – írja Kiss Károly vargyasi unitárius kántortanító emlékirataiban. Az iskolák nyilvánossági joggal való működésének volt egy káros oldala is, amiről soha senki sem beszélt – mondja Kiss. Sérelmezi, hogy amíg a felekezeti iskola működött, sőt még azon túl is, az egyház a felekezeti tanítóknak az államiakéval hasonló fizetést kellett volna biztosítania, de ez nem történt meg soha. (Kálnoki-Kis szerk. 2019: 40.)

Az erdélyi római katolikus egyházban a két világháború közötti időszak zúró voltára eklatáns példa Domokos Pál Péter egyéni életútja. 1926-ban a Budapestről Erdélybe hazatérő pályakezdő ifjú a gyulafehérvári püspök pártfogása ellenére – matematika-, fizika-, és énektanári oklevelének birtokában – hol középiskolai tanárként, hol falusi kántorként, hol gyári tisztviselőként kereste kenyerét (Almási 2001: 144). Budapesti tartózkodása alatt, 1924-ben Mailáth Gusztáv Károly püspök pappá szenteli Gyulafehérváron Márton Áront. A két „testvérpár” szinte egyidőben kezdte el pályafutását, mely pályáknak kapcsolódási pontjait a mély istenhit és a hivatásból vállalt népszolgálat alapozta meg. Domokos Pál Péter a vele készített interjúban így vall Erdélyi Zsuzsannának: „Márton Áron [...] a népének szeretetében és a népért való volt. Azért tett mindent. Minden szava, minden a népért volt. [...] Emberileg testvérek voltunk.” (Ozsváth J. 2016: 83.) Kapcsolatuk minősége, szellemisége hosszú időre meghatározó, példaértékű volt a pap–tanító/kántor viszonyában. A terpen végzett kutatások, interjúk és beszélgetések is bizonyítják az eleven emléket egyes papok narratívájában, mint elérendő színvonal és követendő példa Domokos Pál Péter munkássága a kántorok számára.

A két világháború között

A két világháború közötti időszakban a felekezeti tanítóság első országos kongresszusát 1930-ban Kolozsváron tartotta, amelyen 754 református, 618 római katolikus, 96 zsidó, 52 unitárius és 28 magyar evangélikus, összesen 1548 pedagógus vett részt. A sikeresnek elkönyvelt kongresszus fő tárgysorozati pontja: a felekezeti tanítók felvétele az állami nyugdíjintézetbe, a fizetéskiegészítő államsegély kérvényezése és a felekezeti tanítók együttműködése volt. Az együttműködés alatt egy olyan szövetségre gondoltak, amelyben a különböző felekezetek belső ügyeit nem érintő, az egyházi hatóságok sajátos munkáját nem gátló, „tisztán tanügyi dolgokat tárgyal-

tak” volna meg.⁷³ A szövetség lapja, a *Tanító* alig két év után (1932-ben) elsősorban anyagi gondok miatt megszűnt (Ozsváth J. 2011: 39). Több, felekezeten belüli tanítói szövetség is létrejött ebben az időszakban, viszont konfliktusokról írást csupán a *Tanító*ban találunk, ebben is inkább a református papság és tanítóság között kialakult helyzetről írnak. „A református egyházon belül többféle sajnálatos ellentét alakult ki a papság és a pedagógusok között. Ennek okaira (a tanítók jövedelmének csonkítása az iskolafenntartó egyházi hatóság által, a pedagógusok levitákká való kiképzése és felavatása nyomán a papság körében jelentkezett elégedetlenség stb.) különösképpen a *Tanítók Lapja* mutat rá több írásában is. [...] A papsággal való szembenállása miatt a református tanítóság összetartása a többi felekezetéhez képest érezhetően erősebb volt.” (Ozsváth J. 2011: 40.)

A két világháború közötti időszakban az egyre önállósodó felekezeti tanítóság egyesületekbe tömörülve iskolaügyi és pedagógiai kérdéseket tárgyaló lapokkal próbálkozik, mint a Református Tanítóegyesületek Szövetségének hivatalos lapjaként induló *Tanügyi Szemle*, az *Út*, vagy a *Református Szemle*. A *Tanügyi Szemle*-ben Ferenczy Gábor, a Szövetség ügyvezető elnöke, keserű szájjal állapítja meg, hogy a református tanítóság teljesen magára van hagyva, s ha nem veszik saját kezükbe sorsuk irányítását, ugyan hiába várnak hangtalanul mások emberségére, erkölcsi és anyagi elismerésére, mert csak rosszabbra számíthatnak. (Ozsváth J. 2015: 164.) „E határozott hang mögött a református tanítóság egyházkormányzattal és a papsággal szembeni sérelme is meghúzódik, hiszen – mint olvasható – bérének csökkenéséért és hátralékos kifizetéséért ők tehetők felelőssé. A papság és a tanítóság javadalmazása közötti különbség komoly ellentéteket eredményezett e két csoport között. Utóbbiak éppen ennek a kérdésnek a rendezését kívánták elérni az egyházi alkotmány megreformálása által.” (Ozsváth J. 2015: 165.) Ozsváth Judit szerint a havonta megjelenő *Az Út* című folyóirat, noha az 1919-es indulásakor az alapító Ravasz László a lapot „lelkipásztori és nevelői munka számára” szánta, elsősorban a lelkipásztori munkát szolgálta a már korábban említett tanítóság és papság közötti nagy szakadék miatt.

Trianon után a médiában a néptanítók messianisztikus szerepe hangsúlyozódott, úgy jelentek meg, mint a „nemzet napszámosai”, az analfabetizmus felszámolói, „világító fáklyák”, akik teljes lényükkel a nép szolgálatában állnak (Ozsváth I. 2009: 403).

1921-ben a református egyház püspöki rendelettel, mint a „faj” védelmére nemzetmegmentő programként kötelezte a gyülekezeteket egyházi iskolák létesítésére.⁷⁴ Ekkor különösen fontos szerepet kaphatott volna a felekezeti oktatásban a lelkész és tanító közötti viszonyról beszélni, az együttműködés kialakításáról és fenntartásáról szót ejteni, ennek nagyobb figyelmet szentelni. Az Erdélyi Református Egyházkerület hivatalos lapja, a *Református Szemle* 1908-tól, az indulásától egé-

73 Első országos kongresszusunk. *Tanító* 1930. (1) 5.

74 3695–1921. sz. Püspöki Körlevél. *Református Szemle* XIV. (1921) 132–135; 4197–1921. sz. Püspöki Körlevél.

szen az 2012-es -as repertórium összeállításáig összesen két cikket közöl Kozma szerk. 2015), mely a lelkész és tanító együttműködéséről szól: az első egy lelkész szemszögéből, Zólyomi Jenő abafáji lelkész tollából *Lelkipásztor és Tanító egymással és a gyülekezettel való viszonylatban* címmel jelent meg a két világháború között (Zólyomi 1933), míg a második pedig Técsy Sándor lévőta kántortanító cikke *A lelkész és tanító együttműködése a belmisszió és az iskolán kívüli nevelés mezén* címmel a második világháború után (Técsy 1946). A tanító és pap viszonya olyan, mint a „kutya meg a macska ősi ellenségeskedése, ösztönre megy” – állítja Técsy. Szerinte valahol ott kezdődik, ahol a pásztor különválik a mestertől. A tanító még mindig nem több egy félbemaradt teológusnál. A viszony tisztázása mindkét szerzőnél sürgető problémaként jelenik meg, hiszen ellenkező esetben, „végzetes elmentébe is keveredhetnek” – mondja Zólyomi. A közhelyes megállapítások mellett Técsy egészen konkrét, személyközi és szerepbeli hibákat sorol fel a konfliktusok forrásaként. Ilyen értelemben egyedülálló a cikke a korabeli egyházi sajtóban.

A római katolikus egyházban a második világháború után Márton Áron 1945-ben elrendelt *népmissziójának* köszönhetően eredményes lelki megújulás vette kezdetét. Személye és az általa kezdeményezett és felügyelt missziók messzemenően meghatározták az erdélyi római katolikus hitéletet.

A kommunizmus ideje alatt

Az 1948-as esztendő a teljes kommunizmus berendezkedését hozta az országban, és a román kormány a demokrácia ellenségének kiáltotta ki a katolikus papságot. „A kommunista diktatúrában kriminalizálták az egyházi társadalom vezetőit és szétérték az intézményi kereteket és struktúrákat.” (Kovács J. 2015: 19.) Már ekkor 92 római katolikus pap volt börtönben képtelenebbnél képtelenebb vádakkal, józan ésszel még ma is nehezen felfogható abszurd rágalmakkal (Marton 2014: 169). A hivatalos közlöny aug. 3-i számában közzétett 175. sz. úgynevezett iskolatörvénnyel a felekezeti iskolák állami kézbe kerültek egyéb egyházi intézménnyel együtt (*Monitorul Oficial*. 3. aug. 1948. nr. 177). Ez a rendelet „azokat a kántori lakásokat is érintette, amelyek otthont biztosítottak az egyházi szolgálatot ellátó és hitvallásos iskolákban tanító kántortanítóknak” (Marton 2014: 174). A törvény egyben a kántortanítói státusz megszüntét is jelentette. Az egyházi sajtó megszűnt, a kapcsolattartás új formáit hozta létre. A folyamatos zaklatások, bebörtönzések teljesen új alapokra helyezték nemcsak a paptársak közti viszonyt, de a pap–kántor viszonyt is. Az 1990 után a levéltári forrásanyagok tanulmányozása és a különböző társadalomtudományok terén végzett kutatások lehetővé tették ennek az időszaknak a részletes megismerését. Sorra jelentek meg az erdélyi történelmi egyházak jeles képviselőinek szekusdossziéit feltáró tanulmányai, a különböző fedőnevek alatt futó peres ügyek feltárása, a besúgók lajstromainak bemutatása. A római katolikus egyházban recens kiadványként említeném Márton Áron püspök lehallgatásának jegyzőkönyveit Nagy Mihály Zoltán és Denisa Bodeanu történészek feldolgozásában (Nagy–Bodeanu szerk. 2019). A református

egyházban Buzogány Dezső és Jánosi Csongor a kommunista rendszer első felét bemutató tanulmányaik mellett olyan dokumentumokat, peranyagokat tárnak fel, mint a nagyváradi betanista csoport perdokumentumai, vagy Csiha Kálmán református püspök szekuritátés peranyaga (Buzogány–Jánosi 2011). Az unitárius egyházban Pál János alap kutatásában az unitárius egyházrendszert és a pártállammal folytatott kapcsolatrendszert, az Unitárius Egyház szerepköreit ismerhetjük meg (Pál J. 2017). Ezek az írások többnyire az egyház belső életéből a pap–pap közötti, az egyházi szervek tisztségviselői és a rendőrállami ellenőrző intézmények képviselői közötti viszonyokat, eseményeket elemzik.

Novák Csaba Zoltán történész a Román Kommunista Párt magyarságpolitikáját elemezve a Felekezeti Főosztály tájékoztatásait vette górcső alá az „Aranykorszak” 1965 és 1974 közötti időszakból. Ezek a jelentések a Maros Magyar Autonóm Tartomány egyházi tevékenységéről többnyire az egyes felekezetek hitoktatásáról, az anyagi – állami és a hívektől szerzett – támogatásokról, valamint az egyházban a párttagok tevékenységeiről szóltak. Az adatok többnyire hiányosak voltak, csupán néhány parókia vagy plébánia adatait tartalmazták, ahonnan éppen információkat szolgáltatnak. A jelentésekben egy esetben volt szó konfliktusos helyzetről, de nem kántorral kapcsolatban, hanem egy lelkész fegyelmi ügye miatt. A vámosgálfalvi református lelkészt, Benkő Zoltánt – a konfirmálók felkészítésekor megcsókolt egy lányt a templomban – eltávolították a gyülekezetből. (Novák 2011: 197.)

A kommunizmus idejében a felszín alatt lappangó feszültségekről, rejtőzködő konfliktusokról csupán sejtéseim voltak. A kántorok láthatatlanságára, vagy identitásuk fel nem vállalására Pál-Antal Sándornak az 1956-os forradalmat követő politikai megtorlások kutatásai kapcsán döbbsentem rá. Míg a fókuszban levő, börtönökben meghurcolt papok közül a rendszerváltás után sokan hőssé váltak, addig a Pál-Antal Sándor által közzétett lajstromokban a több mint 1000 politikai elítélt közül egy sem vallotta magát kántornak a peres aktákban, jegyzőkönyvekben, vádiratokban. (Pál-Antal 2006.) Hogy létezhet ez? Mi az oka? Ott voltak, és még sem voltak ott? Mikor az egyházközei személyeket, vallási ténykedőket szigorúan ellenőrzött a Szekuritáté, hogy lehetséges, hogy a kántorok kimaradtak ebből? Az egyházi levéltári kutatásaimból, majd az élettörténetekből részletesebben kiderül, hogy hol voltak, mit csináltak, hogyan és milyen minőségben tevékenykedtek a kántorok. Előjáróban annyit hozzáfűznék a fenti adatokhoz, hogy az egyházi alkalmazásban levő kántorok között mégiscsak voltak olyanok, akik munkatáborokban fogolyként töltöttek el jónéhány évet az életükből a kommunizmus alatt.

Az ide-oda tartozás állapota, mely szerintem a kántorokat jellemezte a kommunizmus ideje alatt, nem ismeretlen az antropológiai kutatásokban. Bodó Julianna ezt nem egy folyamatos állapotként határozta meg, ahol az átjárási gyakorlatok lehetővé tették az egyén számára két külön világhoz tartozást. Szerinte ez a viselkedés nem sértette meg, és nem kérdőjelezte meg egyik vagy másik világhoz tartozást sem. (Bodó 1997: 37.)

Erdélyi magyar kántorok 1948 és 1990 között

A kántorválasztás mint népszokás (gyergyószentmiklósi példák alapján)

A vallási néprajz a *kántorválasztásokat* mind a római katolikus, mind a protestáns egyházakban *vallásos népszokásként* kezeli. A választások szertartásai körül a *szokás* terminus helyett olyan szinonimák merülnek fel lehetséges variánsként, mint a *rituálé*, a *szabály*, a *hagyomány*, a *konvenció* vagy éppen a *formaság*.⁷⁵ Magam megmaradtam a *szokás* kifejezés mellett, nem pusztán pragmatikai megfontolásból, hanem mert szeretném kiemelni a népszokások regulatív és visszatükröző funkcióját, és kihangsúlyozni azt, hogy a hivatalos egyház keretei között is léteznek olyan népi gyakorlatok, amelyek népszokássá rendeződnek, majd társadalmi normákká lesznek, másrészt pedig azt, hogy ezek az események egy-egy emberi élet jelentős fordulópontjaivá, kiemelkedő eseményeivé válnak. (Lásd Voigt 2004: 140–165.)

A vizsgált jelenség kutatása során nagy segítségemre voltak az előttem járó néprajztudósok munkái a kántorokról, melyek közül az Erdélyben végzett terepmunkák közül kiemelném Báर्थ János alsíki kutatásait az 1627–1930 között tevékenykedő *megyés mesterekről* (Báर्थ J. 2012: 359–378). A jelen témánk szempontjából azért érdekes és fontos ez a történelmi visszapillantás, mert találunk benne olyan történelmi utalásokat, amelyek általánosabb érvényű szokásjogra utalnak. Ez a vizsgálat mintegy négy emberöltőnyi időt foglal magába, mely időszakra vonatkozóan nemcsak a kántorválasztások lebonyolításának változásairól kapunk információkat, hanem a kántori tisztség megnevezései körüli fogalmi zavarokat is tisztázhatjuk.⁷⁶ Az 1948 utáni időszakra vonatkozólag Almási István népzenekutató jegyzi meg, hogy ezek a kántorok önhibájukon kívül, pusztán külső politikai nyomásból vagy éppen az érdektelen egyházpolitika következtében nemhogy európai szintű felkészültséghez nem jutottak, hanem alapvető képzésben sem részesülhettek. A magas- és a paraszti kultúra határán mediátor szerepet betöltve a 20. század kántortanítói végül is *népi specialistákká* lettek.⁷⁷ Így joggal vetődik fel az a Ke-

75 A régi és mai magyar népszokásokról bővebben lásd Dömötör 1986.

76 Székelyföldön e kutatás szerint ilyen megnevezésekkel találkozunk a 17–19. században, mint: *deák*, *mester*, *megyés mester*, *megyés deák*, *megyés kántor*, *tanító mester*, *iskolamester*, *nagyobb-*, illetve *küls mester* vagy *vén deák*. A latin szövegekben a kántortanítót a *cantor*, *ludimagister*, *magister* kifejezésekkel jelölték, a segédkántort pedig, hivatali szóhasználatban az *altanítót* *instructorként* és *campanatorként*, illetve megkaphatta a *ludimagister* és ritkán a *preses* titulust is. (Lásd Báर्थ J. 2012: 359–378.)

77 A népi specialistákról bővebben lásd Keszeg szerk. 2005.

szeg Vilmos által feltett kérdés, hogy „a speciális foglalkozás a hagyományból nő-e ki, vagy épp ellenkezőleg, a hagyomány ellen fordulva kezd el működni?” (Keszeg 2005: 21.)

A kántorválasztás módjáról az az előfeltételezésünk, hogy ezt a szokást évszázadok óta szigorú előírások szabályozzák, és így akár azt is mondhatjuk róla, hogy a keresztény paradigmában nagy hagyománya van. Az erdélyi történelmi egyházakban kisebb-nagyobb eltérésekkel azonos feltételekkel és fegyelmi szabályzatokkal alkalmazták a kántorokat. Ha összehasonlítunk egy 17. századi és egy mai erdélyi kántorválasztást, vajon milyen változásokat tapasztalhatunk az elmúlt négyszáz évben? Ki volt akkor a kántor, és ki ma? A magyar néprajztudományban 1940 táján Ortutay Gyula és Bálint Sándor kezdeményezésére indult el az egyéniségkutatás, melynek alapvető módszere a biográfiák, az élettörténetek megismerése volt. (Ortutay 1978, Barna 1998b.) A kántorok egyéni teljesítményeinek értelmezéséhez valóban elengedhetetlen annak a kontextusnak az ismerete, amelyben az individuum élt, alkotott és meghozta döntéseit. A kántorok életpályájának bemutatásával talán sikerül jobban körvonalazni azt a kultúrát és azokat az értékeket, amelyet ezek az egyéniségek képviselnek.

A levéltári források • A gyergyószentmiklósi római katolikus gyűjtőlevéltár kialakítása 2003-ban kezdődött kilenc más erdélyi gyűjtőközponttal egyidőben azal a céllal, hogy az addig a parókiákon elhelyezett helyi levéltárakat hozzáférhetővé és szakszerű gondozásban kutathatóvá tegyék. Ugyanilyen megfontolásból egyben a szórványosodó, kiüresedő plébániák iratmentése is elkezdődött. (Bővebben lásd Bernád 2009.) A reprezentativitás szempontjából nem elhanyagolható tényező, hogy Gyergyószentmiklós 1963-ig esperességgként működött, így a hozzátartozó plébániák adminisztratív ügyeinek dokumentációja itt volt nyilvántartva, ezért ebben az időintervallumban a környék kántorainak dokumentációja értelemszerűen itt szerepelt.⁷⁸ Az esperesség megszűnte után, egy jelentés szerint, 1968-ban Gyergyószentmiklós plébániája a város 14600 főnyi összlakosságából 13500 római katolikus hívőt számlált az örmény katolikus híveken kívül. A filiákból még összesen 102 család 349 hívővel tartozott a plébániához: Gyilkostón 20 család 45 taggal, Gyergyóbékáson 15 család 50 taggal, Damokon 5 család 15 taggal, az általuk kezelt Gyimesközéplekhoz tartozó Háromkúton 40 család 160 taggal, Farkaspallón 20 család 79 taggal.⁷⁹ Egy másik jelentés szerint 1969-ben az I–VIII. osztályos tanulók közül 400-an jártak hittanórákra, 1970-ben összesen 163 gyermeknek szerveztek ünnepélyes elsőáldozást. Rácz György akkori plébános beszámolója szerint a gyermekek mintegy 90%-a járt hittanra, amit ő kevésnek talált. Ennek okát abban látta, hogy az iskolákban „megfélemlítő eljárás” zajlott a hitoktatás ellen, valamint a szülők kö-

78 Gyergyószentmiklósi Gyűjtőlevéltár – Gyergyószentmiklós Római Katolikus Plébánia (a továbbiakban rövidítve GyRKP) iratgyűjtője 77/1964. Értesítés a Maros Magyar Autonóm Tartomány Állami Archívumának, hogy a Gyergyószentmiklósi Római Katolikus Plébánia már nem esperesség, az eddig ide alárendelt parókiák a Gyulafehérvári Püspökséghez tartoznak közvetlenül.

79 GyRKP 198/1968. ikt. számú leirat.

zömössége vezetett a csökkent létszámhoz.⁸⁰ Az adatokat összevetve, elképzelhető a plébániára háruló munka mennyisége, így az is érthető, hogy egy szokásos évközi vasárnapon 5 misét tartottak különböző helyszíneken. A fenti adatok jól tükrözik, hogy a nagy lélekszám és a munka mennyisége miatt a kántorság nagy presztízssal állásnak számított.

A levéltári iratanyagban két figyelemreméltó témakört találtam a kántorokra vonatkozóan: 1. az 1966-ban megüresedett kántori állás pályázatának részletes dokumentációját és 2. a kántorképzős diákok nyári gyakorlatának felügyeletét. A továbbiakban a Gyergyószentmiklóson rövid ideig szolgáló kántorok lajstromát, majd ezt követően Fejér Antal kántor megválasztásának körülményeit, a választás lebonyolítását mutatom be röviden a levéltári dokumentumok alapján. A Fejér Antallal készített interjú⁸¹ tovább árnyalta azt a képet, amelyet a levéltári dokumentumok alapján kialakítottam, hiszen így módon sok olyan dologra is fény derült, amelyről nem szóltak a fennmaradt írásos emlékek.

A kántorválasztás előzményei • 1948 után az első dokumentált kántori megbízás jóváhagyásának kérelme a gyergyóditrói plébánostól érkezett a Főesperesi Hivatalba. Ebben a plébános László Béla gyergyóditrói kántor ideiglenes kinevezését kérte. A püspöki helytartó 1949. április 20-án nevezte ki tehát az első ideiglenes kántort az esperességben. Ezután két szolgálati bizonyítvány jelzi, hogy kik voltak a gyergyószentmiklósi római katolikus kántorok az 1948-as államosítást követő közvetlen időszakban. 1951. januárjától 1952. október 30-ig Sándor Domokos okleveles kántor végezte a kántori teendőket,⁸² akinek személyéről sajnos nem sokat tudunk. Ezt követően 1952–1956 között Lukács Sándor volt a plébánia kántora, akinek szolgálati bizonyítványában ez áll: „nagy szaktudással végezte hivatását, ugyanakkor irodai munkában is elsőrendű volt”.⁸³ A plébániáról való távozás oka mindkét kántor esetben ismeretlen.

1956-ban Tamás Frincu György lett Gyergyószentmiklós kántora 1963-ig, nyugdíjazásáig, majd ezt követően még két évet, 1965-ig nyugdíjasként szolgált ugyanitt.⁸⁴ A nyugdíjazási kérelmét alátámasztó dokumentumokból csupán a szolgálati helyeire találunk adatokat, az életút más eseményeit homály fedi. Tamás Frincu György 1901. október 10-én született Forrófalván (Bákó megye). Első kántori szolgálati helyét Somoskán foglalta el alig 18 évesen, 1919. március 1-jén. Két évi somoskai kántorkodás után négy évig katonai szolgálatot teljesített, majd leszerelése első napjától, 1925. március 26-tól már a lézpedi (Bákó megye) római katolikus plébánia kántora volt 18 éven keresztül. A második világháború utolsó éveiben, 1943–1944 között a forrófalvi Polgármesteri Hivatalban (akkori nevén Néptanácsnál) dolgozott, majd ezután szinte évente más-más települések plébániáin kán-

80 GyRKP 95/1970. ikt. számú Jelentés.

81 Fejér Antallal 2019. augusztus 12-én készült interjú Gyergyószentmiklóson.

82 GyRKP 99/1958. ikt. sz. leirat.

83 GyRKP 143/1958. ikt. sz. leirat.

84 GyRKP 25/1963. ikt. sz. leirat.

torkodott. 1945–1946 között Borbándon (Fehér megye), és ugyanabban az évben, 1946-ban Mócson (Kolozs megye) is megfordult. 1947-től 1949-ig ismét Lészpeden szolgált, majd 1949-től 1952-ig Klézsén (Bákó megye) volt kántor. 1952. július 13-tól 1954. május 5-ig az ónfalvi (Bákó megye) munkalágerbe került, aminek okai ismeretlenek, csak feltételezni tudjuk, hogy a kollektivizálás elleni magatartása miatt vihették el. Kiszabadulása után több mint egy évet nem dolgozott. Vélhetően vagy munkaképtelenné tették az ott eltöltött időszakban,⁸⁵ vagy mint gyanús személyt, nem merték alkalmazni az egyháznál sem. 1955 szeptemberétől Mikóújfaluban (Kovácsna megye) volt kántor 1956 novemberéig, majd szintén ez év decembere-től már Gyergyószentmiklóson találjuk.

Dani Gergely⁸⁶ plébános, aki 1952 és 1967 között szolgált Gyergyószentmiklóson, 1957-ben beadványokban „hadakozik” a Városi Tanáccsal a plébániai kántori lakásból eltulajdonított 2 szoba visszaszerzésért.⁸⁷ A Városi Néptanács valamikor régebben iskola működtetése céljából foglalta le ezt a két szobát, folyamatosan erre a célra is használta, és a plébános ismételt kérésére sem szándékozott kiköltözni, mivel más, erre a célra megfelelő helyiség nem állt a város rendelkezésére. Dani Gergely ekkor egy beadványban az új kántor jövetelére hivatkozva, ismét próbálkozott: „A Gyergyószentmiklósi Egyházközség 1956 dec. havában új kántort kapott. Az új kántor családos ember kis gyermekkel, és egyetlen szobában kénytelen meghúzódni más idegen lakóval közösen. Ezen állapot tarthatatlan, mivel az az egyetlen szoba is a kántori lak legegészségtelenebb része.”⁸⁸ Értelemszerűen ebből az derülne ki, hogy Tamás Frincu György, amikor Gyergyószentmiklóstra érkezett 1956-ban 55 évesen, még kisgyermekes családapa volt. A Városi Tanács elutasítja kérésüket, mivel nem találtak más helyiséget az iskolának. 1963-ban Tamás Frincu György nyugdíjazását kérhette volna, de még két évig maradt a plébánián. 1965-ben ideiglenesen Darvas Gellért csíkszentdomokosi okleveles kántort kérték fel a kántori teendők ellátására, viszont ő abban a helyzetben volt, hogy bármikor behívhatták a kötelező sorkatonai szolgálatra. A plébánia Dani Gergely plébános aláírásával 1966 februárjában közli a Püspöki Hivatalnak, hogy a teljes munkaidős kántori állást véglegesen, pályázat útján óhajtja betölteni, és egyben kéri az Egyházmegyei Főhatóságot, hogy erről „alkalomszerűen” értesítsék a plébániákat a gyergyószentmikló-

85 A kommunista kényszermunka-táborokban nem volt ritka a halálra dolgoztatás, az élelmiszerhiány, a kegyetlenkedés, az embertelen körülmények. Az ónfalvi munkatáborok az ónfalvi lakónegyedek kialakítására (akkor Gheorghe Gheorghiu Dej város) és a vegyikombinát megépítésére jöttek létre. (Vö. Bogza 2015: 23, Kövendy 2017: 29.)

86 2018-ban Gyergyószentmiklóson emléktáblát avattak Dani Gergely plébános tiszteletére a Szent Miklós-templomban (Gergely I. 2018).

87 Vélhetően az államosítások miatt a város használatába a kántori lak két szobája. Dani Gergely az 1948-as törvény paragrafusát idézve fenyegetőzik a Polgármesteri Hivatalban az ügy feljebbvitelével. A paragrafusban az állam az egyházi javak visszaszolgáltatását garantálja, azokét a javakét, amelyek közvetlenül a felekezeti szolgálat gyakorlásához hozzátartoznak. Levelében ezt idézi: *Monitorul Oficial 1948. aug. 3. decret nr. 176, art. 3. Bunurile care se află afectate exclusiv serviciului de cult, vor fi restituite cultului respectiv.* GyRKP 160/1957. ikt. sz. leirat.

88 GyRKP 160/1957. ikt. sz. leirat.

si plébánia költségére.⁸⁹ Márton Áron püspök a következőket válaszolta: „A kántori állás betöltésére vonatkozó 31/1966. számú felterjesztésére válaszolva, értesítem, hogy az Egyházmegyei Hatóság nem vállalkozhatik arra, hogy a Plébánia Hivatal helyett a kántori állásra pályázatot hirdessen. Azt megtehetem, hogy ha valaki pályázó jelentkezik, a Plébánia Hivatalához irányítom.”⁹⁰

Az 1966-os kántorválasztás • A plébánia tehát meghirdette pályázatát, amelyre összesen öten jelentkeztek: Tamás Mózes csatószei (Hargita megye), Zsizsik István gátaljai (Temes megye), Bálint Ágoston borosjenői (Arad megye), Fejér Antal görögyszentimrei (Maros megye) és Farkas Áron szentdemeteri (Maros megye) kántorok.⁹¹ Rajtuk kívül még kérést adott be Ferencz Lajos csíkszentléleki (Hargita megye) kántoriskolát végzett lakos, de végül a pályázatát nem adta be.⁹² Ferencz Lajos kérése arról tanúskodik, hogy ő maga saját érveit és érdemeit annyira egyértelműeknek vélte, hogy alkalmazását csupán adminisztratív ügyintézésnek tekintette. Álláspontja az volt, és hogy maga a plébánia által kiírt versenyvizsga megszervezése is indokolatlan: „Ezen érvek mellett kérem a fenti címet, hogy kérésemet jó körülmények között elintézni szíveskedjenek.”⁹³

Tamás Mózes farkaslaki születésű, szintén kántoriskolát végzett pályázó Csatószegről, ahol akkor kántorként volt alkalmazott, azért váltott volna plébániát, mert a kis lélekszámú egyházközség nem tudott olyan anyagi juttatást biztosítani számára, amiből családját (feleségét és két gyermekét) eltarthatta volna.⁹⁴ Zsizsik István gátaljai kántor, aki képzését és kántori oklevelét Temesváron szerezte, a „vallások közötti keveredésre” és a „vallásosság alacsony színvonalára” hivatkozva jött volna

89 GyRKP 31/1966. ikt. sz. leirat.

90 GyRKP 19/1966. (Egyházmegyei Hatóság Gyulafehérvár – 448/1966.)

91 GyRKP 87/1966. ikt. sz. leirat. 1966.05.22. Egyháztanács Jegyzőkönyv.

92 „*Alulírott Ferencz Lajos Csíkszentlélek 121. szám alatti lakos, római katolikus szülők gyermeke azzal a kéréssel fordulok a fenti címhez, hogy Egyházközségükben, mint kántort alkalmazni szíveskedjenek. Iskolai végzettségem 11 osztály. A hét elemi Csíkszeredában, a négy középiskolát pedig a Gyulafehérvári Római Katolikus Kántoriskolában végeztem, ahol az érettségit és a kántori oklevelet megszereztem 1961-ben. Az iskola elvégzése után nem folytattam a kántorságot, mert nem kaptam olyan helyet, ahol ebből meglehetett volna élni, s én pedig a mezőn dolgozni nem nagyon tudok a lábaim miatt. Ezen érvek mellett kérem a fenti címet, hogy kérésemet jó körülmények között elintézni szíveskedjenek. Gyergyószentmiklós, 1966. márc. 6.*” (GyRKP 25/1966.)

93 Lásd fent.

94 „*Én, Tamás Mózes, jelenlegi csatószei kántor, 1939. március 23-án születtem az Udvarhely megyei Farkaslaka községben Tamás Dénes és Fancsal Ilona rom. kat. szülöktől. Elemi iskolát szülőfalumban, a középiskola VIII., IX.-ik az Udvarhely-I Gimnáziumban, a X. és XI.-ik osztályokat pedig a Gyulafehérvári Rom. Kat. Kántoriskolában végeztem jó eredménnyel az 1957-ik évben és ugyanott szereztem meg a kántori diplomát is. 1957. október 1-től kezdve a Csatószei egyházközségben látom el a kántori teendőket. Családi helyzetemet nézve 1959-től nő vagyok, van 2 gyermekünk. Amennyiben képességeim megfelelnek, szeretném a most üres Gyergyószentmiklósi kántori állást betölteni, mivel a Csatószei egyházközség lélekszámban kicsi és nem tud olyan anyagi lehetőségeket nyújtani, amelyből egy családos ember főn tudja tartani magát. Képességeim elismerését és az Egyháztanács szíves jóindulatú támogatását kérve maradok kiváló tisztelettel: Tamás Mózes. Csatószei, 1966.II.27.*” (GyRKP 23/1966.)

Erdélybe, ahol tudomása szerint épp az ellenkezője tapasztalható.⁹⁵ Bálint Ágoston borosjenői pályázóról sajnos dokumentumok nincsenek, Fejér Antal görögnyeszentimrei jelöltről egy szolgálati bizonyítvány⁹⁶, míg Farkas Áron szentdemeteri kántorról egy baráti ajánlólevél⁹⁷ és egy szolgálati bizonyítvány⁹⁸ érkezett.

Dani Gergely plébános 1966. május 24-én jelenti a püspöknek, hogy május 22-én megtörtént a kántorválasztás. A „körülmények” miatt, nem az egész egyházközség, hanem az egyháztanács választott a pályázók közül. Az elnöklő Dani Gergely mellett még Páll Sándor magyarzsákodi (Maros megye) lelkész és Bodó Péter segédlelkészek, valamint 21 egyháztanácsos vett részt a kántorválasztó gyűlésen. Kineveztek egy hat tagú bizottságot, melynek tagjainak az volt a feladata, hogy a pró-

95 „Először is bocsánatot kérek, hogy mint ismeretlen zavaró e pár soraimmal. Ezért engedje meg, hogy bemutatkozzam: Zsizsik István R. K. Gátalja-i kántor vagyok és e tisztséget hat éve, hogy betöltöm. Bajkó Bálintéktól vettem tudomásul, hogy van egy üres kántori állás. Ezen üres kántori állás betöltésére szeretnék alkalmazást nyerni. Ne tessék azt gondolni, hogy innen menekülni szeretnék nem, nem vagyok rossz viszonyban se a helybeli Esperes Úrral, se a hívekkel, de mivel itt nagy a vallások közötti keveredés, azáltal a vallásosság is nagyon alacsony színvonalon van. Míg a másik részről, amint hallottam Erdélyben nagyobb a vallásosság és a buzgóság, és én ezen állásban szeretnék maradni, ameddig még a Jó Isten éltet, és mivel ez itt nincs kilátásba határozom el magam az ottani hely betöltésére. A kántori kiképzést és diplomát Temesváron kaptam meg. Ami még talán érdekli a Főtisztelendő Plébános Urat, nós vagyok és van két kis leányom. A feleségem sekrestyés ugyancsak itt a Gátalja-i templomban. Mindezek után még csak annyit szeretnék még írni és egyben kérdezem, hogy mennyire sürgős a kántori állásnak a betöltése és mik a feltételek. Ha sürgős a helyzet, kérném értesítsenek, és lemegyek személyesen, és ha nem, akkor Fehérvásárra, mivel akkor úgy is lemegyünk Gyulafehérvárra a papszentelésre, és talán ez volna a legalkalmasabb is. Maradok mély tisztelettel, 1966. február 7., választát várva Zsizsik István kántor.” (GyRKP 20/1966.)

96 „Alulírt dr. Börzsei Márton görögnyeszentimrei róm. kat. plébános hivatalosan igazolom, hogy Fejér Antal kántor, aki Gyergyóalfaluban 1938. febr. 2-án született, a görögnyeszentimrei róm. kat. egyházközség szolgálatában kántor-mindenesként, majd csak kántorként működött 1961. jún. 4-től 1966. jún. 6-ig. Működését az Egyházi Főhatóság 933/1961. sz. alatt 1961. aug. 4-én tudomásul vette. Fejér Antal kántor itteni működése alatt munkakörét kitűnően ellátta, és ellene a legkisebb kifogás sem merült föl. Görögnyeszentimre, 1966. jún. 21-én. Dr. Börzsei Márton plébános.” (GyRKP 87/1966.)

97 „Főtisztelendő Plébános Úr, Kedves Gergely Barátom! Úgy értesültem, hogy Szentmiklóson megüresedvén a kántori állás, választás útján fogjátok betölteni. Az én unokaöcsém, Farkas Áron, Szentdemeteren Páll Domokos kántora, szeretném, ha a pályázók között lenne. Jó kántor, énekar, hittan-tanítás sem ismeretlen neki, mert Domi mellett igényes isteni szolgálathoz szokott. Nagyon szépen kérek értesíts: valóban megüresedett-e a kántoria, mikor lenne a választás? A mai napon írtam unokaöcsémnek, hogy Neked azonnal küldje el bejelentkezését, hogy vehessék figyelembe. Válaszodat várva, maradok testvéri köszöntéssel: Pál Dénes. Marosszentgyörgy, 1966. ápr. 4.” (GyRKP 38/1966.)

98 „Alulírott hivatalosan igazolom, hogy Farkas Áron okleveles kántor, Dumitrei-Szentdemeter egyházközségben, 1963. szeptember 15-től a mai napig megszakítás nélkül működött. Ezen idő alatt munkáját, úgy a templomban, mint a templomon kívül lelkiismeretesen, a hívek meglegezésére végezte. A szertartásokat az új előírásoknak megfelelően, kifogástalanul végzi. Orgonajátékában pontosan a kottát követi. Fiatal, fejlődőképes lévén, e téren szép előrehaladást érhet még el. Énekar vezetésben is kellő gyakorlattal bír. Úgy a felnőttekkel, mint a gyermekekkel szép eredményt ért el. A népének tanításban is kellő buzgóságot tanúsított, úgy a felnőtteknél, mint az iskolás gyermekeknél. Erkölcsei viselkedése ellen semmi kifogás nem merült fel. Egyházas gondolkodású. Elsőpénteki szentgyónásaival, melyet minden hónapban buzgón elvégzett, jó példát adott a híveknek. Hasonló kántori állás betöltésére, nyugodt lelkiismerettel merem ajánlani. Pál Domokos plébános. Dumitrei-Szentdemeter, 1966. április 9.” (GyRKP 39/1966.)

bákat vezesse, a pályázók számára a vizsga anyagát összeállítsa és végül a vizsgázókat értékelje. Az öt pályázó közül Zsizsik István nem jelent meg, így csak négyen maradtak versenyben. Az elméleti vizsga után a pályázók egy-egy énekes szentmisén vettek részt a hívek előtt, majd a bizottság meghallgatva a gyülekezeti tagok véleményét és külön a tanács véleményét is, megejtette a kiértékelést. Az értékelés szerint: Tamás Mózes 135 pontot, Fejér Antal 135 pontot, Farkas Áron 127 pontot és Bálint Ágoston 120 pontot ért el. Mivel Tamás Mózes és Fejér Antal vizsgázó között döntetlen helyzet alakult ki, a bizottság titkos szavazás mellett döntött. A titkos szavazásban nem vett részt az elnök, sem a két besegítő lelkész, csupán az egyháztanácsosok, mely szavazatok alapján Fejér Antal 15 és Tamás Mózes 6 szavazatot kapott. Így tehát Fejér Antal lett Gyergyószentmiklós Római Katolikus Plébánia új, megválasztott kántora, aki elfogadta a feltételeket, úgy is, hogy fizetése 10%-kal kevesebb volt a Kántoriskolát végzetekénél. Fejér Antal magán úton készült fel a kántorvizsgára, amelyet a Gyulafehérvári Római Katolikus Kántoriskola vizsgáztató bizottsága és dr. Faragó Ferenc igazgató elnök előtt tett le jó minősítéssel 1958. november 5-én.⁹⁹

A megválasztott kántor • Fejér Antal 1938. február 2-án született Gyergyóalfaluban. Édesapja háborús hadirokkantként harangozó-sekrestyés volt a helyi plébánián, édesanyja háztartásbeli. Szülei a plébánia udvarán laktak, így gyermekkorának színhelye a plébánia és a templom volt.¹⁰⁰ A gimnáziumot Gyergyószentmiklóson végezte, zenét pedig magánúton az akkori örmény kántortól, Bálint Ákostól¹⁰¹ tanult. Több sikertelen felvételi vizsga után lemondott a Gyulafehérvári Kántoriskolai képzésről, de a kántorvizsgára való jelentkezést nem adta fel. 1958. november 5-én a Kántoriskola bizottsága előtt magán úton tette le a képesítő kántorvizsgát. A katonaságból való leszerelése után 1961-től 1966-ig, öt éven át a görgényszentimrei római katolikus plébánián végezte a kántori szolgálatot. A sikeres gyergyószentmiklósi pályázása után 1987-ig dolgozott a plébánián teljeskörű foglalkoztatottként, de 2005-ig még vállalta a temetési szolgálatokat az örmény katolikus kántori állása mellett. Itt 2015-ig kántorkodott. Fejér Antal a vele készített interjúban a kántorválasztás körüli eseményekből világosan emlékezett minden mozzanatra: a megjelent társakra, a vizsga lebonyolítására, a sikere fogadtatására, a görgényszentimrei plébános reakciójára.

Az a helyzet, hogy engem megválasztottak, de hát én láttam a lelógó orrú társakat, én nem akartam ott hencegni, hogy na, köszönöm, így csinálók, s

⁹⁹ Gyulafehérvári Római Katolikus Kántoriskola 531/1958. ikt. sz. leirata. (GyRKP 87/1966.)

¹⁰⁰ Gyergyóalfalu köztudottan nagyon vallásos település. A csíksomlyói pünkösdi búcsúra felsorakozók között ők vezetik fel a zarándokokat a nyeregbe, és erre nagyon büszkék is. A környék és Gyergyóalfalu vallásosságáról, Rózsafüzér társulatairól bővebben lásd Fábíán 2014, Gál 1998.

¹⁰¹ A csíkszentimrei születésű Bálint Ákos (1893–1983) kántortanító, népművelő, karnagy, zeneszerző, tankönyvíró, iskolaigazgató posztumusz gyergyószentmiklósi díszpolgári és Pro-urbe kitüntetést kapott 2017-ben (Gergely I. 2017).

úgy csinállok, s ígéreteket teszek, nagyon helytelen volt, ezt egyébként a piarista tanár úr¹⁰² is megmondta, hogy nem kellett volna akkor rögtön közölni; mondják meg, hogy menjenek haza, és értesítjük. Ezt kellett volna, így. [...] Tehát négyünket meggyóntattak, na, ezzel az alkalommal, és egyiknek, tudom, az volt a deffektje,¹⁰³ hogy az alkohollal jó barátságban volt. Akkor a másiknak az volt a hátránya, hogy nem volt a katonasága rendben. Tehát katonának akármikor behívhatták, az a nyárádszentdemeteri. Nekem, közülni az imponált a legjobban, mert olyan jó érces hangja is volt, és jó megjelenése, szép kosztüme, különösen a zsebórája, kihúzta, nézegette, még láncon csüngött a zsebórája, nekem nagyon imponált,¹⁰⁴ de hát a katonasága miatt, ugye, nem nagyon jött számításba. Akkor még volt valaki, szintén Bálint Ákos [tanítvány], de őt vagy nehezebb dolgokból faggatták, de nem jeleskedett így az énekben is, játszásban is, vagy ilyesmi. Elég az hozzá, hogy akkor, na, megválasztottak, gyere fizess, meg mit tudom micsoda. Be kellett menni a Szilágyiba, s ott két üveg bort elporlasztottunk. Akkor visszamentem Görgénybe, és megkérdezte a tanár úr, hogy kántor úr, gratulálhatok? Hát, én tettem, mintha nem hallanám. Aztán többszöri kérdésére azt mondtam, szerényen mondtam, hogy igen. Gratulálok, de olyan nyelvvél gratulált, hogy nem esett jól neki, hogy nekem sikerem volt. Szóval, azelőtt úgy beszélt, hogy „magának egy biztosabb hely kellene, ahol több ember van, nagyon katolikus közösség”, mert Görgényszentimre amúgy sem nagy, népes község, habár turisztikailag nagyon szép fekvése van, és erdész iskola volt ott, s nem tudom micsoda, de a hívek, nem is volt nagyon népes község, és három vallást gyakoroltak: katolikus, református és ortodox vallásúak voltak, régebben görög katolikusok is, de hát az iskolában volt az a templom, és azt már nem lehetett használni, s egy tollvonással odaírták a görög katolikusokat az ortodoxokhoz annak idején. Ez így ment. Na, s elég az hozzá, hogy emiatt ugye, próbáltam mozdulni egy komolyabb helyre.

Márton Áron püspök az Egyházmegyei Hatóság 1013/1966. iktatószámú leiratában hagyta jóvá Fejér Antal kinevezését. A kinevezést Fejér Antal személyesen is megkapta, melyben a püspök ismerteti jogait és kötelességeit. A beiktatott kántor az illetékes lelkipásztor előtt szolgálati esküt kellett tennie.¹⁰⁵

102 Dr. Börzsei Mártonról (1914–1979) van szó, aki a kolozsvári Zágoni Mikes Kelemen Római Katolikus Gimnázium tanára volt, később, a piarista rend feloszlása után kapott plébániát Görgényszentimrén (lásd Karl közread. 1942: 52).

103 deffektje = hibája

104 imponált = tetszett

105 „Kántori feladatát az egyházközség előjárói jogos várakozásának megfelelően pontosan, lelkiismeretesen teljesíteni ismerje kedves kötelességének. Működése kezdetén az illetékes lelkipásztor előtt leteendő szolgálati esküvel megígéri, hogy Egyházunk tanításait és parancsait hűségesen megtartja, valamint a katolikus-keresztény kötelességeket vallás-erkölcsös élet által mindenkor példásan gyakorolja. Működésére Isten kegyelmét és áldását kéri Jóakaró Főpásztora: Márton Áron püspök. Alba-Iulia-Gyulafehérvár, 1966. június 28-án.”

Fejér Antal a gyergyószentmiklósi plébánián Dani Gergely plébános mellett egy évet, 1967-ig, Bodó Péter plébános mellett 1968-ig, Csató Béla plébános mellett 1970-ig, Rácz György plébános mellett 1985-ig, Hajdó István plébános mellett 1987-ig végezte a kántori szolgálatot, majd 1987-től a szintén gyergyószentmiklósi Örmény Katolikus Plébánia kántora és a kórus karnagya lett, ahol 2015-ig tevékenykedett. Az Örmény Katolikus Plébániára fokozatosan került, mert egy ideig itt is, ott is végezte a kántori teendőket, a régi helyen inkább csak a temetési szolgálatokra maradt. Ahogy Hajdó István plébános került a római katolikus plébániára, aki két új alkalmazottat is hozott magával – az egyik Benedek Magdolna, aki a háztartást vezette, erre kötöttek vele szerződést 1985-ben,¹⁰⁶ a másik pedig Puskás Emil, aki először csak mint titkár került oda, majd később, 1990-ben alkalmazták kántornak –, Fejér Antalnak egyre sürgetőbb lett a távozás. Közben hivatalosan is megüresedett az örmény katolikus kántori hely, és így végül ő teljesen ott is maradt. Az örményeknél, ahogy odakerült, még váltogatták egymást a plébánosok, ebben az időben nem volt állandó papjuk. Fogolyán Miklós¹⁰⁷ atya tanította őket örményül, de a kántor szerint annyira kezdő szintre nem tudott leereszkedni, mint amilyen szinten ők voltak.¹⁰⁸ Az örmény énekek szövegeit fonetikusán leírva tanulta meg, a liturgiát, a mise kötelező részeit viszont kívülről tudta örményül. Elmondása szerint az örmény katolikus közösség nagyon örült szolgálatainak, tárt karokkal fogadták, ahová még nyugdíjazását követően is szívesen visszajárt.

Körülmények a plébánián • 1966-tól az 1990-es rendszerváltásig több olyan dokumentum is tanúskodik arról, miszerint a plébánia életében a nehéz időszakok egymást váltották a még nehezebbekkel. Dani Gergely a városi tanácshoz intézett különböző beadványai az egyházi ingatlanokkal kapcsolatosak voltak. Elsőként az Iskola utca 16. szám alatti, a „Comert Mixt” üzleti társaság által bitorolt, bútorraktárként használt ingatlanért¹⁰⁹ folytatott harcot, amelyet egyébként az egyház le-

106 GyRKP 134/1985.

107 Fogolyán Miklós (szül. Budapest 1927–1999) mechtarista rendi vártábé, libanoni örmény gimnáziumi tanár, a velencei örmény kolostor könyvtárosa, tanára, örmény plébános 1991-ben érkezett missziói szolgálatra Gyergyószentmiklóstra, hogy az örmény nyelvismeretet felújítsa. (Lásd a Gyergyószentmiklósi Örmény Közösség hivatalos honlapja: <http://www.gyergyoiormenyek.ro/index.php/lelkipasztor/85-korabban-szolgalt-lelkipasztorok.html> (2021.05.11.) A *Gyulafehérvári (Erdélyi) Főegyházmegye történeti papi névtárban* nincs nyilvántartva.

108 Kali Kinga örménykutató 1996-ban készített interjút Gyergyószentmiklós legidősebb örmény lakójával, Buslig Jánossal az örmény identitástudatról, a nyelv állapotáról. Buslig János említi Fehér (sic!) Antalt, az új kántort, aki dalárdát alakított: „*S dalárdát alakított, van egy Fehér Anti nevezetű, ő nem örmény! Magyar kántor, és az örményeknél örmény pap van, és az örmény pap a magyar kántort megtanította örményül, és lekottázta neki és megyen, na! – s ez a kántor most alakított egy dalárdát, ez a Fehér Antal. De ő két helyt szerepel, mert nagy tevékenység nincsen, s az örmény plébános úr, a miénk, a mostani, ő utazgatik Gyulafehérvárra, [...] Szamosújvárra... Kezdjük a dalárdánál. Annak a dalárdának húsz százaléka, de csak húsz százaléka örmény, s a hatvan százalék magyar most! Most jelenleg is készülnek, olvastam az újságban, készülnek nem tudom, hova, meg vannak hívva Magyarországra, a Gyulafehérvárra, vagy hova, örményül énekelnek a templomban.*” (Kali 2002: 54.)

109 GyRKP 94/1964.

bontásra szánt volna, mert az összeomlás fenyegette, de évek óta húzódott az ügy. Később a fentebb említett kántori lak törvénytelen használatának ügyében is az állandó visszautasítást és az egyház érdekeinek semmibevételét tapasztalták. Márton Áron püspök minden lépésről jelentést kért, ragaszkodva ahhoz, hogy a szóban forgó intézmények ne csak szóbeli magyarázatokat adjanak, hanem írásos dokumentumokban jelezzék a negatív reakciókat is.

1985-ben egy még „sötétebb” időszak következett dr. Jakab Antal püspöksége idejében, amikor a Vallásügyi Osztály 466/C/1984. számú felszólítására 50%-kal kellett csökkenteni az előző évi energiafogyasztást. Ez azt jelentette, hogy: „az irodai, adminisztratív jellegű munkákat csak nappali fénynél lehet végezni, a liturgia bemutatásánál a szövegek olvasásához az esti szentmisénél egyetlen fényforrást használjanak, a reggeli szentmisét lehetőleg nappali fénynél végezzék, ha ezt későbbi órára be lehet osztani”.¹¹⁰ A „magas rendelkezésre” Ráczy György plébános jelentette, hogy az egyházközségben a templomban, a sekrestyében, és összesen 17 helyiségben 166 lámpa (izzó) van, amelyeknek évi fogyasztása 11474 kWh. A felsorolásban szerepelt a barnaszén, kokszbrikett, de ők ilyet nem használtak, viszont 50 liter petróleumot fogyasztottak. Könnyű folyékony fűtőanyagból 16 tonna volt kiutalva, amelyet a helyi közszolgáltatási vállalat kezelt, ahonnan a központi fűtést is kapták. Földgázuk nem volt, ehelyett 3500 kg tűzifát használtak a gyenge központi fűtés miatt.¹¹¹ Fejér Antal kántor az interjúban úgy emlékezett vissza erre az időszakra, hogy nagyon sok volt a munka, a templomban nem is annyira, hanem inkább a temetéseken fázott. Akkor még csak egyetlen plébánia volt Gyergyószentmiklóson, most már három is van, és abban az időben csak ő volt egyedül a kántor. Ráczy György plébános szigorúbb intézkedéseket vezetett be, mert ha addig őt mise volt, ő még egy hatodikat is beiktatott vasárnapra, ahol a kántornak is kötelező volt a jelenlét. Azelőtt nem kellett minden misén részt vennie – mondja Fejér Antal:

Minden misén elő kellett állni, hat mise volt, s vasárnap még temetés is adódott a háztól, úgyhogy ebédidő sem volt, el kellett menni a temetésre, a temetés után következett a gyermekmise, a gyermekmise és az esti mise között ebédeltem, ilyen is volt.

Fejér Antal 54 éven át kántorkodott folyamatosan, ez volt egyedüli foglalkozása, munkája, hivatása. Kérdésemre, hogy kapott-e valamilyen elismerést, oklevelet, emléklapot a püspökségtől, ahogy más, hozzá hasonló kántorok kaptak sok évi szolgálat után, vagy nyugdíjba vonulásukkor, beletörődve ugyan, de keserűen állapította meg, hogy ő az ilyesmiből kimaradt. Az interjú alatt beszédstílusa, kimért beszédtempója, a kérdésekre adott egyenes válaszai, a megfelelő mértékben kifejtett, a sem túl rövid, sem túl hosszú, mellébeszéléseket kerülő válaszai egy fegyelmezett, kimért, a korához képest rendkívül élénk, gondolatai kifejtésében koherens, össze-

¹¹⁰ GyRKP 7/1985.

¹¹¹ GyRKP 11/1985.

szedett ember képét rajzolták ki. Személyes megnyilvánulásai tiszteletet, elismerést váltott ki belőlem, a kérdezőből. Az, hogy mindez nem csupán szubjektív észlelés volt, igazolja az is, hogy a nagyobb régió kántorközösségének tagjai – a gyergyócsomafalvi András Márton,¹¹² a kászonaltízi Ferencz Sándor,¹¹³ a marosvásárhelyi belvárosi Bakos László¹¹⁴ – mind úgy beszéltek róla, mint nagy tiszteletnek örvendő és nagy szaktudással rendelkező kántorról.

Összegzés • A levéltári kutatásból a kántorok névleges sorjázásán túl betekintést nyerhetünk abba is, hogy hogyan szerveződött a vallási élet Gyergyószentmiklóson, illetve milyen körülmények befolyásolták a kántori státusz betöltését. Az 1966-os kántorválasztás abból a szempontból is érdekes jelenség, hogy általa egy addig láthatatlan kapcsolati háló csomópontjai ebben a cselekménysorban dinamizálódnak, aktiválódtak, azaz válnak láthatóvá. A kántorválasztást megelőző levelezések-ből derült ki, hogy a helyi vallási életnek ez a fontos szervezője milyen érvek mellett, milyen motivációkkal foglalta volna el pozícióját, továbbá, hogy ki kit javasolt, „protezsált” és hogy ezekben a javaslatokban milyen érdekek érvényesültek. A szigorú egyházi szabályok betartása mellett a kántor megválasztása egy olyan aktus volt, amelyben a helyi közösség igénye és értékrendje is megmutatkozhatott. 1948-tól 1966-ig dokumentáltan négy kántor is szolgált a gyülekezetben, és a környékbeli római katolikus plébániákhoz hasonlóan, ahol helyi születésű kántorok szolgáltak,¹¹⁵ a gyergyószentmiklósi katolikus közösségnek is prioritásává vált egy ismert, a helyi hagyományokhoz és gyökerekhez több szállal kötődő, nagyobb stabilitást ígérő személy megválasztása. A középiskoláit Gyergyószentmiklóson végzett Fejér Antal, a szomszéd település, Gyergyóalfalu szülöttje, „hazainak” számított, ami ugyancsak fontos tényező volt.

Fejér Antal megválasztása „szabályszerűen” zajlott, versenyvizsgával, mely az egyén életében sorsfordító eseménynek számított. A választás rituáléja és az ezt követő püspöki kinevezés felhatalmazta és elkötelezte őt a szolgálatra, amelyet egész élete folyamán nagyon komolyan vett. A szolgálati ideje alatt Gyergyószentmiklósról kinevezett öt plébános mindegyike számára egyértelmű volt, hogy értékeli a munkáját, annál is inkább, mert helyi akaratból és minden szabályozást betartva választották meg őt, a „helyi szülöttét”.

Gyergyószentmiklós egyházközsége már a 17. században (1680-ban) azt a végzést hozta, hogy a plébános tudta nélkül nem fogadnak kántort. Ez arra enged következtetni, hogy korábban volt példa az ellenkezőjére is, vagyis arra, hogy maga a püspök nevezett ki és küldött kántort a plébániára. A történelmi források arra utalnak, hogy ez a gyakorlat még a 18–19. században is élt a környékbeli falvakban,

112 Az András Mártonnal készült interjút és a kántor élettörténetet lásd Kicsi 2016b.

113 A Ferencz Sándorral készült interjú alapján készült tanulmányt lásd Kicsi 2021.

114 Személyes beszélgetés.

115 Gyergyóalfaluban, Gyergyócsomafalván, Gyergyóditróban, Gyergyóremetén helyi születésű kántorok szolgáltak a kommunizmus idején. (Adatközlő: Bakos László, remetei születésű, marosvásárhelyi római katolikus kántor.)

amikor a püspök az egyházközség által jelölt három személy közül nevezett ki egyet. A korabeli szóhasználatban ezt nevezték *választásnak* – írja Báráth János (Báráth J. 2012: 361). 1966-ban Márton Áron püspök levele egyértelmű ebben az ügyben: a püspökség ír ki pályázatot a kántori állásra, de magának a választásnak az ügye teljes mértékben a plébániák hatáskörébe tartozik. Ilyen értelemben a szabályok nem voltak túl merevek, sőt azt is mondhatnánk, hogy a 17. századhoz képest nem tapasztalunk nagy változást. (Báráth J. 2012: 361.)

Tamás Frincu György, Fejér Antal kántor elődje számára Gyergyószentmiklós a nyolcadik munkahelyét, egyben utolsó plébániáját jelentette nyugdíjba vonulása előtt. A munkahelyváltásoknak olyan komoly okai vannak, mint a négy év katonai szolgálat, a második világháború kitörése, a kollektivizálás, a kényszermunkatábor. Hányatott életében a kántori szolgálat volt az egyetlen biztos pont, még ha az ország különböző településein is kellett szolgálnia Bákó, Kolozs, Fehér, Kovászna és Harghita megyékben. Két olyan szolgálati helye volt, ahol hosszabb időn át tevékenykedett: Lészpeden 20 évig megszakítással, majd Gyergyószentmiklóson 9 évig, ahol szűkös, egyszobás, egészségtelen kántori lakban húzta meg magát a családjával.

Az ideiglenesen alkalmazott kántorokat leszámítva, akik csak átmenetileg voltak a gyergyószentmiklósi plébánián, a kommunizmus idején lényegében csak egy kántorváltást szerveztek. A Fejér Antalt követő kántor az új plébánossal került a munkatársak közé, először nem is mint kántor, hanem mint titkár. Fejér Antal elégedetlensége elsősorban abból adódott, hogy munkáját nem becsülték meg, hiába szolgált közel 40 évet a plébánián, fizetése még mindig 10%-kal kevesebb volt a hozzá hasonló kántorokénál, ugyanis neki csak ideiglenes kántori oklevele volt, mert magánúton vizsgázott, míg a többieknek végleges. Végül ez az elégedetlensége és a plébános egyes cselekedeteinek, szerinte morálisan kétségbevonható mivolta oda vezetett, hogy megromlott a kapcsolata a plébánossal, és emiatt végül át is ment az örmény katolikus egyházközségbe.

Fejér Antal 1966-os megválasztása a Robert Redfield-i „nagyhagyomány” fogalmi kereteiben értelmezhető ugyan, hiszen az állás szabályszerű meghirdetése és maga a kántori vizsga az egyházi előírások szerint történt, de látnunk kell azt is, hogy az egyháztanács a „helyit”, a közülük valót látta benne, és nagyra értékelte a személyi adottságait, a tehetségét, az orgonajátékát és az énekét annak ellenére, hogy a kántori oklevele csupán „ideiglenes” volt, azaz a megválasztásban a „kishagyománynak” is döntő szerepe volt. A következő kántor kinevezése már „verseny” nélkül történt. Ahogy egy-egy határozattal, rendelkezéssel, végzéssel a 17. században is fölülírták vagy módosították a szabályokat, úgy a 20. században is a végrehajtó személy hozzáállásától, a szabályokhoz való ragaszkodásától függött annak betartatása vagy elvetése. Fejér Antal ragaszkodott az átlátható, tiszta, mindenki számára világos szabályokhoz. Ahogy a csomafalvi András Márton kántor „pápább volt a pápánál” (vö. Kicsi 2016b: 273), vagy a nagykászoni Ferencz Sándor „hét papnak volt inassa” (vö. Kicsi 2021: 448), egyértelmű, hogy a hosszú ideig egyhelyben szolgáló kántorok ezekben az esetekben hatalmi harcban álltak a felettesükkel. Egyéntől függött az, hogy ki, hogyan oldotta meg ezt a feszültséget szem előtt tartva a

közösség érdekeit is. Fejér Antal továbblépett a Gyergyószentmiklóson kisebbségben lévő római katolikus magyar örmények felé és a többség ezt elfogadta. A város katolikus magyarságának közösségi összetartozása megerősödve került ki ebből a válságos helyzetből. A vele készített interjúból is az derült ki, hogy az egyéni életpályája egy világos, jól körvonalazott vallási identitástudatra alapozva épült fel. (Vö. Keszeg 2008: 24.) Vallásos hitét egész életmódja, cselekvéseinek koherenciája is alátámasztja (Geertz 2001: 75).

Kántoriskolások a plébánián

1954 után a Gyulafehérvári Római Katolikus Kántoriskolába (a továbbiakban Kántoriskola) olyan VII., majd VIII. osztályt végzett fiúk jelentkezését várták, akiknek feddhetetlen előéletük volt, illetve olyan családi háttérrel rendelkeztek, ahol a szülők buzgó vallásos életet éltek, gyerekként a jelöltek templomba jártak, a kántorságra tehetséget, a papi pályára elhivatást éreztek. Felvétel után, ha a tanulmányaik során nem jeleskedtek a tudományokban, a négy év Kántoriskola elvégzése után az abszolváló vizsga alapján jelentkezhetnek a Papnevelő Intézetbe, vagy megszerezhették a kántori oklevelet.¹¹⁶ A Kántoriskolába pályázás útján lehetett felvételt nyerni, mely dosszié a következőket tartalmazta a kézzel írott kérvény mellett: 1. keresztleve, 2. bérmaleve, 3. szülők egyházi házasságlevele, 4. plébános vagy hitoktató ajánlása (zárt borítékban), 5. orvosi bizonyítvány, 6. állampolgárság igazolása, 7. iskolai bizonyítvány.

A felvételt nyert jelölt szeptember 30-án vonult be az Intézetbe a következő felszereléssel:

- 1 db. szalmazsák,
- 1 db. párna 2 huzattal,
- 1 db. pokróc vagy paplan huzattal,
- 2 db. alsólepedő,
- 1 db. mosdótál,
- 4-6 db. ing, alsónadrág, törülköző,
- 2-4 db. hálóing,
- 6-10 db. harisnya, zsebkendő,
- 2-2 db. asztalkendő, portörölő,
- 1-1 db. mély tányér, lapos tányér, kistányér, csésze aljjal, villa, kés, kanál, pohár,
- lehetőleg sötét színű ruha, felöltő, télikabát, cipők, ruha és cipőkefék is szükségesek.¹¹⁷

A plébánia irattárában a kántorokkal kapcsolatos dokumentumok zöme a Kántoriskola felvételi tájékoztatói, ajánlólevelek és jellemzések voltak. A mindenkor plébános feladatai között szerepelt az évente visszatérő adminisztratív tevékenység,

¹¹⁶ GyRKP 31/1954.

¹¹⁷ GyRKP 31/1954.

hogy a felvételi tájékoztatókat az egyházközségben kihirdesse, a jelentkezőknek az ajánló leveleket alapos háttér-információkkal megírja, a már Kántoriskolás diákok kötelező nyári gyakorlatáról, viselkedéséről a beszámolókat a vezetőségnek felterjessze. Ugyanakkor feladata volt ezeknek a nyári gyakorlatoknak a megszervezése, felügyelete, a diákok bevonása a plébánián zajló munkákba.

A Kántoriskolában való tanulást, annak ellenére, hogy egy idő után felvételi vizsga sem volt, szigorú feltételekhez szabták. Nem volt ritka az elutasítás, eltanácsolás sem, és végső soron a sikeres felvételt kizárólag a püspök döntötte el.

A Kántoriskola 1957-ben még a VII. osztályt végzett tanulóknak hirdetett pályázatot a felvételre, 1965-től már csak a VIII. osztályt végzeteket fogadták, a szakmai iskolai végzettség viszont nem volt elég.¹¹⁸ 1965-ben a Kántoriskola tandíja intézeti díjjal együtt egy iskolai évre 2850 lejbe került, amelyből a „szülők szegénysége”, a diákok jó magaviselete és előmenetele szerint az egyházmegyei hatóság jeles tanulóknál 800 lejt, a jó átlagnál 500 lejt, az elégségeseknél pedig 300 lejt vállalt magára. A kántorság iránt érdeklődő fiatalok csak a saját papjukon keresztül felvételizhettek az iskolába, ugyanis a helyi plébános ajánlólevelével, és az általa összeállított dossziéval nyerhettek felvételt. Az 1965/66-os tanévre nem volt felvételi vizsga (ahogy a későbbiekben sem), viszont 2850 lejbe került a tandíj egy iskolai évre, melyet négy részletben lehetett befizetni. A felvétel kizárólag a püspök hatáskörébe tartozott, ő döntötte el, kit vesznek fel, és kit nem. 1966-ban¹¹⁹ már 3000 lejbe került a tandíj.¹²⁰ Egyik tanévról a másikra nemcsak a tandíj növelése volt az egyetlen változás, hanem 29-ről 20-ra csökkentették a felvehető diákok számát. Ehhez kapcsolódóan érte családás K. B.¹²¹ kántoriskolás jelöltet is, akit júniusban még pozitív elbírálásban részesítettek, szeptemberben viszont már arról értesítették, hogy nem vehetik fel. Ugyanígy járt B. F. is Dani Gergely plébános dicséző véleményezése ellenére is: „Az ifjú egy öt gyermekes jó katolikus szellemű, földműves-munkás családból való. Bátor fellépésű, élénk természetű, szolgálatkész. Jó hanggal és jó hallással rendelkezik, így kántornak is alkalmas lenne, ha időben alakulna, mert mostani megnyilatkozása szerint pap szeretne lenni.”¹²² A létszámcsökkentés első sorban azokat rostálta ki, akik nem érték el a 7-es tanulmányi átlagot. 1968-ban B. J.-t utasították vissza szintén a 7-es átlagon aluli tanulmányi eredményeiért, 1970-ben pedig B. L.-t és T. J.-t. 1971-ben a már felvett és az első félévben 4 tárgyból elégtelennek bizonyult K. I.-t a plébános közbenjárásával, a szülőknek tett ígérettel javulási szándékáról, a második félévre végül visszavették. 1972-ben I. J. je-

118 GyRKP 85/1965.

119 A Munkaügyi Minisztérium és a Központi Statisztikai Hivatal közleményei szerint 1966-ban az országos minimálbér nettó 550 lej, míg az átlag kereset nettó 1107 lej volt. Ezekhez a jövedelmekhez képes a tandíj nagy terhet rótt egy átlag jövedelemmel rendelkező családra. (Forrás: <http://www.mmuncii.ro/j33/images/Documente/MMJS/Transparenta-decizionala/5210-A7.pdf>; <https://www.cjpv.ro/noutati/Anexa%20%208.pdf>; 2021.05.09.)

120 GyRKP 93/1966.

121 A továbbiakban a kántorjelölteket csak monogramjaikkal fogom feltüntetni a személyes adatok védelmére való tekintettel.

122 GyRKP 110/1966.

lentkezését elfogadták, a P. J.-t ellenben nem. Neki azt tanácsolták, hogy a líceum után próbálkozzon a papneveldébe. 1973-ban az iskola egy hat kérdéskörből álló felmérőt küldött a plébánosnak K. I., L. Cs. és I. J. növendékek vakációs magaviseletét illetően, egyben tudósítva a plébániát, hogy K. I.-nek szeptember 22-én román nyelvből javító vizsgája van, L. Cs.-nek szintén román nyelvből ugyanakkor. Többek között a plébánosnak a következőkre kellett odafigyelnie a gyakorlatozó kántorjelöltekkel kapcsolatban:

Járt-e rendszeresen templomba? Csak vasárnap, vagy hétköznap is?

Segített-e a templomi szolgálásban?

Járult-e rendszeren a szentségekhez? (gyakran? ritkán? nagyon ritkán?)

Hogyan viselkedett szüleivel szemben?

Járt-e lányok társaságában?

Dohányzott-e? Ivott-e?

Viselkedése ellen van-e kifogás?

Mivel foglalkozott a növendék a vakációban?

Családjában mutatkozik-e valamely betegségnek, szenvedélynek, örökölt terheltségnek nyoma?

Van-e kedve tovább tanulni? Vagy csak szülei vagy hozzátartozói erőltetik iskolába?

A lelkipásztor megítélése szerint van-e a növendéknek komoly szándéka, hogy egyházi pályára lépjen?

Van-e benne pozitív jele a papi hivatásnak?

Ajánlja-e őt egyházi pályára?¹²³

1973-ban Gy. B. és K. Z. lett új belépő a Kántoriskolába, viszont az előző évben jelentkező I. J. családi okokra hivatkozva távozott az iskolából. Ennek igazi okát nem tudták meg, nem is faggatóztak tovább – írta róla az igazgató.¹²⁴

1975-től 1985-ig, ami a Kántoriskolát és növendékeit illeti, egyetlen dokumentum sem került be a levéltárba, felvételi hirdetés sem volt.

1985-ben L. I.-t értesítik a sikeres felvételtől, ekkor már 6000 lej az internátus- és tandíj. A '70-es évek gyakorlata szerint a főesperesség minden diáknak segítséget nyújtott a tandíj kifizetésében, ebből egy részt magára vállalt figyelembe véve a növendék magaviseletét, tanulmányi eredményeit és a szülők anyagi helyzetét.

A gyergyószentmiklósi plébániáról jelentkezők közül – a levéltárban őrzött iratok alapján – 1975-től 1990-ig 15 Kántoriskolás diákot tartottak nyilván. Ez idő alatt egy magántanuló jelentkezett kántorvizsgára, K. F., akit az 1986. évi sikertelen vizsgája után 1988-ban továbbképzőre küldtek, miközben Orotván vasárnap és ünnepnapokon ellátta a kántori feladatokat. Hajdó István plébános 1989-ben K. Z. növendék nyári gyakorlatát kiértékelve, megfeddi az inkább az orgona körül serte-

123 GyRKP 42/1973.

124 GyRKP47/1973.

pertelő ifjút, mert szerinte a Kántoriskola nem arra való, hogy orgona szakembereket kineveljen, hanem a papi hivatást elősegítse. „*K. Z. gyergyószentmiklósi kántoriskolás növendék a nyári vakációját idehaza töltötte. Napi Szentmiseáldozatba bekapcsolódott, azt láttam, hogy szívesebben tölti a szentmise időt az orgonánál, mint az oltár közelében. Viselkedése ellen nem volt kifogásom. Közben a nyári munkálatok, amelyek a Plébánián folynak, segítgetett. Azzal váltunk el, hogy jól gondolja meg és döntse el, hogy mit akar megvalósítani. Megmagyaráztam, hogy a kántoriskola célja nem az, hogy az orgona szakembereit kiképezze, hanem a papi hivatás elősegítése és megtartása. Az Intézet előljáróit imámba foglalom növendékeivel együtt.*”¹²⁵

Az 1990-es rendszerváltás után az Intézet már hivatalosan is lecserélte a Kántoriskola nevet *Gyulafehérvári Római Katolikus Líceumi Szeminárium* névre, majd 2006-ban *Gróf Majláth Gusztáv Károly Római Katolikus Teológiai Líceum* megnevezésre. A kommunizmus alatt a magániskolaként működő intézményben szerzett érettségi oklevelek elismerésére beadott kérvényt a plébániáról legelsőnek B. L. gyergyószentmiklósi „marós” (marógépen dolgozó munkás) adta be,¹²⁶ aki 1956–1960 között végzett a Kántoriskolában.¹²⁷ Bálint Lajos, akkori püspök válaszelevelében a következőket írta: „...Közlöm, hogy az új kultusztörvény-tervezet egyik cikkelye magába foglalja fentnevezett problémáját és a törvény megszavazása után automatikusan érvényessé válik a kántoriskolai érettségi diploma is.”¹²⁸ Ez azt jelentette, hogy nem csupán az egyház berkeiben tudták hasznosítani oklevelüket, hanem az állam is elfogadta, mint középiskolai végzettséget az addigi nyolc osztály helyett.

Összegzés • Az *alma mater* Gyulafehérvári Római Katolikus Kántoriskola szellemiségével, értékrendjével a pályakezdő kántoroknak megteremtette azt a háttérrel és alapot, mely a továbbiakban nagy jelentőséggel bírt kántori szolgálatuk alakulásában. Az itt tanuló diákok közül kikerülő papok és kántorok, egy „tőről” indulva már olyan közös alapról indulhattak, ahol ismerték, hallották egymást, értették egymás szavát, ugyanazon „mesterektől” tanultak. A különböző generációk közötti láthatatlan kapcsolati háló közösséget teremtett, ahol nem csak a keresztény értékrend, hanem az emberi kapcsolatok minősége is befolyásolta a közösség dinamikáját.

A gyergyószentmiklósi katolikus plébánián a kommunizmus ideje alatt gyakorlatozó kántorjelöltek szigorú felügyelet alatt töltötték el az intézményen kívüli időszakot is. A plébánosok tehát aktívan és konkrétan részt vettek a kántori szolgálatra való felkészítésre az intézet mellett. A kántorjelöltek a gyakorlatban is felkészülhettek a pályára, szembesülve annak kihívásaival, szépségeivel, előnyeivel és hátrányaival együtt. Az okleveles végzett diákok már magabiztosan, öntudatosan pályáztak

¹²⁵ GyRKP 89/1989.

¹²⁶ Hajdó István plébános szerint többen is érdeklődtek az ügy iránt, de csak egy kérést továbbítanak az egyszerűsítés okán.

¹²⁷ GyRKP 18/1991.

¹²⁸ GyRKP 18/1991. (Egyházmegyei Hatóság Gyulafehérvár – 135/1991. ikt. sz. leirat.)

a meghirdetett kántori állásokra, ismerve saját képességeiket, otthonosan mozogva abban a gyakorló térben, amit az intézmény biztosított. Az *alma mater* hatósugara kiterjedt a magántanulókra is, hiszen azok a kántorjelöltek, akik magán úton készültek fel, ugyanazon vizsgáztató bizottság előtt jelentek meg, mint az intézetben tanuló diákok. Viszont, ahogy Fejér Antal példáján keresztül is láttuk, magántanulónként bizonyos értelemben egész pályája alatt nem tudta behozni hátrányát a Kántoriskolában végzett társaival szemben. Kétségkívül az intézménynek nagy szerepe volt a szerepelsajátításban, a mintakövetésben, és noha Fejér Antal is tökéletesen elsajátította és nyújtotta a kántori szerepkörnek megfelelő elvárásokat (nem is akárhogy), a státusz szempontjából mégiscsak elmarasztalták mind anyagilag (nem volt akkora fizetése), mind erkölcsileg (nem kapott elismerő oklevelet nyugdíjba vonulásakor).

A kommunizmus ideje alatt az erdélyi római katolikus egyház törvényen kívül működött, tulajdonképpen el nem ismert, megtűrt felekezet volt a többi 14 államilag jóváhagyott felekezet mellett.¹²⁹ Így, a bizonytalan létezése mellett is olyan előnyökre tehetett szert többek között, mint a Kántoriskola működtetése, és olyan képzett kántor generáció kinevelését sikerült megvalósítania, mely mind a mai napig kitartott. A református és unitárius egyházban a kántorképzés, a kántor utánpótlás ügye, a kántori szerepkör elsajátítása már más úton haladt. A következő fejezetekben ezt a témát járom körül szintén levéltári kutatásokra és interjúkra alapozva.

Maros megye református kántorai 1948 után

Az erdélyi kántorok életpályamodelljének megalkotásához a szerepkör tisztázottságára, világos, viszonyítási alapra, követelményrendszerre lenne szükség. Ezt a követelményrendszert három társadalmi struktúra felől láttam megközelíthetőnek, mint meghatározó tényező: az állam, az egyház, és az egyén oldaláról. Az állam mint jogalkotó, politikai és gazdasági tényező, hogyan befolyásolta a szerepkör módosulását? Az egyház mint vallási intézmény a maga eszmetörténeti, kulturális reprezentáció- és szimbólumrendszerével hogyan, milyen dinamikával reagált bizonyos társadalmi, politikai változásra? Az egyén szintjén pedig a szerepvállaló milyen kulturális mintázatokat volt képes átörökíteni az adott körülmények és feltételek között? A három közül a jelen fejezet az egyház intézményes keretei adta lehetőségeket, szerepelvárásokat és szerepteljesítményeket kívánja feltárni levéltári kutatás alapján. A következőkben a Marosi Ref. Egyházmegye Levéltárában kutatott kántorok személyi iratgyűjtőjéből összeállított kimutatást, és annak értelmezését mutatom be. Az egyházi dokumentumokban használt kifejezések, fogalmak tisztázásához Ötvös Józseffel készített interjú¹³⁰ adott néhány támpontot.

129 Az erdélyi római katolikus érsekség hivatalos honlapja. Marton József: *Az egyházmegye története* (elérhetőség: https://ersekseg.ro/hu/egyhamgye_tortenete; 2025. 07. 04.)

130 Az interjú villámposztai levelezéssel történt a szerző kérésére a 2018. február 2–14. között.

A terep • Az Erdélyi Református Egyházkerület Marosi Ref. Egyházmegye Marosvásárhelyi Fiókleveltárában végzett kutatás során az 1952-től 1990-ig a levéltárba beszolgáltatott, a kántorokra vonatkozó személyi dossziékat¹³¹, iratanyagot vizsgáltam meg. Egyházszervezési szempontból jelenleg 5 egyházmegye 58 református egyházközségéről van szó: 18 egyházközség a Görgényi eme.-hez, 15 a Marosi eme.-hez 13 a Küküllői eme.-hez, 11 a Maros-Mezőségi eme.-hez, és 1 a Székelyudvarhelyi eme.-hez tartozik.

Az 58 település, illetve a vizsgált református egyházközségek a következők: Abafája, Alsóbölkény, Csittszentivány, Dedrádszéplak, Disznajó, Dózsagyörgy-Ilencfalva, Erdőszentgyörgy, Fintaháza, Geges, Gernyeszeg, Gyergyószentmiklós, Havad, Hármashalu, Holtmaros, Jedd, Káposztásszentmiklós, Kibéd, Kisgörgény, Kisfűlpös, Kiskend, Koronka, Körtvélyfája, Lőrincfalva, Magyaró, Makfalva, Magyarpéterlaka, Marosbogát, Marosfelfalu, Maroskeresztúr, Marosludas, Marosvásárhely I. Vártemplom, Marosvásárhely II. Gecse, Marosvásárhely III. Alsóváros, Marosvásárhely VIII. Cserealja, Marosszentanna, Marosszentgyörgy, Marosszentkirály, Marosvécs, Mezőbánd, Mezőbergenye, Mezőbodon, Mezőfele, Mezőmadaras, Mezőpanit, Nagykend, Nagysármás/Kissármás filia, Nyáradandrásfalva, Nyáradmagyarós, Póka, Pókakeresztúr, Radnótfája, Régen I. Alsóváros, Régen, Sáromberke, Székelyabod, Székelyszentistván, Székelyvaja-Göcs, Szováta, Tancs, Teremiujfalu, Vajdaszentivány.

A vizsgált adatok, módszer • A kántori szerepkör „tisztázása” céljából elsősorban arra voltam kíváncsi, hogy kik voltak, milyen végzettséggel, felkészültséggel kántorizáltak a református kántorok 1948 és 1990 között. Milyen lehetőségük volt a kántorképzésre, kántori oklevél szerzésre? Az egyháznak milyen lehetősége volt a kántorok alkalmazására? Mit tudott nyújtani a kántorainak, milyen szerepet szánt/szánhatott nekik? A *Törzskönyvi Lapok* (TKL rövidítés a következőkben) elemzésével olyan információkhoz jutottunk többek között, mint a kántor személyes adatai (mikor és hol született), végzettsége, családi állapota, előző munkahelyei, más tevékenysége, irodalmi munkássága stb. A dokumentumokból, jegyzőkönyvekből és püspöki *Besorolási Határozatokból* (a továbbiakban BH) az is kiderült, hogy hány helyen, kit tudtak alkalmazni teljes normával, fél, illetve negyed normával. A kapott információkat táblázatban összesítettük, majd számszerűsítettük. A kántor besorolásánál a püspök által kibocsájtott BH-ban szereplő norma mennyiségét, azaz egész (1/1), fél (1/2), vagy negyed (1/4) normát vettük figyelembe. Az 1980-as évektől jelenik meg a negyed norma helyett a fix járandóság.¹³² A normarendszer elsősorban

131 A Marosi Református Egyházmegye Esperesi Hivatalában a 15/2018. iktató számmal engedélyezett kutatás.

132 A hivatalos besorolási iratokon ez a megnevezés szerepel, de a román nyelvből átvett megnevezésekhez hasonlóan, a gyorsan, egyik napról a másikra megváltozott hivatalos nyelv cseréje miatt gyakran „terminus technicus”-okként használtak a le nem fordított fogalmakat, amelyek végül rögzültek. Ilyen például a „kultuszdepartament” (vallásügyi államtitkárság) megnevezés is, amit sűrűn emlegettek az egyházi jegyzőkönyvekben minden szinten (az egyházközségtől el egészen a püspöki levelelégig). A továbbiakban a *fix járandóság* helyett *tiszteletdíj* megnevezést fogjuk használni.

a nyugdíj számolásakor a ledolgozott évek mennyiségét befolyásolta, eszerint a fél normával alkalmazott kántorok minden ledolgozott év után fél év régiséget kaptak, a negyednél pedig értelemszerűen minden négy év után kaptak egy év régiséget. A tiszteletdíj nem számított a régiségbe. Ezt, ha a presbitérium meg volt elégedve a kántor munkájával, akár ki is pótolhatta, és segély formájában (humanitárius segélyként) adta át.

Akinél nem volt besorolási határozat, ott a törzskönyvi lapjáról lehetett következtetni, hogy helyi alapból vagy a hívek támogatásából, az állami hatóságoknál nem bejegyzett alkalmazottként kántorizált. Az iratokban, jegyzőkönyvekben így is találkozhatunk a jelenséggel, mint *díjlevél szerinti*, vagy *szegődményes alkalmazott*.

A megnevezés, a bejegyzés, hogy *kántor*, *énekvezér*, *önkéntes kántor*, *kórista*, *helyettes kántor*, *organista énekvezér*, *kisegítő kántor*, *ideiglenes kántor*, *rendes kántor*, *kántortanító* nem volt következetes, főként a TKL-on. Ezeket a lapokat általában a gyülekezetben, a helyi lelkész, vagy maga a kántor töltötte ki, a megnevezést szabadon értelmezték, ki, ahogy gondolta, nevezte magát, vagy aminek gondolta magát. A lelkész felterjesztette az Esperesi Hivatalba, aki „ellenjegyezte”, majd aláírásával hitelesítette a dokumentumot. A BH-k sem voltak mindig következetesek a megnevezést illetően, de legtöbb esetben az *énekvezért* használták, és csak egy-két alkalommal a kántor megnevezést. Végül azt is vizsgáltuk, hogy mikor állították ki a TKL-át, milyen években kapott új kategóriát, normát, adott-e nyilatkozatot, szerepeltek-e a dossziéjában vagyony nyilatkozatok, stóla¹³³ és egyéb juttatásokról szóló nyilatkozatok, valamint olyan egyéb információkat, mint például, hogy tiszteletes asszony, vagy nyugdíjas kántortanító, mikor szerezte meg kántori oklevelét. Önkéntes kántoroknál ilyen megjegyzéseket is találtunk, hogy „*az egyház nem fizet a kántoriáért semmit.*”

Kapott eredmények: a számszerű adatok • Besorolás szerint. Az öt egyházmegye 58 református egyházközségében összesen tehát 86 kántor adatait vizsgáltuk, a levéltári anyag kántorokra vonatkozó teljes dokumentáció mennyiségét. Két nagy kategóriát határoztunk meg: 1. az első a teljes szerepkörű, 1/1 normás kántor püspöki jóváhagyással, 2. a 1/4, 1/2, 3/4, tiszteletdíj, és a semmilyen kategóriába be nem sorolt kántorok. Az első kategóriába azok kerültek, akik az 1948–1990-es időszak során úgy kezdték, vagy egyáltalán eljutottak az egész normás besorolásig. A második kategóriát viszont azért is kellett egy csoportban tárgyalni, mert a különböző besorolások ugyanazon személynél több variánsban is megjelentek. Tehát XY kántor egy adott időintervallumban 1/2 normával, majd később 1/4 normával volt alkalmazva. Majd egy kis idő elteltével már csak tiszteletdíjjal jelent meg. A 86 kántorból 12 egész normás, és 74 fél, negyed stb. normás kántor működött ebben

¹³³ Erdélyben a stóla egy kedvesség, néhol szokássá vált figyelmesség a lelkipásztor és kántor (néha még a harangozó) felé, egy-egy alkalmi szolgálat után. Ez lehetett akár önkéntes pénzbeli adomány vagy tárgy ajándék (esketésnél fél liter pálinka és tézsa, temetésnél kalács, kenyér, stb.). Ez is vidékenként változott. (Ötvös Józseffel készített interjúból.)

az időszakban. Ezek a számok tulajdonképpen hipotetikus adatokat tükröznek a lineáris idő függvényében, hiszen, ha figyelembe vesszük a nyugdíjas kántortanítók kifutási idejét, az 1960–1970-es években jelenlétük szinte teljesen meg is szűnt, viszont teljes normás kántor egy sem volt közöttük, azok adatait nem befolyásolja. Egész normás kántorok a következő református egyházközösségekben voltak: Disznajó, Körtvélyfája, Marosbogát, Marosludas, Marosvásárhely I., II., III., VIII., Mezőbergenye, Mezőmadaras, Póka és Vajdaszentivány.

Végzettség. Az iskolai végzettség tekintetében öt különböző kategóriát tudunk meghatározni: legfeljebb 8 osztály (amelyben van 4, 5, 6, 7 és 8 elemi osztályt végzett személy), középiskola (felsős, 11, 12 osztály, kollégista, érettségivel rendelkező), tanítóképzőt végzett, felsőfokú oklevéllel rendelkező, és meg nem jelölt, ismeretlen végzettség. A következő eredményeket kaptuk: 1. legfeljebb 8 elemi: 27 személy, 2. középiskola: 15, 3. tanítóképző: 20, 4. felsőfokú: 9, 5. ismeretlen: 15.

A 20 tanítóképzőt végzett kántor közül 5 személy Székelyudvarhelyen, 10 személy Nagyenyeden, 2 személy Régenben, 1 személy Állami tanítóképzőben (ismeretlen hely), 1 személy Debrecenben, 1 személy pedig a Marosvásárhelyi Református Kollégiumban szerezte meg tanítói és kántori oklevelét.

A főiskolát végzetek, összesen 9-en, a következő tanulmányokat folytatták: 2 személy zeneakadémiát, 3 kereskedelmi és gazdasági főiskolát, 1 teológiát, 1 matematikát, 1 bölcsészetet tanult, 1 személy pedig hitoktatói főiskolát végzett.

A 15 meg nem jelölt végzettségű közül, összevetve a többi dokumentumával, azt a következtetést vonhattuk le, hogy 7-en lelkészfeleségek, vagy más néven a tiszteletes asszonyok, 8-an pedig földműves gazdálkodók voltak, akiknek legfeljebb egyházmegyei kántorképesítő vizsgájuk volt. Ha a tiszteletes asszonyok végzettségét ismeretlen tényezőként kezeljük továbbra is, és a gazdálkodókat a legfeljebb 8 osztályos kategóriába soroljuk, akkor az összkántorok 47%-a 8 elemi végzett „parasztkántornak”¹³⁴ nevezhetjük. Az idő függvényében itt is az eredmények csupán elméletiek, mert a tanítóképzőt végzetek közé beletartoznak azok a kántortanítók is, akik az 1960–70-es évekre már nem kántorizáltak, és így csupán 4 tanítóképzős marad az 1980-as évekre.

Társadalmi státusz. Az 1948 után tevékenykedő kántorok társadalmi státusza tekintetében a vizsgált anyag és a kapott eredmények tükrében négy kántor típust határozhattunk meg: 1. nyugdíjas kántortanító, 2. tiszteletes asszony, 3. legfeljebb 8 osztállyal rendelkező gazdálkodó, 4. egyéb. Számszerűen a következőképpen alakul: 1. nyugdíjas kántortanító: 16, 2. tiszteletes asszony: 22, 3. gazdálkodó: 33, 4. egyéb: 15

A nyugdíjas kántortanítók. A 16 kántortanító közül 12 személynek (75%-nak) csak TKL-ja van, besorolási határozata nincs, tehát semmilyen hivatalos norma,

134 A kifejezést Tánzos Vilmos használta a „*Deákok*” (parasztkántorok) moldvai magyar falvakban című tanulmányban (Tánzos 1995b), de megtaláljuk Barna Gábor: *Parasztkántor-, kántor-népeinek. A dél-alföldi Mezey kántorok példáján* (Barna 1998a) című tanulmányában is.

vagy kategóriába nem sorolható. Dokumentációjuk hiányos, legfeljebb megjegyzéseket találunk, hogy szolgálata fejében milyen honoráriumot, illetve fizetséget élvezhetett¹³⁵.

Végzettségüket tekintve az összesen 16 létszámból 9 személy Nagyenyeden, 2 lévita-kántortanító Kolozsváron, 2 személy Marosvásárhelyen, 1 Debrecenben, és 1 személy pedig Medgyesen, a „ferenc-rendi bölcsész fakultás”-on végzett. A számok tükrében tehát a vizsgált marosi egyházmegyében 1948 után még tevékenykedő kántortanítók több mint fele (54%) a Nagyenyedi Református Kollégiumban szerezte meg tanítói és kántori oklevelét.

Kántortanítók a következő településeken működtek: Erdőszentgyörgy, Kibéd, Makfalva, Marosvásárhely I., Marosvásárhely III., Mezőbánd, Mezőmadaras, Mezőpanit, Nyárádandrásfalva, Nyárádmagyarós, Póka, Radnótfája, Régen, Szováta.

A tiszteletes asszonyok. A tiszteletes asszonyok száma a vizsgált összkántorok 26%-át teszi ki. A 22 lelkész feleség közül 8-an teljes normás kántor/énekvezérként volt alkalmazva. A tiszteletes asszonyok 22 létszámához képest a teljes normás tiszteletes asszonyok ezek 36%-át, míg az összkántorok 12 teljes normás alkalmazottjához képest ezek 66%-át teszik ki.

Végzettség szempontjából a tiszteletes asszonyok 22 összlétszámából 1 személy elemi iskolát (4,5%), 2 személy középiskolát (9%), 4 személy főiskolát (18%), 7 személy tanítóképzőt (32%), és 8 személy ismeretlen/megjelöletlen (36,5%) iskolát végzett.

A 7 tanítóképzőt végzett személy közül 1 személy ismeretlen állami tanítóképzőben, 1 személy Nagyenyeden, 1 személy Régenben, 3 személy pedig Székelyudvarhelyen végezte el a képzőt.

A 4 főiskolát végzett személy közül 1 hitoktatói, 1 zeneakadémiai, és 2 kereskedelmi felsőfokú végzettséggel rendelkezett.

„Parasztkántorok.” A falusi gazdálkodó énekvezérek az összkántorok 37%-át teszik ki a teljes időintervallumban, míg az 1980-as évekre már a 47%-át képezték, tehát a legnagyobb létszámú csoport a társadalmi státuszt illetően. Végzettségük legfeljebb 8 elemi osztály. A 33 személy közül összesen 7 személynek (tehát a gazdálkodó énekvezérek 21%-ának) van bejegyezve a megyei kántorvizsga időpontja, vagy szerepel valamilyen dokumentált bizonyíték az egyházmegyei kántori vizsga meglétéről.

A besorolást illetően a gazdálkodó énekvezérek normája a következőképpen rajzolódott ki: 4 személy fél normás alkalmazott; 8 személy negyed normás; 3 személy tiszteletdíjjal; 15 személy meg nem határozott, amelyből 3 önkéntes kántor (Geges, Havad, Hármásfalva), és 2 személy kórista; 1 személy fél, negyed és tiszteletdíjjal is besorolt (Sáromberke); 1 személy fél és negyed normás is volt (Mezőbodon); végül

¹³⁵ Ilyen megjegyzés például a *Törzskönyvi Lapjából*, mely szerint a kántor fizetése: „lakás, szántó, rét, a hívek önkéntes adománya”.

1 személyt teljes normás kántorként való alkalmazását kérvényezte¹³⁶ a presbitérium (Póka) 30 évi szolgálata elismeréseképpen a rendszerváltást követően 71 évesen (besorolási határozata hiányzott).

Egyéb kántorok. Az egyéb kategóriába kerültek azok a személyek, akik a fenti kategóriák egyikébe sem voltak besorolhatóak, az összkántorok 17%-a. Közép- vagy felsőfokú végzettséggel, különböző besorolással rendelkeztek.

A 15 személyből 13-an középiskolát és 2-en egyetemet végeztek. A középiskolát végzetek közül 4-en speciálisabb oktatásban részesült, azaz: 1 személy diakonissza képzőbe járt, 1 személy zenei középiskolát, 1 személy tanítóképzőt végzett, és 1 személy pedig egy budapesti leánygimnáziumban tanult. A 2 egyetemet végzett közül 1 személy matematika szakon járt, és 1 személy zenekonzervatóriumot végzett.

Besorolásuk szerint az egyéb kategóriás 15 kántor közül 1/1 normás 4 személy, (akiből 2 személy egy adott ideig fél normás is volt); 3/4 normás 2 személy, 1/2 normás 4 személy (akiből 2 személy negyed normás is volt); 1/4 normás 1 személy; tiszteletdíjjal 1 személy; és ismeretlen, be nem sorolt normával 3 személy volt nyilván tartva.

A teljes normás kántorok közül mind a 4 személy Marosvásárhely már említett négy egyházközségében voltak alkalmazva. (Marosvásárhely I., II., III., VIII.)

A számszerű adatok összevetése az interjúkkal, egyéb forrásokkal • A kántortanítók. Az 1948-as tanügyi reform a kántortanítókat az amúgy is rosszul fizetett állásuk kétféle osztására kényszerítette, és aki az állami tanítóságot választotta, annak semmilyen kapcsolata nem lehetett az egyházzal. Az önéletrázásokból, valamint a levéltári törzskönyvi lapokból is arra következtethetünk, hogy nagyon gyakran váltogatták munkahelyüket 1948-ig is, mert az állandó jövedelmet csak kevés gyülekezet tudta biztosítani. A háború kitörése, a háború utáni állapot sok keserűséget és lemondást követelt. Szövérfy Károly várhegyi kántortanító beszámol arról, hogy például Székelykakasdon, ahonnan elkényszerült, évszázadok óta két évenként váltogatták egymást a tanítók, ehhez a gyülekezet már hozzászokott. A háború után romba dőlt és porrá égett házaikba tértek vissza a lakosok. Betegségeket és járványokat kellett átvészelniük, nem beszélve a morális, anyagi, szellemi és lelki krízisről, amit Erdély elvesztése okozott: *Románia megkapta árulása bérét, újból uralma alá jutottunk. Ez pedig azt jelenti, hogy nincs fizetés!*

Técsy Sándor marosvásárhelyi kántortanító várhegyi kántorsága alatt megírt rövid önéletrajza is azt támasztja alá, hogy a munkahelyváltás szinte kizárólag az anyagi szükségletek miatt történt. Técsy a Vártemplomi Református Egyházközség kántora volt 1951-ig, haláláig, miután a Marosvásárhelyi Református Kollégiumot – ahol tanítóként is dolgozott – államosították. Az egyházmegyei zenei bizottság tagjaként kántorokat készített fel és vizsgáztatott. A Vártemplomi Református Egyházközség *Temetési Anyakönyve* szerint három pap temette 1951-ben.

¹³⁶ Jkv. 47 tétel.

A legváltozatosabb szerepkörben a kerczai születésű Pongrácz József (szül. 1892. ápr. 4., Kercza, Vas megye, Magyarország) dolgozott, aki orgonista kántorként kezdte pályafutását Zabolán, majd házi tanítótól kezdve lévita lelkészség és hangyaszövetkezeti tisztviseleségen át lévita kántorságig összesen 15 helyen is megfordult. Tanulmányait szintén a Nagyenyedi Bethlen Kollégium tanítóképző intézetében végezte, amit kitűnő eredménnyel 1913. április 19-én zárt, majd a kolozsvári teológián lévita lelkészsképesítő vizsgát tett 1925-ben jeles eredménnyel. Marosvásárhelyen az Alsóvárosi Református Egyházközségben még 1967-ben kántorokat készített fel az egyházmegyei kántorvizsgára és vizsgáztatott a zenei bizottságban.

1948 után a Maros megyei református egyházközségek főként azoknak a kántortanítóknak a segítségére alapozhattak, akik a nagyenyedi, székelyudvarhelyi tanítóképzőben szerezték kántori oklevelüket. Nyugdíj előtt állva már nem változtattak addigi egyházhoz való viszonyulásukon az állami tanítóságot választva, vagy már nyugdíjasan tovább szolgáltak csekély honoráriumért, most már csak kántorként, az egyháznál. Az egyházmegyei zenei bizottságok tagjaként (Técsy Sándor, Pongrácz József), vagy helyben, a gyülekezetekben, olyan felkészítőket szerveztek, ahol rövid kiképzés után az arra vállalkozó falusi gazdálkodók egyházmegyei kántorképesítő vizsgát tehettek. Az Erdélyi Református Egyházkerület 1948 után is a teológiai fakultás keretén belül csak a lelkészek és a doktorok képzésére vállalkozott – nem volt ez másként 2000 után sem¹³⁷ –, a nagyobb református kollégiumok, tanítóképző intézetek államosításával viszont a kántorképzés intézményes keretei megszűntek. A kisebb gyülekezetek anyagi keretei is csupán arra adtak lehetőséget, hogy egy lelkészt eltartsanak, legfeljebb egy-egy negyed normás, vagy tiszteletdíjjal honorált tehetségesebb énekvezér szolgálatára tarthattak igényt.

A kántortanítók magánúton próbálták segíteni a fiatal, tehetségesebb gazdálkodókat a gyülekezetekben. Eerre példa Técsy Sándor vártemplomi kántortanító levelezése Kristóf István sáromberki gazdálkodó ifjú kántorjelölttel 1950-ből, amelyben nagyon személyes, és bizalmas hangvételben próbálta tanítani a magát zenei felkészültség szempontjából nem sokra tartó fiatalembert.

A kispülpösi születésű Magyarosi Sándor kántortanító viszont csak az állami tanítóságból való nyugdíjazása után tért vissza újból az egyház berkeibe, a százszrégeni, majd a marosvásárhelyi kistemplomban kántorkodott ezután, szinte haláláig. Magántanárként a lakásán folyamatosan zeneértő, kottaolvasó diákokat nevelt, kántorvizsgára készítette fel az arra vállalkozókat. A nagyenyedi református kollégium szellemisége kihatott egész életére. Az ottani kollégákkal, osztálytársakkal végig tartotta a kapcsolatot, az osztálytalálkozókat idős korukban is megtartották.

¹³⁷ Almási István a IV. Református Világtalálkozó 2000. július 2-án, Nagykovácsán szervezett *Református orgonaművész, kántorok és tanítók találkozásán* című rendezvényen az elhangzott előadásában elmondta, hogy ő már 1993-ban előkészítette javaslatát a Romániai Református Egyház Zsinata Állandó Tanácsának, miszerint a kolozsvári Protestáns Teológiai Intézet keretében szervezzenek főiskolai szintű kántorképző tagozatot. Javaslatát akkor „mindenki egyöntetűen helyeselte (legalábbis jelenlétében – jegyzi meg a szerző), ám megvalósítását az egyházi fondorlatok megghiúsították”. (Lásd Almási 2001.)

Többek között évfolyamtársa volt Kövesdi Kiss Ferenc is – aki szintén lévita kántortanító képesítéssel rendelkezett –, aki a környéken a Mezőség apostolaként, krónikásaként híresült el.

A három Maros megyei kántorral készített interjúból a pályaválasztás kapcsán a zenei tehetség, személyes adottság mellett a helyi lelkész befolyása volt a legmeghatározóbb. A református tanító-kántorképző megszűnte után a helyi kántortanító volt az, aki a felkészítést, az utánpótlás kinevelését vállalta.

„*Parasztkántorok.*” A kánon, az egyházi rendszabályzat három típusú kántor alkalmazását tartja lehetségesnek: az egyházkerületi vizsgával, egyházmegyei vizsgával, valamint oklevéllel nem rendelkező, ideiglenes kántor. Az 1948–1990 közötti időszakban az öt egyházmegyében a 86 kántor közül alig 14 teljes körű foglalkoztatott volt, aki a feladatkörének megfelelően nemcsak a vasárnapi istentiszteleteken elhangzó énekek korából való kísérésére vállalkozott, vagy ezzel bízták meg, hanem az irodai szolgálat mellett a vallásórás gyerekek zenei képzésére, hitoktatásra, és egyéb szolgálatokra is kiterjedt a munkaköre. Az egyházi énekkar, zenei áhítatok szervezése, a hangszerek ápolása, a továbbképzéseken való részvétel megvalósulása ilyen körülmények között nehezen elképzelhető, mint ahogy azt a szabályzat előírja.

Képzettség szempontjából Marosszék kántorai zömében legfeljebb 8 elemi osztállyal rendelkeztek. Az 1980-as években a kántorok 47%-a úgynevezett „parasztkántor”, 24%-a pedig ismeretlen végzettséggel rendelkezett. Azok a „gyorstalpaló” egyházmegyei képzések, vagy a magán úton való felkészítés elegendő volt-e a szerep elsajátítására? Ezeknek az adatoknak a tükrében a szereppel való azonosulás nagyon változatos és tág kereteket engedett meg a hivatalosan előírtakhoz képest. A szerep „tisztázottsága” az elvárások rendjén sem jól körül határolt, mert egyes egyházközségek a kis lélekszám miatt sem tartottak igényt teljes körű foglalkoztatott kántor szolgálatára. Az anyagi szükséglet fedezete nélkül a tiszteletdíjjal dolgozó énekezők is legfeljebb az önkéntes kategóriába sorolhatók. Ellenben, ha a szereplőket individuumként kontextualizáljuk, a kántori szerepkör, még ha csak a vasárnap délelőtti istentiszteleteken orgonán való játszásra is redukálódott, nem beszélhetünk negyed vagy fél szerepről, hiszen ebben a tevékenységben teljes mértékkel a kántor szerepét töltötték be, összes funkciójával együtt. Az 1960–1970-es években végbe ment iparosítással a falusi mezőgazdászok életmódváltásra kényszerültek. Akik felmondtak a gazdálkodással, vagy csak éppen háztáji gazdálkodással foglalkoztak, Marosvásárhelyre, Dicsőszentmártonba, Ludasra ingáztak a környékbeli falvakból. A „parasztkántorok” közül is sokan bent dolgoztak a városban, hét közben ingáztak, vasárnap pedig a falusi gyülekezetben szolgáltak.

Kristóf István sáromberki kántor nem tartozott az ingázók közé. 1951-ben lett alkalmazott kántor a sáromberki református egyházközségben, eleinte, mint ideiglenes kántor, 1961-től fél normás, 1965-től negyed normás, 1979-től pedig csupán, mint tiszteletdíjjal honorált kántor volt. A kántorságot másodállásként végezte, mert főállásban mint postai kézbesítő alkalmazott kapott munkát a faluban. A család mindig gazdálkodott, édesapja okleveles fajbikákat tenyésztett, és ezt a hagio-

mányt ő sem szakította meg. Amíg bírta fizikailag, egészségileg, végig gazdálkodott, hogy biztosítsa családja számára a megélhetést.

Kristóf István, a hét elemi osztályt végzett sáromberki kántor „kiválasztása” is a helyi lelkészhez köthető. Felmenői tudtak játszani valamilyen hangszeren, édesanyja kotta nélkül is játszott az egyházi énekeket, gyakran kántorizált is. A „kiválasztása” akkor történt, amikor 1948-ban a kántortanítót elbocsátották, illetve a tanítói pályát választotta, és a gyülekezet kántor nélkül maradt. A sáromberki lelkész „szemelte ki”, és küldte kántori tanfolyamra.

Egyrészt édesanyámnak s minden testvérének jó zenehallása volt. Nagyapám presbiter volt, s azt mondta édesanyámnak, mert látta édesanyám, hogy nem akarok, félttem, hogy nem tudom megtanulni. [A pap] Azt mondta [édesanyámnak] – Ilus, én ebből a familiából akarok kántort! Na, aztán nem volt nyugtom. Nagyapám erősen akarta, hogy menjek. És csak reábeszéltek. 14-en jelentkezünk, augusztus elseje volt, s egy héten háromszor kellett menni. Reggel hét órától egy óráig tartott a kántortanfolyfam. Ugye, sokan voltunk, nem csak egy személyt tanított.

A vártemplomi Técsy Sándor kántortanító készítette fel az egyházmegyei vizsgára és sikeresen le is vizsgázott 1951-ben.

Kristóf István a vele készített interjú végén szomorúan állapította meg, hogy az új lelkész, mikor egy temetés során kint jártak a temetőben, és meglátta az elkészített sírkövére neve után felírt „református kántor” feliratot, azt kérdezte tőle: „Miért írták oda? Maga kántor?” 63 évi kántori szolgálata után, bevállása szerint, ennél rosszabbul nem érhetne semmi. A faluban sem volt kántor úr, időnként a lelkész felesége szólította annak, mindenkinek csak Pista bácsi volt.

Dézsi Ferenc bonyhai kántor is másodállásban kántorizált, főállásban viszont Dicsőszentmártonban a bútorgyárban dolgozott munkásként 44 évet nyugdíjazásáig. Otthon szintén gazdálkodott, állatokat tartott. A kántori fizetésért inkább felesége méltatlankodott, mert a hívektől ő gyűjtötte össze a férjének szánt adományokat. Legtöbbször kínos magyarázkodással utasították vissza, ha nem volt pénz a háznál. Dézsi Piroska, a kántor felesége is jelen volt az interjú készítésekor, ezért ő vette át a szót, mikor a fizetésről kérdeztem. Elmondása szerint a férje restellte, méltatlannak találta, hogy ő kell összeszedje a hívektől a fizetését, de akkor is kántorkodott volna, ha nem fizetik meg, mert szerette az egyházi énekeket, szeretett „muzsikálni”.

Dézsi Ferenc kérdésemre, hogy szólítják a faluban, elismerik-e, mint kántor, kacagva jegyezte meg:

Neem. Nem is vártam soha. [...] Mindenkivel szerusz vótam. Nem. A tiszteletes úr mondta, ő mondta: kántor úr. Nem kell nekem olyan nagy tisztelet.

„Papnék.” Egy másik típusa, kategóriája a kántoroknak a lelkész feleségek. Jó esetben volt tanítói és kántori oklevelük, de legtöbb esetben nem. A 22 tiszteletes asszony közül 7 személynek volt tanítói, pedagógusi oklevele kántorvizsgával együtt, egy személynek zeneakadémiája, míg a többiek utólag, a férjük mellett ta-

nulta meg, illetve tette le az egyházmegyei, egy esetben egyházkerületi kántorvizsgát. Legnagyobb részüknek (36%-uknak) nem ismerjük végzettségét, így csak feltételezésekbe bocsátkozhatunk. Amint az Ötvös József volt esperessel készített interjúból is kiderült, a lelkészfeleségek férjük munkahelyének okán sem kaptak állami munkahelyet, vagy egyszerűen elbocsátották őket, így a gyülekezet lelki-, zenei-, hitéleti-, és diakóniai munkájában próbáltak segítséget nyújtani. A lelkészek szolgálati helye is gyakran változhatott, ezért a család összetartása is a tiszteletes asszonyokon múlt. A kisebb településeken nem volt valószínű olyan állami munkahelyet sem találni, ami a végzettségüknek is megfelelt volna. Amint az iratokból kiderül, a lelkész feleségek alkalmazásának procedúrája valamivel gyorsabban haladt, kevesebb időbe telt (a presbitériumi gyűlés összehívása, az alkalmazás elfogadtatása, a jegyzőkönyvek megírása), mint más esetekben. Ellenben, akárcsak a lelkész férjük, a gyülekezet állandó rendelkezésére álltak, éjjel-nappal elérhetőek voltak, a lelkész hiányában a híveket fogadták. Általában a helyi gyülekezet Nőszövetségének elnöki tisztségét töltötték be, a diakóniai tevékenység megszervezése is rájuk hárult.

Egyéb kántorok. Az egyéb kántorok kategóriában olyan egyházközei – inkább városi – személyek szerepeltek, akik középiskolai vagy felsőfokú végzettséggel rendelkeztek, általában a lelkésznek rokonai (gyerek, sógornő, testvér) vagy buzgó templomba járó gyülekezeti tagok voltak, akik kellő tehetséggel elsajátították a koráljátékokat, ismerték az egyházi énekeket. A marosvásárhelyi cserealji gyülekezetben például az 1980-as évek végén a lelkész zeneiskolát végzett lánya kántorizált, a keresztyúri gyülekezetben pedig a lelkész fia – reál középiskolát végzett ugyan –, de kottaismerő fia vállalta a tisztséget.

A jegyzőkönyvek, nyilatkozatok arról is tanúskodnak, hogy az egyház milyen nehezen tudott alkalmazni egyéb munkatársat, hiszen állami támogatást csak a lelkészek kaptak, a többiek helyi alaptól voltak kénytelenek fizetni. A törzskönyvi lapok kitöltése, az egyházi alkalmazottak hivatalos tisztázása az állam felé az 1960-as évek után kezdődött el, amikor több jegyzőkönyv is hivatkozik ilyen felszólító esperesi körlevélre.¹³⁸ A nyilatkozatok többsége is az 1960-as évek körül kezdődött el, amikor minden egyházi alkalmazottnak nyilatkoznia kellett arról, hogy egyháztól kapott olyan juttatásokat nem élvez, mint a stólaris jövedelem, szolgálati lakás, egyéb juttatás. Az egyedüli jövedelme a hivatalosan bejelentett, állam által jóváhagyott besorolás utáni fizetése lehetett. Egyházi tulajdonban lévő földek, erdők, iskolák már nem voltak, az egyházi alkalmazottnak csupán az állam által engedélyezett bérre voltak jogosultak.

Összegzés • A keresztyén¹³⁹ paradigmában a „zsínat-presbiteri rend” szerint az egyházi alkalmazottnak nincsenek „jogaik”, mert ennek a kifejezésnek nincs bibliai gyökere. A rend nem ismeri a jogokat, „hanem csak az Úr Krisztus iránti en-

138 503/1970. sz. Esperesi körlevél.

139 A keresztyén–keresztyén kifejezések közti fogalmi különbségeket Kósa László: *Művelődés, egyház, társadalom* című munkájában tisztázza (Kósa 2011).

gedelmességben gyakorolt, éspedig hűségesen gyakorolt kötelességeket, szolgáltatókat” (Tőkés 1976a: 3). Az állam felé érvényesített munkaügyi és hivatalos világi jogok, valamint a belső engedményekből adódó diszkrepancia a kántori szerepkör „tisztázatlan” állapotához is vezetett. Míg az állami, hivatalos foglalkozások jegyzéke felsőfokú végzettséget követel a kántoroktól, énekvezérektől, abban az időszakban legalább középfokú végzettséget, addig az egyházi törvények szerint többféle kategória is megengedett.

A levéltári kutatás annyiban nyújt támpontot a kántori élettörténetek bemutatásához, hogy bizonyos kategóriák egy centralizált keretrendszerben jól körül határolhatóak, a kántori szerepkört, mint státust, rendszerjellegéből kifolyólag további bontásban elemezhetjük.

1948 után az intézményes kántorképzés megszüntetése, az iskolák államosítása nagy veszteségeket okozott a református egyháznak. A kántortanítók nem teljes körű foglalkoztatottságával a lelkészek elvesztették legfőbb munkatársukat, támogatójukat, akik nemcsak a templom falai között, de az iskolákon keresztül más fórumokon is képviselni tudták az egyház ügyét.

A nyugdíjas, de még aktív kántortanítók létszáma az 1980-as évek elejére már nagyon megcsappant. Ők még vállalták az egyházi kórus vezetését, a kottaolvasás tanítását, de erre a 8 elemít végzett egyházmegyei kántorvizsgával rendelkező kántorok már nem vállalkoztak. Legtöbb falusi vagy városi gyülekezetben működött egyházi kórus ez időszak után is, amelyet szerencsés esetben képzett ugyan, de nem egyházi alkalmazott zenetanár vezetett általában. A „parasztkántorok” pár hónapos kántortanfolyama csupán arra volt elég, hogy a korál letéteket kottaolvasással le tudják játszani. A hangszer nélküli, kottából való éneklésre, szolfézs-összhangzattanra, a hangképzés alapvető elemeire, a karvezetés fortélyainak elsajátítására, és mindezek begyakorlására ez az idő már nem volt elegendő. A módszertani és pedagógiai ismeretek, valamint a hittani ismeretek hiányában nem is vállalkoztak sem vallásórák tartására, sem karvezetésre. Ha vállalták volna is, a lelkész nem bízta volna rájuk ezt a feladatot. A zenei tehetséggel rendelkező lelkészek ők maguk vállalták a karvezetést (mint például Bonyhán), az énektanítást. Tapasztalataim szerint hallgatólagos megegyezés alakult ki lelkész és kántor között az elvárt és elvégzendő feladatokat illetően. Személyfüggő és nagyon flexibilis, ugyanakkor törekeny munkaviszony/munkamegosztás alakult ki lelkész és kántor között. Több gyülekezetben egy-egy falusi kántor „kiválasztása” eskü nélküli, élethosszig tartó tisztség volt. Ez csak akkor kezdett probléma lenni, mikor már képzett kántor is kerülhetett volna alkalmazásra, de tiszteletből, sajnálatból, vagy a konfliktusok elkerülése végett nem tanácsolták el az „öreg” kántort. De akadt olyan gyülekezet is, ahol az újonnan odakerült lelkész a feleségét, vagy más szakképzettet szeretett volna alkalmaztatni kántornak. Ilyenkor megköszönték a kántor addigi tevékenységét, és az vagy beletörődvé elfogadta a helyzetet, vagy orrolva, a lelkész ottléte alatt nem járva templomba, a gyülekezetet megosztva szidta az új papot. Egy-egy új lelkész beiktatása során, ha a lelkész nem fordított elegendő időt a gyülekezete megismerésére, a rokonsági viszonyok, a faluközösségben kialakult hierarchikus viszonyok,

anyagi és függőségi kapcsolatok feltérképezésére, olyan belső konfliktusokhoz vezethetett, mely csupán formális jellegű kapcsolatot eredményezett lelkész és a hívek között. Lásd a sáromberki esetet, amikor a kántor ugyan sírfeliratára „református kántor” státusát vésette, de a lelkész ezt megkérdőjelezte, nem ismerte el. A kántor sértődöttsége jogos, ha figyelembe vesszük a genealógiai emlékezet szervezési szabályszerűségeit. Viszont az egyházi rend, miszerint a kántornak oklevelesnek kellene lenni, a lelkész kérdése és értetlensége is jogos.

Lelkész férj és kántor feleség között a párkapcsolat minősége, értékrendje határozta meg nemcsak az egyházi zene minőségét, de a gyülekezeti élet minden területét. Ebben az esetben a család és a házasság védelme került előtérbe a kántor feladatköre, valamint bérezése során, figyelembe véve a gyülekezet anyagi, szellemi és kulturális tőkéjét.

Egy-egy „parasztkántor” munkája a kisebb egyházközségekben nem volt többre értékelve a harangozó munkájánál. Az iratgyűjtők anyagai, bértáblák és presbiteri jegyzőkönyvek igazolják, hogy a kántor javadalma több esetben is megegyezett a harangozóéval. Erre példa a Dézsi Ferenc bonyhai kántor feleségének megjegyzése is:

D. P.: – Vannak irigyek is, tanárnő, itt nálunk, az a baj! Há, még a harangozó is azt mondta, hogy ő többet érdemel, mind Feri, mivel ő csak odaül és nyomogatja a gombokat. Há, az úgy van?! Na, mondja meg! Az úgy van, hogy csak nyomjuk a gombokat? Há, ahhoz kell tudás!

D. F.: – Azért én sokat kellett tanuljak!”

Az egymáshoz viszonyítás, a szomszéd falu, vagy egy-egy nagyobb gyülekezet kántorának fizetése meghatározta a környék kántorainak fizetését is. Egy-egy jól fizető gyülekezet, mint például Héderfája, a többit is „húzta” magával, akár versengés is kialakulhatott, hogy az egyik falu megengedi magának a nagyobb kántori fizetést, míg a másik alul marad.

Annak ellenére, hogy nem voltak megelégedve a jövedelemmel, az elismeréssel, a hét-nyolc osztállyal rendelkező kántoroknak a vállalt szolgálat mégiscsak egy lehetőséget jelentett a falu átlag közösségéből való kiemelkedéshez; értelmet adott az ünnepnapoknak, fontosnak és hasznosnak érezhették magukat a különleges alkalmakon. Az élet nagy fordulópontjain – mint a keresztelés, esketés, temetés – jelen levő főszereplőkként kivívták a társadalom megbecsülését, tiszteletét. Zenei tehetségüket, rátermettségüket a lehetőségekhez mértén kamatoztatni, érvényesíteni tudták. A lelkész mellett a még hagyományos, templomba járó gyülekezetben a falu első emberei közé tartoztak, térbelileg is meghatározott helyük és szerepük volt a közösségi életben. Az istentiszteleti alkalmakon kívül, a „kövi-beszéd” (istentisztelet előtt a lelkész a presbitereknek bemenetel előtt beszédet tart), vagy a templomból való kivonulás után a hagyományos nyelvi sztereotípiák, formulák sűrű használata, a ritualizált köszöntések, köszönések (Békesség Istentől!), a többség által elfogadott, még illendő viccek újra és újra megismétlése, bizonyos szófordulatok személyre szabott azonosítása a közösséghez való tartozást, az emlékezést, a gyülekezeten

belüli pozíciók aktualizálását szolgálták. Ezek az alkalmak tulajdonképpen a genealógiai emlékezés színtereit (Keszeg 2018a: 254) biztosították, amelyben a társadalmi rend normalizálódhatott, a közösségen belüli hierarchia erősödhetett, adott esetben akár gyengülhetett egy-egy újabb aktor megjelenésével.

Ötvös József nyugdíjas lelkipásztor, volt esperes, generális direktor szerint a kántortanfolyamok sokat rontottak az erdélyi templomi éneklésen.

Az egyházmegyei kántorképzés egy szükségmegoldás volt, hiszen egyre több gyülekezetben kiöregedtek a kántorok, és a falusi fiatalok abban az időben nem tanultak meg orgonán játszani. Már az én nemzedékemben is a könnyűzene lett a divatos, és gitározni tanultak a fiatalok, mert az sokkal könnyebb volt.

A legtöbb gyülekezetben a vasárnapi istentiszteleteken a református énekeskönyv csupán néhány énekét énekelték, általában azokat, amelyeket a kántor ismert és tudott játszani, illetve a sátoros ünnepek énekeit, valamint a bűnbánati hetek alkalmával két-károm bűnbánati éneket. A temetéseken a dicséreték közül szintén két-három ének volt ismertebb, a hagyományos, erre a célra szánt, saját dallammal rendelkező énekek közül szinte egyet sem énekelték. (Kivétel a 202-es: *Seregeknek szent Istene!*) A konfirmáció alkalmával a fiataloktól sokszor csak az énekek szövegeit kérdezték, a dallamát nem követelték a lelkészek. Az ifjúsági bibliaórákon viszont már a gitárkísérettel előadott, könnyűműfajú, kegyes szövegű slágerek váltak széles körben elfogadottá, elterjedtté és ismertté. Ezeket az ifjúsági énekeket az idősebb kántorok nem ismerték, nem énekelték. De van rá példa, hogy még a fiatalabb, képzett kántorok – már az 1990-es változások után – is ódzkodtak, nem énekelték, nem is akarták énekelni tudatosan ezeket a slágereket (példa rá a Marosvásárhely V. Felsővárosi Református Egyházközség kántorának személyes bevallása az 1990-es évek derekán).¹⁴⁰

A kántoroknak szakmai fórumok hiányában nem volt lehetőségük sem továbbképzésre, sem olyan alkalmakra, ahol érdekeiket képviselhették volna. A lintoni státus értelmezésben a kántorság, mint funkcionális egység, az új, 1948 utáni kialakult helyzetben gyenge szerepmintákhoz juthatott. A legtöbb gyülekezetben a tanítói tisztség a kántorsággal együtt járó szerep volt, és csak kivételesen, egy-egy nagyobb városi gyülekezetnek volt önálló, tanítói tisztséget nem vállaló kántora. Ilyen esetekben karmester, orgonista, zeneoktató, netalán zeneszerző kántorokról beszélhetünk. Pap Ferenc tanulmányában utalt arra, hogy a kántorság nem egy 20. századi kitalált feladatkör, hanem az egyház tanítójának tisztségébe tartozott és tartozik. Mikor a tanítóságtól különválasztották, pontosan azoktól a szerepmintáktól fosztották meg, mely lényegét adták volna a tisztségnek. Mindezek mellett az egyházzene nem függeléke, díszítőeleme, dekorációja az istentiszteleteknek, hanem szerves része. Ez a felfogás fokozatosan és folyamatosan épült le ebben az időszak-

140 Személyes beszélgetés.

ban; a szó legnemesebb értelemben vett szolgatársból harmad-, negyedrangú (háromnegyed, fél, negyed normás, vagy éppen önkéntes) beosztott lett. A kántorsággal foglalkozó recens tanulmányok egyre inkább sürgetik az egyházzene, a kántori tisztség újra értelmezését. (Vö. Máté 1993: 84, Trajtler 1993.)

Ugyanakkor Roger Daval szerepelmélete is igazolódik, mely szerint a gyülekezet, mint társadalmi normatív szféra, a szerepmintákat kommunikáció útján újra értelmezték. Tapasztalható volt, főként a falusi, kisebb gyülekezetek kántorai körében az elszigetelődés, atomizálódás, az egyéni, illetve egyedi probléma-, konfliktuskezelés és helyzetmegoldás; az elvárások a lehetőségekhez igazodtak, ezzel állandó dinamikát biztosítva szerepelvárások és szerepteljesítmények terén. Az 1990-es rendszerváltás után a Marosvásárhelyen elindított kántor-tanítóképző főiskola hozott ebben némi változást, amikor a frissen végzett fiatal, képzett kántorok a marosvásárhelyi és a környékbeli nagyobb gyülekezetekben vállaltak kántori szolgálatot. Jelenleg a tíz marosvásárhelyi református gyülekezet kántora közül heten a fent említett főiskolán végzett. Egy egységes, rendszerjellegű koncepció hiányában Almási István jóslata beigazolódni látszik. A 20 évvel ezelőtt megfogalmazott gondolatai, félelmei, hitei ma is aktuálisak a kántorképzés távlatait illetően, hogy „sajnos nem tudom hinni, bármennyire szeretném, hogy egyhamar a biztató kibontakozás útjára léphetünk” (Almási 2001: 133).

Az 1948 utáni erdélyi unitárius énekvezérképző tanfolyamok rövid története (1950–1976)

Az 1948 utáni kántori szerepkör alakulásának és követelményrendszerének az intézmények felőli megközelítését egy következő levéltári kutatás is hivatott árnyalni. Az erdélyi történelmi egyházak közül az unitárius egyház kezdeményezése – az egyházkerületi szintű kántorképzés indítása – az adott korszakban, a többi felekezethez képest kis létszámukra való tekintettel is, a megmaradás és az identitástudat megőrzésének példaértékű vállalkozása volt. Az egyházi intézmények, a nagy történelmi múlttal rendelkező unitárius kollégiumok is, az államosításig képzett kántoritanítókat biztosítottak a felekezetek számára.

A kereszténység zenéje történelmileg a mindenkori teológiai irányvonalaknak, eszmei áramlatoknak volt alárendelve, és így a különböző vallások, felekezetek, csoportok határozták meg azt, hogy tulajdonképpen mit, hogyan és ki közvetít. „A zene, csakúgy, mint a többi művészeti ág, maga is az isteni teremtettség rendjére és mintájára adott válaszreakció.” (Wilson-Dickson 1997: 9.) Ebből az állításból kiindulva az 1948 utáni erdélyi egyházi zene alakulásáról elmondhatjuk, hogy nemcsak a teológiai irányvonalak, hanem a külső, politikai változások is befolyásolták azt. Az alárendelt helyzetű *ki, mit és hogyan közvetít* folyamatban a kérdés egyenkénti boncolgatásában talán sikerül tetten érni e kapcsolat működési mechanizmusát, aktorjainak kommunikációs eszközeit, viselkedési módját, szokásait. Az itt tárgyalt téma hiányzó láncszemként kapcsolódik a református és katolikus kántorképzéssel kapcsolatos eddigi kutatásaimhoz, ugyanis ilyen jellegű feltáró alap kutatás az unitári-

us egyházban még nem történt.¹⁴¹ A római katolikus kántorképzés folyamatos volt a kommunizmus idején is. A Faragó Ferenc által 1953-ban alapított Gyulafehérvári Római Katolikus Kántoriskola¹⁴² 37 éven keresztül Romániában az egyetlen magyar tannyelvű katolikus iskolaként működött. Az erdélyi római katolikus egyház 2011-ben ünnepelte a kántorképzés 150. évfordulóját (Fodor Gy. 2011). Ilyen hagyományt sem a református, sem az unitárius egyház nem tudhat magáénak. Kezdeményezések, próbálkozások voltak ugyan, de központosított, állandó jellegű képzés nem történt. Ebből a periódusból református egyházkerületi kántorképzésről nincsenek adataink, az unitárius énekvezérképzésről is a kolozsvári unitárius gyűjtőlevéltárban egyéb iratok után kutatva szereztem tudomást.¹⁴³ A szakirodalom terén, ami a református kántorképzést és a kántorok helyzetét illeti, az 1948–1990 közötti időszak vakfolt maradt mind Benkő András, mind Almási István tanulmányaiban, s az unitárius kántorokról még annyit sem tudtunk.

Az énekvezérképző tanfolyam levéltári dokumentumai

A Magyar Unitárius Egyház Kolozsvári Gyűjtőlevéltárában a püspökség által szervezett énekvezérképző tanfolyamokra vonatkozóan 1966-tól dobozolt dokumentumokat őriznek csupán. Mint ismeretes, a második világháború után az államosítás következményeképpen az egyházi levéltárak szigorú román állami ellenőrzés alá kerültek,¹⁴⁴ és az 1989-es változások után a visszaszerzett anyag szakszerű rendezése, rendszerezése, dobozolása valamint a levéltár fejlesztése még folyamatban van.¹⁴⁵ A behatóbb kutatás során előkerültek olyan korábbi dokumentumok másolatai is, amelyek ugyanakkor lehetővé tették az államosítást követő 1950. évi első tanfolyam szervezése és elindítása körüli események feltárását. Ezek alapján próbálok tehát rekonstruálni az erdélyi unitárius énekvezérképző tanfolyam történetét 1950-től 1976-ig, azaz az utolsó próbálkozásig.

Dr. Petru Groza miniszterelnöksége alatt az 1948/178. sz. vallásügyi törvény¹⁴⁶ értelmében újjászervezik a vallásügyekért felelős közigazgatási szerveket, melyek-

141 A kutatás az Eötvös Loránd Tudományegyetem Oktatási Igazgatóság Külhoni Pályázatok Osztálya Márton Áron Pályázata ösztöndíj segítségével valósult meg.

142 1990-től Szemináriumi Líceum néven, majd 1997-től Gróf Majláth Gusztáv Károly Római Katolikus Teológiai Líceum (Kisszeminárium) név alatt az állami oktatási hálózat része. A kántorképzés ma már opcionális. (Bővebben lásd a Gyulafehérvári Római Katolikus Érsekség honlapján: <https://ersekseg.ro/hu/content/beiratkozas-es-kepesssegvizsga-gyulafehervari-grof-majlath-gusztav-karoly-romai-katolikus-5>; 2020.02.12.)

143 Külön köszönöm Molnár Lehelnek, a Magyar Unitárius Egyház Kolozsvári Gyűjtőlevéltára levéltárosának, hogy felhívta a figyelmemet ezekre a dokumentumokra, és lehetővé tette az énekvezérképző iratanyagának kutatását.

144 A levéltár államosításának eklatáns példája Kelemen Lajos hagyatékának sorsa, melyet Kovács Sándor *Egy hagyaték sorsa. Kelemen Lajos személyi levéltárának „államosítása”* című tanulmányában ismertetett. A szerző a személyi hagyaték elkobzása mellett a Securitate unitárius levéltári ténykedéseit, valamint „az unitárius levéltár újabb titkai”-t tárja az olvasó elé. (Kovács S. 2013.)

145 A Magyar Unitárius Egyház hivatalos honlapja: <https://unitarius.org/szerkezet/magyar-unitarius-egyhazi-kolozsvari-gyujtoleveltara/> (2020.01.12.)

146 *Monitorul Oficial*. 1948. aug. 4. 178. sz. 177. számú törvény, 6392–6396.

nek fő feladatuk a „vallásszabadság és lelkiismereti szabadság” biztosításának ellenőrzése és felügyelete volt. Ez az ellenőrzés az egyházak önkormányzatára és hitéletére is kiterjedt. Intézményesített formában a Kultuszminisztériumon (Ministerul Cultelor), majd 1957-től az Egyházügyi Főosztályon¹⁴⁷/Vallásügyi Államtitkárságon¹⁴⁸/Vallásügyi Osztályon¹⁴⁹/Vallási Ügyosztályon¹⁵⁰ (Departamentul Cultelor) keresztül valósult meg.¹⁵¹ A történészek, egyháztörténészek írásaiban nincs egységes magyar fordítása az intézménynek, ezért jelen tanulmányban – a felekezeti hovatartozásra való tekintettel – a következőkben Pál János unitárius lelkész, egyháztörténész által használt megnevezést: *Vallásügyi Osztályt* fogom alkalmazni. 1948-tól Romániában az egyház és az állam szétválasztását megtestesítő szekuláris, szeparációs modell helyett a jozefinista elképzelés érvényesült, mely jogi értelemben az állami ellenőrzést és beavatkozást kodifikálta (Nagy–Bodeanu szerk. 2019: 32, Bánkuti 2016: 64). „Az egyes vallási közösségek megítélése és a velük kapcsolatos intézkedések szorosan összefüggtek az adott egyház együttműködési hajlandóságával.” (Nagy–Bodeanu szerk. 2019: 32.)

Az unitárius egyház felső vezetésében az 1956 utáni letartóztatások, bebörtönzések (bővebben lásd Pál-Antal 2006: 186–206), az egyéni megfigyelési dossziék megnyitása olyan egyházpolitikát eredményezett, amely a végbement személyesréken, mentalitásváltáson keresztül a túlélésért folytatott harc volt. Az akkori egyházpolitikát egyesek úgy értelmezték, hogy „az egyházvezetés lefeküdt a kormánynak” (Pál J. 2013: 161), mások pedig azt kérdezték, hogy: „mi helyesebb? A Márton Áron magatartása, aki hajthatatlan volt, és akit a legaljasabb módon bebörtönöztek? Mit tud tenni ilyen helyzetben népe érdekében?... Nehéz történelmi időket élni, élet-halál harc folyik, ennek figyelembevétele alapján ítélje meg az egyházszervezést.” (Pál J. 2013: 162.) Dr. Kiss Elek¹⁵² akkori püspök „úgy véli, hogy az egyház

147 Nagy–Bodeanu szerk. 2019: 32.

148 Molnár J. 2014: 13.

149 Pál J. 2013.

150 Buzogány–Jánosi 2011. 11.

151 „Romániában a vallásügyeket eleinte a Ministerul Cultelor, Kultuszminisztérium intézte, amit az ötvenes évek közepén átalakítottak Nevelésügyi Minisztériummá, a vallásügyeket pedig a román Minisztertanács alá rendelt »Departamentul Cultelor« vette át (létrehozva a román Minisztertanács 1957.03.21/435-ös rendeletével). Magyar megfelelője a már korábban (1951) létesített Állami Egyházügyi Hivatal. A Departamentul Cultelor korabeli hivatalos magyar fordítása: Vallásügyi Államtitkárság. Azon egyházak, amelyek számára engedélyezték, hogy belső hivatalos nyelvük a magyar legyen, gyakran használtak ettől eltérő terminust: például »a departament«, »a Kultuszdepartament«. Szakirodalomban használt egyéb fordítás: Vallásügyi osztály.” (Pál J. 2014: 13.)

152 Dr. Kiss Elek püspök 1888. március 28-án született Medeséren (Udvarhelyszék). 1915-től hat évig kissolymosi (Hargita megye) lelkész, 1921-től teológiai tanár, a kolozsvári Teológiai Akadémia ösztönségi tanszék professzora 25 évig. A Zsinati Főtanács 1946. szeptember 15-én, Székelykeresztúron választja meg az erdélyi Unitárius Egyház 27-ik püspökének. 1971. december 7-ig tölti be ezt a tisztséget, e napon bekövetkezett haláláig. A fontos egyházi tisztségei mellett széleskörű egyházi irodalmi munkásságot tudhat magáénak szerkesztőként, főszerkesztőként, íróként egyaránt. „Az Államtanács Elnöksége közéleti munkásságáért az »A XX-a aniversare a eliberării Patriei«, és »A XXV-a aniversare eliberării Patriei« érmet, valamint az »Ordinul Steaua Republicii« II. osztályú érdemrendet adományozta” – áll a *Keresztény Magvető*ben megjelent nekrológiájában. (*Keresztény Magvető* LXXVII. 1971/4: 149–152.)

és mindannyiunk érdeke, hogy az állammal minél nagyobb békességben, harmóniában éljenek. Az ő feladata, hogy az egyház érdekeit védje, ezt is teszi, de ezt csak úgy lehet, ha figyelembe veszik a valós helyzetet, amiben élnek. Ez nem azt jelenti, hogy engedjenek, behódoljanak, de jelenti a Vallásügyi Osztály utasításaihoz való igazodást, a létező keretekbe való beilleszkedést, az arra való törekvést, hogy az állam törvényeit tiszteletben tartva érjenek el eredményeket.” (Pál J. 2013: 161.)

Az Erdélyi Unitárius Egyház Gyűjtőlevéltárában őrzött dokumentumok alapján egyértelművé vált, hogy a Romániában elfogadott és az állam által elismert felekezetek minden tevékenységükről jelentést küldtek a minisztériumba. A Vallásügyi Osztályon más-más tisztviselő felelt a különböző ügyekért, olyan feladatokért, mint például a személyzet mozgása vagy az oktatás/oktatásszervezés nyomon követése. A Kolozs megyei felhatalmazott,¹⁵³ Ladislau Vișan¹⁵⁴ vizsgálta át konkrétan az unitárius énekvezérképzéssel¹⁵⁵ kapcsolatos kérelmeket, beadványokat, tájékoztatókat, és küldte vissza az ezekre meghozott döntéseket, engedélyeket. Bukarestben a Vallásügyi Osztályon 1977-ben került újra konkrétan terítékre a képzés ügye, amikor Ladislau Vișan, Vallásügyi Osztály tisztviselője, Sorin Iulian igazgató (tulajdonképpen aligazgató) és Hoinărescu Tepeș főinspektor megbízásából tájékoztatást kért az énekvezérképző vizsgabizottság működéséről,¹⁵⁶ ugyanis Vișan-nak „nincs tudomása, hogy ez valamilyen szabályzat alapján működne”.¹⁵⁷ 1950-től, a tanfolyam engedélyeztetésének első lépésétől kezdve Sebe Ferenc¹⁵⁸ előadó az, aki mindvégig szervezi, tartja a kapcsolatot a püspökökkel, a Tanáccsal, a zenei bizottsággal, az énekvezérképző tanfolyam vezetőivel, esperesekkel, a román hatóságokkal.

153 A felhatalmazottak működéséről bővebben lásd Petcu 2009: 88, 2013; Tismăneanu 2007: 456–459.

154 Ladislau Vișanról bővebben lásd Bodeanu 2014: 96, Petcu 2009: 88.

155 Magyar Unitárius Egyház Kolozsvári Gyűjtőlevéltára (rövidítve MUEKvGyLt) Énekvezérképző tanfolyam iratanyagai. Irattári jel: II.A.45/2. Unitárius Egyház Képviselő Tanácsa (UEKT) 760/1967. sz. leirata.

156 MUEKvGyLt. II.A.45/2. 1977/1. Jegyzet. 1977. május 7.

157 Uo.

158 Sebe Ferencről lásd bővebben Dr. Kovács Lajos püspöki jelentését: *Keresztény Magvető* 1983/1. 7–17. 7.

Pál János lelkész-egyház-történész *Ellenállás, alkalmazkodás, kiszolgálás. Az unitárius egyház szerepkörei (1945–1965)* címmel a Securitate egyéni és operatív dossziéit átvizsgálva bemutatja az unitárius egyház csúcavezetését, főként azokat, akik kompromisszumot kötöttek az államhatalommal. 1951-ben még veszélyes elemnek tekintett Sebe Ferenc 1963-ban a püspök bizalmát élvező tanácsosi minőségében információkat szolgáltat a belügyi hatóságoknak. „Bár nem állnak rendelkezésünkre konkrét dokumentumok Sebe Ferenc kolozsvári lelkész beépítésére vonatkozóan, a beszerzés ideje (1959), valamint az ellene felsorakoztatott nacionalizmus, irredentizmus vádja arra utalnak, hogy nevezett ugyancsak az 1956-os eseményeknek köszönhetően vált a belügyi szervek áldozatává. Forrásaink szerint az aktív egyháztársadalmi és valláserkölcsei nevelési tevékenységet folytató Sebe beszerzésének kérdése 1959 szeptemberében merült fel a belügyi hatóságok körében. Az ellene megfogalmazott vádak koncepciós, avagy valós voltát nem tudjuk meghatározni, ugyanis Sebe azokat tagadta, a végeredményt tekintve azonban valószínűsíthető, hogy az együttműködést ő is a letartóztatás és a börtönbüntetés elkerülése végett vállalta magára.” (Pál J. 2013: 118.)

1950–1960 között

Az Unitárius Egyház Képviselő Tanácsa 1950. november 14-én fogalmaz meg először egy beadványt,¹⁵⁹ mely szerint a kántortanítók pályaelhagyására, nyugdíjba vonulására, illetve a nagy fokú kántorhiányra hivatkozva kéri a „miniszter urat” egy próbatanfolyam beindításának – tulajdonképpen utólagos – elfogadására. A Főtanács átvizsgálva a kántorok ügyét, úgy látta, hogy szükség van egy énekvezérképző iskolára/kántoriskolára, mivel az Unitárius Egyházban eddig ilyen még nem volt, de azt is szem előtt tartották, hogy egy iskola létrehozása és megszervezése alaposabb előkészületet igényel. A Főtanács tagjai első lépésben még csak tanfolyamban, rövid képzésben látták a gyors megoldást, ezért az Énekvezér-képesítő Bizottság kidolgozott egy új működési szabályzatot, amit mellékeltek jóváhagyásra. Ezen kívül tájékoztatták a Vallásügyi Osztályt, hogy akik vizsgára szerettek volna állni, azoknak elkezdtek a felkészítőt. Ez a tanfolyam 9 személlyel megkezdődött – állt a miniszternek címzett jelentésben – és ennek a próbatanfolyamnak tapasztalatai alapján fogják kidolgozni a tantárgyi terveket, amelyeket szintén felterjesztek majd elfogadásra. Egy kántoriskola létrehozása mindenképpen a püspökség és a szakbizottság állandó gondja lesz, de a kényszerítő körülményekre való tekintettel, mármint az egyre sürgetőbb kántorhiány miatt, egyelőre maradnak a fent jelzett felkészítőknél. 1951. január 10-i beadványban hivatkoznak az előző levelükre, ismét kéri a Vizsgáztató Bizottság összetételére és ennek működési szabályzatára vonatkozó jóváhagyást. Ugyanakkor kéri a négyhónapos, két szakaszban (1951. január 20. – március 20. között, illetve valamikor ősszel), Kolozsváron tartandó tanfolyam engedélyezését.¹⁶⁰ Itt mellékeltek a négy hónapra szóló tantárgyi tervet, a szabályzatot, valamint a résztvevők névsorát. A négy hónapig tartó tanfolyam tervezete 9 témakört tartalmazott különböző óraszámokkal. Ezek a következők voltak: 1. Zeneelmélet 32 óra; 2. Szolfézs és zenediktálás 32 óra; 3. Orgona 30 óra; 4. Hangszerelmélet és formatan. Zenetörténet, kórusszervezés és vezetés 16 óra; 5. A Román Népköztársasági Unitárius Egyház álláspontja a békeharcban¹⁶¹

159 MUEKvGyLt.: II.A.45/2. UEKT. Ikt. sz. 961/1950.

160 Uo. Ikt. sz. 17/1951.

161 A tantárgy a következő témaköröket tartalmazta: 1. A társadalmi rétegek és az osztályharc; 2. Különböző termelési módok; 3. A nagy októberi forradalom, a szocialista társadalom. Szovjetunió; 4. A szocializmus nagy tanítói: Marx, Engels, Lenin és Sztálin; 5. A kapitalizmus, a kapitalista kizsákmányolás; 6. Imperializmus, a kapitalizmus utolsó foka; 7. A gyarmatosított népek felszabadító harcai; 8. A Szovjetunió mint meghatározó tényező a népi demokráciák kialakulásában; 9. A felszabadulás utáni 6 év nagy megvalósításai; 10. A Román Nemzeti Párt, mint vezető erő a Román Népköztársaságban; 11. A Román Népköztársaság Alkotmánya; 12. Hazafiság és nemzetközi proletarizmus; 13. Imperializmus, a kapitalizmus utolsó foka; 14. A szocialista szövetkezetek szerepe és formái; 15. Az állami gazdaságok és a mezőgazdasági gépek, traktorok szerepe a szocializmus építésében; 16. Az első állami ötéves terv. A villamosítási terv; 17. A Román Népköztársaság rajonizálása mint a fejlődés garanciája; 18. A Néptanácsok szerepei és feladatai; 19. A Román Népköztársaság mint aktív tényező a békeharcban; 20. A Román Népköztársaság baráti kapcsolatai a népi demokratikus államokkal; 21. A demokratikus és antiimperialista láger vezetője, Szovjetunió, a békeharcban. (Román nyelvről fordítás tőlem: KN.)

36 óra előadás + 16 óra szeminárium; 6. Liturgia 8 óra; 7. Jézus etikája 8 óra; 8. Az ember mint legértékesebb lény 8 óra; 9. Az unitárius egyház története és kánonja 16 óra.

A kultuszminisztérium 1952. január 9-én kelt válaszlevelében¹⁶² fogadta el a tantervi tervek és a képzés első részének lebonyolítását. A folytatásról, a tanfolyamra jelentkezőkről egészen 1960-ig nincsenek adatok, dokumentumok.

1960–1970 között

A következő időszakról, az 1960–1967 közötti periódusról abból az 1968. február 16-án benyújtott jelentésből tudunk meg néhány információt, amelyet Sebe Ferenc előadó írt alá és adott át dr. Kiss Elek püspöknek. Ebben Sebe Ferenc fő tárgysorozati pontként az Énekvezérképző Vizsgabizottságba a zenei tárgyak kikérdezésére két zenei szakértő kijelölését/jóváhagyását kéri. Minden egyéb dokumentum hiányában ez az összefoglaló ad néhány támpontot, hogy mi is történhetett az Énekvezér-képesítő Vizsgabizottság tevékenységét illetően az elmúlt hét évben. Az előadó szerepe és tevékenységének fő célja – meglátásom szerint – alapvetően a vizsga szabályszerű megszervezésének és lebonyolításának vizsgálata. Sebe Ferenc többször is említi jelentésében a *Szabályzatot*, mely szerint minden alkalommal a püspökségnek legalább két személyt *megbízattal* kell *kijelölnie* a vizsgáztató bizottságba a zenei tárgyak kikérdezésére. 1960, 1961, 1964-ben megszervezett vizsgán három *megbízott* neve szerepel: Péterffy Gyula,¹⁶³

¹⁶² MUEKvGyLt.: II.A.45/2. 1952. jan. 9.

¹⁶³ Péterffy Gyula 1909. június 7-én született Torockón. 1933-ban végezte el a kolozsvári Zeneakadémiát, és ugyanabban az évben ki is nevezik a székelykeresztúri Orbán Balázs Unitárius Főgimnáziumba zenetanárnak. Itt a tanítóképzősöknek karvezetést és orgonajátékot tanít. 1944–1945 között orosz fogságba kerül, majd 1946-tól 1948-ig ismét zenetanár Székelykeresztúron. Az 1948-as államosítást követően a zeneoktatást törlik a tantárgyak sorából, így egy évig fizikát, természetrajzot, matematikát, tornát, szépirást oktat. 1948. decemberében dr. Kiss Elek püspök felkéri az újonnan alakult Egyetemi fokú Teológián a liturgiai és énekzenei tárgyak oktatására (1338/1948. UEKT). 1950–1954 között az unitárius énekvezérképző tanfolyamok vezetője. 1959-ben a Teológiák egyesítésével pár hónapig munka nélkül maradt. 1961-ben korrepetitor és zongoratanár Guttman Mihály zeneiskolájában. 1968-ban beteg nyugdíjazzák, majd 1969 és 1973 között helyettesítő tanár végső nyugdíjazásáig. 1979-ben súlyos betegen halt meg. (Életrajzát lásd bővebben a János Zsigmond Unitárius Kollégium honlapján: <http://www.janoszsigmond.ro/hu/diakelet/peterffy-gyula-korus/2-content/200-peterffy-gyula>; 2020.02.14.)

Péterffy Gyula halálának 25. évfordulóján Guttman Mihály *Péterffy Gyula emlékére* című írásában idézi fel a szeretett és mélyen tisztelt kollégával való kapcsolatát, közös tevékenységüket, találkozásait (Guttman 2004). A kolozsvári János Zsigmond Unitárius Kollégiumban 2009. március 22-én ünnepelték születésének 100., halálának 30. évfordulóját. A Péterffy Gyula nevét viselő kollégiumi kórus kegyelettel, tisztelettel emlékezett meg a lelkes zenetanárra. Ez alkalomból zászlóavatásra is sor került, melyet unokája, Péterffy Miklós műépítész tervezett. Az eseményről az intézet igazgatója, Popa Márta számolt be a *Szabadság* napilapban (Popa 2009).

Erdős Mihály¹⁶⁴ és Kiss Károly,¹⁶⁵ viszont 1966-ban csupán egy személyt, Kiss Károlyt

164 Erdős Mihályt aranyosszentmihályi nyugalmazott kántorként említi Kecskés Gyöngyvér unitárius kántornő a vele készített interjúban. Kecskés Gyöngyvér 1960-ban szerezte kántori oklevelét. A MUEKGyLt-ban található törzskönyve alapján a következő életrajzi adatokat tudtuk rekonstruálni: Erdős Mihály 1885. április 25-én született ismeretlen helyen. Első feleségével, az unitárius Katona Zsuzsannával 1907-ben kötött házasságot, aki 1889. március 1-én született, halálának időpontja ismeretlen. Ebből a házasságból egy fiúk született, Mihály, 1913. június 28-án. Második felesége Kolozsvári Róza reformátusból unitárius vallásra áttért nő 1890. június 2-án született. Ennek a lánya Gyulai Erzsébet. (MUEKGyLt: Nyugdíjintézeti törzskönyv.) Harmadik felesége Koszta Vilma volt, akire az 1960-ban a Kolozsváron kántorképzős Kecskés Gyöngyvér ügy emlékszik, mint 35 éves körüli nőre, és aki szeretettel viselte gondját az akkor 79 éves „kántor bácsinak”. Kántortanítói/kántori állomáshelyei a *Keresztény Magvető* (1905/6: 309, 1912/6: 331) és az *Unitárius Közlöny* (1916/7, 1925/3, 1947/2) alapján: 1905-ben kinevezik Csehétfalvára kántortanítónak, majd 1912-ben az állami tanítót kinevezik kántornak Nagyajtára. 1914-től részt vesz az első világháborúban, a 82. gyalogezredben az oroszok ellen harcol, balkézfejét átlőtték, de több műtét után harctéri szolgálatra ismét alkalmasnak találták. Eközben Nagyszébenben szanitéc volt, irodai szolgálatot teljesített, majd visszaküldték a harctérre. 1925-ben Nagyajtáról Tordára helyezték énekevezér-tanítónak, előbbieket „fájlalták” távozását, utóbbiak „büszkén mondták magukénak” az „egyházias érzületű”, „önzetlen munkás”, „komoly kötelességtudással és jó modorral” rendelkező kántortanítót. 1947. január 26-án „megható istentisztelet és búcsúest keretében távozott gyülekezetétől”, Tordától. Élete során az egyházban több tisztséget is vállalt: nevelésügyi bizottsági előadó a tordaeranyosi fiókegyeletben, Dávid Ferenc Egyletben világi elnök (1914), dalos ünnepek díjazott karnagya (1928). Az unitárius énekeskönyv 111. számú énekének dalszerzője.

165 A vargyasi születésű Kiss Károly iskolaigazgató-kántortanító emlékiratait unokája, Kálnoki Kiss Sándor (1936) budapesti nyugalmazott mérnök szerkesztette köteté, *Ha meghalok, csillag leszek... Kiss Károly kántortanító emlékirata (1889–1975)* címmel, felelős kiadója Sztankovits Zsuzsanna. A könyvet Budapestén, 2019-ben adta ki a család (unokái) korlátozott példányszámban a rokonok, ismerősök részére, kereskedelmi forgalomba nem került – tudtam meg Ilkei Árpád vargyasi unitárius lelkipásztortól. Kisgyörgy Zoltán újságcikke szerint a kötetet Vargyason mutatták be 2019 tavaszán, a kántortanító születésének 130-ik évfordulóján. A kiadványt egy olyan CD-melléklet gazdagít, amelyen Kiss Károly zenekari kísérettel kedvenc nép- és műdalai hallhatók, többek között a kötet címadó éneke is. Ezeket a felvételeket még Kolozsváron 1967-ben, 78 éves korában énekelte és rögzíttette orsós szalagra a kántortanító emlékül, „szíve őszinte szeretetével” a vargyasiaknak. A digitalizált korabeli felvételeket dedúnokái mentették meg az utókor számára. Kiss Károly síremléke a kolozsvári Házsongárdi temetőben található. (Kisgyörgy 2019.)

Kiss Károly életrajzának rövid összefoglalója emlékiratai alapján: 1889. április 5-én született Vargyason Kiss Tamás unitárius kántortanító és Vaska Ilona kilencedik gyermekeként. Elemi iskoláit 5. osztályig a vargyasi egyházi iskolában végezte, majd még négy évet a hosszúfalui Állami Polgári iskolában tanult. 1904–1908 között a kolozsvári Állami Tanítóképzőben megszerezte tanítói oklevelét. 1908-ban a vargyasi Unitárius Egyházközségben megválasztott kántortanító, 1909 márciusától állami tanító, és ugyanez év májusától pedig gyülekezeti – püspök által kinevezett – énekevezér is egyben. 1913-ban feleségül vette Osváth Erzsébetet, három gyermekük született: Erzsébet, Zoltán és Margit. 1920–1940 között megszervezte és vezette a vargyasi Dalárdát, a Gazdakör jegyzője volt, megújította és vezette a Dávid Ferenc Ifjúsági Egyesületet. 1920-tól a vargyasi Unitárius Egyházközség felekezeti iskolájának igazgató-tanítója 1931-ig, mellékállásban pedig, szintén ebben az időintervallumban, könyvelő és pénztáros volt Bodor Ferenc vargyasi fakitermelő és fakereskedő vállalatnál. 1934–1940 között a vargyasi állami iskola magyar tagozatának tanítója. 1940-től Kolozsvárra kérte kinevezését, ahol 1946-ig, nyugdíjazásáig a Horea utcai iskola tanítója, 1942-től pedig igazgatója is volt. 1946-ban a kolozsvári polgári iskolában tanított, 1947 őszén három hónapig a fogasztási szövetkezetnek pénztárosaként dolgozott, emellett októbertől a kolozsvári 24. számú iskola tanítója, majd decembertől a Kolozsvári Unitárius Egyházközség adminisztrátora is. 1950-től a 4-es, 1952-től a 23-as számú kolozsvári iskolában tanított, 1953-tól ismét a 4-esben folytatta. 1956-ban a „Drumul Nou” szövetkezet vattagyárában volt vezető, végül 1957-ben ténylegesen nyugdíjba vonult. 1971-ben írta meg emlékiratát. 86 éves korában 1975. november 26-án hunyt el Kolozsváron. (Kálnoki-Kis 2019.)

neveztek ki, aki abban az évben csak erre az egy esetre kapott megbízatást. A következő alkalomra, hogy elkerüljék a hasonló eseteket, Sebe Ferenc az 1968-as évre a püspöktől két személy kinevezését kéri. Kiss Károly 1961-től nemcsak az énekvezérek, hanem a lelkészek képesítő vizsgáján is kinevezett bizottsági tag volt.

A szabályok szigorú betartása/betartatása és az előírászerű ügyvitel mellett a dokumentumból az is kiderül, hogy ebben az időszakban hány személy szerzett énekvezéri oklevelet: az 1961-ben megszervezett februári vizsgán 1 személy, a márciusin 11 személy, 1964-ben 1 személy, 1966-ban 2 személy tett vizsgát az Énekvezérképző Vizsgáztató Bizottság tagjai előtt. 1961–1967 között összesen 15 személy szerzett énekvezéri oklevelet. 1964-ben a vizsgázók között ott találjuk Erdős Mihály feleségét is, született Koszta Etelkát. Sebe Ferencnek fontos volt kiemelnie Erdős Mihály „személyes kérését”, hogy ő vizsgáztathassa feleségét. Ez a kiemelés értékítélet is egyben, mert bár a kérés humánus magyarázatára több feltételezésünk lehet, nem volt szabályszerű. A Bizottság vizsgáztatói csupán esetről-esetre kaptak kinevezést a tisztség betöltéséhez, illetve a tanfolyam vezetéséhez, ezért a velük való állandó konzultáció kérdése nem merült fel az unitárius egyház zenei életére vonatkozólag, sem a kántorképzés, sem a lelkészek zenei képzése kapcsán. 1968-ban Sebe Ferenc javaslatára az 1968. évre tervezett tanfolyam vezetését Gál Gyuláné szül. Péterffy Annára¹⁶⁶ (a továbbiakban Gál Anna) bízta, bizottsági tagként pedig Kiss Károlyt nevezték ki.

Az 1967. év végétől 1968. év februárjáig zajló tanfolyam szervezése egy évvel korábban, már 1966-ban elkezdődött egy olyan engedélykéréssel, mely a bukaresti Vallasügyi Osztálynak címzett három hónapos felkészítésről szólt. A tanfolyam kizárólag zeneelmélet, összhangzattan és orgona oktatásra kért engedélyt, közölve a résztvevők pontos névsorát, lakcímét, végzettségét, valamint az oktatást vállaló személy adatait, elérhetőségét.¹⁶⁷ 1967. február 18-án Sebe Ferenc jelentette az Egyházkerületi Tanácsnak, hogy Alexa Augustin tartományi titkár-meghatalmazott szóbelileg engedélyt adott az áprilisi tanfolyam megtartására.¹⁶⁸ Sebe Ferenc erre a telefonbeszélgetésre és engedélyre hivatkozva kérte a Vallasügyi Osztályt, tekintettel arra, hogy a résztvevők nem hiányozhatnak a tavaszi mezeli munkákról, halaszt-

166 Gál szül. Péterffy Anna (Nutka) Torockón született 1911-ben a torockói igazgató-tanító-kántor harmadik gyermekeként. Nagyobbik bátyja Péterffy Gyula volt. A kottaolvasást szüleitől tanulta. 1932-ben férjhez ment Gál Gyula (1900–1987) torockószentgyörgyi unitárius lelkészhez. „Első ténykedése a Nőegylet megalakítása volt és ennek keretében a dalárda megszervezése. Harminc évig vezette a torockószentgyörgyi kórust (A torockói iskoláról bővebben lásd: Gál K. 1937.) A kántorságot a bécsi döntés után vállalta el, miután sógora, Gál Dezső kántor Észak-Erdélybe menekült. 20 évig volt az egyházközség kántora, hittanórákon az éneket ő tanította. Férje nyugdíjazása után Tordán, majd 1962-től Kolozsváron volt énekvezér. 1971-ben, autóbalesetben hunyt el.” (Részlet unokája, Zilahi Csaba villámpostán küldött leveléből. Ezúton is köszönöm Zilahi Csaba unokának, Gál Barna fiának, Gál Endre unokaöcsnek az információkat. Életrajzát bővebben lásd Zilahiné Gál 2004.)

167 MUEKvGyLt.: II.A.45/2. UEKT. 760/1967. ikt. sz. leirata.

168 Uo.: Szám nélkül. 1967. február 18. Sebe Ferenc jelentése az UEKT-nak. Ezt az információt megerősíti az UEKT. 395/1967. Ikt. sz. leirata az Elnökségnek és Gál Gyulánának címezve.

hassák el a tanfolyamot novemberre.¹⁶⁹ Az engedélyt telefonon közölt 1144/1967. iktató számmal a tartományi titkár megadta. A püspökség ezután hosszas levelezésbe kezdett az érintett gyülekezetek lelkipásztoraival, a részt venni szándékozókkal, a tanfolyam vezetőivel. A tanfolyam szervezésének kezdeti szakaszában legtöbb 8–10 személy, és legfeljebb 30-adik életévét betöltött résztvevő jelentkezéséhez kötötték indulásának feltételét.¹⁷⁰ Sebe Ferenc időközben megbeszélést folytatott Gál Annával, aki kérte az egyházi vezetőséget, hogy tekintsen el személyétől, és próbáljon valaki megfelelőbbet találni erre az intenzív és teljes odaadást kívánó munkára. A jelentős személyi és családi nehézségei miatt csak végső esetben tudja elvállalni a tanfolyam vezetését. Maga helyett a volt segesvári énekvezért, Nagy Margitot és Kiss Károly nyugdíjas kántortanítót javasolja.¹⁷¹ Végül mivel győzte meg Sebe Ferenc, nem tudni, de Gál Anna végül elfogadta a képzés vezetését. Az espereseknek szóló felhívásban közölték a tanfolyamon való részvétel feltételeit, ugyanakkor kérték a múlt évről elmaradt jelentkezőket,¹⁷² újítsák meg kérésüket. Az eredetileg januártól áprilisig tervezett tanfolyamot novembertől – a karácsonyi szünet kivételével – februárig bonyolították le. Az előre nem látható okok miatt (betegség, műtét) kevesebb személlyel ugyan, de 1967. november 1-jén megkezdték az oktatást.¹⁷³ A 6 résztvevő közül 4 személy részére – két személy kolozsvári volt – szállást a református teológia bentlakásaiban és az unitárius egyház tanácstermében biztosítottak, igény szerint pedig étkezési lehetőséget a konviktusban. Az UEKT a nem kolozsvári lakcímmel rendelkezőknek igazolásokat bocsátott ki, amellyel a hallgató a Lakosság-nyilvántartó Hivatalban ideiglenes lakhatási engedélyt kellett kérje.¹⁷⁴ A román nyelvű igazolások mellett egy román nyelvre lefordított Jegyzőkönyv is található, amelyet az Unitárius Egyház Énekvezér-képesítő Bizottságának 1967. november 25-én tartott ülésén vettek fel. Jelen voltak: dr. Kiss Elek püspök-elnök, dr. Kovács Lajos, dr. Bende Béla, Rostás Dénes,¹⁷⁵ Sebe Ferenc, Kiss Károly és dr. Erdő

169 Uo.: UEKT. 393/1967. ikt. sz. leirata.

170 Uo.: UEKT. 1471/1967. ikt. sz. leirata.

171 Uo.: Szám nélkül. 1967. szeptember 21. Sebe Ferenc jelentése az UEKT-nak.

172 „...Az elmúlt évben Bencze Béla homoródkeményfalvi 27 éves, Csép Gyula bágyoni 33 éves, Halmágyi Ferenc tordátfalvi 25 éves, Szabó Mihály homoródmási 46 éves és Székely Zsigmond tordai 30 éves afiai jelentkeztek a tanfolyamra.” (UEKT. 579/1967.)

173 „Az 1967. november 6-án kezdődő énekvezérképző tanfolyamra jelentkezettek névsora: 1. Andrási Sarolt Oklándról, született 1941.VIII.30. Kolozsvárt, végzettsége érettségi és p.ü. technikum, foglalkozása háztartásbeli; 2. Csép Gyula Bágyonból, sz. 1933.XII.8., V. elemi osztály, földműves; 3. Fekete Éva Nyárádgálfalváról, operáció miatt visszalépett; 4. Halmágyi S. Ferenc Tordátfalváról, sz. 1945.IV.26, IV. elemi osztály, földműves, 5. Kibédi Ibolya Abásfalváról, sz. 1945.VI.22. Lécfalván, XI. osztály, háztartásbeli; 6. Rostás Dénesné Kolozsvárról, sz. 1913.VIII.4. Kadácson, IV. polg. isk., háztartásbeli; 7. Szabó Mihály Homoródmásról, sz. 1917.II.3., VII. elemi osztály, földműves.” (MUEKvGyLt. II.A.45/2. 30.) A bukaresti központi szervek egyéb információkra is kíváncsiak voltak, mint például a társadalmi eredet. Ilyeneket találunk a jelentésben, mint „mic burghez” – kispolgár, „táran mijlocș” – középparaszt eredet.

174 MUEKvGyLt.: II.A.45/2. 1666/1967, 1667/1967, 1668/1967, 1669/1967. Az igazolásokban 5 hónapra adtak indoklást a Kolozsváron tartózkodásra. Ottlétük célja a Vallásügyi Osztályon jóváhagyott tanfolyamon való részvétel. A pontos lakcím mellett a bentlakási szobaszámot is feltüntették.

175 Rostás Dénes felesége, Rostás Tar Ilona (sz. Kadács, 1913) is részt vesz a tanfolyamon. Kolozsvári lakosok. (MUEKvGyLt.: II.A.45/2. 47/1967.)

János tagok. A gyűlés célja a tanfolyammal kapcsolatos intézkedések „fogatosítása”. A dokumentum alapján megállapítható, hogy a hallgatók szigorú ellenőrzés alatt vettek részt a tanfolyamon. A két kolozsvári női személy közül egyet dr. Kiss Elek püspök látott vendégül (véltetően András Saroltot),¹⁷⁶ a bentlakás 14-es és 16-os szobájában lakók felügyeletével és a rendszeres tanulás követésével Sebe Ferencet bízták meg.¹⁷⁷

Ezeket a három, illetve négyhónapos tanfolyamokat a gyülekezeti igényeknek megfelelően szervezték. A helyi lelkészek kántor igényüket jelezve a püspökségnek, időnként sürgették a képzést, máskor pedig a püspökség szorgalmazta a kántorjelöltek felkutatását. Elég jelentkezővel megtartották, ellenkező esetben akár évek-re is elnapolták a tanfolyamot. A helyi lelképásztorok, mint kapcsolattartók a püspökség és az alkalmazottjaik között, részt vettek a toborzásban, akár kötelezheték, jobb esetben csak felhívták a figyelmet a lehetőségre azok számára, akik még nem rendelkeztek énekvezéri/kántori oklevéllel. A püspökség többször is felszólította azokat a lelkészeket, akiknek felesége még nem kántorvizsgázott, de már gyakorló kántorok, „hassanak oda”, szorgalmazták a tiszteletes asszonyok tanfolyamra jelentkezését. Az énekvezérképző megbízott oktatója a harmadik hónap lejártá után kiértékelte a hallgatók előmenetelét, felkészültségét és javaslatot tett arról, hogy állhatnak-e vagy sem az egyházkerületi kántorvizsgára.

Gál Anna énekvezér, a kolozsvári tanfolyam előadója 1968. március 15-én a püspökségre a következőket „jelenti”:

„Az előadás 1967. dec. 15-től 1968. jan. 3-ig, az ünnepekre való tekintettel szünetelt. Ettől eltekintve, a szombat délutánt és a vasárnapot kivéve minden nap délelőtt és délután is előadást, illetve gyakorlati órákat tartottam a hallgatókkal, naponta átlag 5-6 órát, amiről rendes jelenléti és haladási naplót vezettem. A tanfolyam alatt összesen 470 órát tartottam. Zeneelméletből, valamint ének és zene gyakorlatból az előírt anyagot elvégeztük. A tanfolyamon a hallgatók szorgalmasan, nagy érdeklődéssel és remélhetőleg eredményesen vettek részt. Általában igen jó közszellem alakult ki a hallgatók közt, és valamennyien jó egyházas érzésről tettek bizonyosságot. A tanfolyam ideje alatt részt vettek minden istentiszteleten és minden biblia órán. A kimutatásban kezdőnek minősítettem mindenik hallgatót, habár Szabó Mihály humoródalmási és Pál Ákos székelyszerzi afiai már évek óta gyakorló énekvezérek. Azonban a kotta olvasásban és az ujjrakásban az egészen kezdőkkel sem tudják felvenni a versenyt, magas életkoruk miatt. Javasolom, hogy mind a hat hallgatót bocsássuk vizsgára. Vegyük azonban tekintetbe az elbírálásnál, hogy aki már 50 év körül van, annak sokkal nagyobb erőfeszítés kell az ujjgyakorlatok elsajátítására, mint egy fiatalnak.

176 András Sarolt, András György oklándi lelkész felesége Kolozsváron született. (Unitárius Lelkesi Hivatal Oklánd. Ikt.sz. 71/1967.)

177 MUEKvGyLt.: II.A.45/2. 58/1967. Jegyzőkönyv.

A jövőre nézve pedig hangsúlyozottan javasolom, hogy csak 30 éven aluli jelentkezők vehessenek részt az énekvezér képző tanfolyamon.

Tisztelettel kérem jelentésem tudomásul vételét.”¹⁷⁸

Az énekvezérképző bizonyítványon öt vizsga eredménye állt: 1. Zenei ismeretek; 2. Egyházi ének; 3. Orgona-harmónium; 4. Egyházszertartástan; 5. Általános ismeretek a Biblia, a hit és erkölcsstan, egyháztörténelem, egyház-közigazgatás és vallás-erkölcsi nevelés köréből tárgyak. Az oklevelet tíz személy aláírása hitelesítette: az énekvezér-képesítő bizottság elnöke dr. Kiss Elek püspök, a bizottság jegyzője dr. Erdő János, a bizottság tagjai dr. Kovács Lajos, Sigmond József, Szabó Árpád, Kiss Károly, Márkos Albert, Gál Anna, dr. Bende Béla, Sebe Ferenc.

1970–1978 között

Az 1971-ben szervezett tanfolyam vezetésére Péterffy Gyulát kérte fel a püspökség, aki el is vállalta a felkészítést bizonyos feltételek mellett. A tanfolyam időpontját 1971. november 1-je és 1972. március 1-je közötti időszakra javasolta Péterffy, viszont a résztvevők létszámával kapcsolatban ragaszkodott ahhoz, hogy azok létszáma ne legyen több 8 főnél. A tanfolyam óradíját hat résztvevő esetén személyenként havi 200 lejben, nyolc résztvevővel pedig 180 lejben állapították meg. A Teológiai Intézet konviktusában az étkezés díja havonként 475 lej, vagy napi díja 14 lej volt személyenként. Az elszállásolást az intézet bentlakásaiban, a tetemes egyéb kiadásokra való tekintettel, díjtalanul javasolta Péterffy Gyula. Az eredményes munka biztosítására még két harmóniumot kért a püspökségtől.¹⁷⁹

Az 1971 júniusában elkezdett szervezés – a kiküldött felhívások és körlevelek – mellett szeptemberben szomorúan veszik tudomásul, hogy „*az egyházközből egyetlen jelentkező sem érkezett be*”. Elkésérítő volt azért is, mert az alkalmazott énekvezérek közül nagyon sokan képesítés nélkül dolgoztak – jegyzi meg az egyik toborzó levélben. Ismét felszólítják azokat a tehetősebb egyházközségeket, ahol nincsenek képzett énekvezérek, hogy gondoskodjanak „*alkalmas ifjaknak a tanfolyamra való felküldéséről*”.¹⁸⁰ Decemberben az eredménytelen felhívásokra való tekintettel, és a Péterffy Gyulát ért autóbaleset miatt,¹⁸¹ amiből nem gyógyult fel teljes mértékben, meghozzák a döntést, hogy a tanfolyam egyelőre nem rendezhető meg.¹⁸²

Időközben az Énekvezérképző Bizottság napirenden tartja a tanfolyam szervezésének ügyét, de 1972–1973-as évre is csupán egy jelentkező akad, ezért ebben az évben sem tartják meg a képzést. Ismét hangot adnak véleményüknek, hogy „*nem fogadható el az az állapot sem, hogy számos képzetlen énekvezér működik ideig-*

178 MUEKvGyLt.: II.A.45/2. 28/1968.

179 Uo.: 11/1971.

180 Uo.: Kivonat elnökségi ülésről. 1117/1971. UEKT. 1971. szeptember 30.

181 Péterffy Gyula húga, Gál Anna 1971-ben autóbalesetben elhunyt.

182 Uo.: Kivonat elnökségi ülésről. 1971. december 2.

lenes jelleggel. Ez a jelleg azonban évekig, sőt évtizedekig tart. Ezek között szerepel több lelkészné is, akik nem igyekeznek letenni az énekvezérképesítő vizsgát.”¹⁸³

1973-ban már több reménységgel néznek az év vége felé, mert tudomásuk van arról, hogy több gyülekezetből is készülnek a tanfolyamon való részt vételre, tudniillik Szentábrahám, Felsőrákos, Rava, Csegez, Homoródalmás, Énlaka, Tarcsafalva, Kobátfalva, Oklánd, Aranyosrákos, Magyarszovát egyházközségekből akadtak jelentkezők. Egy nyolc személyes névsor jelzi az 1973. november 1-je és 1974. március 1-je között megszervezendő képzésre jelentkezőket, viszont további adatunk nincs arról, hogy valójában hányan végezték el, és szereztek bizonyítványt, vagy volt-e egyáltalán szervezve énekvezérképesítő vizsga.

1974-ben összesen két személy jelentkezéséről (Bözödri és Ürmösről) tájékoztattott az egyházköri előadó, akik felkészítését csak magánúton, nem hivatalos úton tudták vállalni, viszont ennek költségei már 1000-1200 lejre rúgtak a négy hónap alatt. A bözödi jelentkező (véltetően tiszteletes asszony a nevéből ítélve) ilyen feltételek mellett is kitartott volna döntése mellett, ha az ürmösi kolléga is részt vesz a képzésen. Az ürmösi, 40 év körüli családós férfi, gyári munkás lévén, a szerződése felbontására várva, minden esetben, egyedül is hajlandó lett volna elvégezni a tanfolyamot. A püspökség elismeréssel nyugtázva az elhatározásukat, december 1-jére tervezte a felkészítést – írják a Bözödi Egyházközségnek címzett, dr. Kovács Lajos püspök és Sebe Ferenc előadó által aláírt levélben.¹⁸⁴ Egy másik levélből, a következő év tavaszán, kiderült, hogy végül ez is elmaradt a kevés jelentkezői létszám miatt, ugyanakkor az ürmösi kántorjelölt kérte, hogy a vizsgára felkészülés anyagát, a tájékoztatót lennének szívesek neki megküldeni, mert a kolozsvári költségeket nem tudja megengedni magának, ezért közelebb, Brassóban készülne fel a vizsgára.

1975-ben is két érdeklődő akadt, de az előadó sajnálattal jelentette az espereseknek, hogy ilyen körülmények között tanfolyamot nem szerveznek, ellenben az arra vállalkozók magánúton készülhetnek az énekvezér-képesítő vizsga letételére.¹⁸⁵

1976-ban „megfontolás tárgyává” tették, hogy egyáltalán „megrendeztessék-e az énekvezérképző tanfolyam?” Az utolsó jelentkezőről a magyarsárosi Unitárius Egyházközség Lelkeszi Hivatalából kelt levélből értesülünk:

„Főtisztelendő Egyházi Képviselő Tanács! Rég vártuk az időt, amikor mi is küldhetünk egy önként jelentkezőt énekvezéri felkészítőre. Jó unitárius család gyermeke. Apja: P. N. J., anyja B. A. Az előkészítőre jelentkező Zs. lányuk a kisebbik. Faipari szakmában dolgozik. Vezetőivel sikerült elintézni (Dicsőszentmártonban), hogy ez időre fizetés nélküli szabadságot kapjon. Saját költségén akar képesítő vizsgát, illetve oklevelet szerezni. A szülői önzet tiltakozik az ellen, hogy valaha is valaki feltudná, hogy az egyházközség taníttatta. Tisztelettel kérem jelentkezési kérvényének az elfogadását

183 Uo.: Kivonat elnökségi ülésről. 1287/1972.UEKT. 1972. október 5.

184 Uo.: 1379/1974. UEKT 1974. nov.18.

185 MUEKvGyLt.: II.A.45/2. 1208/1975. UEKT. 1975. okt.16.

*s egyben arról is értesíteni, hogy milyen okmányokat kell beszereznie. Magyarsáros, 1976. október 20. Atyafiságos tisztelettel: aláírás olvashatatlan lelkész.*¹⁸⁶

Az énekvezérképző tanfolyam utolsó előtti levéltári dokumentuma az az elismervény, amellyel Péterffy Gyula nyugdíjas zenetanártól átveszik az irattárba való elhelyezés és a jövőbeni esetleges felhasználás céljából 5 példányban a *Zeneelmélet énekvezérképző tanfolyam részére* című kurzust. Az utolsó pedig a Péterffy Gyula főtanácsi tagnak címzett levél, melyben dr. Kovács Lajos püspök és Sebe Ferenc előadó őszinte elismerésüket fejezik ki „*azért a lankadatlan gondoskodásért, nem utolsó sorban szakértelméért és gyakorlati útmutatásaiért, amelyek által eredményesen járult hozzá egyházi énekkultúránk, lelkészeink és énekvezéreink képzsének emelésében, illetve biztosításában.*”

Interjúk, egyéb források összevetése a levéltári dokumentumokkal

Az 1948-as államosítást követően az átszervezett felekezeti főgimnáziumok helyét átvevő líceumokban a zeneoktatást mint tárgyat is megszüntették. A székelykeresztúri Orbán Balázs Unitárius Főgimnázium zenetanára, Péterffy Gyula, az orosz fogságból hazatért, és 33 kilóra fogyott tanár¹⁸⁷ többé már nem zenét, hanem matematikát, fizikát, tornát, szépírást¹⁸⁸ tanított azoknak a tanítóképzős diákoknak, akik addig unitárius harmónium- és orgonajátékot is tanultak a pedagógiai tárgyak mellett. Dr. Kiss Elek püspök 1948. december 15-én keltezett felkérésére Péterffy elfogadta az újonnan alakult Egyetemi Fokú Teológián a liturgika és ének-zenei tárgyak tanítását, így Kolozsvárra kerülve családjával együtt az unitárius egyházi zene szolgálatába szegődik élete végéig. A lelkészek zenei felkészítése mellett átvette az énekvezérek szakirányítását is. Neki köszönhető részben az énekvezérképző tanfolyamok szellemi irányítása, ő biztosította a szakértelmi háttérrel annak elindulásától egészen megszűntéig. Munkatársakként ott voltak még Gál Anna énekvezér, Kiss Károly nyugdíjas kántortanító, Erdős Mihály nyugdíjas karnagy-énekező, akik felváltva vettek részt úgy az énekvezérképző vizsgákon, mint a tanfolyami oktatáson egyaránt.

Péterffy Gyula, valamint néhány tanfolyamot végzett kántor nevével a nyárádszentmártoni Historia Domus következő bejegyzésében találkozhatunk Simó Attila unitárius lelkész tollából:

186 Uo.: Ikt. sz. 80/1976. Magyarsárosi Unitárius Egyházközség Lelkészi Hivatala. 1976. okt.20.

187 A Kolozsvári János Zsigmond Unitárius Kollégium honlapján dr. Szabó Árpád unitárius püspök foglalta össze Péterffy Gyula családi és életrajzi adatait. A kollégium körusa az ő nevét viseli. (A kollégium hivatalos honlapján: <http://www.janoszsigmond.ro/hu/diakelet/peterffy-gyula-korus/2-content/200-peterffy-gyula>; 2020.01.30.)

188 Uo.

„A felekezeti iskolák 1948-ban történt államosításával az énekvezér-tanítók állami tanítókká váltak. Idegenbe helyezték őket. A munkatársak nélkül maradt lelkész kiválasztott 3 jó hangú énekes férfit. Búzaházáról Nagy Samut, Csíkfalváról Dénes Lajost, Jobbágyfalváról Májai Zsigmondot. Megismertette velük a kottát és a hangszerek billentyűit. A földműveléshez szokott ujjak nehezen engedelmeskedtek. Ekkor jött segítségül a Főtiszt. Egyházközségi Tanács Péterffy Gyula zenetanár vezetésével beindította az énekvezérképző tanfolyamot Kolozsvárott. Három tél tanfolyamai után kottista énekvezéreket nyertünk. Közülük Nagy Samu fizetés nélkül szolgált Buzaházán 1982-ben bekövetkezett haláláig. Dénes Lajos szintén 1984-ben bekövetkezett haláláig szolgált kisebb megszakításokkal. Májai Zsigmond, aki fizetésének nagy részét rendszeresen visszaadta a jobbágyfalvi gyülekezetnek, mai napig szolgál. Ez az említett 3 férfi akkor jött a gyülekezet segítségére, amikor az a legnagyobb történelmi változásokat élte át.” (Simó 1993: 70.)

1967–1978 között a meglévő iratok szerint összesen 20 kántorjelölt adta be kérését, igényét az unitárius püspökségre a tanfolyam elvégzésére. Ebből 13 személy nyolc osztályt, illetve nyolc osztály alatt végzett, és 7 személy érettségizett. A 13 nyolc osztályt végzett személy között földműveseket, gyári munkásokat, szabót is találunk. Átlagéletkoruk 40–45 év körüli, a legfiatalabb 27 éves, legidősebb pedig 54 éves. A nehéz, mezei munkához szokott mezőgazdász, lemerevedett ujjakat nehezen lehetett a gyors váltásra rábírní, akiknek viszont már gyakorlatuk volt, azoknak a rögzült rossz ujjrend okozott gondot a kottából való játszás során.

A tanfolyam időtartama változott, hol három, hol négyhónapos felkészítésről szóltak a dokumentumok. Gál Anna tanfolyami oktató a 470 megtartott óra utáni kiértékelésében rezignáltan vette tudomásul, hogy az idősebb résztvevőknél jobb eredményre nem lehet számítani, de a fiatalabb, kezdő kántorokkal is nehéz a haladás. A vizsgáztató bizottságot is arra kérte jelentésében, hogy legyenek tekintettel a vizsgázók életkorára (átlag életkor 50 év), mert az adott helyzetben a maximumot hozták ki magukból. Ettől függetlenül ezekre a kurzusokra a jó közhangulat, az „egyházias szellem” volt a jellemző, a résztvevők szorgalmasok és igyekvők, minden istentiszteleten és bibliaórán részt vettek.

Kecskés Gyöngyvér¹⁸⁹ unitárius kántornővel készített interjúból kiderült, hogy a viszonylag rövid ideig tartó tanfolyamokon életre szóló barátságokat alakítottak ki. Az 1961 tavaszán végződő tanfolyamon 11 személy vett részt Erdős Mihály nyugdíjas kántor vezetése alatt, többek között Kecskés Gyöngyvér is. A beszélgetés során, noha nagyon sok részletre nem emlékezett az énekvezérképző tanfolyamon törtétekből, az is kiderült, hogy a tantárgyi struktúrában felsorolt és legtöbb óraszám-

189 Kecskés Gyöngyvér szülei Nyitrai Mózes és Deák Berta unitárius lelképásztorok 1956-os politikai foglyok voltak. Nyitrai Mózes önéletrajzát Keszeg Vilmos szerkesztette egy kötetbe Nagy Ödön és Hermán János lelképásztorok életrajzaival együtt a *Palástban. Lelkészek szörványban* címmel (Nagy–Hermán–Nyitrai 2001).

mal szereplő (36 óra előadás és 16 óra szeminárium a három hónap alatt) *A Román Népköztársasági Unitárius Egyház álláspontja a békeharcban* című tantárgyat gyakorlatilag nem tartották meg. Az ideológiai felkészítő csupán a képzés jóváhagyása miatt került be az oktatandó tárgyak közé. Hogy ezen órák megtartásának ellenőrzése megtörtént-e, volt-e valamilyen következménye, ezekből az iratokból nem derült ki.

Összegzés

Az államosítást követően 1950-ben fogalmazódik meg az unitárius egyház előljáróiban a kántoriskola gondolata. Nem vetették el teljesen a kezdeményezést, a püspökség ígéretéhez híven napirenden próbálta tartani ennek ügyét, de az adott körülmények között a rövid távú képzésben találtak gyorsabb megoldást a nagy fokú kántorhiányra. Az egyházi vezetőség tagjai ahhoz az elithez tartoztak, akik nagy tisztelettel tekintettek a kántortanítókra, énekvezér-tanítókra. Péterffy Gyula és húga, Gál Anna, ahogy Kiss Károly is kántortanító felmenőkkel rendelkeztek, ez a pálya családi örökség, hagyomány volt a családban. Ők jöttek segítségül menteni a menthetőt, legalább a kántorutánpótlást biztosítani. A kántortanítók pályaelhagyása után mind a munkás, mind a paraszti rétegből kerültek ki kántorjelöltek, az értelmiségiek száma szinte elenyésző. Az 1956-os perek elhúzódása, az ítéletek végrehajtása, a személycserék, az ellenséges elemek kiküszöbölése, izolálása az 1960-as évek közepére „meghozta gyümölcsét”. A levéltári dokumentumok hiánya ebből az időszakból, ami a kántorképzést illeti, ilyen tekintetben érthető. Tervek, elképzelések voltak, példa erre a kántoriskola létrehozásának szándéka – amit a római katolikusok meg is tehettek, mint számbelileg is erőfölénnyel rendelkező egyház –, de az unitárius egyház kis létszámú közössége a tehetetlenséggel és a megalkuvással küzdött.

A Missziói Bizottság¹⁹⁰ és dr. Erdő János¹⁹¹ többszöri jelzésére, hogy szervezzék tanfolyamot, Sebe Ferenc előadó, egyházkerületi tanácsos folyamatosan szorgalmazta a püspökségen az énekvezérképző bizottság tagjainak rendes kinevezését, a résztvevők toborzását esperesi, lelkészi hivatalokban. A mindegyre növekvő kiadások, a csökkenő jelentkezők száma végül lehetetlenné tették a részvételt azok számára, akik még jelentkeztek volna. Az egyház anyagi gondjaival magára maradt, olyannyira, hogy a külföldiek segítségében sem bízhattak. A rendőrállami intézkedések, lehallgatások, feljelentések kiterjedtek a Securitate által célszemélyeknek tekintett lelkészek megfigyelésekor az anyagi segítségkérésre is, mert még azt a gyanút kelthették volna külföldön, hogy Romániában az egyházak nem részesülnek kellő támogatásban. (Pál J. 2013: 157.) Sebe Ferenc szerint nem voltak anyagi gondjaik („mivel az állam nagyszabású terveibe illeszkedünk bele” – Pál J. 2013: 157). A valóságban az állam semmilyen anyagi keretet nem biztosított sem a képzésre, sem az alkalmazott kántorok fizetésére. A tanfolyamon oktatók kifizeté-

190 MUEKvGyLt.: II.A.45/2. UEKT. 810/1973.

191 Uo. 1196/1971.

se a résztvevők anyagi hozzájárulásából történt. Az oktatókról sem lehet mondani, hogy az anyagiak miatt vállalták volna el, mert azzal a honoráriummal, amiben részesültek, inkább karitatív tevékenységnek volt tekinthető a munkájuk. Adminisztratív szempontból a pár hónapos tanfolyam engedélyeztetése az 1977-ben átalakult Vallásügyi Osztály új vezetőségével embert próbáló, sőt lehetetlen feladatnak tűnt. 1976-ban már csak magánúton történik a képzés. Végül 1978-ra már le is mondtak teljesen még a tanfolyamok gondolatáról is. Az unitárius egyházi zene helyzetéről és a kántorok megbecsüléséről Pálffy Gyula már 1974-ben megfogalmazta lesújtó véleményét, de csak 2012-ben jelent/jelenhetett meg a *Keresztény Magvető*-ben.¹⁹²

Kiss Károly – aki több éven keresztül az énekvezérképző tanfolyam és vizsgabizottság tagja volt, de az állami tanítói fizetéséből tartotta fenn magát – emlékirataiból kiderül, hogy nem hitt ezekben a „gyorstalpalókban”, és egyszer sem említette az énekvezérképző tanfolyamokbeli tevékenységét a visszaemlékezéseiben. Sem, mint teher, sem, mint elismerést kíváltó tett.

Egyházzenei szakember-utánpótlás hiányában az egyházi főhatóságok a megfáradt, túlterhelt, egyre idősebb nyugdíjas kántortanítókra, zenetanárookra, énekvezérekre számíthattak csupán, akik ők maguk sem szívesen vállalták a képzést. Sokszor a szakmaiság és a humánus közötti vergődés létérzése, illetve az olyan előjárósági döntések meghozatala, amelyekkel ők maguk sem értettek egyet, a maradék lendületet is megtörte. Abban a politikai helyzetben, mikor a lelkészfelelőségeket állami munkahelyekre nem alkalmazták, a „kántoria” jelentette az egyetlen munkalehetőséget és jövedelemforrást, ezért a tanfolyami oktatók is elnézőbbek voltak velük szemben, mind a szakmai tudást, mind a korukat illetően. Egy kikristályosodott elképzelés, jövőkép nélküli egyházszervezés mellett a jelentkezők kényszerpályának, önkéntes munkának, kiegészítő tevékenységnek, vagy a szó legnemesebb értelmében szolgálatnak tekintették a kántorságot.

Kántori élettörténetek

András Márton gyergyócsomafalvi római katolikus kántor élettörténete

Találkozásom András Mártonnal • András Márton¹⁹³ életrajzával a gyergyócsomafalvi római katolikus plébánia honlapján találkoztam először, mikor adatokat próbáltam gyűjteni még a mesteri disszertációmhoz. Érdekesnek találtam már a felvezető szöveget is, hiszen úgy volt feltüntetve, mint a 20. század leghosszabb ideig működő kántora, hiszen 54 évig volt kántor. Rövid életrajza, amelyet személye-

¹⁹² Péterffy Gyula 1974-ben papírra vetett gondolatait az unitárius énekeskönyv 9. kiadása kapcsán 2012-ben jelentették meg a *Keresztény Magvető* az évi 4. szám *Műhely* című rovatában, azzal a megjegyzéssel, hogy annak tartalma az énekeskönyv 15. kiadásánál sem veszített aktualitásából, időszerűségéből (Péterffy 2012).

¹⁹³ András Márton élettörténetéről írt tanulmányt lásd Kicsi 2016b.

sen fogalmazott meg, és a plébánia levéltárában is őriznek egy másolatot, mint ön-reprezentáció is érdekes kutatási témának mutatkozott, nem beszélve a benne rejlő elhivatottságról, mely az életrajzát áthatotta.

Ezután kerestem meg személyesen is András Mártont, hogy élettörténete, élet-pályája kapcsán keressem a válaszokat kérdéseimre, melyek a kutatás kapcsán fel-merültek bennem: az elmúlt század külső történelmi eseményei hogyan hatottak az egyes személyek életpályájának (kántori életpályák) alakulására a saját mikro-történeteik tükrében, hogyan befolyásolják a különböző szerepek (jelen esetben a kántorság) az egyén státusát, valamint milyen befolyással van az egyén a helyi kö-zösség egyházi/kulturális életében. Milyen személyes motívumok irányították, ala-kították életútját?

2014 januárjában kerestem meg és készítettem vele interjút. A kapcsolatfelvé- telben távoli rokonaim is segítettek, akiket addig nem is ismertem, mert nagyapám gyergyócsomafalvi születésű volt, és sikerült sógornőjével találkoznom. Székely Ro- zália (a továbbiakban Sz. R.), aki egyébként fiatalabb korában kórustag is volt, na- gyon jól ismerte a „kántor urat”, ő segített megszervezni az interjút. Mint utólag ki- derült, Bajkó Árpád – akkori BBTE doktorandusz – a halottbúcsúztatók kapcsán már járt nála, készített vele interjút. Ezt a beszélgetést is rendelkezésemre bocsá- totta egy teljesebb kép kialakítására.

András Márton saját lakásán, az egyszerű fehérre meszelt, szépen rendben tar- tott házában fogadott, ahol idősebbik lányával él. Az udvarról külön bejáratú lak- része van a kántor úrnak, kis előszobával, konyhával. A szobája kissé túlszűfolt, de a harmónium nem hiányozhatott az ágya mellől. Az ágya felett feszület, a fala- kon szentképek – Jézus szíve, Mária szíve, Szent Ferenc –, régi családi fotók, es- küvői képük, felesége fiatalkori képe, édesanyja képe, a kócsagtollas fejfedős dísz- magyarba öltözött kántor-előd képe, a nyugdíjazásakor kapott bekeretezett dísz- oklevél, mind-mind a vallásos, hívő ember értékrendjét tanúsították. Az asztalán a kották, énekeskönyvek, szentkönyvek mellett a gyógyszeres dobozok egészségügyi állapotáról árulkodtak, hisz már a találkozásunk előtt panaszkodott, hogy eléggé beteg, nem tudja, hogy mennyire lesz ereje az interjúhoz. Végül a háromórásra sike- redett interjú alatt csak egyszer állított meg pihenni. Ahogy megérkeztem, szívélye- sen és készségesen fogadott, s a beszélgetés alatt végig egy megfoghatatlan derű, jó kedély, nyugodtság (meg egy kis huncutság is) áradt belőle. Az ízes csomafalvi táj- szólású beszédmódja, a mondatszerkesztése, nyelvjárása, „észjárása” sokszor meg- gondolkodtatott, hogy mit is akar mondani, s ha nem lettek volna előzetes ismerete- im (gyermekkoromban nagyon gyakran a nyarakat Gyergyóalfaluban, Csomafalva szomszédságában töltöttem), bizony akár félreértelmezhető, vagy értelmezhetetlen lett volna a mondandója.

Gyergyócsomafalva Erdély keleti, Hargita megye középső részén terül el, törté- nelmileg felekezeti szempontból „tisztá” katolikus településnek számít, mert a töb- bi felekezet jelenléte számbelileg elenyésző. A 2002-es népszámlálási adatok szerint a falu lakossága 4491 lélek, melyből 4457 magyar, 21 román, 9 cigány és 4 német. Felekezeti megoszlásban: 4402 római katolikus, 57 református, 19 ortodox, 10 uni-

tárus, 2 görögkatolikus és 1 vallás nélküli. A 2011-es népszámlálási adatok szerint pedig a falu lakossága 4328 lélek (163-mal kevesebb, mint 2002-ben), melyből 10 román (11-gyel kevesebb, mint 2002-ben), 4280 magyar (177-tel kevesebb, mint 2002-ben). Felekezeti megoszlásban: 4229 római katolikus, 35 református, 12 ortodox, 8 unitárius, 38 nem hozzáférhető adat.¹⁹⁴

Az élettörténet kronológiája szempontjából az András Márton által 1998-ban megírt önéletrajz dátumait veszem alapul, mert a vele való beszélgetés során az emlékezete az események datálása szempontjából sokszor pontatlan volt, az idősíkok összemosódtak, egymásra tevődtek.

Gyermekkor, elemi iskolás évei • András Márton 1922. október 6-án született Gyergyócsomafalván, egy ötgyermekes gazdálkodó család harmadik gyermeként, két bátyja és két húga között. Édesapja, András Márton, 1878-ban született szintén Gyergyócsomafalván, édesanyja, Sorbán Katalin, 1898-ban született Gyimesbükkben. Apai nagyapja, András Dénes, nagyanyja, Szilágyi Julianna szintén csomafalviak voltak, *itt születtek, s itt is vótak addig, amíg meg nem haltak*. Anyai részről nagyszüleit nem ismerte, korán meghaltak, akárcsak apai ágról is. Az édesanyja felőli gyimesbükki rokonságot csak futólag ismerte, nem tartották különösebben a rokonságot.

Az elemi iskoláit Gyergyócsomafalván végezte, a felső tagozatot román nyelven.¹⁹⁵ Itt abszolvált a hetedik osztály után 1937-ben. Már elemi iskolái alatt a faluban egy román tanártól tanult, s kezdett el hegedűn játszani.

A ferenceseknél • Az iskolában elég jó tanuló, szorgalmas diák volt, s elképzelése szerint *papneveldébe* iratkozott volna. Hiába készült, mert otthon édesapjának kellett segítenie a gazdaságban, ezért az iratkozásról lemaradt. Gazdálkodni semmiképpen nem szeretett volna, ezért inkább elment otthonról. A kitorési lehetőséget ebből a paraszti, gazdálkodó életből a továbbtanulásban látta, s mint szegény falusi gyerek a szerzetesi életben látta megélhetési lehetőségeinek biztosítását.

1938-ban Vajdahunyadra jelentkezett a ferences szerzetesekhez a noviciátusba. A noviciátusi időszak tulajdonképpen felkészülés lett volna a szerzetesi életre; itt kipróbálhatta magát az újonc, hogy valóban szeretné-e ezt az életformát, felmérhette képességeit, őt is megismerhették a szerzetesek. Elmondása alapján a novíciusok közül a talpraesettebbek, mint amilyen ő is volt, *rendezhették, intézhették* a teológusok étkezdéjét, társalgóját, az intézet termeit. De, ahogy ő fogalmazott:

Ott olyan kényelmes helyzetet éreztem, s olyan vót, hogy következő évben nem kíváncsoztam vissza.

194 A népszámlálási adatok hivatalos honlapja: www.recensamantromania.ro (2021.05.15.)

195 1918 után (1924/176-os törvény) a román hatóságok már a párizsi békekonferencia dokumentumainak véglegesítése előtt megkezdték a gyulafehérvári határozat alapján Magyarországtól Romániához csatolt területek tanintézeteinek birtokba vételét. Számos állami magyar tannyelvű iskolát zártak be, illetve alakítottak át román tannyelvűvé.

Azaz, nem szerette ott. 1940-ben Dévára került.

Azok olyan munkás szerzeteseknek készültek, persze, nekem az se tetszett, de az élet az olyan kényelmes, gyermeki élet volt, hogy akkor nem mentem a noviciátusba, nem próbáltam tovább haladni a tanulással a szerzeteseknél, hanem egyelőre ott olyan szolgálatos munkálatokat, ami adódott, azokat végeztem.

A nem pontos, nem világos megfogalmazásai alapján elég nehéz eldönteni, hogy tulajdonképpen milyen státuszban volt a ferences szerzeteseknél, mert a fenti mondat alapján úgy véltem értelmezni, hogy mint kisegítő személyzet dolgozott a rendben, de van olyan fényképe, ahol ferences szerzetesi ruhát visel. Noviciátusba csak 17 éves kortól lehet felvételt nyerni szigorú vizsgával, ezért úgy gondolom, hogy mint novícius jelölt jelentkezhetett a rendbe 16 éves korában. Ha a tanulással nem is haladt jól, de zenei képességeit már ott felfedezték. Nagyon jó hangú énekes volt, a teológia kórusában is énekelt, s alkalomadtán a dévai idős, gyenge hangú kántornak a miséken segített énekelni. Hegedűn már nem, de harmóniumon kezdett el játszani, *pittyogtatni*, kottát olvasni, s már a ferenceseknél a *Szent vagy, Uram!* énekeskönyvből kb. 20 éneket orgonán le tudott játszani. Már ekkor megfogalmazódik benne a vágy a kántori hivatás után: *Kívántam kántor lenni!*

A katonaság és a hazatérés • 1942 augusztusában katonai behívót kapott, s viték volna Déváról az orosz frontra harcolni. Nem ment el román katonának, inkább hazaszökött Dél-Erdélyből Észak-Erdélybe, Magyarországra. Ennek történetét apró részletességgel mesélte el, szinte minden mozzanatát a szökésének, mint egy hőstörténetet. Ahogy ő fogalmazott: *ezek hosszú mesék*. Hazajött szüleihez, majd októberben Pécsre küldték katonai szolgálatra. 13 hónapot töltött itt, mikor *már olyan bombázásos minden volt itt Erdélyben, hogy akkor megengedték, hogy jöhetek szabadságra*. Akkor is úgy – *nem könnyűszerrel* –, hogy édesapja megütközött,¹⁹⁶ azaz balesetet szenvedett, és kérhette áthelyezését Székelyföldre. Édesapja kérésére tehát 1944 áprilisában jött haza Pécsről. Akkor édesapjának magángazdálkodása volt, még nem kollektív gazdaság. Édesapja balesete olyan fordulópont volt az életében, mely meghatározó volt további sorsának alakulásában, hisz nemcsak a katonaság idejét rövidítette le, de a továbbiakban is mentesült a katonai szolgálat alól. Sőt, az oroszok bevonulásakor, mikor a faluból meg a környékről szinte minden érett férfit behívtak katonának (segédkántort, kántort, papot, tanárt is), ő egy gyergyószentmiklósi *őrmesterfélétől* egy olyan ideiglenes papírt kapott, melyben az állt, hogy *nincs hova bevonuljon*, ezért aztán nem is vitték el a faluból.

A történelmi események a jelenben megkonstruált elbeszélése során, úgy jelennek meg a narrációs emlékezeti struktúrájában, mintha azok a személyes életében egy jól meghatározott céllal történnének, a sorsszerűség, a predestináció jelei ott

¹⁹⁶ Megütközött = megütötte magát

vannak az életeseményekben, melyben ő a főhős, a főszereplő. Akár a szerzetesek között eltöltött évei, a ferences szellemiség hatásának is betudható (esetleg a faluban szolgáló plébánosok, a szülőktől kapott vallásos nevelés mellett), hogy a szerencsétlenségben is Isten gondviselését, eleve elrendelését látta az élete további alakulásában. Erről az időszakról, ahogy hazakerült, a kántori elhivatottságával kapcsolatban így vall:

Itt jelentkeztem, de mindig olyan csodálatosan vannak az Istennek az útjai, olyan csodálatosak voltak, hogy nem jött akadály abba, hogy kántorkodjak. (Bajkó Árpád interjújából.)

A háború után, a románok és oroszok bevonulása • 1944 után zűrzos történelmi időszak következett a falu, az egyház életében. A segédkántort elvitték katonának, nem is jött vissza. Ezután Márton László főkántor mellé szegődött segédkántornak, aki felajánlotta a segédkántori lakásban levő harmóniumot gyakorlásra, tanulmányaiban segítette, sőt anyagilag is támogatta. A helyi plébános oklevél hiányában nem akarta alkalmazni, de a főkántor annyira ragaszkodott hozzá, hogy akár saját zsebéből is hajlandó volt fizetni a jó hangú fiatal kántorjelöltet.

Na, de hát a pap se izé, s az egyház is olyan vót, hogy az oklevelet kérték vóna, s kívánták vóna, s kárpálózott, hogy nem lehet csak okleveles képzetebb kántor, hogy kántort alkalmazzon. Akkor a kántor annyira önfejtű, vagy akaratos vót, hogy hát ő biztosít nekem egy olyan minimális fizetést, amilyen megteszi, s az ő felelősségére engedjen. S akkor kezdtem el a segédkántor helyett énekelgetni, s még úgy, ahogy tudtam, orgonálgatni, s minden. Egy kicsit olyan hadi érzésük vót a dolgoknak...

Következő évben a főkántort is behívták katonai szolgálatra, aki egy évig odavolt, a plébánia kántortanító nélkül maradt. Közben a frontról is hoztak haza sebesült katonákat, sok volt a temetés. A plébános ebben a szükségállapotban kénytelen volt elfogadni szolgálatait, de mint – egy kis öniróniával – fiatal cselédnek nevezi magát.

...Akármennyire a papnak nem tetszett, hogy nem vót oklevelem, oklevél nélküli fiatal cseléddel, kénytelen-kelletlen, más alkalmassága nem vót. Ráhajlott a szükségletre, s elfogadott úgy, hogy már kezdtem a temetéseken is, minden, a kántor helyett szolgálatot teljesíteni.

Ebből a cselédségi állapotból akar szabadulni, s mint motiváció is serkenti a továbbtanulásra. Most már akár dacból is, de megszerzi a kántori oklevelet. Csak nem volt annyira egyszerű a dolog, mert az első gimnáziumi év után a románok kapituláltak, s azon az őszön jöttek az oroszok. Amikor az oroszok és a románok bevonultak Gyergyócsomafalvára, András Mártont is igazoltatták, megnézték papírjait, de

nem bántották. A templomban benéztek mindenhova, kinyitották, megmacerálták az orgonát, néhány kisebb sípot vittek el csak, de lényegében nagy kárt nem tettek, s csak kíváncsiságból mentek be a templomba, s nem azért, hogy a papot letartóztassák. Emlékei szerint a románok is, az oroszok is emberségesen bántak a falu lakosságával, s ha valami kellemetlenség történt, lehetett jelteni a parancsnoknak. Az oroszok tovább vonultak Szászrégenbe, Marosvásárhelyre, csak egy-két orosz parancsnok maradt a faluban, viszont maradt a román katonaság. A falu lakossága köréből toboroztak munkabíró férfiakat, akiknek az volt a feladatuk, hogy a katonaság számára utat készítsen a hegyekben.

...Először el voltunk menekülve, ők is, pap is, messzébb a hegybe fel, én a Hegyaljában vótam inkább, itt a közeli hegyek aljában, itt vótam, családoknál, itthonról, Csomafalából vittünk egy kicsi élelmet, kaptunk hajnalkor ki,¹⁹⁷ s aztán egész héten abból lehetett élni, [...] az ember bűvókált,¹⁹⁸ pár napig olyan zűrzarvaros vót erősen, azután egy kicsit kitisztult, s azután, mondom, rendesen folytak a szentmisék.

Az oklevél megszerzése • 1944-ben beiratkozott a gyergyószentmiklósi római katolikus gimnáziumba. Az első gimnáziumi évet ott járta, és amikor iratkozott volna a második évre, minden tanárt elvittek, a helyzet felborult. Jöttek az oroszok. Akkor átiratkozott a leánygimnáziumba, majd a csíkszeredai egyházi gimnáziumba.

1945-ben meghalt az édesapja. 1947-ben, mikor a négy gimnáziumi éve megvolt, egy csíkszeredai hittantanár biztatására püspöki engedéllyel magántanulónként beiratkozott a csíksomlyói kántor-tanítóképzőbe (lásd Geréd 1993/1994: 243), itt szerezte meg kántori oklevelét 1948. július 9-én.

Érdekes, ahogy visszaemlékszik az *egyházi tanárral* folytatott párbeszédre a rendszerváltás zűrés, átmeneti időszakában:

...Azt mondja: – Tudom, hogy maga kántoroszkodik [...] Én azt ajánlanám, iratkozzon át eppe most a csíksomlyói tanyítóképzőre, s tegyen kántor vizsgát, ha kántorizálni akar. Me' ez az iskola is meg fog szűnni egyházi vonatkozásban, s kántorképesítőt se fogják engedni, csak Gyulaféhérvárnak engedik. Próbáljon átiratkozni, annyi képessége magának van – azt mondja –, biztos át fog menni, csak iratkozzon át, s az anyagokat vegye onnan át. Ötödikbe ne maradjon itt, hanem itt úgyse lesz jövője, azt mondja, az iskolának se, me olyan kommunistas változás lesz, s minden, azt mondja. Maga akar-e kántor lenni? – Hát, szeretnék, azért szedtem az iskolákat. – No – azt mondja –, javaslom én es a somlyóihoz, s iratkozzon át, én adok egy ajánló papírt.

197 Kaptunk hajnalkor ki = hajnalban kiszöktünk.

198 Bűvókált = bűdosott.

Elöljárói, tanárai tehát látják benne a képességet, bátorítják, segítik előrehaladását.

Az identitás, a narratív hős megteremtése során a személyes sikerélménye kihangsúlyozása a többi vizsgázóval szemben önmegerősítő mechanizmusként hat a saját motívumai alátámasztására.

Úgy is vót, igaza is vót. Felvettek, s vizsgázni engedtek, s még néhányat, ilyen magántanulót is, nem tudom, hét vót-e vagy nyóc, engedtek, lényegesen. Szegényekből csak négyet engedtek, vagy hármat átal, me abszolút nem tudtak énekelni sem, valamik vótak, orgonálni még annyit se tudtak, de nekem, hála Istennek, akkor sikerült, s avval osztán maradtam véglegesen Csomafalván, mint okleveles. No, ez vót az élet történelem, ami így bevitt a kántorságba.

Családalapítás • Miután biztonságban érezte magát a megélhetés terén, és kézbe kapta kántori oklevelét, akkor gondolt igazából arra, hogy megnősüljön. A szomszédjukban lakott egy kislány, Rózsika, akit a szülei odaadtak a Nyárádremetéről ideköltözött gazdag családnak, azaz a kántortanítónak és feleségének. Mivel Kovács Pongrác kántortanító, aki 1924-ben került a faluba, és 1934-ben meghalt, a felesége özvegyen maradván, és gyermekük nem volt, kérte, hogy adják oda neki Rózsikát. A tanítónő mindenét Rózsikára íratta, s tulajdonképpen az a ház, amelyikben most él András Márton, az az övé volt.

Valóban igaz, hogy nagyon szerette, mindenit íratta réa, s minden, hogy valahogy maradna meg nála, hogy ne menne el. Maradna itt, hogy idős korára minden, legyen, aki gondoskodna róla. Lényeges az, hogy amikor udvarolni kezdtem, akkor élt a nagysága, különben engemet is kedvelt, szeretett, szívesen láttak, hogyha idejövök, s beszélgettek a feleségemmel, aki a feleségem lett.

1948 februárjában nősült 26 éves korában, egyszerre a kisebbik húgával, akivel megegyeztek, hogy egyszerre tartsák a lakodalmat. Első gyerekük, egy fiúcska 1948 végén született, 1949-ben meghalt. Olyan szegénység volt, olyan nyomorúságos világ, gyenge táplálék, betegségek, hogy az elsőszülött fiú nem maradt meg. Utána még három lányuk született, az első 1949-ben, a második 1951-ben, a harmadik pedig 1954-ben. Szépen nevelték a három leánygyermeket, összetartó család voltak. Felesége, ahogy az idősebb leányuk, Balázs Erzsébet (a továbbiakban B. E.) visszaemlékezik, mindig próbált a kedvében járni, mindig megsütötte kedvenc süteményeit. A felesége, mint háztartásbeli az otthont biztosította a család számára, hiszen a kántor apa *ő nem volt itthon ülő ember, nagyon sok volt a teendője.* (B. E.) De azért nem maradt ki a gyermeknevelésből, s ott próbált a gyermekek mellett lenni, ahol tudott, illetve vont be őket a saját tevékenységébe. A lányok apjuknak a kottamásolásban segítettek, nem volt fénymásoló gép, írógép is csak később,

ezért a kóruspróbákra, a templom padjaira a betanítandó énekek szövegeit a kislányok kézírással másolták. A lányok feladatához még a templomi mechanikus orgona fűtatása is hozzátartozott, ezért kaptak 50 banit édesapjuktól minden alkalomra, s a nagy hidegekben, mivel fűtés nem volt a templomban, előmelegített téglákat vittek édesapjuknak fel az orgonához, vagy a rezsót dugták áram alá, hogy a kemény mínusz fokokat valahogy kibírja.

Gyerekeiket kitaníttatták, óvóképzőt, kereskedelmi iskolát, asszisztensképzőt végeztek. Hat unokájuk, négy dédunokájuk van.

A kántori fizetés mellett a család eltartásához gazdálkodott, tehenet tartott. Amikor első gyerekük megszületett, a szomszédasszony hozott egy pohár mézet, mert méhészkedtek, s nekik nem volt gyerekük.

Hát az úgy kellett vóna, s úgy vettünk is még valamit... Tudjon vajegyszer mézet nyalni, vagy ételbe tenni neki, s hát métt ne kezdjek el méhészkedni? S akkor kezdetlegesen, ahogy találtatott... Úgy én is szeretném, hogy úgy szereti, s kéne a kicsi gyermeknek...

Annak ellenére, hogy eleinte nagyon félt a méhektől, már a kezdetektől fogva, mikor az első gyermekük 5-6 hónapos volt, nekifogott méhészkedni. Ezt úgy fogta fel, hogy a méhekkal való munka nem más, mint szeretet kérdése. Annyira ő is tud szeretni, mint a szomszéd. Annyira tud ő is gondoskodni a méhekről, mint a szomszéd, ráadásul ő még a kicsi gyermekéért is teszi. Márpedig sok munka volt vele, s ezt részletesen ki is fejtette, miből áll a méhek gondozása. Időigényes munka is volt, mert állandóan foglalkozni kellett velük.

Meg kéne újítani, állandóan kell újítani, frissíteni az építményt, a családot is frissíteni, minden, mégis időt kell szánjon rá, aki eredményesen méhészkedni akar.

Ebben a munkában, „szeretetben” jócskán kitartott, mert méhészkedett szinte 2014-ig. Később a nagyobb család is besegített, csak néhány éve hagyták abba. Mikor már nem tudta fizikailag a méhkaptárakat rendezni, akkor veje, az idősebb lánya férje rendezte őket. Volt, amikor 25-30 méhcsaládjuk is volt.

Megelégedve, elismerően beszélt saját munkájáról, a méhészkedésről:

Mások is szinte csodálták, s még én is magamon sokszor csodálkoztam, hogy lehet egy pár család méhe, méhészkedek, s mégis elég szépen lennek, jőnek, mézém kerül.

Idősebb lánya most is vele él, gondozza, ápolja öregségében, hisz a sok hidegben való tartózkodás – a fűtetlen templom, virrasztások a hideg ravatalozóknál, a hosszú temetések – bizony kikezdték egészségét.

Ezelőtt nyolc éve egy ilyen virrasztásnál fázott meg annyira, akkor a vízhólyag leblokkált. Olyan vízhólyag izomgyulladását kapott, nem tudtuk, mi a baj, húztuk, húztuk, ő nem mondta, hogy mennyire fáj... (B. E.)

András Márton nem terhelte környezetét bajaival, eltitkolta betegségét családtagjai előtt. Lánya így jellemzi édesapját:

...Soha nem volt részeges, és úgyhogy attól nem kell féljünk, hogy iszik, csak a gyógyszeradagot kell betartsuk pontosan. Aztán nem törődik magával.

Lánya nagyon tisztelettudóan, szeretettel, egy kicsit élcelődő, humoros modorban beszélt édesapja időskori tevékenységéről, munkásságáról, hogy még most is megy, s hívják temetésekre:

4 órától van a nagy virrasztás, 4 órától este 6-ig, nyáron 6-tól 8-ig van. S osztá menyen. Ragaszkodik a plebános úr, hogy a saját szerzeményit ne egy-egy olyan öregasszon mondja, hanem ő. Nem lehet most már bízni, gyenge a szervezete. De ahogy csinálta egész életibe, s aztán ameddig tudja. Azt az egyet tudja, énekelni, s imádkozni, azt nagyszerűen.

András Márton is hálás, hogy öregkorára sem hagyták magára gyermekei:

De jó, me segítenek, segítenek, gondoznak, minden...

Volt egy fogadott fiuk is. A 1949–1950-es években árvákat hoztak a faluba a székykeresztúri árvaházból. Minden vakációt ott töltött náluk, s a kántor úr sok mindenre megtanította ez idő alatt. Noha ők is nehezen voltak anyagilag, de szeretettel fogadták az árva gyermeket.

Akkor még inkább reánk ragaszkodott, minden, s mi nem tudtunk sokat rajta segíteni, nem vótunk olyan helyzetbe, minden, de szeretettel fogadtuk, ha már úgy ragaszkodik, ami kicsivel tudjuk segíteni, mivel tudtuk segíteni. Olyan ügyes vót a gyermek, olyan ügyesen dógozott minden, hogy annyi pénzt összegyűjtött, az se tudom, hogy Ditróba dógozott-é akkor, hogy házat tudott venni, egy kisebb házat itt Csomafalába.

Még most is vissza-visszajár hozzájuk, annyira megszerette a kántor családját, és az András család is ismeri, tudja minden lépését, nyomon követi életét.

Jaj, az úgy jó, majdnem minden, szinte mondhatnám túlzás nélkül, hogy minden vasárnap estefelé idejő a feleségével együtt.

András Márton szívesen segítené, támogatná a családját, unokákat, de ahogy fogalmaz:

A mi segítségünk édeskevés. [...] Nem szorulnának olyan erőst, de azétt elférne, ha tudnók segíteni. Nem tudunk sokat segíteni, nem, nem... Nem megy. Nem olyan az én nyugdíjfizetésem, olyan, hogy...

A kántor nyugdíja annyira csekély, hogy az szinte csak a gyógyszerekre futja, abból már nem jut a nagyobb családjá támogatására.

A kántorszékből • András Márton 1948-tól mint okleveles kántor, a gyergyócsomafalvi római katolikus plébánia hivatalos alkalmazottja lett. 1949-től, miután Márton László főkántor lemondott a kántorságról, és *a keresztek eltűntek az iskolákról*,¹⁹⁹ egyedüli kántor maradt a plébánián. Abban az időben nagy volt a kántorhiány, s még Gyergyószentmiklósról is megkeresték az egyházi tanácsosok, hogy menne oda kántorkodni, mert az ottani kántor gyengébb hangú *csángó származású* volt, s ő mégiscsak *magyarabbul* énekelt. Mikor a gyergyócsomafalvi tanács megtudta, hogy megkeresték Gyergyószentmiklósról, akkor a megyebíró kereste meg őt, s kérte, hogy tudja meg, mennyit ígértek ott neki, s ők is adnak annyi jövedelmet.

...De hát persze, én nem mentem, ilyen bolond csomafali is vótam, [...] ideörökösödtem Csomafalába...

Mint minden kántornak, András Mártonnak is elsődleges feladata a templomi liturgiai szolgálat volt. Mikor arra kérdeztem rá, hogy milyen volt a munkahete, az egyes szám első személyről áttér az egyes szám harmadik személyű elbeszélési módra, általánosságban kezdett beszélni a kántor napi beosztásáról:

A kántornak, ha kántortanyított vót, ment az iskolába, ha nem vót kántortanyított, mint ahogy én vótam, ment a 7 órás szentmisére, vagy a 6 órára reggel, amikor vót, akkor vót minden nap egy mise, ha két pap vót, akkor két szentmise még vót, s ha három pap, akkor három szentmisén, s akkor azok a szentmisék tartottak legalább kétórát, vagy három formát, akkor megreggelizett, valami izéket csinált, s akkor a plébánián is kellett az irodai munkán segítsen, keresztelési anyakönyveket...

A kántori teendők közé tartozott a temetés. Egy temetés időben legalább 3 órát jelentett. Hogy évente hány temetés lehetett, azt Sz. R. volt kórustag naplójából arra következtettem, hogy hetente legalább egy-kettő lehetett. Sz. R. naplóját ottjártamkor mutatta be, melyben az utóbbi években rendszeresen felírta az elhunytak nevét,

199 A. M. által írt önéletrajzból

ki temeti, időpontját, az órát, hogy hány órától temetik. 2008-ban például 60 halottat jegyzett fel. B. E. így emlékszik édesapja temetéseken való részvételéről:

Hát édesapám, ő rengeteget... Ő nem volt itthon ülő ember, nagyon sok volt a teendője. Háztól temettek, háznál volt a koporsóba tétel ezelőtt. Harminc éve, hogy ha kimaradt. A temetés előtti napon is volt egy szertartás, s akkor, ha az erdő alatt halt meg valaki, oda kellett menni gyalog, s ha kápolnánk... 15 éve van ravatalozó. Addig háztól temettek, nem a... A vót a dóga szegének, nem, mint most. (B. E.)

A nyilvánosság előtt való szereplés a kezdetekben, mint általában minden kezdő kántornál, nehézséget jelentett számára is. Őszintén vallja be, hogy bizony az elején csak olyan énekeket választott templomi orgonálásra, amelyeket jobban tudott, de még így is sokszor le-lemaradozott a pap éneke után. Hiába az otthoni gyakorlás, mert mikor a gyülekezeti éneklést kell vezetni, nem volt ugyanaz. Márton László volt akkor plébános, mikor a templomban nyilvánosan kezdett orgonán játszani a gyülekezet előtt.

Szinte ment el az orgona alattam, amíg egy éneket énekeltem. Úgyis úgy éreztem magamat, hogy mikor nem kell szerepelni, vagy nem hallja senki, akkor még menyen. De mikor hallja, akkor jobban kell ügyeljek. No, mind-egy, akkor evvel a kezdetleges tudással csöppentem bele, s evvel indultam el a kántorságba. (B. Á. interjú.)

1930-tól, ahogyan ő megismerte, a falu nagyon vallásos és jó templomba járó volt. Ez csak a kommunizmusba változott, *fellazult*.

A templomi éneklést úgy vezette, hogy próbált mindig új énekeket tanítani vasárnapról vasárnapra a szentmise megkezdése előtt. Ezeknek a szövegei másolásában segített a család, a kicsi leányai.

Kézzel kellett írjuk, a templomban a padokra letettük... Nem volt akkor másoló, semmi no... Vettük az indigót, aki má csak..., akik tudtunk írni, mi írtuk az énekszöveget, s apa kirakta a padokra a templomba, hogy mit fog énekelni. A templomba, s aztán estefelé szedte össze. Mer a másik vasárnap az még..., megint más kellett. Ilyen rengeteg van, ilyen összeírt ének is. (B. E.)

A kántornak minden egyházi ténykedésnél kisebb vagy nagyobb szerepe van, ezért a kicsi *Hozsánna* énekeskönyv – amelyben minden ének benne van, ami a nagy énektárban (*A Szent vagy, Uram!*-ban) is benne van – mindig ott volt a zsebében. Ahol egyszer csak énekelni kellett, esketés, keresztelés, temetés, búcsú, körmenet, határkerülés, búzaszentelés (más egyházi ünnepek) alkalmakor, mikor az egyházi szolgálat a templom falain kívül is történik, a kis énekeskönyv jó vezére

volt. Az utóbbi években bevezetett új énekeskönyvvvel nem tudott megbarátkozni, a *Dicsérjétek az Urat* énektárral,²⁰⁰ ezt többször ki is hangsúlyozta, hogy a gyülekezet nem énekel, nem *hullámszik* a templom a gyülekezeti énekléstől, annyira megszokta a régít, hogy már *fanatikusán fújta*. A templomi orgona az ő idejében még mechanikus volt, azaz mindig valakit meg kellett kérjen fújtatni, ami elég kemény férfimunka volt, de viszont az orgona billentése nem volt nehéz.

...Most jó orgona van. A régebbi orgona, amelyiken én játszottam többet, ezen alig játszottam valamit, ami most van, az is jó hangú orgona vót, de érdekes vót, hogy az átlagos zenei hangszereknél egy kicsit élesebbre vót beállítva, egy fél hanggal izélve. Magasabbra.

A kántor egy másik fontos feladata volt a hittantanítás, a gyerekek egyházzenei képzése. Amikor 1948-ban mint segédkántort alkalmazták, az egyházi iskolák megszűntek. A hittanoktatás a plébánia falai közé szorult, ott is, ahol lehetett, hely szűke miatt a sekrestyébe. A főkántor, aki, mint kántortanító az iskolánál is tanított, maradt az iskolánál, aztán onnan is tovább ment, egy banknál keresett megélhetési lehetőséget. Így a plébánián egyedül maradt, mint kántor. Volt olyan időszak, amikor 800–900 gyerek járt hittanra, énekpróbára. Mikor a papnak olyan elfoglaltsága akadt, akkor a kántor helyettesítette a hittan órákon is.

Úgy, hogy a kántor annyira képzett kellett legyen, hogy az elemi osztályoknak, ami hittant kellett leadni, azt a szükség esetén kellett tudja, hogy az menjen annyira. Anélkül nem kaphatott kántori oklevelet, hogy a hittanban ne legyen annyira jártas, [...] hogy tudja helyettesíteni, ha szükséges. S tudta is... [...] Úgy kellett a hittan anyagból, a katekizmus anyagból, biblia anyagból [...] a vizsgákon feleljen, [...] ha a pap beteg, [...] esetleg hetekig a papot helyettesítse...

András Mártonnak mindig volt kórusa, 80–90 tagú is, legkevesebb 60 tagú. Fiatal házaspárok, a vele egykorúak, de fiatal lányok, legények is szívesen jártak, s vettek részt a kóruspróbákon. A szólamokat egyszer saját maga jó megtanulta, majd szólamonként betanította a kórustagoknak, majd összkari próbát tartottak. Volt úgy, hogy a saját lakásán tartott szólampróbát, vagy ő maga ment el házhoz, és ott tanította meg az éneket.

200 A *Dicsérjétek az Urat* népénektár először 1993-ban jelent meg Gyulafehérváron Marton József teol. tanár, Gál Alajos főesperes, Geréd Vilmos egyházzene-tanár és Illyés István székelyudvarhelyi kántor összeállításában. A 2005-ben újra kiadásra kerülő énektár tartalmazza a *Graduale Romanum* alapján a teljes liturgikus év énekanyagát magyar nyelven, vásár- és ünnepnapokra (bevonuló, olvasmányközi zsoltár, alleluja versus, felajánló és áldozási) énektételeket. Az egyházi énekeskönyv tartalmazza továbbá a magyar püspöki kar által eddig jóváhagyott énekeket, a Veress Ernő szerkesztette *Erdélyi imádságoskönyv*, valamint az 1975-ben megjelent *Erdélyi katolikus imakönyv* énekeinek többségét. Együttesen az énekes rész kb. 1000 oldalt tesz ki.

Azt is meggyőztem, hogy ha tud jöni, s ha olyan helyzetbe vót, hogy kicsi gyermeke vót, vagy valami, s tudtam, hogy nem tud, s minden, még ott a háznál is egy kicsit tanyítottam...

Ilyen eset volt az is, amikor a Passiónak az egyik férfi szolamát Jézus Jánosnak²⁰¹ otthon tanította meg, mert sokat dolgozott.

Igen, igen. Kezdte egyszer a férfiakkal inkább, mert munkába jártak... Az asszonyok inkább ráértek, amikor mondja a kántor úr, akár szombat, akár mikor. A férfiak azok... Há ment házhhoz, igen. Ment házhhoz, s a háznál próbáltak, az evangélistával... (B. E.)

Az 1970-es évektől már gyakrabban jártak kórustalálkozókra, különböző egyházi összejövetelekre énekelni, kirándulásokat szerveztek maguknak. Kórustalálkozón voltak Ditróban, Szárhegyen, Gyergyóremetén, Toplicán, Gyergyószentmiklóson, Tekerőpatakon, Gyergyóújfaluban, s helyben Gyergyócsomafalván is szerveztek ilyen alkalmakat. Erről a volt kórustagok is szívesen emlékeznek. Nagyobb ünnepekre (húsvét, karácsony, Szent Péter és Pál) külön műsorral készült a kórus az alkalomnak megfelelően, és ezt a templomban adták elő.

B. E. is visszaemlékszik, hogy már gyerekkora óta volt a templomban húsvéti passió, karácsonyi pásztorjáték:

Komoly szólló volt, pásztorjáték karácsonkor, húsvétkor passzió, én így emlékszem kicsi korom óta.

Ami sajátossá, egyénivé teszi munkásságát, az a körülbelül 150 halottbúcsúztató, 60 esküvőhöz leánykikérő, menyegzőköszöntő, valamint névnap és más köszöntő, melyeket András Márton az élete során írt. Ezekből mindössze 40 halottbúcsúztató került elő, melyeket részletesen és tematikusan Bajkó Árpád dolgozott fel.²⁰² A kutató arra a kérdésre, hogy a plébánosok ellenezték-e, vagy hogyan viszonyultak a kántor úr által elénekelt halottbúcsúztatóihoz, András Mártonnak mindenkiről határozott, kiforrott véleménye volt. Orbán Lászlóval másfél évig dolgozott, aztán 1945-ben áthelyezték Kézdiálmásra. Az utána következő Nyárádselyéből jött középkorú papnak nem volt ellenére a halottbúcsúztatás.

201 Ez volt a ragasztott neve, egyébként Csata János. A faluban, mivel ő énekelte a Jézus szerepét a Passióban, mindenki csak így ismerte. Gyergyócsomafalván gyakoriak a ragasztott nevek, s ezt egy Szakdolgozatban a KRE-TFK-n Nagy Zsuzsa, gyergyócsomafalvi származású diák össze is gyűjtötte. (Lásd: ktkf.ro/ szakdolgozatok.)

202 A halottbúcsúztatók kapcsán lásd még Bajkó 2020; Bartha E. 1995; Fodor A. 2007, 2008; Kríza 1993, 1997.

Annak mindegy volt, mint Jánosnak a fuszulyka, az nem nagyon törődött. Nem. Az nem. Az inkább csak dicsérgetett, s minden. De nem kifogásolt. Nem volt vele olyan problémám.

Aztán jöttek fiatalabbak, akik nem helyeselték, *hogy most már nem kell, nem kell búcsúztatni, ők majd mondanak.*

A faluban szolgáló plébánosok között volt, akiknek nem volt ínyükre, hogy András Mártont szereti a falu.

S ilyen volt, ilyen érződött, de avval nem [törődött], aki avval jött, még 25 esztendeig, az Selyéből jött, Darvas Albertnek hívták.

Vallási szempontból szerintem nem volt olyan buzgó ez a pap sem.

A halottbúcsúztatók írásának mikéntjével kapcsolatban, hogyan vette fel az adatokat a hozzátartozóktól, kiktől kellett elbúcsúztatnia, s volt-e valamilyen konfliktusa esetleg, ha valaki kimaradt a búcsúszövegből, András Mártonnak a cigányokkal való *cirkuszok* jutottak eszébe:

A cigányok szoktak inkább, amikor cigány búcsúztató van, jaj, azok osztán cirkusoztak. Amikor jöttek, hogy a búcsúztatót rendeljék meg, akkor ötöt mondtak, vagy tíz nevet, s akkor hazamentek, s egy óra múlva vagy kettő múlva megint kopogtak, hogy a parajdi, s a szovátai koma az kimaradt. Hát ennek több gyermeke is van, és azok is jöttek, minden, a Miska s a Máté, s azokat még írja belé. No, jó, no, ezt még beléírom. Már eddig is sokat diktáltatok, még többet most már ugye, nem diktáltok. Dehogynem. Alig világodott meg, reggel megint jöttek. Jaj, ne haragudjon, még négy maradt ki. Négy? Olyan sok? Négyen kimaradtak, mind ott vótak az este, s gondolkoztam, hogy felírtam-e magának, hogy ezeket is mondja. Legyen szíves, mondja, hogy Zakariás és nem tudom, melyik. Ezek még milyen fontosak voltak a családnak. Azoknál volt inkább ilyen, hogy utólag így futtak s diktáltak, s utólag is, mikor búcsúztattam, volt olyan, hogy kiszökött a cigán a többi elejibe szinte, s no, ez én vagyok, ne, ez én vagyok, ne, hát. No, ez én vagyok. Cigányokkal, de magyarokkal nemigen volt ilyen. (B. Á. interjú.)

1998. augusztus 27-én András Márton nyugdíjba vonulása alkalmával a gyulafehérvári Római Katolikus Főegyházmegye Zenei Bizottságától elismerő okiratot kap, melyben a Zenei Bizottság „köszönetét fejezi ki szolgálatáért, emberi mellékállásáért, művészi teljesítményéért, amellyel a liturgikus egyházzene művelésén szorgoskodott.”

54 éven át volt a gyergyócsomafalvi római katolikus plébánia alkalmazott kántora, 1998-tól, nyugdíjba vonulása után sem mondott le teljesen a kántori szolgálatokról, hiszen gyakran vállalt helyettesítéseket a templomban az utána megválasztott kántor helyett, virrasztókra, temetésekre még 90 évesen is eljárt, szolgálataira igényt tartott a falu katolikus hívó közössége.

2010-ben a Csomafalva Önkormányzatának Erdemdíját²⁰³ adták át András Márton nyugalmazott kántornak. A *Gyergyói Hírlap* 2012. február 15–17-i számában Kedves Tamás Gyopár írt cikket András Mártonról, a következő felvezető szöveggel: „András Márton bácsi betöltötte 90. életévét. 54 esztendő kántorkodott szülőfalujában, Gyergyócsomafalván. Az idősebbek még emlékeznek, amikor búcsúztatókat írt a temetésekre, de hozzá fordult az a menyasszony, vőlegény is, aki választékosabban kívánta kifejezni mondandóját az esküvőn, ő írt köszöntőket különböző ünnepségekre. Egyik ezüstlakodalmi köszöntőjéből ma is idéznek néhány sikeres sort.”

A kántor jövedelme • Mikor András Márton még mint segédkántor tevékenykedett Márton László főkántor mellett, nagyon csekélyke lehetett a jövedelme, hiszen a főkántor a zsebéből fizetett neki. A falunak a 1940-es években még két kántori lakása is volt, aztán 1948 után a kommunisták elvették az egyiket, „*egyéninek*” adták. A kántori lakot András Márton sohasem használta, mert neki, mint falubeli, volt, ahol laknia. Az egyháznak birtokai, erdőterületei, kaszálói voltak, ezekből a kántorok is használhattak. Ezen kívül bizonyos időközönként a faluban gyűjtést hirdettek meg a kántor részére, mikor tűzifát, terményt lehetett adományozni. 1948 után, mikor családot alapított, a kevés jövedelem mellé tehenet tartott, méhészkedett. A halottbúcsúztatók, köszöntők is hoztak valamennyi plusz keresetet, de nem sokat. A halottbúcsúztatók ára a versszakok számától függött, mennyire hosszú volt a hozzátartozók névsora, mert egyenként mindenkitől elbúcsúzott az elhunyt. Ez a pénzösszeg arra volt elég, hogy a felesége gyógyszereit meg tudja vásárolni. Mikor 2012-ben meghalt a felesége, akkor az unokáinak próbált félretenni egy-egy kicsi ajándékra, saját gyógyszereire. Habár búcsúztató szövegeket régóta nem ír (az 1970-es évek végén betiltotta a katolikus egyház), de temetésre még el-eljárogatott, még onnan is kapott kis összegeket. A beszélgetés során soha nem számszerűsítette jövedelmét.

A kommunizmus és a politika • András Márton szerint a kántornak, ha van is politikai álláspontja, meglátása, ítélete, azt *nemigen szabad hangoztassa*. Azok a papok, akik vele egyidősek, és valamilyen formában kifejezték politikai állásfoglalásukat, abból mindig valamilyen kellemetlenség következett.

...Mert mindig ott vannak, hogy mondjam, a spiclik, a figyelők, a megbízhatatlanok, mondjuk úgy, a megbízottak, akik jegyzik, akik figyelik, s esetleg nem is egész pontosan, nem is elég jól megértik, s úgy is jelentgetésbe, s mindenbe beléfoglalják.

203 Gyergyócsomafalva városi önkormányzatának hivatalos honlapja: <http://www.csomafalva.info/telepulesunkrol/csomafalvi-unikumok#onkorm> (2021.05.10.)

Saját életében megtörtént eseményről nem beszél, vagy konkrét esetről, hanem inkább csak úgy általában érintve említi azokat a papokat, akik a háború után, a kommunista időkben próbáltak valamilyen állást foglalni, vagy a híveket felvilágosítani, hogy mi is zajlik körülöttük:

Amikor súlyosabb idők következtek a menekülésnek, 1944-nek az esztendeje, s különösen, hogy a románok átpártoltak, attól kezdve vótak papok, akik lelkükbe viselték, hogy na... Világosítsam fel a híveimet, hogy nem szabad várni, nem lehet várni, ilyen-olyan veszély vár az emberekre, ha jönnek ezek, vagy azok a kommunista helyzetváltozás van...

Azokat a papokat, akik befolyásolni próbálták a híveket, azokat elhurcolták. De konkrét esetet itt sem említi, hogy ki volt az személy szerint.

S vótak, akik elég kardosan, elég radikálisan fogták fel a dógot, s irányítani, próbálták befolyásolni, irányítani a híveket, s nagyon nagy kárát vallották, me jelentgették, s vitték őket, s minden... Szerinte a papnak nem az a feladata, s nem kellene vállaljon ilyen szerepeket, csak az Istenhez való irányítást.

A kommunizmus az egyház berkein belül is megosztotta a papságot, az egyházi intézményeket.

No, de ekkor jött, 1947-ben az az egyházellenes megindulás, mindenféle az egyházat vallatták, a püspök ellen iratokat csináltattak, minden. Megosztott a papság, püspökpárti s más párti, s mindenfélire...

Itt valószínű Márton Áron püspökre és a békepapokra gondolhatott, de nem szívesen beszélt róla. Attól függetlenül, hogy mit vall a saját politikai állásfoglalásáról, mélyen elítéli a történeteket, a kommunistákat. Sajnálta, hogy a rendszerváltozás után az egyik kántori lakást szétverték.

A főkántori lakás az szét van ütve, itt a plébánia közelibe vót. Olyan radikális kommunista féle haszonlesők, polgármester, s a polgárok is, olyan akár-milyen helyzetbe vótak, elnéztek mindent. Szép főkántori lakás vót. Szétütték menekülés után, elköltöztettek, mást tettek, egyéb egyéninek adták, aki szétüttette a családjának...

A kommunizmus időszaka nemcsak az egyházi vagyon megcsonkítását jelentette, hanem megtörte a falu vallásos buzgóságát, ahogyan ő megtapasztalta azt a „kicsi magyar világ”-ig, a lakosságot megosztotta, egymás ellen fordította. A templomba-járási kedv lanyhult, egyesek féltek templomba járni, mások pedig egyenesen egyházellenes tevékenységet folytattak.

Megtörni akkor 1944-be, vagy 1945 után, a kommunizmusban lett az, hogy úgy fellazult, olyan, hogy így mondjam, kommunisták voltak, néhány kommunista azért nem járt templomba. Másik esetleg már annyira elvetemült volt, hogy kritizálta is a templomba járókat. Azután vót, hogy fellazult no a vallásosság, nem vót olyan szép, mind amilyen vót 1944–45-ig. (B. Á. interjú.)

Az egyházi iskola megszűnte után már csak a plébánián folyt vallási oktatás, s a hittanórára jelentkező gyermekek száma lényegesen lecsökkent.

Volt rendszeresen hittanóra. Volt, aki járatta, nem járatta, vagy sokan nem merte járni hittanórára a gyermekeket. Voltak, akik ragaszkodtak.

Az ő gimnáziumi tanulmányainak a folytatása is kérdéses lett a gyergyószentmiklósi római katolikus gimnáziumban az oroszok bevonulása után, mert mikor a második évre iratkozott volna, a gimnáziumot már bezárták. Új helyzet adódott, amit mindenképpen szeretett volna megoldani. Akkor iratkozott át a leánygimnáziumba. A harmadik évet már itt sem tudta kijárni, ezért Csíkszeredában fejezte be tanulmányait, a harmadik, negyedik gimnáziumot magántanulóként.

Közben tanultam, közben kántorkodtam, közben jegyzeteket, könyveket szereltem be. Legtöbb tantárgy a kötelező tantárgyat, legtöbbet jegyzetszerűen adták le, s vót olyan kézi jegyzettár is, amit kiadtak a tanulóknak, különösen magántanulóknak. Volt sok magántanuló.

Az 1970-es évek közepéig, míg a halottbúcsúztatókat még tolerálta az egyház, András Márton ezekben a búcsúszövegekben felhívta a figyelmet Isten ítéletére, az egyház tanításaira. Legtöbb esetben kiemelte az elhunyt jó tulajdonságait, adott esetben hangsúlyozta jó kereszténységét, de a gyászoló gyülekezetnek intő jelként hívta fel a figyelmet az élet véges voltára és Isten ítéletére, attól függetlenül, hogy kinek milyen rangja volt itt a földi létben. Az alábbiakban Csata Lajos 71 éves elhunyt temetésére 1966-ban írt búcsúztatóból idézek az első részből, mely általában tanítás, intés volt a hátramaradottaknak:

*Kik erőben vagytok, s még élni reméltek,
láthatjátok, mint száll, pereg le az élet.
S mint halnak meg azok, kiket jól ismertünk,
kik emberek voltak, kikkel együtt éltünk.*

*Mindenkinek ez lesz előbb-utóbb sorsa
meghal, mit sem számít a kora vagy rangja.
Van, aki többet él és szenved, s árad azután,
ki keveset, s hirtelen éri a halál.*

*Ezért, amíg éltek, gondolhattok arra,
hogy meghat az ember bizonytalan sorsa.
Hogy el nem kerüljük a ránk váró halált,
mindig készülnünk és számítanunk kell rá.*

*A lélek csak elszállt, a lélek nem hal meg,
s halálunkon maga Isten ítél meg.
S jutalom vagy büntetés lesz osztályrésze,
aszerint, mint éltünk itt, e földi létbe.*

*E holtnak is már csak teste van itten,
lelkét már meg is ítélte az Isten.
Mivel Istenben bízva szenvedett,
minden bizonnyal most örök jutalmat nyer.*

A demokráciában • A mostani világról sincs jobb véleménye, nem mondja jónak, ugyanazon okok miatt mint a kommunizmus alatt: fellazult a vallásos élet, a lelkiismeret. Tulajdonképpen az előző korszak egyenes következménye, hogy akik a kommunizmusban az egyház ellen fordultak, azoknak a gyermekei sem járnak templomba, *olyan gyengén, vagy szinte egyáltalán, alig vallásosok.* Épp a formásokat betartják, esetleg eljutnak az elsőáldozásig, de utána alábbhagy a *buzgóság.* Az új házások ebből a *vallástalanságból* küldik a gyermekeiket elsőáldozásig, vagy ha valamilyen *érdekesebb* tevékenység zajlik az egyházban.

A kommunizmus mellett az anyagi világ is szerinte az egyház meggyengüléséhez vezetett, és a mostani helyzettel sincs egyáltalán megelégedve.

S az a gyengülés még most is tart. Azt hiszi, hogy ha többet dolgozik, vagy ha többet gyűjt, ha halmoz cifrább, különleges dolgokat valósít meg a háza körül, vagy anyagilag oda fektet, és azért többet dógozik. S ez elég, úgyhogy én nem vagyok megelégedve most. [...] Hogy így mondjam, még az egyházzal sem vagyok, a kántorsággal se vagyok megelégedve. (B. Á. interjú.)

Szerinte a templomba-jarást az is befolyásolja, hogy a hívek nem ismerik az új énekeket, nem tudnak bekapcsolódni a gyülekezeti éneklésbe, ez viszont az egyszerű, kottát nem ismerő gyülekezeti tagoknál sokat számít olyan értelemben, hogy kirekesztve érzik magukat. Nem helyesli, hogy kivették azokat az énekeket, amelyeket a *Szent vagy, Uram!* énektárból énekeltek.

Ez a legtöbb egyszerű embernek a véleménye, még azoknak is, akik ritkán mennek a templomba. Azokat is avval lehetne csalni, ha olyan éneket hallasz, amiket még hallottál.

Az önreprezentáció és az emlékezet struktúrái • András Márton élete fiatal kora óta – 26 évesen kezdi meg kántori életpályáját – a nyilvánosság előtt zajlott. A családi élete is nyitott könyv volt a közösség életében, hiszen sokszor a saját lakása is mint munkaterület (kóruspróbák tartása, az elhunytak hozzátartozói otthon keresték meg) a hivatásának volt alárendelve. A magánéletét a társadalmi státusa teljes mértékben meghatározta. A faluban mindenki csak *kántor úrnak* szólította. Éppen ezért saját magát is legtöbbször az őt körülvevő társadalmi közeg szemével láttatta, magát kívülről szemlélte.

A visszaemlékezéseit úgy szervezte, mintha egy előre megírt mintát, vázlatot követett volna, és valóban az általa megírt önéletrajz sok hasonlóságot mutatott az előbeszédben elmondottakkal.

A történelmi események, mint a második világháború, a 1948-as államosítás, az oroszok bevonulása nagyon gyakran, mint referenciapontok jelentek meg elbeszélésében, a narratíva sokszor ezekhez igazodott, mint az *előtte*, vagy az *azutáni* időszak.

Elbeszéléséből a pályára való készülés céltudatossága, az eltökéltség mellett az az elhivatottság, a meggyőződés érzése tükröződött, hogy őt Isten csodálatosan vezérelte és hívta el a kántori szolgálatra.

Egy-egy esetben beszél magáról másképpen, mint kántorról, amikor úgy emlegeti saját magát, mint *bolond csomafalvi*, vagy amikor a főkántor úgy szólította őt, hogy: *Marcika. S a Marcika megöregedett...* – mondta a beszélgetés végén. Mikor Bajkó Árpád azt kérdezte tőle, hogy kérésre, vagy önmagától írta meg a plébánia levéltárába beadott önéletrajzot, akkor azt válaszolta, hogy a pap kérésére írta meg. Önmagától nem írta volna, a búcsúztatókat is legszívesebben elégette volna, a lányai mentették meg az enyészettől.

Én arra az egyre építék, hogy minden, ami történt velem, olyan csodálatosan az Isten kezibe vót, s van most is, hogy azt nem lehet szinte megmagyarázni. (B. Á. interjú.)

Beszédstílusa az interjú során egyenletes, nyugodt, kiegyensúlyozott volt. Azoknál a részeknél, ahol kedves emlékekről vagy eseményekről, amelyekről szívesebben mesélt, kicsit ritmusosabb, ami esetleg kényelmetlenebb, vagy meggondolkodtató, ahol nem volt biztos magában, ott vonatottabb, lassúbb lett.

Beszédstratégia szempontjából az egyes történetek cselekmény-bonyolításakor törekedett a folyamatosságra, és amikor nem akart a részletekbe bocsátkozni, hogy csak a lényegét mondja el, akkor az elmondottak hiányát azzal érzékeltette, hogy pótolja a *s minden* töltelékszóval. Szívesebben beszélt másról, mint önmagáról, hiába a direkt kérdés, ő már kiterjesztette a környezetére, általánosította. Például, mikor megkérdeztem tőle, hogy annak idején hogyan tanult meg kottából énekelni, milyen módszerrel, használták-e a Kodály-módszert, válaszában a mondat első felében az egyes szám első személyt használta, a második felében már áttért a többes szám első személyre.

Énekelni, én a ferenceseknél vótam akkor első tanulásban, jó tanuló, izé ...annyira jól tanultunk, én ... izé, Kodály-módszerrel tanultam, ott Kodály-módszerrel tanultak ott a teológusok, s annyira szerettek is, könnyen is tanultam is, énekeltem is velük [...] s állandóan bevettek a teológusok közé, hogy énekeljek velük, szólamot, mindent, amiket ott tanultak. Olyan gyermekes, szellemi gondolkodásba vótam, minden ... Még a főkántor is örökké úgy szólított: Marcika.

Egy kicsit többnek is akart tűnni, mint ami valójában, esetleg hárítani is, hogyha nem is egészen biztos, hogy miből áll a Kodály-módszer, de kompenzálta azzal, hogy nagyon szerették, és még fiatal gyermek lévén, nem igazán törődött ő azzal, hogy milyen módszert alkalmaztak. Amire nem emlékezett, azt azonnal közölte is, hogy ez most nem jut eszébe. Nem nagyon bocsátkozott részletekbe például a karvezetői stílusára, mennyire volt autoriter vagy engedékeny típus, volt-e valamilyen személyes konfliktusa a kórustagokkal, ők, hogy reagáltak le bizonyos karmesteri utasításokat, mennyire voltak toleránsak egymással szemben a kórustagok például egy új ének megtanulásakor, vagy ha valaki nagyon hamisan énekelt, hogy kezelte ezeket a szituációkat. Nem említett személyes élményt azzal kapcsolatban sem, mennyire volt nehéz összefogni a kórustagokat, csak annyit, hogy elment házhoz is, ha kellett megtanítani a szólamot.

Szívesen beszélt családjáról, de azt is inkább általánosan, nem tért ki hosszan, részletesen egyik családtagjára sem, kivéve a *fogadott fiukat*. Mintha a hozzá közel állókat nem akarta volna kiadni, nem akarta kibeszélni. Élete a családja és a munka között zajlott, társaságba nem járt. Azt többször is kihangsúlyozta, hogy őt szeretik a faluban, elismerik, igényt tartanak még öreg korában is szolgálataira, szívesen hívják még most is temetésekre. A papok jöttek-mentek, de ő, mint stabil ember, a faluhoz, a közösséghez tartozott. Ezért is nagyon gyakran az elbeszélésében a mi tudat hangsúlyosan jelen van, a közösség nevében beszél, általánosan fogalmaz meg véleményt, vagy legalábbis úgy gondolja, hogy egy közösség nevében beszél. Ezért a státustörténet mesélő szerepéből nem is esett ki egy pillanatra sem.

Noha az elbeszélés során belemerült az emlékekbe, de egy-egy kérdéskör végére mindig a jelenben kötött ki, nem veszítette el realitásérzékét, sőt 92 éves kora ellenére nagyon is jelen volt, állandó szemkontaktust tartott, figyelte reakcióimat.

Ő saját magát nyugodt embernek tartotta, és az élettapasztalat is megtanította őt arra, hogy főleg, mikor sok munkája volt, akkor *ne izgassa fel magát, mert csak ront a helyzeten*. Életvezetési stratégiája az volt, hogy nyugodtan, önuralommal, beleéléssel, önmeggyőzéssel próbálja megélni az életet.

Tudja az ember lohászni²⁰⁴ is magát, hogy izgalomba hozza, s szeszélyeskedik, hogy nem toporzékol, ha úgy sem ér vele semmit. De ha meg tudja magát győzni, hogy izélni, akkor tudja magát sarkalni, valahogy olyan hely-

204 Lohászni = nyugtatni.

zetbe hozni, hogy nyugodtabban is tudja azt megtanulni, megmagyarázni, beleélni magát abba, amit olyan nehéznek, olyan megerőltetőnek képzelt.

Elbeszélésében jelen volt párhuzamosan a tárgyszerű közlés, nem is a saját, hanem inkább a kollektív panasz, mikor arról beszélt, hogy sem az egyházi élettel, sem a kántorsággal nincs megelégedve. A saját betegségét is nem panaszként fogalmazta meg, csak, mint a tevékenységében való akadályoztatást. Ugyanakkor megjelentek önheroizáló pillanatok is, amikor megszökött a katonaság elől, vagy képes volt beletanulni a méhészkedésbe a családja érdekében, a pluszkereseti forrásokat megtalálva, és a különböző búcsúztatók írásakor minden energiáját, költői tehetségét belefektette a hozzátartozói megelégedésére.

Összefoglalás • András Márton élettörténete egy olyan státustörténet, mely a 20. századi római katolikus kántori pályának az az esete, amely mindent sűrít, ami a kántorokkal megtörténhetett az elmúlt század során. András Márton életét végigkísérték a múlt század nagy történelmi változásai, mint az első bécsi döntés utáni tanügyi reform – elemi iskolában románul tanultak, s ezt a későbbiekben a gimnáziumi évek alatt elég keservesen meg is szenvedte a magyar vizsgán –, megélhette a második világháborút, a kollektivizálást, a kommunizmust, az 1989-es rendszerváltást, s végül a *demokráciát*. Mindezt úgy mesélte el 92 évesen a gyergyócsomafalvi otthonában, hogy tudta, hogy ez neki öröksége volt, mind a ház, amelyben lakott, mind a kántori szék, amelyet elődjétől örökölt és megharcolt érte. Mind a tárgyi- szellemi örökséghez, mind családjához, mind közösségéhez András Márton mindvégig hűséges maradt. Ebben a hitében őt senki el nem tántoríthatta, nagyobb jövedelem reményében a faluból el nem távozott. Azt, amit feladatul rábízta, próbálta erejéhez, tehetségéhez mérten elvégezni, sokszor úgy, hogy saját magát „lohaszta”, máskor úgy, hogy a tragikusabb eseményekben is Isten gondviselését látta, a sorsszerűséget, hogy Isten őt erre a munkára hívta el, a kántorságot hivatásának tekintette. A feletteseivel lehetőleg kerülte a konfliktusokat, és a lánya (B. E.) megfogalmazása szerint még egy-egy papnál is komolyabban vette a munkáját.

Baráti társaságba nem járt, nem ivott, nem volt részeges, káros szenvedélye nem volt, a társaságát, szórakozását a kórusba járó fiatal házaspárok jelentették. A falu életében szorosan benne volt, ha más okból kifolyólag nem is, de a halottbúcsúztatók kapcsán a megrendeléskor akarva-akaratlanul betekintést nyert a családok belső viszonyaiba: milyen volt a házastársak viszonya egymás között, milyenek voltak a szülő gyermek kapcsolatok, az elhunyt viszonya a rokonokhoz, mennyire volt hívó, mennyire járt a család templomba, volt-e káros szenvedélyük. Mindezeknek ismeretében a halottbúcsúztatókban úgy kellett, olyan finom érzékkel megfogalmaznia mondanivalóját, az egyház üzenetét, hogy senkit se sértsen meg vele, és a gyászban inkább vigasztalás legyen, és ne büntudatkeltés. Több olyan esettel találkoztam, amikor a gyászoló gyülekezet inkább a kántor búcsúztatójára érzékenyült el jobban, mint a pap gyászbeszédére. A falu népe a temetésen többnyire a kántor,

a szószóló (önjelölt, jó beszédkészséggel rendelkező falustárs) beszédét várta, aki sokkal személyesebb, közvetlenebb hangnemben szólt a családhoz. Ilyenkor az érzelmek szabad utat kaptak, és a család fel-feltörő zokogása jelezte a búcsúztató szöveg hatását, az író hozzáértését, szakavatottságát.

András Márton élete egy folyamatos rituálé, szertartás volt, amely nagyban meghatározta habitusát, mindennapjait. Ugyanakkor ez védettséget is jelentett számára, mert nem kellett kitalálnia új életvezetési stratégiákat, a keret adva volt, s az ezzel járó tisztelet és elismerés is biztosítva volt számára. A vallási közösségben kiemelt szerepe és jól meghatározott helye volt, melyet ő maga hozott létre. Életmódja, értékrendje, gondolkodása, beszédstílusa, magatartása a hivatalos, doktrinális vallásosság mellett a megélt, mindennapi vallásosságát is tükrözte. Még ha később is, 90. születésnapja körül került az érdeklődés, a média és a nyilvánosság fókuszába, szerényen, de örült a megkereséseknek.

Ferencz Sándor nagykászoni római katolikus kántor élettörténete

Az interjúalany kiválasztása • Ferencz Sándor kázonaltízi kántor kiválasztásakor fő szempont volt az a hosszú időszak, melyet kántorként szolgált/szolgál a helyi plébánián. Ahhoz, hogy az egyén hatni tudjon környezetére, vagy akár fordítva is igaz legyen, a környezet visszahasson az egyénre, olyan időintervallumra van szükség, mely elégséges a változások, változtatások, folyamatok felismerésére. (Vö. Barna 2015: 41.) Második fontos szempont a résztvevő megfigyelés volt számomra, hiszen a kántorhoz és tevékenységéhez több gyermekkori/ifjúkori emlékem kötődött. Ezért nehéz feladat volt a személyes, szubjektív, érzelmi kötöttségeket leválasztani az objektív megfigyelésektől, valamint hatásuk működését beazonosítani, nyomon követni. Ez ugyanakkor könnyebbséget is jelentett, olyan értelemben, hogy az interjúalany úgy tudott történeteket mesélni, hogy olyannak mondja, mint aki ismeri, érti, tudja miről, kiről van szó az eseményekben. Gyakran előfordult utalás arra, hogy „emlékszel-e még” erre, vagy arra a személyre. A bizalmas viszony, a családi megszólítás is erre az előzetes ismeretségre utalt. Viszont elég idő eltelt azóta, hogy mint kívülállóra, külső, pártatlan megfigyelőre tekintsen rám. Az interjút Ferencz Sándor lakásán készítettem saját kérésre 2016. novemberében. A nemrég elveszített felesége utáni gyász gyakran visszatérő aktualizáló állapot volt az interjú során. A kommunikáció igénye búvópatakként elő-előjött a beszélgetés során: *jaj, mondok én, annyit, mint a patefon* közbeszólásokkal. Az élettörténet mesélése közben úgy a felmerülő témák, mint az idősíkok sok esetben egybemosódtak elbeszélésében. Az egyik emlék kapcsolódott a következőhöz, egyik történet fűződött a másikhoz, olyan intenzitással és dinamikával, hogy az általam előkészített kérdések szinte fölöslegessé váltak. Ennek aztán két olyan hozadéka lett, melyre nem számítottam: az egyik, hogy a mandelbaumi sorsfordulókat kihámozni ezekből az emlékekből igazán nehéz feladat elé állított, a korszakolás kérdése, hogy mely történetek vonatkoznak a rendszerváltás előtti és utáni időszakra, szinte lehetetlen vállalkozásnak bizonyult, a másik pedig, hogy előkerültek olyan témák is, melyek

az egyéni talentumokat, képességeket, a specialista személyiségét karakteresen és markánsan körvonalazták korszaktól függetlenül is. Éppen ezért ezeket a történeteket a kántor szolgálata, a munka területén kifejtett tevékenységéhez kapcsoltam különböző témák címszói alatt. Az interjú végén a lánya is jelen volt a beszélgetésen, aki rendszeresen besegített neki a háztartásban, főzött és takarított édesapjának. A családi fényképeket gyerekei eltették az édesapjuk elől, hogy ne szomorkodjon rajtuk, ezért a fényképről meséltetés módszere az első beszélgetés során nem vált be. Ez a módszer segített volna a kronológiai sorrend felállításában. Viszont a második találkozásunkra már előkerültek, így rendszerezni és betájolni tudtuk időben és térben is a történeteket. Mindennapjaihoz hozzátartozott a gyermekeivel való kommunikáció, a fiával Dániába skype-on keresztül beszélgetett, (Nagy jártassággal használta az internetet, a tévét is szokta nézni, de bevallása szerint, azon csak felmérgelődött.) A lánya, aki óvónő a faluban, anélkül, hogy kérdeztem volna, eljöttemben annyit mondott, hogy ő maga azért nem ült le soha az orgonához játszani, kántorizálni, mert már gyermekkorában elrettentette édesapja állandó viszálya a pappal.

Ferencz Sándor kántoron kívül a faluban András Zoltánnal, a kántor volt tanítványával, jelenlegi polgármesterrel készítettem interjút, valamint szintén volt diákjával, Mihály Tamással, a jelenlegi tusnádi kántorral beszélgettem. Rövidebb beszélgetések voltak még pár falubelivel, valamint a kásonaltízi volt Általános Iskola (most Dr. Lukács Mihály Általános Iskola nevet viseli) egykori tantestületének néhány tagjával jó néhány évvel ezelőtt, akiktől sok háttérinformációt tudtam már a településről, a helyi viszonyokról. A helyi plébánossal, O.M.-el telefonon sikerült felvenni a kapcsolatot, viszont interjú készítést nem vállalt.

A terep • Kászonszék öt települése egyetlen községet képez, melynek központja Kásonaltíz.²⁰⁵ Az öt település: Kásonfeltíz, Kásonaltíz, Kásonimpér, Kásonjakabfalva és Kásonújfalú Csíkszék és Háromszék között terül el.²⁰⁶ A Nagykáson megnevezés Feltíz, Altíz és Impér falurészekre vonatkozik, külön római katolikus egyházközségként szerepel, külön plébániával, pappal és kántorral, Kásonújfalú és Kásonjakabfalva másik plébánia, szintén külön plébánossal és kántorral. Doboly Impérhez tartozó román nemzetiségűek lakta falurész, templomukat 1884-ben a görögkatolikus hívek építették, 1948-tól ortodox vallásúak lettek. Kásonszék hagyományokban, népszokásokban²⁰⁷ gazdag vidék, mely jelenleg sem mondott le ezek gyakorlásáról. A falu 2014-ben ünnepelte a kásonszéki oktatás 400 éves évfordulóját. (András 2014: 5.)

Gyermekkor, iskolai évek • Ferencz Sándor 1952. március 4-én született Csíkszentsimonban. Édesapja, Ferencz Bertalan (1913–1979) egyszerű gyári munkás

205 A község történetéről, hagyományairól és szokásairól bővebben lásd Mihály 2016.

206 A településről bővebben lásd András 2009, 2014; Sepsiszéki Nagy 2000.

207 A helyi hagyományokról, népszokásokról lásd még Pozsony 2006, Dömötör 1986.

volt a keményítőgyárban²⁰⁸, édesanyja, Rövid Margit (1921–2011) háztartásbeli. Nagyszülei mindkét részről falusi gazdálkodók voltak, s ahogy ő fogalmazott: *nem királybíró családból származtam, ezt nem es szégyellem soha*. Öten voltak testvérek, négy fiú és egy lány. Bertalan, a legnagyobb 1943-ban, Mihály 1945-ben, János 1949-ben, Sándor 1952-ben, Erzsébet 1955-ben született. Ahogy már a gyermekek névválasztásából is kitűnik (mind szent nevek – kivéve a Sándorét), majd az interjú során is többször említette, édesanyja nagyon vallásos, templomba járó asszony volt. Kisgyerek koruk óta édesanyjuk őket is elvitte a templomba, ahol Sándor mindig a kántor mellett ült. Példaképe az idős csíkszentsimoni kántor, Gergely József, *Gergé Jóska* bácsi volt, aki orgonán ugyan még tudott játszani, de énekelni nem. Jól jött tehát az énekes segítség, mert a Sándornak szép csengő hangja volt. A még selypítő gyerek úgy határozta meg magát, ha megkérdezték tőle, hogy hívják, mint *Tántoj Jotta Fejént Tanita* (Kántor Jóska Ferencz Sanyika).

A kántor ugye Jóska bácsi vót, s mondták nekem, te kicsi Kántor Jóska, s te kántor leszel, úgy-e? E' vótam.

Az elemi iskoláit Csíkszentsimonban végezte, s bevallása szerint nem volt túl szorgalmas, sőt rossz gyerek volt, nem tanult, habár a nyolcadik osztályt 8,56-os átlalánossal végezte. Még erre is emlékezett. Az idős kántortól sokat tanult, a templomi kórusban a *Passió* mindhárom szólamát ismerte, a vezénylest is gyakorolta, utánozta. Édesanyja papnak szánta volna, de Ferencz Sándor nem érzett papi hivatást magában. Így a falubeli kántor hatására nem volt kérdés, hogy belőle is kántor lesz.

Mondom, édesanyám, inkább leszek egy jó kántor vagy egy rossz gazdálkodó, s nem leszek egy hülye pap, aki megbotránkoztat mást es, ugye. Jézus azt mondta, hogy jaj annak, aki egyet es megbotránkoztat.

A Kántoriskola • 1967-ben sikeresen felvételizett a Gyulafehérvári Római Katolikus Kántoriskolába²⁰⁹ (négyéves líceumba). Líceumi éveiben sokat jelentett néhány szellemi mentora segítése, tanácsa, útjainak egyengetése, igazgatása, ha csak néha az egy-egy ajánlás volt, figyelemfelkeltés Ferencz Sándor tehetségére. Ilyen segítőtje

208 A csíkszentsimoni szesz- és keményítőgyárat 1940 és 1944-ben létesítették a földművelésügyi és iparügyi minisztérium kezdeményezésére, amelynek célja a Csík vármegye főterméke, a burgonya hasznosítása volt. Az új gyár felépítése és üzembe helyezése 1300000 ezer pengőt igényelt, és évente 1200 vagon burgonya feldolgozására állították be. 1941. októberében már beindult a feldolgozás. (Lásd Oláh 2008.) 2000-ben csődbe ment. 2015-ben felrobbantották a 18 hektáron elterülő romos épületeket (lásd az *Erdélyi Napló Hírportál* hivatalos honlapja: <http://www.erdelyinaplo.ro/archivum/offline/cikk/259613/felrobbantottak-ke-epuletet>; 2021.05.11.)

209 „A papi hivatás ápolására – s annak reményében, hogy a kislétszámú Szovrom Teológiát a Kántoriskola végzettjei be fogják népesíteni – 1953-ban a minisztérium engedélyezte a gyulafehérvári Kántoriskola (négyéves líceum) létesítését. A Kántoriskolát dr. Faragó Ferenc teológiai tanár szervezte meg és vezette a haláláig (1973). Márton Áron a börtönévei alatt létesített kis-szemináriumi jellegű Kántoriskolát utólag egyházilag is törvényesítette és magáénak tekintette. Az iskola 1990-ig mint kis-szeminárium működött.” (Marton 2014: 232.)

volt a szintén Csíkszentsimonból származó Szabó Sándor kanonok, aki Gál Alajos zenetanárnak ajánlotta be karvezetésre.

Elsőéves koromban mondta Gál Alajosnak a kanonok úr, hogy te, ezt a gyermeket vigyed a szólamvezetésre, karvezetésre. S tanultam az akkori negyedikesekkel, s Vilmosék, Szabó Jóskákék, Tófalviék, ezek három évvel nagyobbak voltak, mint én, ezek negyedévesek, én meg első. Én velük mentem vezényelni. Élveztem, kölyök vótam, na.

A tananyagban nem volt különbség a papnak vagy kántornak készülők között, de a diákok maguk között tudták, főleg utolsó éven, hogy ki az, aki továbbtanul, s ki az, akiből kántor lesz. Ezért a kötelező orgonagyakorlás annyi engedménnyel vagy elnézéssel járt, hogy egymás között cserélhettek.

Járt mindenki. Mindenkinek vót zene óránk, ének óránk, s vót, olyan köteles, bé vótál osztva, hogy melyik órába' mensz, vetted a Szent vagy, Uram!-ot a hónyod alá, s mentél muzsikálni. Ha nem akartál menni, akkor cserélünk. Én szívesen mentem bármelyik helyett.

Még olykor túlzásokba is esett, mert szünetekben is muzsikált, olyant is, amit nem lett volna szabad. Végül az igazgatóhoz, dr. Faragó Ferenchez – aki bevallása szerint egy nagyon szigorú ember volt, de igazságos – jutottak jogorvoslásra, oly módon, hogy a magaviselet jegyét vonták le, és abban az évben el is veszítette ösztöndíját. Ez azt jelentette, hogy a nyári vakációban keményen meg kellett dolgozni az ösztöndíj pótlására. A bátyja sofőr volt a szövetkezetnél, nála segédkezett az árukihordásban mint rakodómunkás.

Vót egy nagyon hülye tanárunk, egy német, nem es vót egészen százas, zenetanár vót. Úgye, akkor nem nagyon szabadott, s én bent maradtam szüneten, s pittyegettem a magyar himnuszt. Béjött, ő volt a szógálatos, s béjött, s a magaviseletemet lehúzatta. Mondom, tanár úr... Nem! Áthúzta zenéből a jegyemet, s lezárt pirossal négyesre. Mondom, tanár úr! Nem csináltam akkora vétket, nagyon szépen megkérem, ne tessék velem így kiszúrni! Fiú! Megbuktatlak!

A zenei tantárgyakat szerette, emlékezete szerint 9, 10-es jegyei voltak zenéből. A törzskönyvi lapja szerint viszont a két zenei tantárgyukból, hangképzésből és hangszerből volt a leggyengébb minősítése a négy év alatt. Ellenben nem említette a hittant, szertartást, erkölctant és hitvédelmet, amelyekből viszont tényleg 10-es jegyei voltak.

A tisztelet egymás iránt, úgy a diákok, mint a tanárok részéről megvolt. *Uraztak. Minket es magáztak. Kilencedikes korunktól nem tegeztek. Megvót a régi papi méltóság, na.*

A bentlakásban nagyon egyszerű körülmények között, szigorúságban, fegyelemben éltek. Ahogy beköltöztek, mindenki hozta magával a szalmazsákot, párnahuzatot. Az ágyneműkbe, alsóneműkbe külön-külön a saját számukat kellett belevarrniuk, hogy a mosásnál ne keveredjenek össze. Az övére tisztán emlékezett: 156-os volt. A mosodába lövétei lányok dolgoztak, de a diákoknak nem volt szabad rájuk nézni, mert az kicsapással járt volna. Ha nem is ezért, de egy másik ügy kapcsán két társát el is bocsátották. Ugyancsak elbocsátással járt az is, ha valaki egy lánnyal levelezett. Szerzetesi szigorban nevelték őket, de Ferencz Sándor ezt nem bánta, mert nem volt amúgy sem *ilyen kóbor természet*.²¹⁰

Hompoth Csabi, aki felcsíki születésű, de Tusnádfürdőn most kántor, muzsikált a vendéglőbe, és Tenzler, egy német²¹¹ gyerek, milyen a kölyök, hát menjünk, ereszkedjünk le az emeletről. Összekötötték a lepedőt, s leereszkedtek, elmentek s egyet sétáltak, ennyi vót az egész. Visszajöttek, s bémondta a duktor,²¹² aki helyettem vót, másnap reggel vitték haza. Ilyen szigorúság vót, nagyon. Most, pedig kutyaagumi, hát nem tudom, fehérnépet visznek-é bé a kicsi papok es... Most más, na.

A kántoriskola fiú kórusában élmény volt énekelni. Akiknek későbbre érett a hangjuk, azok még szopránt énekeltek, mint Ferencz Sándor is. Ezek a közös alkalmak, a fiatal kor minden szépségével és kisebb-nagyobb gondjaival olyan életre szóló élményeket, barátságokat, kapcsolatokat biztosítottak, melyek későbbi pályájukra is nagy hatással voltak.

Én még tizedikes koromban még úgy énekeltem a szopránt, ne, úgy kivettem a felső físzet, mint a húzat. Még vótak ilyen magamfajta kölykek, még később serdültünk, s aztán vótak olyanok, akik leénekeltek oda ne, a pince fenekibe, a basszust. [...] Mindenesetre nagyon szép évek vótak...

A bentlakás tulajdonképpen biztos hely volt, mert mostak, főztek rájuk. Az étkezési menü bevallása szerint nem volt túl változatos, *ma paszuly, hónap paszuly, ma puliszka, hónap puliszka, de jó vót a kölyöknek*. A tisztálkodási körülmények is szerények voltak, a mosdótálat ők maguk vitték otthonról, fürdőszoba külön nem volt,

210 Értsd: kockázatvállaló.

211 Több német diáktársuk is volt. 1957-ben a „Szentszék tudomásul vételével és a kultuszminisztérium jóváhagyásával megnyílhatott a jászvásári Teológia és Kántoriskola, mint a Gyulafehérvári Teológia és Kántoriskola román szekciója, a gyulafehérvári rektorátusság és a kántoriskolai igazgatóság vezetése alatt. A német anyanyelvűek részére a minisztérium felkínálta, hogy a két helyen működő iskola közül bármelyiket választhatják. A temesvári ordinárius a gyulafehérvári mellett döntött.” (Marton 2014: 228.) Ezért voltak német anyanyelvű diáktársak az osztályban.

212 Nevelő.

és csak hideg vízben mosakodhattak.²¹³ Hétvégeken mentek csak Gyulafehérváron a nyilvános, közös fürdőbe, ahol meleg vízben fürödhettek.

Az érettségi és a ballagás nagy esemény volt a Kántoriskolában. Ezen az alkalmon több fénykép is készült, amint végig vonulnak az osztályfőnök vezetésével Gyulafehérvár utcáin egészen a püspöki palota kapujáig. Itt Márton Áron püspök fogadta őket és adta áldását az elballagó diákokra. A ballagáson épp csak a szűk család jelent meg, édesapja, édesanyja, legnagyobb bátyja és sógornője, mert ahogy említi, nagyon drága volt a vonatjegy.

Katonaság, családalapítás • Első és egyben utolsó munkahelye elfoglalása után Nagykaszonban az első szolgálati éve után 1972-ben besorozták katonának. Két év katonai szolgálat után, melyet Predealon a hegyi vadászoknál teljesített, egy jobb hangú falustárs, Péter György helyettesítette, aki *énekelgetett, s házzszenelni elvót, s kész.*

Feleségét, a kászonaltizi születésű Gergely Rózáliát²¹⁴ 1977 karácsonyán, december 25-én vette nőül, akit diákként ismert meg, hiszen 7-8 osztályos korában a helyi iskolában hittanra tanította. Fontosnak tartotta eloszlatni a pletykákat, amiket a postahivatalban a felesége kolléganői terjesztettek, hogy azért veszi feleségül, mert jön a gyerek.

Egy nagyon szép, barna, ügyes léánka vót. Hát, mondták, hogy a kántor a léánkának kiverte az eszt, hát nem. Nem igaz. Két év múlva született Zsuzsa, úgyhogy... Vótak a postán persze, ott vótak ilyen kézbesítők, s mondták, hogy hja, Rózsikának az eszt kiverte, s azétt...

Felesége érettségi után „postafőnöknői” iskolát végzett Bukarestben, egy darabig „telefonista” volt, majd, ahogy a postamesternő nyugdíjba vonult, ő lett helyette a helyi posta vezetője 20 éven keresztül. Gyermekük: Ferencz Zsuzsa, férje után Becze, 1979-ben született, jelenleg óvónő a faluban; Ferencz Sándor Zsolt 1985-ben született, Csíkszeredában végzett 3 éves banktisztviselői technikumot, de egy pár éve Dániában él mezőgazdasági vendégmunkásként. Haza szeretnének jönni, mert csak annyi időre gondolták a külföldi munkát, amíg anyagilag összeszedik magukat, megalapozhatják jövőjüket. Itt már a szomszédban meg is vettek egy házat, ami felújítva, berendezve várja őket. Unokáik: Zsuzsa lányuktól két unoka: Adél és Kata-Andrea, Sándor fiúktól: Boglár és Zoé-Cecília született.

Felesége részéről sok földet örökölt. Egyedüli, kései gyerekként született, édesanyja 49 évesen szülte, anyai részről még egy gyermektelen nagybácsi házat, egy hajadon maradt nagynéni földjeit is örökölte. A kászonfeltizi örökölt házat elad-

213 A Gyulafehérvári Római Katolikus Kántoriskola felvételi, illetve pályázati felhívásában ott állt az a lajstrom, amit a felvett diákoknak vinniük kellett a tanév elején. Előző fejezetben, a gyergyószentmiklósi plébánia levéltári anyagából részleteztem ezeket az eszközöket.

214 Gergely Rozália 1957-ben született Kászonaltizben. 2012-ben hunyt el.

ták, annak az árából vettek Altízben a rendőrség mellett egy házat, sajnos elég későre. 39 évig a hivatali kántori lakásban éltek, és az új ház éppen csak akkor készült el, amikor halála előtt egy pár héttel oda hazahozhatták.

Me' azt mondta a szegény nejem, a jó Isten nyugtassa, hogy apa, mikor menyünk haza? Hogy mikor kötözünk ide? Fel vót Szeredába a kórházba', mondtam, ne búsulj, mikor innen menyünk haza, ez már a műtét után vót, akkor má' tudtuk, hogy nem sok van hátra, mikor menyünk haza, meglátod, hazamenyünk. S akkor ide hoztuk, ide a belső szobába bétettük, egy hét múlva meghalt szegény.

Pályakezdés. „Kászonban hét papnak vótam inassa!” • Már az utolsó kántoriskolai évben figyelgette, hol lenne kántori állás számára szülőfaluja közelében. Számon is tartotta a csíkszentmártoni helyet, és ahogy az oklevelét megszerezte, boldogan újságolta levélben a helyi plébánosnak a sikeres vizsgáját. Gáll Gyula plébános azonban válaszelevelében közölte vele, hogy a kántori széket már elfoglalta egy kászoni fiú. Így került helyette Nagykászonba 1971-ben, rögtön az érettségi vizsgája után. Első misei szolgálata június 29-én, Péter és Pál napján volt.

A faluban már 1967-től ott szolgáló Dobos Áron papsága alatt lett kántor. Ezalatt az idő alatt, 1975-ig lehetett káplán László András, akit Ferencz Sándor már Gyulafehérvárról ismert.

Andris teológus, én kántor iskolás voltam, itt futbaloztunk a falusi futbal csapatban.

Vele volt csak közvetlenebb, barátságos viszonyban, csak vele tegeződött a „főnök” közül. 1975-től egy évig a csíkszentkirályi születésű György Árpád volt a plébános, aki a kántor szerint nagyon szigorú ember volt.

Olyan vót mint egy katonatiszt. Az egy olyan precíz ember vót, hogy olyat életemben nem láttam. Egy évig vót sajnos. Nem tudott kijöni az emberekkel, ilyen egyenes ember vót, jó katonás. És aztán amikor, ugyé, nem tetszett az embereknek. Megszidta, hogy nem járnak templomba, s ha nem jönnek a templomba, akkor nem mennek ház szentelni. [...] S az embereknek nem tetszett.

Egy év után kérte az áthelyezését az érsekségtől György Árpád, és a kibúcsúzó szavaira, a példázatra, amellyel elköszönt a falutól a kántor még 40 év után is jól emlékezett, annyira megragadta mondanivalója.

S akkor, amikor búcsúzott, akkor elmondta, hogy a királynak vót egy számára, s a számár a királyt megrúgta. De a király azt mondta a végén, hogy én úgy es király maradtam, s a számár úgy es számár maradt. [Kacag.]

Ezután a háromszéki születésű Gajdó Zoltán plébános következett 1976-tól 1983-ig. Vele jó viszonyban lehetett, noha ezt szó szerint nem fogalmazta meg, de az a tény, hogy elsőszülött fiának keresztapja volt a plébános, ez büszkeséggel töltötte el. A másik tény szorosabb viszonyáról a pappal, hogy Gajdó Zoltán plébános idejében készült a legtöbb hivatali kép különböző szolgálatokkal: elsőáldozás, bérmlás, kórus, búcsúk, rendezvények, kirándulások, fellépések, szereplések.

1983-ban Orbán Menyhért plébánost helyezték Nagykászonba, aki 25 évig volt a faluban. A vele való rossz viszony a helybeliek számára köztudomású volt. A tény-nyel, hogy rossz a viszony közöttük, már 1992-ben én magam is találkoztam, amikor a nagykászoni iskolában helyettesítettem pár hétig a jelenlegi polgármestert, András Zoltánt, aki akkor román nyelvet tanított az áltízi általános iskolában.

Ahogy elérkeztünk a felsorolásban Orbán Menyhérthez, így reagált:

Aztán utána jött Menci, ő itt volt 25 évig, fiú. 25 évig ette az idegeimet. S kibírtam vele es.

A későbbiekben részletesebben is kifejti az okokat, amelyek a helyzet elmérgesedéséhez vezettek. A plébános 2010 után kérte a nyugdíjazását, amit az érsekség jóvá is hagyott, de oly módon, hogy közben a nagykászoni plébániára helyezték Vass Zoltán István oroszhegyi születésű, akkor még Alcsík-Kászoni Római Katolikus Kerületi főesperest, most szentszéki tanácsos plébánost, és még hivatalában maradt Orbán Menyhért is. 2012-ben Orbán Menyhértra az érsekség, mint nyugalmazott plébánosra, Székelypálfalva lelkipásztori gondozását bízta.²¹⁵ Tehát volt egy olyan időszak, amikor a falunak két plébánosa volt. Ez nagy gondot okozott nemcsak a kántornak, de az egész falunak is.

Na, s akkor idejött, Menci pap még itt volt, s akkor már ez es idejött, me' ő a Püspökségnek addig írta, hogy ő nyugdíjba akar, s el akar menni, s osztá megsokallta a püspök, s azt mondta, fiú, mehatsz! S ide hozta Vass Zolit, ezt, aki most van. Igen, de ők ketten olyan botrányos viszonyba' vótak, hogy a falu kétfelé szakadt. Vótak a Menci pártiak, s vótak a Vass Zoli pártiak.

A két plébános a falu különböző részeiben más-más alkalommal miséztek, a házzsenteléseket is külön-külön végezték. A kántornak, mivel kántorból csak egy volt a faluban, mindenikre el kellett járjon. Abban az időszakban a kántor az iskolánál volt alkalmazott, mert 1992-től odavitte a munkakönyvét, majd 2012-ben ismét visszakerült az egyházhoz. A plébániáért felelős vezető beosztású pap Vass Zoltán plébános volt. A kántor kérdésére, hogy melyik misére kötelező neki elmenni, a plébános azt válaszolta, hogy az övére köteles, az Orbán Menyhérte nem. A kán-

²¹⁵ A Gyulafehérvári Római Katolikus Érsekség hivatalos honlapja: <http://ersekseg.ro/hu/node/3560> (2021.05.11.)

tor a kellemetlen helyzetet humorral próbálta átvészelni, mint egyébként az egész időszakot.

Egy vasárnap öt misét letekertünk. Há', mondom, az má' sok, a jó Isten is megsokallja! Ne hülyéskedjete! S akkor aztán Mencit kitiltotta, Feltízbe' nem szabadott misézzen, akkor lett egy kevéske botrány... Ott a szomszédok, az öregek, nyolcan, tízen, Impérbe' is egy ötön, haton [jártak a misére]. Oda es le kellett menni. S ügye, ez annyi vót, hogy Menci pap ment oda es, Impérbe' es, s mise után mindig hergette az új pap ellen. Úgy-úgy megszidták ezt az újat, hogy én szégyelltem. Aztán mondtam, tudja mit, én ilyen cigeniába²¹⁶ nem fogok, se egyik pappal nem menyek, se a másikkal nem menyek. Akkor megyünk házszentelni, ez a családlátogatás, Menci es akart menni, de az új nem engedte. Azt mondta, hó, te a gazdasággal foglalkozol, én vagyok a pap. Mondom, akkor döntsék el, délelőtt menyek az egyikkel, s délután menyek a másikkal. [Kacag]. Jaj, kántor bácsi, ne csúfokodjon, mondta az új pap. Mondom, hogy ha nem tudják eldönteni, akkor én így döntök. Délelőtt menyek az egyikkel, délután a másikkal. S amelyik többet ad, másnap reggel azzal kezdem! S így hergettem őket. Ilyen élménydús volt az én életem.

A kántori szolgálat és a munkavégzés során felmerülő különböző történetek • A kántor egyéniségét jól körvonalazó, valamint a hivatás mindennapjait illusztráló elmesélt történeteit külön témák köré csoportosítottam, melyek leginkább foglalkoztatták vagy problémát jelentettek. Ilyenek voltak a felettesével való konfliktusai, a halottbúcsúztatás kérdése, a faluban kifejtett kulturális tevékenysége, a cigányokkal kapcsolatos élményei, a szekuritátés ügyei, az ökumenizmus és az öngyilkos temetés. Ezek a történetek még jobban alátámasztják azt a nézetet, hogy a kultúra kultúrát szül, azaz a kántor egyénisége hogyan hat környezetére, és az a közösség, amelyben munkáját végzi, hogyan látja az ő személyén keresztül a kántorság intézményét. Életpályája különböző eseményei rávilágítanak tulajdonképpen arra, hogy egyéniségén keresztül milyen tekintélyt tudott kivívni mind a maga, mind a szakma számára. A szolgatársakkal, feletteseivel és a szomszéd falvak kántoraival való viszonya egy olyan mikrovilágot teremtett, mely meghatározta nemcsak a régió értékrendjét, hanem befolyásolta azokat a fiatalokat is, akik a kántori pályaválasztáson gondolkodtak.

A kántori teendőket alapvetően a templomi szolgálatok képezték. Ebbe a vasárnapi kötelező három mise: a reggeli *kicsi mise*, a tíz órás *nagymise* és a *délutáni mise* (az öt órás *vesperás*) mellett a minden hétköznap 8 órakor kezdődő reggeli mise tartozott. Volt olyan időszak is a két plébános párhuzamos szolgálata idejében, hogy egy-egy vasárnap öt misén is énekelt, orgonán kísért a liturgiai énekes

²¹⁶ Értsd: cigányságban, cigánykodásban.

részeket. Ezek mellett a temetésen való részvétel, esküvő, keresztelő mind kötelező jelenléte igényelt.

A házszentelés időszaka általában január első heteiben, vízkereszt tájékán, január 6-a körül, Gáspár, Menyhért, Boldizsár napja körül volt. Ilyenkor végig járva a falut, a fogadó családoknak illett tiszta, kitakarított házzal várni a papot, a kántort. A pap vagy a kántor a megszentelt ház ajtófélfájára fehér krétával a GMB monogramot²¹⁷ és az évszámot írta. A cigány házakban is ilyenkor jobban odafigyeltek a tisztaságra, de ahol erre nem figyeltek, a kántor bizony ott helyben szóvá is tette ezt. Noha egyházfenntartást nem fizettek, templomba nem jártak, de a házszentelés nekik is „szentségnek” számított.

Nekik három szentség van: házszentelés, keresztelés, temetés, s kész. [...] Házszenteléskor mindig szidom őket. Mondom, te, hogy nem szégyellitek magatokat, ilyen mocskos házba, te bójónél-e nálam, ha ilyen mocskosság van? – Há, jöjjön bé, azt mondja, jöjjön bé, ne féjjék! Jöjjék bé! Hogy menék? Na.

A hittanórára járó gyermekek, az elsőáldozók, bérnáló zenei felkészítése a kántor feladata volt. Az új énekek tanítására a *Dicsérjétek az Urat!* énektár bevezetésekor a vasárnapi misék kezdete előtt kerített sort, úgy, hogy a megtanítandó énekek szövegét kitette a padokra, majd többszöri eléneklés után, hallás után énekelte a híveket. Bevallása szerint ez a mise előtti rózsafüzér imádkozása rovására ment, de más lehetősége, alkalma nem volt arra, hogy az egész gyülekezetnek megtanítsa az énekeket. Az, hogy mennyit és mit énekeltek, az a paptól függött.

Mise előtt [...] kiálltam, s akkor elénekeltem egyszer-kétszer-háromszor, s akkor, na ismételjük meg, próbáljuk meg kedves hívek, milyen szép, olyan, mint a fülbemászó, megy bé a fülünkbe direkt, csak egy kicsit próbáljuk ki-nyitni az eszünköt, próbáljuk meg közösen, akkor 5-10 perc ének órát tartottunk a mise előtt, ugye szoktunk imádkozni, s az imát elhagytam, s akkor énekelünk. Attól függ, melyik pap, hogy szólt belé. Olyan es vót, hogy sietett örökké...

A nagy ünnepekre műsorral való készülés természetes velejárója volt a kántor éves tevékenységének: karácsonykor a pásztorjátékok során az énekek betanítása, gyakorlása (*Oh, boldog Betlehem* című éneket említette), húsvétkor a szenvedéstörténet, a passió előadása, elsőáldozás, bérnálás, búcsúk alkalmával a kórus vezetése. A búcsúk alkalmával a szomszédos falvak kántorainak illett besegíteni egymásnak. Kölcsönösen eljártak egymás búcsús napjaira, Altízben Krisztus Király nap-

217 Erdélyi (Aranyosszék, Kézdiszentlélek) néprajzi gyűjtések szerint is elterjedtebb és ismertebb a GMB monogramok használata, ami a Gáspár, Menyhért, Boldizsár, a három bölc nevének kezdőbetűjéből ered (lásd Keszeg 2018b: 139, Tamás 2002: 95), a CMB változat helyett, ami a 'Christus Mansionem Benedicat!' ('Krisztus áldja meg e hajlékot!') rövidítésből származik.

ján, az év 34. vasárnapján, de van egy búcsú Katalin²¹⁸ napján is, Impérben pedig Úrnapján, június 24-én. A csíksomlyói pünkösdi búcsún való részvétel kötelező volt a faluban, oda még a legsötétebb kommunizmus éve alatt is „elszöktek”.

A kommunizmusba' nem tudtunk, nem szabadott menni, akkor úgy mentünk, hogy vót ez a Megéneklünk Románia²¹⁹ Zsögödbe. Akkor mentünk oda megénekelni Romániát, s onnat sültünk²²⁰ fel a búcsúra, elszöktünk, mentünk fel a búcsúra.

Pályája kezdetén az egyházi kórus szervezése, vezetése eredményesebbnek mutatkozott, mint azután később, az 1990-es évek után Orbán Menyhért plébános ideje alatt. Eleinte kórustalálkozókra jártak a szomszédos falvakba (Kászonújfaluba, Kászonjakabfalvára), de távolabbra is el-el jutottak (a nyergestetői megemlékezésen 1990. március 15-én a kászeni kórus nyitotta a rendszerváltás utáni első 1848-as nagy megemlékezést, de elmentek Gyimesbükbe, vagy a távolabbi, magyarországi Abasárra is). Volt olyan időszak, amikor 17 férfi énekelt a kórusban, és ugyanannyi nő. A fellépésekről készült néhány fotó is, ezek között volt, amelyiken vegyeset, másan csak külön női kart, vagy külön férfikart vezényelt. Szerinte az érdeklődés csökkenése a kórus iránt a „papok cirkusza” miatt volt. De most, ha megkéri őket, eljönnek énekelni egy-egy alkalomra. A templomlátogatás is egyre csak csökkent az utóbbi években. A fiatalok közül nagyon sokan külföldön dolgoznak, de akik itthon maradtak se nagyon járnak templomba.

Hát, úgy van, hogy most már a kápolnában van, a templomba' nincsen semmiféle fűtőtestünk [...] A templomba', ha kimenyünk, akkor oda nem jönnek ki az öregek, nem tudnak feljöni a hágóra, a fiatalok fájznak, azért nem jönnek, s akkor vagyunk 15-en, 20-an egy vasárnapi nagy misén. Az mi? Semmi az 1500-as lélekszámból. Mondjuk, most nincs annyi, 1200-1300 valamennyi. [...] Aztán a kápolnába központi fűtés van, mondjuk ott jó meleg van, ott megvagyunk, de a templomban sajnos semmi-semmi fűtőtest nincs.

218 A Katalin napi búcsút annak az egykori feltízi, gótikus stílusban épített Szent Katalin-kápolna tiszteletére tartják, amelynek ma már csak romjai találhatók a településen.

219 A „Megéneklünk Románia” – „Nicolae Ceaușescu államelnök 1971-es kínai látogatása után az ott kibontakozott balos nacionalista »kulturális mozgalom« mintájára Romániában létesített hivatalos műkedvelő tömegmozgalom. Nevét Alecu Russo (1819–1859) román író *Cîntarea României* című prózai költeményéről vette. Az 1960-as évek végén újraszerveződött közművelődési egyesületek és együttesek munkájának fokozatos visszaszorítása, majd teljes felszámolása után, különösen a szóróanyagvidéken, ez a felőről kezdeményezett és intézményes támogatást élvező műkedvelő tömegmozgalom rövid időre alkalmat adott a magyar énekkarok, színjátszó csoportok, népművészek és néptáncosok mozgósítására is, de a diktatúra szigorodásával az állami művészetiirányítás egyre inkább egy megideologizált, propagandaszolgálatba állított műnépi kultúrát kívánt a Megéneklünk Románia rendezvényeinek színpadján látni.” (Romániai Magyar Irodalmi Lexikon – <http://lexikon.kriterion.ro/szavak/2793/>) (2021.05.11.) A hatalomgyakorlás eszközeként is felfogható, mint informális irányító eljárás. (Oláh 1998: 91.)

220 Értsd: titokban fellopóztak.

1. Témakör: a konfliktusok forrása²²¹ • Orbán Menyhért plébánossal való nézeteltéréseik alapja Ferencz Sándor bevallása szerint a kántori javadalmazás volt. András Zoltán polgármesterrel készített interjúból kiderült, hogy 1990 után a plébános mezőgazdasági gépeket vásárolt az egyházközségnek. Az elképzelése az volt, hogy egy gépkört alapít, melynek célja az addig gépesítetlen háztáji gazdálkodást előbbre mozdítása, a gazdák megsegítése volt. Erre a német „Maschinenring” Gazda Szervezet²²² lett volna a minta, amely a gazdák érdekeinek képviseletével, mezőgazdasági tanácsadással, mintagazdaságok létrehozásával és munkagépek beadásával foglalkozott alapvetően. Erdélyben P. Kerkai Jenő jezsuita atya 1935-ben hozta létre a KALOT mozgalmat (Katolikus Agrárifjúsági Legényegyesületek Országos Testülete) szintén hasonló szándékkal, hogy „a korszak legkiszolgáltatottabb és legkiszolgáltatottabb társadalmi rétegét, a tanyasi és falusi parasztságot fölemelje.”²²³ A kommunista rezsim erőszakkal később felszámolta. Tehát erre a mintára először jó elképzelésnek bizonyult a plébános terve, de a polgármester szerint ott bukott meg a kezdeményezés, hogy nem vonta be a szakembereket, nem kérte ki a szakemberek véleményét. Mezőgazdasági gépeket harmad- és negyed kézből vásárolt az országból, a szervezet korlátolt felelősségű társasággá alakult, szolgáltatásokat nyújtott, ahol a plébános munkásai visszaéltek bizalmával. Az elképzelés, hogy segítik a gazdákat, nem valósult meg, állította András Zoltán.

Az 1990-es évek elején elindult külföldi segélyakciók az egyházon keresztül érkeztek a faluba. Több külföldi kapcsolat is létrejött az „Opération Villages roumains”²²⁴ akción belül, többek között belga, francia és svájci kapcsolat létesült, melynek fő fogadó központja a római katolikus plébánia volt, az *egyetlen impozáns épület akkoriban a faluban*,²²⁵ és ahol el lehetett szállásolni az önkéntes segítőt. Eleinte a plébános volt a kapcsolattartó személy, később viszont, amikor ráerőltette elképzeléseit a külföldi vendégekre, azok szép lassan kiszivárogtak az egyházi pártfogás alól, és a faluban, a közösség más tagjaival teremtetek közvetlen kapcsolatokat. Feltételezésem szerint a faluban is létrejöttek akarva-akaratlan olyan konfliktusok, amelyek abból adódtak, hogy ki kivel tudott szorosabb viszonyt kialakítani, ahol elsősorban a nyelvtudás volt a döntő tényező.

[...] Többek között a külföldiekre is rá akarta erőltetni az ő véleményét, s meglátását stb., lassan kezdtek eltávolodni az egyháztól. [...] Segített az elején és maximálisan, csak volt egy időszak, amikor lassan ártani kezdett a külföldi kapcsolatoknak az ő jelenléte. Rendesen kerülték, megmondták,

221 Az 1989-es rendszerváltás után az egyházak külföldi testvérkapcsolatai és a segélyek, támogatások igazságos elosztása sok problémát okoztak Erdély-szerte (lásd Kinda 2004)..

222 Az alsóbajorországi Buchhofferben a Maschinenring Gazda Szervezetet Erich Geiersberger hozta létre 1958-ban. (A szervezet hivatalos honlapja: <https://www.maschinenring.de/maschinenring-deutschland/mein-ring.html>; 2021.05.11.)

223 A KALOT hivatalos honlapja: <https://kalot.ro/bemutakozo/> (2021.05.11.)

224 A romániai falvak mezőgazdasági felzárkóztatására irányuló programról és a transzeurópai összefogást felkaroló szervezet tevékenységéről bővebben lásd Emsellem 1995.

225 András Zoltán interjú.

*hogya oda visszük, akkor ők nem mennek be a plebánia udvarára. A temp-
lomot is úgy kellett bemutassuk, hogy ne legyen ő jelen, mert akkor még azt
sem nézték volna meg. Na, mint mondtam, nagyon jó elképzelés, de a gya-
korlatba ültetésnél nem volt kompromisszumra képes. Ugyanez érvényes a
kántor pap közötti viszonyra is. (András Zoltán interjú.)*

A kántor szerint huzamosabb ideig azért nem kapott ő semmilyen fizetést, jut-
tatást, mert a plébános ezekre a gépekre költötte a plébánia pénzét. 1992-ben úgy
döntött, hogy munkakönyvét az egyháztól átviszi az iskolához, ahol zenét tanított,
és teljes munkaidővel az oktatásban maradt. Az egyháznál tovább végezte a kántori
teendőket némi honorárium ellenében.

*Elmentem a főnökhöz, s mondom, plebános úr, fizetés megint nincs, úgyé,
most se? Hát, honnat legyen? Ganyészórót kellett vegyek, s traktort kellett ve-
gyek, s nincs. Jó, akkor a hónapi naptól többet kántor nem vagyok. Jaj! Szó
se róla! Hát, aztán fizetés nélkül nem kap még egy bolondot. Hát, hogy még
maradjak, úgy, hogy menjek az iskolához, s akkor maradjak az egyháznál es.
Kaptam egy hónapban hol 200 lejt, hol 3-at, aztán így év végén, egy hónap-
ban olyan 200-300 lejt. S azért végeztem a kántori teendőket es, amit tudtam.*

1971-től 1992-ig az egyháztól, majd 1992-től 2012-ig az iskolától kapta a hivata-
los, „egész normás” fizetést. 2012-ben Orbán Menyhért plébános nyugdíjba vonulá-
sa után ismét visszavitte munkakönyvét az egyházhoz. 2015–16-ban nyugdíjba sze-
retett volna menni a kántor a munka mezején ledolgozott 44 év után, de mivel nem
volt 20, egy helyen eltöltött éve, nem mehetett el. Így még kell várnia kellett 2017-ig,
amikor nyugdíjba vonulhatott.

2. Témakör: a halottbúcsúztatók²²⁶ • Az élettörténetének elmondására tulaj-
donképpen a halottbúcsúztatók iránti érdeklődésemre egyezett bele. A búcsúzat-
ós füzetait a kántori lak padlásán tartotta egy katonaládában. Számára is élmény
volt újra látni az 1978-ban félretett füzetait. Összesen tíz füzetnyi halottbúcsúztatót
írt, mintegy 150 darabot. Ő csak *búcsúztatónak* nevezte. Az elsőt 1971. július 4-én,
Nagykászonba érkezése első hónapjában, tizenkilenc éves korában, az utolsót pe-
dig 1978. március 14-én írta, amikor még csak 26 éves volt. A füzetek borítójára két
esetben a *Ferencz Sándor Nagykászoni kántor tulajdona* felirat került, melyek kö-
zül az egyikben az évszám is szerepelt: 1971/72. Egy másik esetben *Ferencz Sándor
Búcsúztatók füzet 1975-1976* került. Három füzetben csak évszám, másik három
borítón semmilyen felirat nem szerepelt. A füzeteket az elsőtől az utolsóig ugyan-
olyan formában írta, mindig csak a füzet jobb oldali lapjára, a baloldalt az esetleges
versszakok beszúrására használta. A címet aláhúzta, amely az elhunyt nevét és ko-
rát tartalmazta. Jobboldalt fent legtöbbször az elhalálozás dátumát írta, néha a fa-

226 Lásd Bajkó 2020.

lurészt (Altíz, Feltíz, Impér) tüntette fel, vagy akár el is hagyta mindkettőt. A lapok számozása római számokkal történt, de csak az adott búcsúztatóig tartott, a következő elhunynál újakezdte a számozást. Külön a versszakokat legtöbb esetben nem számozta, csak ritkán, viszont elválasztó díszítő jelet használt (- o -) minden versszak között. A búcsúztató végén a sorokat Amen-nel zárta, majd aláírta kiírva titulusát, alatta pedig az Nk. rövidítést (Nagykászon), és újra a dátum következett. Egy következő búcsúztató mindig új lapra került, bárhol fejeződött be az előző, lap alján, vagy tetején. Végig lapozva a füzeteket, külsőre a rendezettség, a rendszeresség, következetesség érzését keltették, esztétikailag is jó benyomást keltettek. Egy-egy füzetben a helyesírási hibák külső személy által pirossal jellettek és javítottak voltak. A füzetek mellett két olyan másik búcsúztató könyv is előkerült, amelyeket bevallása szerint mintának használt. Az első, Fiák András: *Halotti búcsúztató könyv* című nyomtatott kiadvány, a második egy kézírásos, Mezey István²²⁷ kántor pecsétjével ellátott *Búcsúztatós Könyv. Kezdve szeptember hó 12-ik napjától 1875. Mezey János kántor által készítve* volt. Az elsőt valamelyik plébánostól kapta, az utóbbira nem emlékezett, honnan került hozzá. Véleménye szerint valamelyik környékbeli kántortól, vagy az idős kántor-tanítótól kaphatta. Ezt nem nagyon használta, az írást sem tudta, vagy legalábbis nagyon nehezen tudta olvasni.

Nagykászonban, mint sok más helyen a környéken, a halottbúcsúztatóknak még nagy divatja volt az 1970-es évek elején.

Az volt a temetésnek a fénypontja. Össze kellett szedni az észet, a halottat el kellett búcsúztatni. Élettársától, gyermekeitől, mindenkitől külön-külön, verses-ének alapon.

A búcsúztatókat általában valamelyik oltáriszentség ének, vagy temetési ének dallamára írta, de ezt csak néhány esetben jegyezte be a cím után, hogy melyik énekről van szó. Ilyen például a Becze Juliánna 73 éves versei²²⁸ (1976. június 18-án), amelyet a *Hol vagy...*²²⁹ dallamára, egy másik: özv. Aczél Andrásné (Teréz) 87 (dátum nélkül, kb. 1976. október és december között) az *Én esendő*²³⁰ dallamára, vagy id. Lakatos Tamás 77 éves (1978. február 22-én) a *Van egy gyönyörű kert...* dallamára írta. Ezekon kívül a *Nyugodjatok...*, és a *Sorsunkat az...* énekek dallamára is írt néhányat.

227 Barna Gábor Mezey János nevét több ízben megemlíti tanulmányaiban, de a nagykászoni kántornál lévő kézírásos *Búcsúztatós Könyvről* nem esett szó az írásaiban (lásd Barna 1998a, 2012). Beszédes Valéria pedig mint közkezen forgó mintakönyvet hozza fel példának Mezey István halottbúcsúztatóit a szabadkai kántorról írt tanulmányában (lásd Beszédes 1998). Mezey István egyébként Óbecsén volt kántor a 19. század végén.

228 Az *XY versei* megnevezéssel a kántor tulajdonában lévő Mezey féle *Búcsúztatók könyve* kéziratban találkozhatunk.

229 Hol vagy, édes Jézus? – A *Dicsérjétek az Urat* 94.b. jelzésű ének (erdélyi változat).

230 Én, esendő, árva lélek – *Szent vagy, Uram!* 239. sz. éneke. *Temetési szertartáskönyv*. Ordo Exsequiarum. Temetési kézikönyv (Funerale). A Magyar Katolikus Püspöki Kar megbízásából kiadja a Szent István Társulat, Az Apostoli Szentszék Könyvkiadója, Budapest, 1982. 338. sz. éneke.

Az elején nehezen ment a versköltés, egész délutánokat eltöltött a fogalmazással, hogy az elfogadható, a gyásznépnek tetsző legyen, hogy a célját elérje, azaz jól megsirattassa őket.

Na, aztán az ember lassan beléjő, de az elején bíza ide leültem, s egész délután írtam, hogy hogy es fogalmazzam.

Ha nem kérdezte ki, nem szerezte meg a kellő információkat a rokonságtól, megtörtént az is, hogy „mellé fogott” a rokoni kapcsolatok minősége terén.

Egy alkalommal úgy jártam, hogy meg es sértődtem vót, mikor nemsokára ki es vonták vót, hát meghalt P. Gy.-nek a nagyanyjuk, az apai nagyanyjuk, az anyai nagyanyával a két bunika,²³¹ a két nagyanya haragba' vót, nem beszélgettek. S én úgyé búcsúztatom, hogy drága anyatársam, hogy szerettelek, s hogy milyen jól voltunk, s hát én nem tudván, s nem mondták meg nekem. S mikor vége vót mindennek, a torba elhíttak, ugye a háznál vót a tor, elhíttak oda, ott megköszönték, megfizették, azt mondja T. néni: – Hát, kántor úr, maga, jól mellé fogott! S mondom, há miétt? Me' 20 éve nem beszélgetünk az anyatársammal. Olyan rosszul esett, ha valaki egy pofot adott vóna, nem esett vóna olyan rosszul. Mi a francétt mondta meg? Há, melléfogtam, én nem tudtam, hogy ők haragba' vannak!

Voltak szokatlan kérések is, amikor a bántalmazott feleség kérte, hogy a búcsúztatóba említse meg a kántor azt a sok veszekedést, verést, amiben neki része volt.

Há, mondom, ezt nem lehet beléírni! S akkor írtam: bár sokat viharzott életünk tengere, de hát úgyé, most mindent elfelejték. Így!

A csíkszeredai első párttitkárhelyettes viszont arra kérte a kántort, hogy édesapját ne búcsúztassa, ezt külön meg is fizette, csak hogy ne legyen búcsúztató.

P. I. bácsi, aki első párttitkárhelyettes vót Csíkszeredába', az édesapja egy háztanácsos vót, fehér harisnyába járt, egy ügyes, székelly ember vót az öreg, egy olyan megfontolt, komoly ember vót. Hát, mondom, Atya Úristen, most szedd essze Sándor az eszedet, me't itt az egész megye lenn²³² lesz. Hát, jöttek es, s azelőtt való nap I. bácsi lejött ide hozzám. Azt mondja, kántor úr, szeretném valamire kérni. Mondom, jó, tessék mondani, párttitkár úr, tudja a tetű, hogy mondtam, elvtárs, akkor elvtárs vót, s azt mondja, tudja, én szeretnék

231 Nagymama.

232 A szocializmus időszakából a székellyföldi lenti és fenti világ fogalmáról, ezen belül az átjárási technikákról Bodó Julianna írt átfogó tanulmányt a régióban végzett kutatásai alapján. A megyei pártvezetés, vagy akár a helyi pártfunkcionáriusok szerepkörében tevékenykedő aktorok a tér és az idő dimenziója bizonyos szegmenseiben jelentették a fenti világot, míg a nem hivatalos közeg szereplői a lenti világot (Bodó 1997).

egy olyant, hogy apámat ne búcsúztassa el, én megfizetem a búcsúztató árát. Jó, de mondom, nálunk az egyháznál ez szokás. Mondom, I. bácsi, párttitkár elvtárs, én nem tudom... Azt mondja, tessék réám hagyni. Megfizette busásan, ezt szerettem a legjobban, nem kellett gondolkozzak. Na, úgyhogy vótak ilyenek. Aztán vótak néptanács elnökök, párttitkárok, azok nem vótak...

Kommunistáknak azok számítottak a faluban a kántor szerint, akik párttagok voltak. Szerinte nagyon „őszinték” voltak a párthoz, őszintén hittek a kommunista eszmékben.

Az vót az első, mint Ceașescunak, az vót az első s a legszükségesebb. Mert mi úgy tanultuk, hogy a keresztség az első, s a legszükségesebb. Anélkül nem keresztény ember a keresztény ember!

A kommunista és nem kommunista temetés között annyi volt a különbség, hogy a kommunistáknak nem volt halottbúcsúztatás. Egyébként az emberek elvárták, ez bevett szokás volt, igényelték.

Elvárták, s mindenütt, minden katolikus községbe' vót. Oszta a végén olyan monotonná, akármit írsz, nem vagy te zseni, vagy nem vagyok én zseni, s a végén olyan monoton kezdett lenni. Mondjuk anyagilag egy kicsit úgy érintett, hogy kivették, de úgy nem bántam.

Kérdésemre, hogy strófák szerint fizették-e, (megtetszett neki a *strófa* szó), ezt ismételgette, hogy strófák szerint fizetik, de tulajdonképpen úgy fizettek, ahogy ő kérte. Tudta, hogy ki mennyire áll jól anyagilag, aszerint kérte az árát, mert nem volt egy megszabott ára a versszakoknak. A szegényebektől nem kért semmit, az anyagilag jól szituáltak sokszor a dupláját is megadták annak, mint amennyit ő kért, ha jól sikerült a búcsúztató, azaz jól megsiratta őket.

Olyan es vót, hogy F. J.-nek az apját eltemettük, s kántor bácsi mivel tartozom? Semmivel, J., hadd el, a jó Isten nyugtassa. Tudtam, hogy annyi sincs, mint nekem. S ilyentől nem vettem el.

*A búcsúztatók szerkezete.*²³³ A búcsúztatók hossza átlagban 20-25 versszak volt a rokonság számától függően. Tartalmilag a hármas szerkezetet alkalmazta.²³⁴ A rövid, 2-3 versszakos bevezető a gyászra felszólító és utaló jelek (a harang kondulása, a bús

233 Recens kutatásban Kováts Réka egy gyimesi kántor – Koncsag László – 48 halotti búcsúztató kontextusának elemzése során összefoglalja a műfaj tudománytörténetét. Ezek alapján a halotti búcsúztatók kommunikációs helyzet és szövegfunkció szerinti felosztását vizsgálja, valamint a tartalmi elemek és motívumokat elemzi. Ferencz Sándor búcsúztatói sok hasonlóságot mutatnak úgy tartalmi elemekben, mint motívumokban a fent említett elemzésben kiemeltekhez. (Lásd Kováts 2015.) Jelen kutatásnak nem volt célja a halottbúcsúztatók elemzése, csupán néhány észrevételre vállalkozik.

234 A hármas szerkezettel az újvidéki búcsúztatókban is találkozhatunk (lásd Beszédes 1998).

arcok, a könnyek, a koporsó zord födele), az elhunyt bemutatása, valamint az elhalálozás körülményeinek leírásáról szóltak. Ezután következett a terjedelmesebb, a hozzátartozóktól, a közelebbi, távolabbi rokonoktól, keresztgyermekektől, jó szomszédoktól, komáktól, kománéktól, barátoktól, jelen lévő végtisztességet tevő egybegyűltektől való búcsúzás, amely már a halott megszemélyesítésével²³⁵ történt. Erre a felszólító formula általában a következő mondat volt: „Végső búcsúzásom *mostan hallgassátok*.” Sok esetben itt szerezett tudomást egymásról a széles körű rokonság, a szertartás befejezése után pedig az eddig még ismeretlen hozzátartozóknak lehetőség adódott a kapcsolatteremtésre.

Ha nem nem vót halottbúcsúztató, nem ért a temetés semmit. Hát, ugye, akkor megtudták, hogy ki a rókon, hallották, hogy attól es elbúcsúztatták, ez es rókon, hát, nem es tudtuk, hogy ez es rókon, s attól es a kántor elbúcsúztatta.

A befejező rész az Istenhez fordulás (a Szent Istenhez, az Irgalom Istenéhez, a Mindenható Istenhez, árvák és özvegyek kegyes édes Atyjához, Egek Alkotójához, irgalmas Jézushoz, kegyes Jézushoz, a Boldogságos Szűzanyához, az Ég trónjához), a bűnök bocsánatáért való könyörgés, és a vigasztalás szavai a találkozás reményében (a mennyben; a boldog paradicsomban; ott fenn; a fény honában; a mennyek édenében; az égi menyegzőben; ott, ahol nem fáj semmi; az örök örömekben) általában az utolsó, befejező egy versszakban valósult meg.

Kántori tevékenysége első éveiben változatosabbak voltak a bevezető versszakok, azután pedig egyre inkább észrevehető az ismétlés. Ilyen versszak volt például az alábbi is:

*Krisztusnak hivei kik egybegyűltetek,
Fájdalommal búval telve van szivetek.
Ez az ember sorsa, a bűn büntetése,
Sírva jön világra, s könnyes temetése.*

Tragédia esetén (három ilyen búcsúztatóval találkoztam) megemlíti a halál konkrét okát a már bevett szokás szerint *hosszú betegség*, a *megszakadt pálya*, vagy csak egy *álomba merülés* formulák helyett.

*Egy az ösvény melyen erre a világra jövünk.
Ezer az út, hol belőle előbb utóbb kimegyünk.
Egyik késő vénségig él, más 23 évet él s már a sírba tér.
Az egyik saját házánál párnáján hal el
a másik a vonat alatt /idegen földön/ kórházban ártatlanul vérzik el. (Gyilkos kés.)*

²³⁵ Az aranyosszéki halottbúcsúztatókhoz hasonlóan itt is jelen van a proszopopeia, azaz a halott megszemélyesítő beszéltetése (Fodor A. 2009).

Ha nem volt túl nagy a rokonság, de hosszú búcsúztatót szerettek volna a hozzátartozók, akkor a bevezető rész hosszabbodott, ahol részletesebben kifejtette a „Halál” tulajdonságait, figyelmeztetéseket sorakoztatott fel a helyes életvitelre, melyeknek betartásával elérhetjük a végső célt, az örök életet. (Cs. M. felett, 1974. május 1. – 5. füzet).

3. Témakör: iskola, kulturális élet, népi kultúra • A kántori pálya első szakaszában Ferencz Sándor a kántori teendői mellett rá volt kényszerülve, hogy egyéb munkát is vállaljon. Házasságkötése után a család eltartása, majd a gyermekei iskoláztatása egyre inkább aggodalommal töltötte el. A még dívó halottbúcsúztatók periódusában, melyeknek megírása sok idejét felemésztette, a csekély kántori fizetése pótlására a téglagyárban dolgozott legalább 20 évet. Emellett mindvégig gazdálkodott is. A szocializmusban a felállított kollektív mezőgazdasági normák teljesítése sokaktól nagy erőfeszítést követelt a személyes gyarapodás sikerélménye nélkül. Például a szénacsinalás 40%-os „haszonnal”, azaz kizsákmányolással történt, tehát a 100 kg összegyűjtött szénából 60 kg-ot a kollektívnek kellett beszolgáltatni, 40 kg pedig maradt saját használatra.

A munka mellett maradt ideje, illetve fontosnak tartotta a kulturális tevékenységekben is szerepet vállalni, *mindenütt ott hányódott*. Kászonalitzben az iskolai tanári karból, tanítókból összeállt színjátszó csoport működött. Ennek a csoportnak Ferencz Sándor tagja volt az 1980-as években. Olyan műveket adtak elő, mint például Erdélyi József *A leánykérő* című darabját. A rendszerváltás után az iskolában eleinte csak zeneórákat tartott, később pedig, amelyik területen nem volt szakképzett tanár, helyettesítőként magyarság történelmet, történelmet tanított. Jelenleg óraadó tanárként az iskolánál heti 18 órája van. A tanár kollégákkal jó viszonyban volt az iskolában, ahogy ő fogalmazott: *úri* volt a viszony.

Tehát a kollegákkal nagyon jól voltunk. Én mindenkivel úgy vagyok, hogy én mindenkit tegezek, s engem mindenki magáz. Még az igazgató es. Az igazgatót ötödikes korában hittanon tanítottam.

Mint osztályfőnök eddig négy generációt bocsátott el a nyolcadik osztályból, tanítványai közül egyet már, mint kántor kolléga is magáénak tudhat. Mihály Tamás, a tusnádfürdői kántor ma is gyakran keresi fel szakmai kérdésekben, vagy egyéb közös szervezési ügyekben, mint például a betlehemező csoport kiszállásának szervezése kapcsán.

A néphagyományok tovább éltetésében főként a betlehemezés újra felélesztése fűződik nevéhez. A kommunizmus alatt ezt a szokást 1947-től betiltották, ám a rendszerváltás után Ambrus Mária tanítónővel megkeresték az idősebbeket, akitől a szövegeket, énekeket, a tárgyi kellékeket rekonstruálták, a mozgásos jeleneteket megtanulták.

*Úgyé, 1940–1944-ig volt az a kicsike magyar világ, akkor lehetett, s '47-be osztá úgy béütték a dopját...*²³⁶

A három falurészben, Altízben, Feltízben és Impérben külön-külön csoport volt, évente rendre jártak, hol egyik, hol másik csapat, végig járták a falut, bementek mindenhova, ahol fogadták őket.

A betlehemező csoport napjainkban is eljár találkozókra, ilyen volt 2016-ban Székelyudvarhelyen megrendezett Székelyföldi Betlehemesek Találkozója, vagy a debreceni Kárpát Medencei Betlehemes Találkozó.

A rézfúvósok csapatát nem olyan rég szervezték a faluban. Általában egyházi ünnepélyeken, felvonulásokon, falunapokon, búcsúk alkalmával lépnek fel. A kántor tanítja be nekik az énekeket, többnyire hallás után.

Hallásból. Én kottából megtanítom, hogy én muzsikálok, meghallgatják, s ők fújják. Van köztük olyan es. Cs., B. D., N. L. zeneiskolát jártak. Ők, a kottát odaadom, s akkor fújják. Van egy szaxafonos, egy piszton kürtös, ügyesek. Jani bácsi, egy öreg csángó, erdész vót, ő nem tudta, s kicsi barátom, nekem ne mondd, hogy mú-re, vagy dúr, aszongya, hadd el, én fúvom. Me'például a szaxafonnál nem azt kell fogja, mint a kürtnél. Mondtam, te azt fogod, te azt fogod. Nekem ne azt mondjad, kicsi barátom, én megfogom.

A Kászonokban hagyománya volt a népi zenélésnek, mert a régi kántortanító, Miklós Márton, de aztán később, Nagy Lajos kászonújfalvi kántor is hosszú időn keresztül hangszerórákat tartottak. Sok gyerek járt hozzájuk valamilyen hangszert tanulni.

Itt vót valamikor, egy jó csapat vót, A. S.-ék, népi zenekar, a végén egy-egy szaxafonnal megbővítették, hogy erősebb legyen, de addig vót cimbalom, hegedű, brácsa, nagybögő, s aztán Á.-t odavették a szaxafonnal, jó híresek vótak.

4. Témakör: a cigányokkal kapcsolatos élményei • Az interjúk során gyakran visszatérő témaként volt jelen egy-egy történet, eset, mint kapcsolódási, érintkezési pont a cigányokkal: az iskolában, házszenteléskor, a templomban, a temetések alkalmával, az utcán a rendőrökkel, gyilkossági eset a faluban.²³⁷ Az emlékek

²³⁶ Értsd: beütötték a dugóját, betiltották.

²³⁷ A Kászon-medence cigány lakossága zömmel római katolikus vallású, nem ismeri a cigány nyelvet, magyarul beszélnek. A kászonújfalusi cigányokkal Tánzos Vilmos készített filmet (2001) *Ahogy az Isten elrendeli. Olga filmje* címmel. Fosztó László a roma közösségek egyházi integrációjáról így vall: „A közös vallás intézményi keretei, kommunikációs és rituális gyakorlata segítségével növelhető a helyi közösségek társadalmi integrációja. A megtérés és az új vallási mozgalmak együtt bizonyos fokú társadalmi »záródással«, talán ez is magyarázza, hogy a pünkösdistá egyház hívei nagyobb arányban vallják magukat romának.” (Lásd Fosztó 2011.)

fűzérén hol mint sajnálni való áldozatok, szerencsétlenek, hol mint bűnözők, hol mint keresztény, hagyományőrző, üdvözülésre vágyó hívek jelentek meg. Viselkedésüket elítélte, amit gyakran megfogalmazott nekik is, máskor megfélemlítve érezte magát, és olyankor a „futás” bizonyult jó taktikának, vagy néha a „nem látom, nem tudom” félrefordulási technika volt a célravezető a békés együttéléshez, a „hagyj élni” és „hagylak élni” életvezetési stratégiát alkalmazva.

A kántor szerint négy „rég” cigány család élt a faluban. Ebből egy család a faluközt lakott, ők „felszívódtak”, azaz asszimilálódtak, most már nem keverednek a többi cigánnyal: *jobban érzik ebbe a bandába magukat*. A másik három család köré épült ki a jelenlegi, szám szerint 70-80 db. ház. Eredeti foglalkozásuk szerint szenesek, vagyis szénégetők voltak.

[...] *Szenesek vótak a B.-ék, s a Kaléla Budupé, ide le P.-ék. Ezek Kalányosok. Vagy Kanalas, vagy Kalányos, mindenik. [...] Ilyen neveik vannak. Aztán úgy elszaporodtak, hogy... Van egy cigány kán, és klánokban gyűlnek össze. B.-nek vót három fia, kettő meghalt, addig ittak, egy maradt, annak van öt fia. Az öregnek van egy háza, s öt ház körbe. A szenesek, P.-ék, P.-nek van egy háza, [...], ezek úgy körbe, a szülői házat körbeveszik. S akkor odafenn G.-ék szintén egy ilyen banda, s odafenn T.-ék, azok a legmocskosabbak. [...] Úgy el vannak szaporodva, tavaly nem, tavalyelőtt tanítottam, s egy gyermeke vagy kettő már van. De már tizenéves korban. [...] Jaj, istenem, olyan es van, D., fiam lehetne az egyik, tíz gyermeke van. Hát a gyermekek után annyi pénzt kap, hogy nem bolond, hogy dógozzon. Iszik, veszi a kék szeszt, az a legolcsóbb, megcukrozza, s iszik, s verekednek, s irtó rendetlenek. Aztán a rendőrségen ők a bójárók, ezek nem tudnak parancsolni nekik, me' dógoztassák őket, s persze nem félnek tőlük, én ugye, köszönök, most jött három, egy léánka s két fiú, fiatal gyermekek, mondom: Să trăiți! Az ők nyelvükön köszöntöm. Jó a cigán, s azt mondja: Auzi, șefu! Így. Mondtam neki, te, Békka! Én magázom, s te tegezel? S há, күsebb mint én, mit magázzam! Na, ilyenek.*

A kántor némelykor, mint a pap testőre, tanácsadója is felbukkan történeteiben, mint aki ismeri a cigányokat, tudja, hogyan kell bánni velük, és akinek nemcsak a temetési szolgálat elvégzése a kötelessége, de a saját testi épségükért is felel.

Ott szinte összeverték a temetéskor. Azt mondja a pap, kántor bácsi, mit csináljunk? Há, mondom, futunk, én tudok!

Mikor oda került Vass Zoltán plébános a faluba, siettetten a temetést, de a cigányok saját rituáléjuk szerint hosszasan búcsúztatták az elhunytat. A cigányok pedig, ha már megfizették a honoráriumot a temetésért, elvárták, hogy illendően, az ő szokásuk szerint temesse el a pap.

Felmentünk, s azt mondja, hogy siessetek, sokat ne taknyoljatok, mett²³⁸ az egész napunkot nem töccsük itt! Mondta a pap, mikor ide került. S azt mondja, maga csak fogja bé a száját, me' mi magának dúsásan²³⁹ megfizet-tük! Akkor tudtam meg, hogy a papnak megfizetik a temetést, nekem soha. Nem es kell nekem! Na, a temetési díjat elveszi, s azt mondják, magának dúsásan megfizettünk, fogja bé a száját, s várjon! Na. Mondtam, megvereti magát, ügyeljen. Nagy magas, hargas²⁴⁰ ember!

Az a tény, hogy a papnak megfizetik a temetést és neki nem, holott ő, mint „bennfentes” a cigányok között, neki inkább járna, azzal vigasztalja magát, hogy neki nem is kell, nincs rászorulva a cigányok pénzére, és még büszkeségből sem venné el. A cigányok agresszivitására a megoldást abban látta, hogy olyankor el kell hagyni a helyszínt, amíg le nem csillapodnak a kedélyek.

Akkor úgy vót, hogy az egyik megölte a másikat, a szomszédot, a köz-kertes szomszédot. S a szomszédnak a fiai itthon vótak. S azok a kertnél leskődtek,²⁴¹ mondtam nekik, mi a keresztanyátokétt leskődtek, mennyetek el hazulról ilyenkor!

Tulajdonképpen a régi I–IV. osztályos feltízi iskolát nevezik „cigány iskolának”, de a kántor szerint azt nem szabad így mondani, mert az diszkrimináció. Az V–VIII. osztályban 26 gyerek van beírva, de ritkán vannak mind jelen az órákon, inkább karácsony táján járnak rendszeresebben, mert olyankor várják a segélyeket. Ha nem járnak iskolába, akkor elesnek a „magyari”²⁴² pénztől, a „szocsiál”²⁴³-tól, a Mikulás- és karácsonyi csomagoktól.

A kántor a templomi elsőáldozásra és bértámaszra való felkészítésük mellett az iskolában zenét oktatott a cigány gyerekeknek. Amit nem lehet az iskolában, azt megtette a plébánián, a templomban vagy fordítva. Ilyen volt az egyházi énekek tanítása vagy a fegyelmezés kérdése is. Próbált a gyerekek kedvében járni, az énekes tehetségeket kiszűrni, sőt cigány énekek tanítását is bevállalta, csak hogy ne „buftiskodjanak”.²⁴⁴

Olyan es vót, egy igaz, mondjuk Zs. es ügyes vót, kilenc osztályt, vót olyan es, kilenc osztályt jártak a cigányok. Vót egy P., énekeltünk, énekeltünk, s így intettem, ne, egy oktávot hiba nélkül fellépett. Sokszor el voltam csodálkozva, hogy ezzel az ittvalókkal, tanígtattam énekelni őket, mondjuk Kis

238 Mert.

239 Dúsásan=busásan.

240 Hargas=hórihorgas.

241 Leskődtek=leskelődtek.

242 A BGA Zrt.-től kapott „Szülőföldön magyarul” pályázat keretében kapott pénzösszeg.

243 Az államtól kapott szociális segély.

244 Buftiskodnak=haragszanak.

kece lányom, fehérbe vagyon, s az ilyeneket, s így énekeltünk, valami, s akkor úgy, kedvükbe kell jární, mer', ha nem, akkor buftiskodnak, ütík fel az orrikot, ők nem énekelnek, s ha megütöd se énekel, s poffal nem lehet énekelni. S akkor mondom, most énekeljünk a tiétekből egyet! Hát, nem es tudtok egy cigány nótát se! Jaj, legyék szíves, engedje meg, s táncoljunk! Olyan gyorsan verik az izéiket [mutatja, csapja össze a kezeit]! S megengedek egyet-egyet, teljen kedvük!

A templomban inkább lehet fegyelmezni őket, de az iskolában gyakran a tanárok a magyar gyermekeket próbálják óvni a szexuálisan korán érő cigány gyermekek megnyilvánulásainak látványától.

Mondom, hol vannak? Métt nem jöttek bé, látom, hogy ott vótak az iskola udvarán. Jaj, tanár bácsi, nem merjük megmondani! Hol vannak? S azt mondja, a véce hátánál. Mondom az egyik tanárnőnek, menj te, mert ha én kimegyek, úgy megverem őket, mint a lovat! S ott szerelmeskednek a kölykek. Olyan es vót, hogy P. G. zaklatta, el kellett kergesse, hogy ne nézzék végig a mások a szexuális teljesítményiket. Ilyenek. Nem lehet velük bírni. Se a néptanács nem tud parancsolni nekik, se a rendőrség, még ejsze a jó Issten csak. Más nem tud ezeknek parancsolni. [...] Mennyék ki, me't a véce hátánál jekenyálnak! Mit csinálnak? Mondom, adok én nekik, azt a jekenyás ragyogótokat! Kiabálok, s szídom őket, s akkor futnak bé! Hát, ott szerelmeskednek a kölykek! Akkorák, hogy mán bajuszuk van, s ha most az idén, nyolcadik van, felháborodtunk, mondtam es az igazgatónak, igazgató úr! S azt mondja, bé kell írni hiányzónak. Nyolcadik osztályból még olyan es van, hogy az idén nem járt iskolába' egyszer se'!

A próbálkozás, hogy a cigány gyerekeket olyan szintre hozzák, hogy megközelítse a magyar gyerekéket, nem sok eredménnyel járt. Ezt a kántor a „nyüszkölünk” szóval próbálta érzékeltetni, azaz kínlódnak, vagy a román nyelvből átvett „nagy brânzát” (túrót) nem lehet velük csinálni szófordulattal. Az elsőáldozó csoportképeket viszont büszkén mutatta, ahol a cigány gyerekek szóttessenben, székely ruhában, székely harisnyában, tisztán, a lányok fején margaréta koszorúval, virágcsokrokkal, igazi ünnepi díszben állnak a fényképész előtt. Az ünnep a cigányoknál is ünnep.

A cigány temetéssel kapcsolatban a kántor hosszasan elidőzött a részletek felelevenítésén. Szemmel láthatóan élvezte és szórakoztatónak találta a velük kapcsolatos élményeit, de ugyanakkor az elfogadás, a szeretettel való odafordulás is benne volt elmarasztaló, feddő kijelentéseiben.²⁴⁵ Amióta a központban európai normás követelmények szerint a ravatalozótól temetnek, a cigány temetések hossza lerövidült valamennyire,²⁴⁶ de a háztól most is le kell kísérje a kántor az elhunytat a

²⁴⁵ A cigány temetésről vö. Vincze–Pilling 2015.

²⁴⁶ A hosszú búcsúnak Michael Stewart *A magyarországi romák halotti szokásai* című tanulmányá-

templomig. A virrasztás lerövidült, de a halottbúcsúztató a mai napig szokás, anynyi különbséggel, hogy nem a kántor végzi, hanem egy tehetségesebb író-olvasó cigány ember, Zs., aki rímekbe szedve búcsúztatja el a hozzátartozóktól az elhunytat. Régebb szokás volt reggeltől estig, estétől reggelig virrasztani az elhunyt mellett, ilyenkor felültették a halottat, neki is pálinkát töltöttek. A koporsóba bicskát, szivart, pénzt, sapkát tettek. A távoli rokonság megérkezésekor számba vették egymást, összemérték ki mivel, mennyivel gyarapodott. Akár rendre utasították, szidták egymást, ha nem voltak megelégedve a temetés körüli szervezkedéssel.

Felmenyek, s akkor nem kapják meg a kalapácsot, szegezzék le a koporsót. S akkor kővel tekerik. S vannak ilyen háromszéki kiöltözött cigányok. Azé, komám! Miféle emberek vagytok! Még kalapácsotok sincs? Azt mondja, hallgass, minnyá megtudod miféle emberek vagyunk, ha a bicskát eléveszem! Na, s ho-hó, csillapodj, ülj le oda légyszíves, ne háborogj!

A gyászmenet a háztól lekísérte a halottas kocsit egészen a templomig, de az úton gyakran megálltak egy-egy helyen, ahová valamilyen emlék, esemény fűzte életben az elhunytat. Itt a zenészek elhúzzák a halott nótáját, a szószóló elbúcsúztatja az ottlakóktól, esetleg a kocsmától, azután a menet újra elindul, közben a kántort is megkéri, hogy imádkozzon az elhunyt lelki üdvéért.

Azt mondja, hogy [gondolkodik] mondja, az elhunyt neve, a Tóni, Boti Tóni, ez a mellékneve a Boti Tóni, de így, a Boti Tóni, aki élt nem tudom hány évig, és ő most boucsúzik!

[...] S akkor most megkérném a zenész urakat, hogy húzzák el Tóninak, utoljára még hallgassa meg, hogy „Új sír van a temetőbe, s rajta virág koszorú!” S akkor vannak ilyen háromszéki zenészek, ilyen fúvósok, öreg nyugdíjasok, s akkor fújják [közben énekl]: „Új sír van a temetőben, s rajta virág koszorú, /Mellette egy édesanya, kinek szíve szomorú.” S akkor megint mondja tovább, hogy búcsúzik a komájától, búcsúzik a fesső szomszédjától, Tamitól, s búcsúzik a Kalála Dupétól, búcsúzik a Petestől, s így mind-egyiknek mellékneve van, s az a Kalála Dupé, az es csak olyan odatett név. S akkor most megkérném a zenész urakat, hogy húzzák el a „Daru madár útra készül”, hallja meg még egyszer utoljára! Má’ meg van hallva, nem hallja úgy se! Ilyen cécókot csapunk! A pap idegeskedett, azt mondja, eccer: – Mennyünk! Mondom, hallgasson, még megvereti magát! Meg kell várni, nekik ez a szertartás! Akkor jövünk le a sorba, s akkor mindenik rendező. Állj bé a sorba! S addig taszigálják egymást, hogy majdnem összeverekednek. S akkor odamenyek, s így ódalba döföm, állj bé a sorba, te, vén számár! Olyan es, van, öreg ember, T. például, imádkoztunk a sorban lefelé,

ban szentel egy rövid alfejezetet (Stewart 2001: 300, vö. Sárosi 1971: 208–223, Balassa–Ortutay 1982: 176–177).

s megszabják azt es, mikor a zene szól, akkor hallgassuk a zenét jövet. Most má' itt kezdtük a ravatalozónál őket es temetni, de jöttünk onnan féjéről, A. J.-éken féjéről, jöttünk le gyalog, leeregeltünk²⁴⁷ zeneszó mellett, eltelt egy óra. Akkor megálltunk a bodega előtt, ott egyet muzsikáljanak, me' ő ide többet nem jó. Hát, persze, hogy nem! Akkor az útelágazásnál megállunk, s a lobogót, vagy a feszületet így meghajtogassák, ott minden utcában van, akihez szoktak járni dőgozni, na P.-néhez dőgozni többet nem mensz! Tiszta cirkusz az egész! Jövünk le, s azt mondják, hogy most a muzsikások míg pihennek, megkérjük a kántor bácsit, hogy imádkozzunk a halott lelkiért! Mondom, jó, imádkozzunk gyerekek! Imádkozunk, N. T. jó részegen eléjő, az öreg, a gyermeket jól nyakon vágja, hogy ne beszéljess te, kölyök! [Kacag]. Jövök én, megfogom az öregnek a fülit, s mondom, állj bé a sorba te, vén számár! A gyermek imádkozik! Jaj, bocsásson meg, azt hittem beszélget! Jó részeg vót, hogy nem lássa, hogy imádkozik, vagy beszélget! Ilyen cécókot bonyolítunk le!

Napjainkban a cigány halottbúcsúztató a temetőben, a sír szélén történik, hasonló bevezető formulával, amit annak idején 1978-ban a katolikus egyház véglegesen betiltott:

Álljon meg egy kissé a harang zúgása, mert a kedves komámnak van néhány búcsú szova.

S akkor Zs. elkezd, hogy helyette elbúcsúzik a hezzatartozóktól. Katasztrófális!

Kérdésemre, hogy nekik a pap, az egyház miért engedi meg a halottbúcsúztatást, azt válaszolta, hogy ebbe nem szólhatnak bele, mert a cigányoknál ez bevett szokás, amit úgy sem hagynak el, nekik ez nagyon fontos dolog. Elítéli a búcsúztatást, katasztrófálisnak nevezi, amit tulajdonképpen 40 évvel korábban még ő is nagyon komolyan művelt. A cigányok emlékezetében viszont még ma is elevenen él a szóbeliségre alapozott hagyomány, mert nem tartom valószínűnek, hogy írott szövegeik fennmaradtak volna ezekről a búcsúztatókról. Az a megállapítás, hogy a cigányság kultúrája „alapvetően népi kultúra, amely elsősorban a szóbeliségre szorítkozik, és csak elenyésző mértékben az írásbeliségre” (Szuhay 1999), a fenti példa is csak megerősíteni tudja ezt az állítást.

Két esetet említett a történetek rendjén a cigány bűnözésről (vö. Juhász A. 2010). Az egyik egy rablógyilkosság, a másik pedig egy lopás. Az első ügy kapcsán börtönbe került a tettes. Mélységesen megrendítette és felháborította az eset, sőt azokat a fiatal rendőröket is elítélte, akik nemrég kerültek a faluba, a cigányokkal együtt poharazgattak, felvágatták velük a fát, amit az emberektől elkoboztak, dolgoztatták a cigányokat, és utána nem voltak képesek rendet teremteni. Állítása szerint, még ja-

247 Leeregeltünk=lejöttünk.

vasolta is a rendőröknek, hogy költözzenek a cigányok közé, hátha jobban tudnának vigyázni a közbiztonságra.

Egy ilyen ügyefogyott léán, egy ilyen velem egykorú léán, ugye, ez az M., bémentek, elvitték két szekrényit, s ez nem akarta engedni. Ez úgy ragaszkodott hozzá, s úgy megverték, beléhalt. S akkor, hát szegén R.! Mondom, a R. ott kéne elrothadjon, hát nem szégyellte, egy ilyen szerencsétlent mért vert meg! Hadd el, jó helyt van, ahol van! Igazat adnak nekem, ha azt mondom, hogy ott jó helyt van, akkor jó helyt van! De, rosszak! Az ember elhúja dolgozni, szétnéz, így jár, mint a röntgön, úgy jár a szeme. S akkor este nem fél, elmenyen, s elloppja, amit kiszemelt magának. Nagyon sok helyt így csináltak. Egy helyt, B. E.-nél Feltízbe' az egész hű... Disznót vágtak! Az egész disznóságot elvitték a hűtőszekrényből. Elmentek valamerre, s felmentek, feltörték az ajtót, s ki a hűtőszekrényt, mindent elvittek, az utolsó fület es. Rosszak, írtó rosszak!

5. Témakör: a Szekuritátén • Ferencz Sándor történeteiben Gajdó plébános idején a helyi milícia, vagy a szekus tiszt képe, mint a rendszer hatalmi eszköze,²⁴⁸ egy bugyuta, tudatlan, de állandóan fenyegető, félelemkeltő jelenséggént rajzolódik ki. Többször felhívták Csíkszeredába a Szekuritátéra, ahol kihallgatták. A története onnan indult, hogy a kántor a templomban a padokra olyan lapokat helyezett ki az énektanításhoz, amely énekszövegekben Szent István örökségéről volt szó, és állítólag a szekusok ezután az örökség után érdeklődtek.

Vót egy olyan szép énekünk: „Veszni indult Szent Isván öröksége”, [énekli] hát Szent Isvánnak az erénye, s erélyes, erényes élete, s azt örököltük vót mü tőlle. A szép erényeket, és az indult veszni. Ezek kiforgatták, ide jött a szomszédba, ide hoztak vót engem, ne, hogy mi vót Isván öröksége. Mondom, uraim, az egyszer igaz, itt az egyenesség, a gerinccesség és az emberesség. Amit, mi sajnós ki kezdtük vetközni magunkból. Szinte megporoztak. Felvittek Szeredába, de hát nem a' vót, hanem valami el van dugva, s ilyen hülyék vótak, kérem. Vót egy ekkoracska szekus tiszt, ne [mutatja a magasságát]. Akkor is valami 120 kilós gyerek vótam, azt mondja nekem, hogy: Ai grijă, nu mai minți, că așa te pleznesc!... Úgy megcsap! Mondom: Numai asta să nu încercați! De komolyan. Nehogy megpróbálja! Gondoltam, olyant vágok a fejire, hogy belémegy a földbe. Aztán megúsztam verés nélkül, de mi vót az Isván öröksége, hogy itt valamit Szent Isván Kászonba' mit hagyott. Ilyen hülyék vótak.

Egy másik alkalommal a plébános amerikai utazása révén hívták be, hogy kikérdezzék miért, kivel, kihez ment a plébános, mit hozott onnan, esetleg tiltott dolgo-

248 A Szekuritáté ügynökeinek ténykedéséről bővebben lásd Deletant 2002.

kat hozott-e? Éjjéli 12 órakor engedték el, amikor már nem tudott hazamenni. Mint kiderült, a plébánost is behívták ugyanakkor.

A templomban a misén, ha valaki ismeretlen, „idegen” jelent meg – a kántor mindenkit ismert, még a rokonok rokonait is –, rögtön kiszúrták a tömegből, ilyenkor figyelmeztették egymást, hogy vigyázzanak. Ilyen eset volt az is, amikor az idegen ember elvitt egy éneklapot a templomból.

Hát, egy papírt elvitt, az semmi. Igen, s hát feljött a néptanácshoz, hogy mit jelent ez, s hű, azt mondja az egyik, az ittvaló milícián bésúgó vót, N. I., meg van halva, az Isten nyugtassa, hű ászta csévá máré probléma. Ugyé, nem tudott románul, s így mondta: ászta csévá máré probléma. S aztán hívták a kántort, s hogy mi az az Isván öröksége. Ilyenek vótak. Akkor a csendörnek nem vót... Vót kocsija, s nem vót könyve. S megkérte a feleségít vigye el egy másik alkalommal, s jövök haza, s azt mondja: – Te, most ne igyál! Mondom: – Nem ittam, métt? Azt mondja: – Me’ várnak. A pap most ment ki, s most te kell béménj! Mondom: – Idefigyeljen! Ne hurcoljatok engem! Ebbe a helybe’ megszüntetjük a barátságot! – Há, jó, mit csináljunk? Mondom: – Hívj bé egy pohár pálinkára, s hívjál bé engem, s beszélgessünk el az asztalodnál, hát én nincs mit titkoljak előttem! Így es csinálta aztán. Mondom, a végén ment el, azt mondta, hogy aztán még találkozunk. S mondom: – Cu o singură condiție. Mondom: – Egy rugămintem vóna. Hogy nici pe domnu pârinte, nici pe mine să nu mai deranjați – mondom. Nu am făcut nimic absolut. Na, bine, o să vă promit. Megígérte, hogy nem.. Nem es hívtak aztán többet soha.

A diktatórikus rendszer intézményei az azt képviselő személyek által működtek. A hatalmat reprezentáló személy testközelbe hozásával, a fizikai erő fitogtatásával, a poharazgatással, a párbeszéddel, a cimborálással a hatalom megszelídült formája jelenik meg a mindennapi életben. A kihallgatások, a fizikai bántalmazással való fenyegetőzések az emlékezet rostáján elhalványodtak, a saját magáról alkotott kép viszont újra átrendeződött, újraértelmeződött az elbeszélt történetei által. A maszkulin erő, a leleményesség, a humor, a minden helyzetből jól kijövő narratív hős képe rajzolódott ki, akit nem melleleg kötött a hagyomány tisztelete, az Isten félelme. A halott emlegetésekor az „Isten nyugtassa” még a besúgónak is kijárt. Nem volt olyan eset az interjúk során, hogy ha halottat emlegetett, ne tette volna oda az „Isten nyugtassá”-t. Ez egy általános szokás nemcsak Nagyváradon, de az egész régióban, még ha nem is tulajdonítanak sokatmondó háttérjelentést tudatosan a szavak mágikus erejének. A halottaknak kijár a tisztelet, biztosítani kell nekik a megfelelő nyugalmat, hogy a halottak se háborgassák az élő lelkeket.²⁴⁹

249 A halottak nyugtalanságáról lásd Hesz 2012: 146.

6. Témakör: az ökumenizmus • A beszélgetésünk során folyamatosan odafigyelt arra, hogy párhuzamokat keressen a katolikus és református vallás között. Tudta, hogy én református vagyok, ezért próbálta a vallás különböző elemeit párhuzammal magyarázni számomra. Ilyen volt a bérmlás kérdése is, hogy a reformátusoknál az megfelel a konfirmációnak, vagy bibliai történetek, példázatok a Szentírásban a reformátusoknál is megtalálhatóak, vagy a házszentelés olyan, mint a reformátusoknál a családlátogatás. A mindennapi életből nyitottságáról, az ökumenéről a közös temetés példáját hozta fel, hogy a református kolléganővel milyen egyetértésben tudtak részt venni a szertartáson. Református vallású embert temettek a faluban, akinek a felesége a vallását mélyen gyakorló katolikus hívő volt, és semmilyen probléma nem adódott abból, hogy a férjét református pap jelenlétében temették. Azt is megengedték, hogy az impéri kápolna „kerítésébe” temessék. Vallja, hogy a császárnak meg kell adni, ami a császáré, Istennek, ami az Istené.

Vásárhelyről Jutka, Veress Lacikának a felesége, ő es református vót, s itt temettük el. Jött a református tiszteletes, a kántornő, s mi es ott vótunk, nálunk a templomban muzsikáltunk, hol a református kisasszon, hol én. Énekeltünk együtt, úgyhogy... Meg tudtunk egyezni. Hát ez így es van, így helyes.

A dobolyi ortodoxokról csak annyit említett, hogy az ortodox kolléganőnek állami fizetése van, és „rengeteg sok”. Még ha románoknak is vallják magukat, a román nyelv birtoklása igen szerény szókinszre alapszik. *Az emberek úgy mondják, hogy eu român, s ennyit tud románul, s kész.*

7. Témakör: az öngyilkos temetés • 2016 körül a falu lakosságának lelki békéjét egy nem sokkal korábbi öngyilkos temetés rendítette meg. A kántornak jó ismerőse, kortársa volt. Hirtelen, minden előjel nélkül akasztotta fel magát a saját pincéjébe, úgy, hogy csak egy újság szélére írt „bocsássatok meg”-el búcsúzott. Ilyen alkalmakkor a temetésen a liturgiát csak recitálva mondják, énekhang nélkül, egyéb ének, harangszó sincs, a pap mise öltözkék nélkül, civil reverendásan temeti. A hat hetes misére az elhunyt felesége megkérte a kántort, hogy legalább akkor énekeljenek, „ne legyen olyan csendben” (ekkor már megengedett volt az éneklés), de úgy adódott, hogy épp akkor a kántor a Marosvásárhelyi Rádiónál volt a gyerekekkel énekelni élő adásban. Rettenetesen sajnálta, bántotta a dolog, hogy nem vehetett részt a misén, holott megígérte, és mindent megmozgatott annak érdekében, hogy helyettesítőt szerezzen maga helyett, ami nem volt egyszerű feladat.

Az önreprezentáció kérdései: „olyan kántor nélkül a mise, mint a menyasszony lakodalom nélkül” • A fenti mondat egy miséről kijövő asszony szájából hangzott el, amikor a kántor három heti Dániába tartózkodása után hazatért. A fiánál töltötte az évi pihenő szabadságát. A helyettesítést nem tudták megoldani, vagy csak részben, mert az mindig probléma más egyházközségeknél is. A hivatalos

szabadság minden alkalmazott kántornak a munkatörvények szerint jár, viszont, ha helyettesítőt hoz maga helyett, akkor azt az egyházközség kellene megfizesse, nem a kántor saját zsebből. Ezt sok plébánia, egyházközség nem tudja megengedni magának az anyagi helyzete miatt. Ezért jelent külön gondot a kántor szabadsága. Legtöbbször csak temetésekre, nagyobb eseményekre hívnak helyettesítőt. Így jártak a fent említett alkalommal is, hogy hazatérésekor a hívek nagyon hiányolják a templomban, mert ezalatt az idő alatt olyan „csendes misék” voltak.

Ha temetés lesz, Jánost, az újfalvit béhíjuk, a többit elvégezzük [mondta a pap]. Jaj, kántor bácsi, csakhogy végre hazajött, annyi csendes misénk vót, mondják az emberek [kacag]. Na, lássák-é, mondom. Jaj, úgy hiányzott! Mondom, legalább ilyenkor észreveszik, hogy onnan hátulról egy bolond hiányzik. Jaj, nem bolond, ne tessék ilyent mondani, úgy hiányzott, se nem énekeltünk, se semmi. Mondom, métt nem énekelték?

Az elhangzott alcímbeli mondatra a kántor humorosan azt válaszolta, hogy: *ha tényleg egy jó ügyes menyasszony vónék én, férjhez mennék valamelyiketekhez.* A hangsúlyt a menyasszonyra fektette, holott a dolog lényege épp a lakodalmon volt. Az ünnepen. A menyasszony jelképe a Bibliában a Krisztus egyházára vonatkozik. A menyasszonyt a Bárány menyegzőjére készítik. A *Jelenések könyve* 19:7-9 arról az örömről szól, amikor a menyasszony elkészült és vőlegénye elé járulhat. A Bárány, azaz Jézus Krisztus a vőlegény, a felékesített, fehér, tiszta gyolcsruhába öltöztetett menyasszony pedig az egyház. Ez lesz a Jézus Krisztus második eljövetele, amikor mindaz színről színre láthatóvá válik, amit most még csak a visszajáról láthatunk. Ez lesz az az utolsó esemény, amit az ókeresztények már az 1. században vártak. Ez az utolsó menyegző ad létjogosultságot a keresztény egyháznak. Ha lefordítjuk a fenti kijelentést, hogy *olyan a mise kántor nélkül, mint a menyasszony lakodalom nélkül*, azt is mondhatnánk, hogy nincs ünnep az énekelt ima nélkül, vagy az egyházi zene nélkül. Kvázi, nincs ünnep a kántor jelenléte (éneke, orgona játéka) nélkül. Márpedig az ünnep „a hétköznapiak moratóriuma – mondja Odo Marquard. Az ember él, és egyúttal távolságot is tart életétől; előbbi a hétköznapiakban zajlik, utóbbi adja az ünnep létjogosultságát. Az ünnepen megállunk, megnyugszunk, örülünk és örömet szerzünk, kiengesztelődünk, megszentelődünk, és nem dolgozunk, ahogy a tereméstörténet gyönyörű képében az Úristen is tette a hetedik napon.” (Mohay 1996.) Az ünnepek rendet teremtenek. A kántori életpálya mindennapjait is – a papokéhoz hasonlóan – az ünnepek tagolják, és a kántorok élete is tulajdonképpen az ünnepek hierarchikus ciklusában zajlik.

Összegzés • Az identitás fogalma csak az én–ő ellentétpárban értelmezhető – mondja Barna Gábor (Barna 2011: 71–72). Ferencz Sándor *identitását* egy sor olyan történetben építette fel, amelyben a „másik” megfogalmazásával nyert értelmezési keretet sajátja. A *retrospektív emlékezet* (Baddeley 2005: 294–299) birtokában Ferencz Sándornak fontos volt a felidézett információk mennyisége, mert a közösség-

hez való kötődése, a hagyományokhoz való ragaszkodása, azaz a *kontinuitás kultusza* megkövetelte tőle azt. A kutatói kérésre felépített státustörténetben az apró részletekben, cselekménysorozatokban tartotta számon mindazokat a személyeket és eseményeket, akik, és amelyek alakították az ő valóságát. Ez a részletgazdag felidézett múlt egyrészt a motiváltság lenyomata, hiszen csak azokat a dolgokat tartjuk számon, amelyekben motiváltak vagyunk (Baddeley 2005: 294–299), másrészt az informális kapcsolat (kutató és kutatott között) miatt inkább egy presztízstörténetre (Keszeg 2011: 187) sikeredett, amely átmeneti jelleggel befolyásolja az egyén megítélését. Abból a feltevésből kiindulva, hogy jól ismerem őt, és nem tevődik fel a kérdés számomra, hogy kicsoda ő, ezért a biografikus panel mellett, amelyre az interjú során vissza-vissza térítettem, szabadabban illusztrálta a kántori tevékenysége minden vetületét. Az elődöktől örökölt értékrend a családhoz, a szűkebb környezethez való mély ragaszkodást képviselte, amely főként a kapcsolattartás sűrűségében és a kommunikáció igényében mutatkozott meg. Ez az értékrendje kivetítődött tágabb környezetére is, melyhez még hozzáadódtak személyiségjegyeiből származó tulajdonságai is, többek között az állandó közlésvágya. Konfliktusainak egy része is ebből adódott, erre később még visszatérek. A kántori szolgálatra való elhivatottságában egy percig sem kételkedett. A tehetségéről, szép énekhangjáról meg volt győződve, erre büszke volt. A kántori pályára készült gyermekkorától, és az erre való alkalmasságáról, hitéről újra- és újra megerősítették nemcsak a közösség, de tágabb ismeretségi köre, volt és jelenlegi kántortársak, tanítványok.

Élettörténetében a pályakezdés szakasza a kommunizmus időszakának második felét felölelő 20 év egy viszonylag csendesebb időszak volt. Az elnyomás évei a szakmai jártasság megalapozásával, a búcsúversek írásával, a közösséggel való bensőséges viszony kialakításával teltek. A közös ellenség, a Szekuritáté, az egyházellenes politika a vallásos élet szervezőit is összezárta, egységesen léptek fel és védekeztek minden külső behatással szemben. A mozgalmasabb időszak a rendszerváltást követően kezdődött, amikor a változás nemcsak a külső, politikai életben bekövetkezett új helyzetet jelentette, hanem egy új plébános kihelyezését is O. M. személyében. Ez új életszakaszt jelentett a kántor életében is. Az addig megszokott „kerékvágás” szerepmódosításokra, alkalmazkodásra, új stratégiák kieszközlésére kényszerült, illetve az addig kiharcolt pozíciót, ha nem is megerősíteni, de megvédeni kellett.

Életvezetési stratégiája egy belső logika mentén szerveződött. Társadalmi pozíciójáról meggyőződve, döntéseiben az őt ért kritikák sem tántorították el. A. Z. megfogalmazásában *erős egyéniség volt, nagy egóval rendelkezett*. Az intézményi oktatás például András Márton gyergyócsomafalvi és Fejér Antal gyergyószentmiklósi kántorokhoz képest, akik magánúton szereztek oklevelet, Ferencz Sándornak nagyobb önbizalmat adott, főleg az intézetben maradt, tovább tanuló teológusokkal való viszony kapcsán. Kapcsolathálóját tekintve, olyan plébánosokkal állt közeli, baráti kapcsolatban, akik egykor a „kisszemináriumon” évfolyamtársai voltak. A közös intézményi gyökerek másfajta kapcsolatot és viszonyulást engedtek meg neki, amely élettörténetében a plébánosokról való beszédmodban is tükröző-

dik. A származására való tekintettel, mint a helyi népi kultúrába belenőtt, majd a képzés során elsajátított képességek révén, tulajdonképpen híd szerepet töltött be a hagyományos *népi vallásosság* és a hivatalos, *doktrinális vallásosság* között. A kettő között alakította ki kántori szerepkörét, melyre folyamatként tekintve a fluktuáció volt jellemző. A mindennapi élete, munkája az egyházi és a világi szféra, a szakrális és profán közötti állandó váltakozásban telt, kántorkodása mellett hol tanár, hol téglavető, hol mezőgazdász vagy éppen a hagyományörző csapat kulturális szervezője volt. Viszont a kántori tevékenysége annyira meghatározta egyéniségét, társadalmi megítélését, hogy az egyházi tisztségét még a rokoni kapcsolatokban sem hagyta figyelmen kívül. A kántori foglalkozást az egyénnel azonosították a faluban, sőt a titulus a gyermekeinek is kijárt. A tisztelet mind a plébánosok, mind a tanár kollégák részéről, mind a közösség tagjaitól a kántornak kijárt. A közösség tagjai még ha meg is fogalmaztak kritikákat a kántorral szemben (hiányoltak egy intenzívebb kórustevékenységet, a fiatalokkal való több munkát, épp csak a legszükségesebbeket végezte el – mondták), szakmai hozzáértését soha nem kérdőjelezték meg. Tiszta énekhangja és intonációja, az énekhanghoz igazodó orgonajátéka jelentették a vallási és zenei élet alappillérét. A *résztevéő megfigyelés* ezeket csak megerősíteni tudja, milyen nagy hatással volt egy-egy szentmisén vagy temetésen megszólalása, éneke. A nagykászoni római katolikusoknak ez volt a lelki táplálék a plébános rendkívül kritikus és a büntudatkeltésre épülő prédikációi után. Emiatt sok hibáját elnézték, amit felrőttak neki. A kántori státusa ebben az *én és ő* viszonyban erősödött, szerepe viszont ingadozott. (Eriksen 2006: 72–73, Linton 1936: 113–132.) Ferencz Sándor O. M.-el való konfliktusát a társadalomtudományi empirikus vizsgálatok során felállított típusok közül a személyes, társas viszonyok és az intézményi, hatalmi konfliktusok értelmezési keretén belül tudjuk elhelyezni (Csizmadia 2014: 1343). A jellembeli és egyéni adottságok mentén létrejött konfliktus – a hallgatag, csendes, nem túl bőbeszédű plébánossal szemben az állandó kommunikációra nyitott kántor – a hívekkel való kapcsolattartásban, a helyzetekhez való gyors alkalmazkodásban okozott nézeteltéréseket, melynek következtében több táborra osztották nemcsak a templomba járókat, hanem az egész település lakosságát. Az ilyen jellegű konfliktusoknak egyenes következménye volt a hatalmi, intézményi harcokba való átmenetel. Akik helyeselték a plébános újszerű, főként a gazdasági felzárkóztatásra irányuló reformjait, azok a kántor kritikáit hagyták figyelmen kívül, és fordítva. A kántor szerepe mikor meggyengülni látszott egy új kántor alkalmazásával, kórusvezető bevonásával, a tettelegesség határát súroló helyzetektől sem riadt vissza, pozícióját azonnali reagálással védte. A kántorképzőben szerzett oklevelével a nagykászoni közösségben egy státust kapott, viszont a szerepkört ő alakította és harcolta ki magának. A Gyulafehérváron eltöltött kántoriskolában már olyan szerepmintákhoz jutott, amelyeket, mint a „felkent” tudás birtokosaként pályája során kamatoztatni tudott. A kapcsolatait úgy építette és alakította, hogy ezt a tudást benne megerősítse, a transzcendenssel való viszonyt racionalizálja, élete értelmét „megmagyarázza”, a „túlélési” motivációit ösztönözze (Frida 2005: 196).

A gyergyócsomafalvi András Márton kántor oklevele mellett már a második ilyen esettel találkoztam Ferenc Sándor személyében, hogy *Díszoklevél* tulajdonosa. A *Díszoklevél* a következőket tartalmazta: „Ferencz Sándor kántor úrnak a Gyulafehérvári Főegyházmegyében végzett több éves kántori szolgálataért, példás helytállásáért és Egyházunk iránt tanúsított hűségéért őszinte köszönetet mondok. Isten bőséges áldását kérem életére, hogy példájával bátorítsa és segítse az új nemzedéket. Gyulafehérvár, 2009. febr. 10. Dr. Jakubinyi György érsek.”

A modern társadalomban is annyi bizonyos, hogy „a kereszténység értékörző felfogás, a társadalmi emlékezet kincsestára, és csak egészen rendkívüli esetekben hajlik a forradalom és egyéb radikális megoldások elfogadására. Mégis alapvető félreértés, hogy a mindenkori fennálló viszonyok szentesítője és a változatlanság képviselője lenne. Ennek a vallásnak és kultúrának is lényegéhez tartozik a létező egyéni és társadalmi helyzeteken való felülemelkedés.” (Tomka 2001.)

Magyarosi Sándor kisfülpösi református kántortanító élettörténete

Magyarosi Sándor kántortanítónak nem maradtak fenn írásai, jegyzetei, nem vezetett naplót, saját élettörténetét sem írta meg, csupán intuitív módon a tevékenysége által, életvezetési stratégiájával válaszolt kora történelmi eseményeire. Életpályáját idősebbik lányával, Csernátoni Klárával sikerült rekonstruálni személyes emlékei, néhány fennmaradt dokumentum és fénykép segítségével.²⁵⁰ Ebből a szempontból különbözik a többi kántori élettörténetekhez képest, hiszen nem alapozhattam a személyes, elbeszélte élettörténetére, de abban is különbözik, hogy nem egy tipikus, kimondottan a kommunizmus időszakát teljes mértékben felölelő kántori életpálya. Ő azokat a kántortanítókat képviseli több más társával együtt, akik a rendszer nyomása alatt a hatalommal ideig-óráig kompromisszumot kötve, de meg nem alkudva mégis az egyház szolgálatában álltak, és sokat tettek az egyházzenei élet előre mozditásában. A hivatalos vallásosság megélése lehetetlen volt Magyarosi Sándor számára ebben az időszakban, így olyan alternatívákat keresett, ahol az egyéni, személyes meggyőződéseit mégiscsak megélhette, tudását kamatozhatta.

Gyermekkor, iskolás évek • Magyarosi Sándor 1912. július 12-én született a Szászrégen melletti Kisfülpösön. Édesapja, Magyarosi János az egyházközségben 9 éven keresztül kurátorkodó nagygazda, édesanyja pedig székely nemesi családból származó Héncz Juliánna. A népes családban – négy fiú és egy lány –, az öt gyerek közül Sándor a második. Rajtuk kívül a szülők még magukra vállalták egy unokatestvér (édesapja testvére, Magyarosi József, volt gondnok fiának), egy szintén valamikor kurátorkodó Magyarosi Árpád árván maradt fiának a nevelését is, valamint az akkor a gyülekezetben szolgáló lelkész fia, ifj. Nemes Árpád is családtagnak számít. Összesen tehát hét fiú és egy leánygyermekről gondoskodnak a szü-

250 A továbbiakban: Interjú.

lők. A két kurátor testvér, József és János egyházépítő értékes munkájának írásos nyomai Bőjthe Andor lelkész elismerő szavaiban, az 1937-ben megjelenő „Uram se-gélj!” egyházi kiadványban maradtak fenn, amikor a kislelkesi református templom 100. évfordulóját ünneplik (Bőjthe 1937).

Magyarosi Sándor az elemi iskoláit Kisfűlpösön végezte, még magyar iskolában. Majd Magyarosi Árpáddal és ifj. Nemes Árpáddal az id. Nemes Árpád lelkész segítségével a fiúk Nagyenyedre kerülnek a tanítóképzőbe. 1926-ban iratkozhatott be a Nagyenyedi Református Kollégiumba az 5. gimnáziumba. Ezekről az évekről lányának csak annyit mesélt édesapja, hogy a kollégiumban nagyon sírós fiú volt, úgy is csúfolták, hogy a sírós. Az egyik tanára karolta fel, miközben szorgalmasan tanulta a kottaolvasást, a hangszeren való játszást. Amikor vakációkban hazajárt, otthon is a templomi orgonán gyakorolt.

S ez aztán megint egy olyan élmény volt számára, hogy valóban sikerélmény, és tovább... Akkor már Enyeden kántorizált. Kántorizált bent a templomban a reggeli istentiszteleteken. (Interjú.)

Bőjthe Andor lelkész írta ugyanerről az időszakról: „A lelkész és tanító munkája megbecsülést nyernek. Jómódú gazdák fiaikat az enyedi fejedelmi főiskolába küldik, ahonnan tanítói diplomával kilép Magyarosi Sándor, érettségivel s papi pályára lép Magyarosi Árpád s a tanítóképzőnek ma növendéke Bartha Béla ifjú, mindhárman a jövő emberei.” (Bőjthe 1937: 32.)

Jó magaviseletéről és szorgalmáról IV. éves tanítójelöltként egy 1932-ben kapott jutalomkönyv is tanúskodott, melyet Csefő Sándor igazgató és Zaláni István osztályvezető szignált. A tanítóképző hivatalos neve ekkor: „Școala normală reformată de băieți în Aiud. Aiudi református tanítóképző-intézet.” Az 1932–33-as tablókép alapján a nagyenyedi tanítóképzőben ebben az évben 19 ifjú tanítójelölt végzett.

Pályakezds, háborús évek • A tanítóképző befejezése után egy évet Marosjárásban volt kántortanító, majd Szászrégenbe hívták, itt volt 1943–44-ig. A szászrégeni tanítóság mellett Radnótfájára is kijárt tanítani Técsi Sándor kántortanító mellett, és 1937-ben itt ismerkedett meg majdani feleségével, Csernátóni Klárával. 1938-ban házasodtak össze, és négy gyermekük született: 1939-ben Klára, 1940-ben Sándor Levente, 1942-ben Juliánna, 1944-ben Ilona Ildikó.

A második bécsi döntést követően 1940. szeptember 14-től katonai közigazgatás lépett érvénybe Észak-Erdélyben. Az előkészületeket, a képzéseket már 1940 nyarán megkezdtek. Magyarosi Sándort is behívták (1942–43-ban?) „továbbképzőre”, Kisfűlpösön katonáskodott. A háború végén a család Kisfűlpösre menekült, itt született meg a negyedik gyermekük is 1944-ben. Magyarosi Sándor ekkor, az oroszok bevonulásakor került hadifogságba, és négy évet töltött a Don-kanyarban.

Miután a háború befejeződött, bejöttek az oroszok, s közben ott voltak az édesanyám szülei is Kisfűlpösön, és akkor jöttünk lovasszekérrel vissza, az

oroszek jöttek velünk szembe, kifogták a lovakat, betették az ők rossz lovakat, hiába mondta nagytata, hogy gyermekek, négy gyermek ott a szekérben, de őket nem érdekelte, szívtelenek voltak. (Interjú.)

A hadifogságban munkára fogták, vasutat építettek. Feltalálta magát minden helyzetben, ha kellett szakácskodott, ha kellett, hentesi feladatokat látott el, megtanult oroszul, az orosz tiszt gyermekeit is oktatta. Fegyelmezett természete az éhhaláltól is megóvta. Szabadulása, hazaérkezése napját minden évben megünnepelte azzal, hogy aznap nem evett semmit, böjtölt, s hálát adott az Istennek, hogy megmenekült. A hadifogságból szabadulva választania kellett az egyházi kántorkodás és az állami tanítóság között. Az egyházi épületeket elvették, és kapóra jött a marosvásárhelyi tanítóképző Szászrégenbe való *költöztetése* is, hisz nagyobb kihívásnak számított ott gyakorló tanítónak lenni, mint egy gyülekezetben kántorkodni, s lemondani mind arról a tudásról, mit a nagyenyedi képzőben oly szorgosan összegyűjtögetett.

Állami tanítóság • A szászrégeni tanítóképző²⁵¹ tulajdonképpen a marosvásárhelyi tanítóképzőnek utóda. A tanítóképző Marosvásárhelyen 6 évfolyamú volt, a képesítési vizsgán román nyelvből is vizsgázni kellett, függetlenül attól, milyen típusú iskolába járt. Az 1945-ös Nemzetiségi Törvény lehetővé tette a nemzeti oktatás kibővítését. Így a volt Magyar Autonóm Tartományban 4 magyar nyelvű tanítóképzőt létesítettek. A szászrégeni Magyar Tanítóképzőt az 1948-as iskolareform döntése alapján helyezték át Marosvásárhelyről Szászrégenbe, néhány szaktanárával együtt. Az akkori igazgató, Asztalos Imre, pedagógia szakos tanár volt, aki az intézményt Szászrégenben 1951-ig vezette. Az iskola egészen 1956-ig működött. 1956-ban az iskola elméleti líceummá alakult. Sajnos az akkori – és a mostani – hatalom sorvasztó politikája következtében megszűnt önálló magyar oktatási intézményné lenni, tantestületének egy részét a másik líceumhoz helyezték.²⁵²

Magyarosi Sándor 1948-ban ennek a tanítóképzőnek lett gyakorló tanítója. Megkapták az iskolaudvaron levő tanítói lakást, mely az egyháztól került át az állami intézményhez. Ebben lakott családjával. Ahogy a képzőbe került, nagyon elfoglalt volt, nem tudott sokat a ház körüli teendőkkel foglalkozni. A gyerekeket szűrőpróbaszerűen ellenőrizte, és ha hazaért is, a kis tanítónők dolgozatait kellett javíta-

251 „Évtizedeken át az erdélyi magyarságot megakadályozták abban, hogy szabadon, történelmi folyamán kialakult hagyományai szerint éljen, értékesítse képességeit, saját maga alakítsa sorát. [...] Ebben az összefüggésben kap jelentőséget az 1940 őszén, Marosvásárhelyen létesített Állami Magyar Tanítóképző, mint újjáéledő magyar közművelődés szükségleteinek egyik fontos tényezője, 1944 után pedig, a kezdetben reális egyenlőséget ígérő 'szocialista demokrácia' nemzetiségi politikájából adódó igény kifejezője.” – Szász Gyula ny. tanár, egykori igazgató írása a Samu Pál által szerkesztett *Volt egyszer egy tanítóképző* című, az 1954-ben végzett tanítók 40 éves találkozója alkalmával készített emlékfüzetben. Kézirat. (Csernátóni Klára tulajdonában).

252 Szász Gyula: *Volt egyszer egy tanítóképző*. 1954. Kézirat.

nia. 1954 körül beiratkozott Kolozsváron a magyar szakra, és magánúton lediplomázott. 1956-ban, ahogy megszűnt a tanítóképző, 1957-től egészen nyugdíjazásáig, 1976-ig a Herbus iskolában tanított mint magyar szakos tanár.²⁵³

Mindennapjait a fennálló társadalmi-politikai rendszer döntő módon befolyásolta. 1952-ben például hazaküldték az iskolából, hogy győzze meg a szülőket, álljanak be a társasba. Ennek érdekében a Szekuritátéra is behívták: ha a nagygazda szülők beállnak a társasba, a falu többi tagja is követni fogja példájukat.

Apósom [Csernátoni György] ennek lett az áldozata. Megalakult a társas, megválasztották társas elnöknek, s szégyenében, mikor jött haza, beesett a sánca, agyvérzést kapott. Két hetet feküdt Vásárhelyen a kórházban, s két hét után meghalt. Ez volt '54-ben. '52-ben volt a társas, '54-ben aztán kollektivizálás. Ha jól emlékszem. (Interjú.)

Abban az időben Magyarosi Sándor nem kántorkodott már, még templomba sem járt. A lelkész, Antal Gusztáv és családja járt el hozzájuk, csak otthon, a négy fal között gyakorolta vallását. Ha kántorizált volna, elbocsátották volna a tanügből, a besúgóktól is félték.

Hát kidobtak! Kidobtak a tanügből! Nem lehetett akkor. De úrvacsorát vett, úgy, hogy feljött a tiszteletes, úrvacsorát adott otthon. De volt, amikor besúgták azt is. Besúgták, hogy ki jár hozzánk. Vagy '56-ban én érettségizek, édesapám megint tanfolyamra elvive, semmi nagy ebéd, ilyesmi nem volt akkor. Hazamentünk ünnepélyesen, mégis csodálatos volt az együttlét. A keresztszüleim voltak. (Interjú.)

Templomba már csak azért sem mehetett volna, mert szinte minden vasárnap valamilyen politikai kör, pionírtevékenység volt a program.

Ceaușescunak a beszéde és a kongresszus, az mind vasárnap délelőtt. 1949-ben jött az első pioníratatás. [...] De, viszont annyi pionírtevékenység volt, '49-től, s utána még szigorúbban vették Ceaușescu idejében, ahogy meghalt Gheorghiu-Dej, lesz Ceaușescu, s még szigorúbb. Aztán jöttek a politikai körök, egyre-másra vasárnap, mert délelőtt voltak a politikai körök. Év végén tételhúzás, és rendesen vizsgáztunk. Nagyon-nagyon kifacsartak, nem beszélve arról, hogy összegyűjteni, s közmunka, vasgyűjtés, papírgyűjtés, növénygyűjtés, s minden ilyen hülye tevékenységet elvégeztettek a pionírokkal s... Ha nem csináltad, vége volt. Akkor kitettek. Kidobtak. Nem voltál megfelelő a szocialista társadalomnak. (Interjú.)

253 A szászrégeni iskolák történetéről bővebben lásd Bíró 2006.

Visszatérés az egyházhoz • Ahogy nyugdíjazzák a szászrégeni Herbus iskolából 1976-ban, s nem kell féltennie állását, családját, egy évet, ha pihent, s 1978-ban már a marosvásárhelyi Kistemplomban teljesít kántori szolgálatot.²⁵⁴

A lánya így emlékszik erre az időszakra:

Lejárt Vásárhelyre a Kistemplomba Csiha Kálmánéhoz.²⁵⁵ Több éven keresztül. Minden szombat este, vasárnap délelőtt, vasárnap este. Itt kántorizált a Kistemplomnál. Fél nyolckor volt a vonat, én kísértem ki az állomáshoz, s akkor ment haza. S éppen ezen gondolkoztam, Istenem, hogy már elég idős volt édesapám. És csinálta ezt több éven keresztül. És szerette nagyon. Emese nénit is, Kálmán bácsit is. Kálmán bácsi temette is el, amikor meghalt édesapám. (Interjú.)

A Kistemplomi kántori szolgálatról Csiha Kálmán 1985. március 10-én búcsúztatja el Horváth Katinkát és Magyarosi Sándort. A *Historia Domus* ennyit említ az eseményről: „Magyarosi Sándor, régi kántorunk Régenben vállalt szolgálatot (eddig onnan járt le hozzánk). Horváth Katinka is nyugdíjba ment.” A következő bejegyzés is érdekes a kántorképzéssel kapcsolatban, mert 1986. március 1-étől új kántort alkalmaz a Kistemplom Nagy János személyében, aki önszorgalomból tanult meg orgonán játszani, és így teszi le az egyházkerületi kántorvizsgát. „1986. márc. 1 óta új kántorunk Nagy János, aki igazi evangéliumi lelkülettel, szorgalmas munkával, megbízhatóan és mindnyájunk örömeire szolgál közöttünk. Mint Kábel-gyári munkás önszorgalomból tanult meg orgonálni, az egyházkerületi vizsgát sikerrel letette és kérésünkre a gyárból átjött hozzánk.”²⁵⁶ Ez az esemény nem kis dolognak számított abban az időben, amikor a kommunista rezsim templomrombolás csúcsidőszak a tombolt Romániában (Boia 2014: 82).

A szászrégeni kántorkodása ideje alatt nagyon sok konfirmáló csoportkép készült. Közben a magántanítványokkal foglalkozik, sok zenész, kántor került ki a keze alól.

A szászrégeni Magyar Tanítóképző 1954-ben végzett tanítók 40 éves találkozója alkalmával Samu Pál egy emlékgyűjteményt állított össze 1994. január 1-jén.

Bíróné Fazakas Ágnes így ír róla visszaemlékezésében: „A régeni tanítóképzőben a gyakorlati órákon tudatosodott bennem, hogy a jó pedagógusnak nemcsak ismereteket kell átadnia, hanem tudnia kell nevelni is.” Szerinte Magyarosi Sándor

254 „A dalárda régi vezetője, a közszeretnek örvendő, alsóvárosi alkalmazásban lévő Bartos Gábor nyugalmazott kántor-tanító az Alsóváros végleges önállósulásával elmegy tőlünk, illetve öregségére való tekintettel abba is hagyja a munkát. Horváth Katinka énekvezérünk már a megelőző időktől fogva vasárnap az unitárius templomban játszik és temetni sem jár hozzánk. Bartos Gábor helyett így vasárnapi és temetési szolgálatot végző énekvezérünk a Szászrégenből bejáró Magyaróssy Sándor nyugalmazott kántor-tanító lesz, aki nagy szeretettel és buzgósággal szolgál, külön quartettet tanítva ünnepélyes alkalmakra.” (*Historia Domus*. 1978. Marosvásárhely II. Kistemplomi Ref. Egyházközség.)

255 Csiha Kálmán (1929–1997) – az Erdélyi Református Egyházkerület püspöke 1990–2000 között.

256 *Historia Domus*. 1985. Marosvásárhely II. Kistemplomi Ref. Egyházközség

órái valóban mintaórák voltak, s munkája során sokszor eszébe jutottak tanácsai, útmutatásai.

Samu Pál ezt írja róla: „A román tanítóképzővel testvéri barátságban voltunk. Közös összejövetelek, közös óralátogatások, énekkari próbákat, műsorokat szerveztünk. Mi énekeltük a »Cuculeți« népdalfeldolgozást, ők megtanulták »Zeng már a dal« c. éneket. Elek bácsi Marosvásárhelyre került s egy éven át Mogyorósi Sándor²⁵⁷ tanár úrral ketten vezettük a dalárdát.”

Magyarosi Sándor csaknem élete végéig kántorkodott, csupán az utolsó két évben nem tudott már szolgálni, 1998. szeptember 9-én hunyt el 87 éves korában.

Összegzés • Magyarosi Sándor *életpályája* nem egy tipikus kántori *életpálya*, olyan értelemben, hogy nem kántorkodott a kommunizmus teljes időszaka alatt, viszont *élettörténete*²⁵⁸ teret enged az egyes szekvenciák utólagos értelmezésének. Ebből a szempontból az élettörténet lehet tipikus kántori élettörténet, hiszen a történelmi korszak a kompromisszumokkal²⁵⁹ együtt azt a valóságot tükrözi,²⁶⁰ ahol a kényszerpálya kollektív kényszerpályává vált. Tulajdonképpen a láthatatlan egyház belső dinamikáját alakító szereplőket képviseli, akik látszólag az árral úszva, csendes ellenállással hatottak környezetükben. A kutatott református kántortanító életpályájának alakulását egy olyan értékrend határozta meg, amelyet az emberek kölcsönös elvárásai és viselkedési mintái mellett a kényszerek is alakítottak. Ennek a társadalomnak Magyarosi Sándor is tagja volt, ebben szocializálódott, innen kapta életvezetési mintáit. A hétköznapi sorát alkotó helyzetek hatékony megoldásai, cselekvései egy-egy vallási közösség mellett a tágabb közösség javát is szolgálták, amelyek egyszersmind szimbolikus manifesztációk is voltak. (Vö. Niedermüller 1988: 379.)

Magyarosi Sándor a kommunizmus utolsó, legnehezebb időszakban teljesített 12 éve, és a rendszerváltást követő időszakban még 6-8 év kántori szolgálata, egyházi tevékenysége a kántori szerepkör alakulása szempontjából nagy segítséget jelentett a református egyháznak. Idős korát teljesen annak szentelte, hogy a 42 évig kimaradt intézményes kántorképzést (a katolikusoknál folyamatos volt, az unitáriusoknál pedig épp 1976-ban szűnt meg) lehetőségeihez mérten pótolja, diákjait, tanítványait a nagyenyedi kollégiumhoz mért értékrenddel szerepmintákhoz juttassa, épp időben, mikor az egyháznak minden szellemi erőforrása ilyen téren már kimerülőben volt. Karvezetői tudása és tevékenysége pótolhatatlan munkának számított a református kórusmozgalom későbbi kibontakozásában. A környékbeli „amattör” kántoroknak szakmai irányadó, tanítványainak motiváció volt a kántori pálya választására.

257 Sokan így emlegették Marosvásárhelyen is. A kommunizmusban több mint valószínű a románok számára elfogadhatóbb névvel szerepelt a tanügyben.

258 Az élettörténet szimbolikus megjelenítés

259 A kompromisszumok helyes vagy helytelen voltát a kutató nem hivatott megítélni.

260 A szociológiai terepmunka megenged más személyektől is beszámolókat, adatokat az élettörténet összeállításához, és egyenértékűnek véli az antropológia által használt személyes történettel (lásd Pászka 2009: 222).

Kecskés Gyöngyvér unitárius kántor élettörténete

Találkozás Kecskés Gyöngyvérrel • Kecskés Gyöngyvér unitárius nyugalmazott kántornővel 2019 szeptemberében készítettem interjút marosvásárhelyi lakásán. Pár éves latolgatás, keresgélés után jutottam el hozzá, miután többször is elhangzott a neve olyanok ajánlására, mint Nagy László,²⁶¹ vagy Molnár Tünde.²⁶² Előzetes telefonos beszélgetés során egyeztettünk időpontot. Kértem, meséljen az életéről, a kántori életpályáról, mit jelentett a kántorság 1948 után. Témaafelvetésemet üdvözléssel, örömmel fogadta, hogy végre valaki a „kántoria” után is érdeklődik, nemcsak a lelkipásztori életpályák után. Pár nap felkészülési időt kért az interjúig. Mire megérkeztem, előkészített minden lehetséges dokumentumot, fényképet, amelyről úgy gondolta, hogy engem érdekelhet. A telefonbeszélgetésbeli kislányos hang mögül derűs, jó kedélyű, szívélyes 78 éves nő fogadott a személyes találkozáskor. Nem ismertem, sohasem találkoztunk addig. Közös ismerősök felkutatása után pár perc után a beszélgetés úgy nekilódult, mintha mindig is ismertük volna egymást.²⁶³

Az élettörténet rekonstrukciójában nagy segítség volt a már megírt életrajza, amelyet kérésre korábban már összeállított, hogy megjelenhessen a *Nők Világa* rovatban az *Unitárius Közlönyben*. 2010-ben Zsakó Erzsébet készített vele interjút a „megpróbáló életútról” *Nehéz sorsban is helytállni* címmel, mely a Vakációs lapszámban jelent meg ugyanebben az évben. Ez az interjú szóról szóra ugyanaz volt, amelyet nekem is átadott életrajzként. Mint kiderült, Kecskés Lajosné született Nyitrai Gyöngyvér nem más, mint az 1956-ban elítélt Nyitrai Mózes és Deák Berta unitárius lelkészek lánya. Nyitrai Mózes élettörténete 2001-ben jelent meg a *Palástban*. *Lelkészek szórványban* című kötetben (Nagy–Hermán–Nyitrai 2001). Édesapja élettörténetét Kecskés Gyöngyvér a megéltekhez képest a kötetből átvett narratívákkal együtt beépítette sajátjába, olyannyira, hogy beszélgetésünk első része többnyire csak szüleiéről szólt. Az átélte sorseseemény annyira meghatározta élete további alakulását, hogy nagyon nehéz volt kihámozni, hol ért véget szülei tragédiája, és hol kezdődött az igazi Kecskés Gyöngyvér. Habár ezt a határvonalat csupán elméletileg rajzolhatnánk fel, mert a sorseseemény attól volt az, ami, hogy onnantól kezdve meg volt pecsételve sorsa, beépült, mint saját narratíva. Az interjú során azért is nehéz volt visszatérni az eredeti kérdésfelvetéshez, a kántorsághoz, mert mindegyre ez a sorseseemény árnyékolta be az emlékeit, e körül forgott minden emlékkép. A fényképek itt nagy segítségünkre voltak, mert azokra támaszkodva sikerült egy unitárius kántori életpályát felvázolni, azzal a plusz töltettel az eddigi élettörténetekhez képest, hogy Kecskés Gyöngyvér tiszteletes

261 Nagy László életútjáról Bodolai Gyöngyi közölt rövid interjút a *Népújság* hasábjain *Kik is vagyunk ott legbelül?* címmel (Bodolai 2012).

262 Molnár Tünde a Kántor-Tanítóképző Főiskola zenetanára. Életrajzának sűrített, rövid összefoglalóját a marosvásárhelyi orgonákról szóló cikk végén közölte Bodolai Gyöngyi (Bodolai 2018.)

263 Ezúton is köszönöm bizalmát, amivel megtisztelt, és megosztotta velem élete eseményeinek néhány részletét.

asszonyként és nőként végezte – ahogy ő nevezte – „kényszerpályáját”. Első reakciója a kántorsággal kapcsolatos kérdésekre elég határozott volt: *csak a kántori-
ából nem lehet megélni.*

A gyermekkor évei • Nyitrai Gyöngyvér, ahogy a keresztlevelében szerepel, Perla, 1941. október 20-án született a Zsil-völgye kis bányavárosában, Lupényban. Édesapja Nyitrai Mózes ott teljesített unitárius lelkészi szolgálatot, édesanyja Deák Berta, szintén unitárius teológiát végzett lelkész, akkor a lupényi iskolában igazgató-tanítói állásban volt. Korai emlékeit a második világháború határozta meg, a süvöltő szirénák, az óvóhelyek, közelebből pedig édesapja fogsága. 1944. augusztus 24-én édesapját kilenc hónapra a zsilvásárhelyi (Tîrgu-Jiu) fogolytáborba hurcolták túszként. Ezt az időszakot az édesapa iránti aggodás és a várakozás határozta meg.

„Négy gyermekét megcsókolva, édesapánk a két férfi kíséretében eltávozik családja köréből. Hosszú idő telik el. Mi testvérbátyámmal naponta felmáshatunk a tyúkpafta tetejére s onnan kémleljük a távot, várva édesapánk hazaérkezését. Esténként így imádkoztunk: édes jó Istenem, hozd haza apukát a Tîrgu Jiu-i fogolytáborból. Imánkat a jó Isten meghallgatta. Kilenc hónapi távollét után egy szép őszi délutánon a várva-várt édesapánk hazaérkezett.” (Önéletrajz.)

A háború és az 1946-os szárazság okozta éhínség miatt a család új állomáshe-lye az udvarhelyszéki Kénos lesz. A sok éhes gyerekszám kénjára legalább a szomszéd kertek gyümölcsökkel teli fáit hoztak némi enyhülést, meg az egyházukhoz és lelkészükhöz ragaszkodó unitárius nagylelkű hívek.

„Sokukra még ma is név szerint emlékszem, de hadd említsem meg Kénos úgynévezett »földbirtokosát« (a 30 Ha-os!) Szabó Dezső bácsit és családját. Szépen gondozott gyümölcsös kertjük földi paradicsom volt éhes gyermekek számára. Naponta bejárhattunk a kertbe gyümölcsért, de nemcsak gyümölcsöt szedhattunk, a ház asszonya nagy szelet kenyérral is kínált, és mindig szeretettel adta.” (Önéletrajz.)

Az első négy elemi osztályt Gyöngyvér itt, Kénosban járta. Második elemista volt 1949-ben, mikor a szomszéd nagybirtokos családot elhurcolták. Ő már csak a kiürített lakást és a kanapén egyedül, szülők nélkül maradt sírdogáló kislány találta, mire odaért. Az államosítást, az „új idők szellemét” ehhez hasonló emlékekkel élte át.

„1948 után megváltozott a falu kialakult, nem könnyű, de praktikus, szinte szertartásos életrendje. A családok korán keltek, az asszonyok csomagoltak, a férfiak elvégezték a ház körüli teendőket. Mezöre menet beléptek a

templomba, ahonnan a papi házaspár egyházi énekével és reggeli imájával indultak munkájuk végzésére. Ezt a gyönyörű életvitelt változtatta meg az új idők szelleme.” (Önéletrajz.)

„Az új idők szelleme” • Nyitrai Gyöngyvér az V-VI-VII. osztályt Homoródszentmártonban végezte, majd 1954 nyarán sikeresen felvételizett a székelyudvarhelyi gimnáziumba. Az 1956-os forradalom az intézeti légkört is megváltoztatta, minden és mindenki gyanús volt. 1957-ben szülei egyházközséget váltottak, az új állomáshely Karácsonyfalva lett. Szülei ünnepélyes fogadtatása és másfél évi itteni papi szolgálata után a 17 éves Gyöngyvér élete innentől kezdve tragikus fordulatot vett. 1958. augusztus 16-ról 17-re virradó éjszaka édesapját és két fiútestvérét letartóztatták, majd utána nemsokára édesanyját is. Gyöngyvér az iskolát otthagyta, hogy édesanyjának támasza lehessen, és a nyilvános megszégyenítést elkerülje.

Tehát a három férfit vitték el, és én otthon maradtam édesanyámmal és a húgommal. De édesanyám lelkileg annyira megtört akkor, hogy muszáj volt mellette lenni. Így félbeszakadt az iskolám, Székelyudvarhelyen jártam a középiskolát, akkor mentem volna XI. osztályba, de otthon kellett maradnom, és szerencsémre, mert úgy is kitettek volna az iskolából, mint ahogy Kelemen Imrének a lányát is kitették. Kiállították színpadra, és akkor elmondták, hogy ugye, osztályellenségnek a gyereke, aki nem érdemli meg, hogy iskolába járjon, és így félbe kellett szakítania a tanévet. [...] Na, de nekem nehezebb volt a helyzetem, mert hogy már édesanyám sem volt mellettem, de ott volt, aztán az öcsémet közben hazaengedték, és akkor ott volt a húgom és az öcsém, akikkel valamit kezdeni kellett, mert a papilakból kitettek, édesanyám, édesapám lelkész házaspár volt, tehát édesanyám is teológiát végzett lelkész, tehát nem maradhattunk tovább a papilakban, s akkor a húgomat elvitte az egyik nagynéni, édesapámnak a testvére, aki nem ment férjhez, és magára íratta, tehát a nevét megtarthatta a húgom, mert ugyanaz volt a neve, Nyitrai maradt, de Ági néném mint saját gyereket, úgy nevelte tovább a húgomat, s öcsémet pedig nagyapám vitte. Akkor én ott maradtam Karácsonyfalván, s engem egy öreg házaspár befogadott. Tulajdonképpen egy olyan kényszerlakhely volt ideig-óráig, ameddig el tudok helyezkedni, vagy valami lesz velem, de hát nem lett semmi. [Kacag.] Mert én nem kellettem senkinek na, [kacag] de hát félelmetes volt az egész. Lehetőleg átmentek a túloldalra, hogy ne is találkozzanak velem. (Interjú.)

Kényszerlakhelyül egy karácsonyfalvi elhagyatott házat jelöltek ki számára, mivel a papilakot el kellett hagynia az új lelkész kinevezésekor. Hadházi Ábel és felesége, Róza néni fogadta be a faluban, hogy ne maradjon egyedül, védelem nélkül.

1959. március 19-én a marosvásárhelyi törvényszéken mondták ki szüleinek és testvérbátyjának az ítéletét. Édesapját és Levente testvérét hat-hat évi munkaszolgálatra, édesanyját huszonöt évi börtönre ítélték titkos szervezkedés vádjával.

Gyöngyvér és édesanyja közti viszony, azzal, hogy édesanyja a családját veszélybe sodorta, megromlott. A súlyos lelki terhet nem is lehetett volna másként elhordozni, csakis úgy, hogy elzárkózik tőle. Gyöngyvér nem értette édesanyja „lobogó”, mindeért lelkesedő természetét.

Akkor édesanyám, persze ő mindig lobogott, meg lelkesedett mindenért, és nem gondolta végig, hogy ez esetleg, azért lehet, hogy ő végig gondolta, mert minket, gyerekeket nem avatott bele egyáltalán ebbe a dologba. Tehát édesanyám tudott róla, édesapám otthon sem volt, őt is az eső az úton érte, tehát akkor, az első találkozáskor ennyi volt, hogy édesanyám megtudott dolgokat, amiket jobb lett volna ne tudni. [...] Szóval tisztázatlan dolog, és főleg előttem tisztázatlan a dolog, mert valahogy úgy a viszony édesanyám és köztem megromlott, már akkor, mikor édesapámat elvitték. Én kimaradtam az iskolából, akkor valahogy én ezt-azt csak megtudtam, és nekem nem tetszett a dolog. [...] Én apás természetű voltam, nagyon sirattam édesapámat, kétségbe voltam esve, meg minden, akkor még édesanyám otthon volt. Őt január 5-én vitték el aztán. Úgyhogy, akkor aztán teljesen egyedül maradtam már annyira, hogy a gyerekekről kellett gondoskodnom, a két kicsiről, de őket aztán nagyapám, meg nagynéném elvitte, és úgy maradtam egyedül a papilakban egész ősziig, következő ősziig, ez '59-ben volt a tárgyalás. (Interjú.)

Kényszerpályán kántorként • Nyitrai Gyöngyvér még gyermekkorában az egyházi énekeket szüleitől megtanulta, hallás után egy ujjal néhány éneket le tudott játszani a harmóniumon. Szülei mindketten kottaolvasó emberek voltak, édesanyja sokszor kántorizált is édesapja szolgálatai alatt. A hangjegyeket Gyöngyvér inkább édesapjától tanulta, mert édesanyjának nem volt türelme hozzá, de ez még mind kevés volt ahhoz, hogy ne hallás után, hanem kottából kántorizáljon.

1959 után, ahogy egyedül maradt, Karácsonyfalván az oklándi kántornő segítségével vasárnapról vasárnapra készült az istentiszteletekre egy-egy ének megtanulásával. 1959–1960-ban beiratkozott a kolozsvári unitárius egyházkerületi 3 hónapos kántorképző tanfolyamára. 1960 húsvétján, mint okleveles énekvezér szolgált már a karácsonyfalvi unitárius egyházközségben.

Mert egy kényszerpálya volt végül is, mert az iskolába nem mehettem vissza, sehol állást nem kaptam, és akkor volt egy ilyen lehetőségem, hogy az egyháznál kántor lehettem, a karácsonyfalvi unitárius egyházközségnek a kántora, és meg is szerettem. Megszerettem az embereket, pártoltak, segítettek, ahol lehetett, a fiatalok, akik velem egyidősök voltak, mind barátnőim voltak, még mai napig is azok, akik élnek. (Interjú.)

Az adott helyzetben, középiskolai végzettség nélkül a kolozsvári 3 hónapos kántorképző tanfolyam volt az egyetlen lehetősége oklevelet, egyben valamilyen munkahelyet szerezni, csak és kizárólag az egyháznál. Gimnáziumi évei alatt nagyon

szerette az irodalmat, irodalomszakos tanára nagy reménységet látott benne, de ez a reménység szülei törvénytörési koncepció perével hamar szerte is foszlott. A kántorképzést felvételi nélkül, még 11 társával együtt kezdték el Erdős Mihály aranyoszentmihályi nyugdíjas kántor felkészítésével. Itt ismerkedett meg a jobbágyfalvi Kocsis Kamillával, akivel életre szóló barátságot kötött. Barátnője, Kamilla esküvőjén ismerkedett meg Kecskés Lajos jobbágyfalvi unitárius lelkésszel, akivel 1963 májusában házasságot is kötöttek. Ettől kezdve anyagi gondjai kicsit enyhültek, így szülei számára is tartalmasabb csomagokat küldhetett a börtönbe.

Az esküvőnk a homoródkarácsonyfalvi templomban volt, és az oklándi polgármesteri hivatalban házasodtunk össze hivatalosan, és a templomban, hát zsúfolásig tele volt a templom vasárnap délután. (Interjú.)

Jobbágyfalván boldog anyaként • Házassága, majd a gyermekvárás boldog hónapjai némileg enyhítették a szétszórt családtagjai iránt érzett szomorúságot – írja Kecskés Gyöngyvér önéletrajzában. 1964. április 19-én megszületett első fiúk, Levente-Dénes, majd 1965. augusztus 19-én a második gyermekük, Jenő. Levente-Dénes három hónapos volt 1964-ben, amikor a nagyszülővé vált foglyokat hazaengedték, és egy pár hónapig ők is Jobbágyfalván laktak, míg nem kaptak újból püspöki kinevezést gyülekezetbe. Megdöbbentő volt a változás, amelyen keresztyumentek a hatéves fogság alatt, főleg Gyöngyvér édesanyja, aki végül politikai amnesztiával szabadult az aradi börtönből az év augusztusában. Így írt a hazatért édesanyjáról Kecskés Gyöngyvér önéletrajzában:

„Édesanyám szép, nagy, mindig lelkesedéstől csillogó szemei homályossá váltak, s bár nem panaszkodott, egyetlen megmaradt foga, mint egy felkiáltójel, fájdalmasan beszélt helyette: íme, mit tett velem a rendszer, mely nem tudta eltűnni a másként gondolkodókat. Egy pár hónapig laktak nálunk szüleink, majd püspöki kinevezés útján megkapták a vadadi lelkészi állást. Vadad szolgálatában 16 esztendő telt. A hat évi súlyos raboskodás nem oltotta ki egyházunk iránti szeretetüket és tenni-akaratukat. Lelkes híveik és sok jóakarátú ember segítségével – a második világháború fergetében szétlőtt és földig hamvasztott ősi templom helyett – fölépítették az új vadadi unitárius templomot.” (Önéletrajz.)

A jobbágyfalvi öt év a gyülekezet szolgálatában és a gyermeknevelés, az anyai hivatás betöltésének gyönyörűsége feladataival teltek el. Férje, Kecskés Lajos 1969-ben püspöki kinevezés alapján áthelyezést kapott a szabédi unitárius egyházközségbe.

„A Mezőség kapujában”²⁶⁴ • A szabédi unitárius egyházközségben nagy lelkesedéssel fogtak neki a templom külső-belső javításához, a civilizált körülmények

²⁶⁴ Kecskés Gyöngyvér önéletrajzából a megnevezés.

megteremtéséhez. 1972. július 25-én megszületett harmadik fiúk is, Csaba. Érkezésével nemcsak az örömök, de a feladatok is nőttek. 1978-ra megérlelődött egy új paplak felépítésének gondolata, mert a népes családnak az egészségtelen, mennyezetig átnedvesedett régi ház elégtelennek bizonyult. Rövid másfél év alatt felépült az új, modern lelkészi lakás, melynek létrehozásában mindannyian kivették a részüket. A hívek lelkes hozzáállásával, élükön a lelkész férjjel, akinek vállára többnyire az anyagbeszerzés súlyos terhe nehezedett, a tiszteletes asszonyon át, aki a nagy vállalkozásban hűséges társa és segítője volt férjének, a háziasszonyi és anyai teendők ellátásán keresztül, jó kedvvel és reménységgel végezték a munkát.

Kecskés Gyöngyvér az évközi vasárnapi istentiszteleteken kívül kántorként eljár a temetésekre, esketésekre, keresztelesekre, a vallásórás gyerekekkel foglalkoztak, konfirmálókat készítettek fel. A nőszövetségben támogatta a népművészetet, terítőket varrtak.

A kántorság, tiszteletes asszonyi, feleségi, anyai teendői mellett 11 évig bedolgozott a kötődébe, hogy a kántori fizetését valamivel pótolni tudja.

Az 1990-es rendszerváltást követően a szabédi unitárius egyházban is megnyíltak a lehetőségek a kulturális élet kibontakoztatása felé. 1991-ben első alkalommal szervezték meg a *Szabédi László-emlékünnepe*lyt, amelyet azóta is minden év májusában megszerveznek, emlékezve a falu mártírsorsú költőjére.

Kecskés Gyöngyvér Szabédon létrehozta az ifjúsági együletet sok lelkes taggal, akikkel színdarabokat, verseket, énekeket tanultak, adtak elő különböző rendezvényeken.

Szabédi tartózkodásuk kerekén 30 évet ölelt fel. Férjével 1999-ben mentek nyugdíjba.

Szabédi éveikről így emlékezett:

„Ez idő alatt úgy is, mint az egyházközség papnéja, s úgy is, mint az egyházközség énekevezére hűségesen szolgáltam az egyházamat. A minden vasárnapi kántoria, a sok lelket emelő egyházi ének eljátszása igaz örömet és megnyugvást szerzett számomra. A temetési alkalmakkor együtt sírtam a sírókkal, az örömnépeken együtt örvendeztem az örvendezőkkel.” (Önéletrajz.)

Nyugalomba vonulásuk után Marosvásárhelyen élnek gyermekeik, unokáik közelségében. Gyöngyvér még időnként kántori szolgálatot vállal, ha szükség van rá, de szerényen megjegyezte, hogy most már olyan kántori utánpótlás is van, akik konzervatóriumot végeztek, nem olyan szinten vannak, mint ő.

Kecskés Gyöngyvér papi családba születve a kommunizmus idején megélte annak legsötétebb időszakát, a kirekesztést, a megbélyegzést, szülei meghurcoltatását, amelyben az ő lehetőségei is korlátok közé voltak szorítva. Ebben a szűk mezsgyében találta meg azt az életteret, melyhez végig hű maradt, itt találta meg boldogulását, megélhetését. Még ha kényszerpályának is fogalmazta meg a kántorságot, azt örömmel, alázattal és imádságos lélekkel végezte. Számára nem kimondottan

a zenei szaktudás volt a fontos, hanem ahogy ő fogalmazott, minden éneket dallamos imaként adott elő, annak az átélt szövege volt a lényeg. Tiszteletes asszonyként a férje mellett megélhette a gyülekezet, a közösség építésének minden fokozatát, az értékrendek átszarmaztatásának áldozatvállalását.

Az emlékezés során elő-előbukkanó versfoszlányok, idézetek, fényképek, személyek, földrajzi helyek emocionális töltetét az életpálya rekonstrukciója során szinte lehetetlen feladat megfogalmazni, összefoglalni. A jelen pillanatban megfogalmazott én-kép érdekes emlékezet-struktúrákat ötvözött magába. Kecskés Gyöngyvér mesélése közben az ilyen megjegyzésekkel mint: *„egy kicsit furcsa ez, mert ezek a fiatalkori gondolataim, nem a mostaniak, hanem az akkoriak, azokat mondom most el”* – mintha folyamatosan helyezné letétbe azokat az emlékezésre érdemes gondolatokat, amelyek az élettörténetét írják. A megírt önéletrajz motivációja hátterében ott van egy láthatatlan olvasó, aki megérti, aki türelmes, aki meghallgatja, aki öngigazolását érdeklődéssel és megértéssel fogadja: *„tudom, hogy a papír és az olvasók türelme is véges, mégis le kell írnom egy megrázó élményemet”*. Kecskés Gyöngyvér úgy gondolta, ezeket le kell írni, mert vannak olyan események, amelyeket nem szabad elfelejteni.

Összegzés • Ha csupán Kecskés Gyöngyvér életpályáját vennénk számba, „a valóság egyéni »birtokbavételének« folyamatát” (Niedermüller 1988: 379) látnánk, viszont az élettörténete ennél többet elárul róla, hiszen az egy szimbolikus megjelenítés, egy metafora, amit meg kell fejtenünk a rendelkezésünkre álló adatokból. Az általam bemutatott értelmezés is csupán egy olvasat a szimbolikus jelentéshálóban a maga határaival és korlátaival. Kecskés Gyöngyvér élettörténete ebben az olvasatban egy identitásfenntartó és működtető kiterjesztés (Pászka 2009: 269), amely az egyéni reprezentáció mellett az unitárius kántori státus és szerepkör egyes stációinak és szegmenseinek bemutatását is szolgálja. Élettörténetében a történelmi események és az egyéni sorseseemények szorosan összefüggenek kántori szerepkörével. A mandelbaumi sorsfordulót, a szülei tragédiáját, élete egy szakaszában stigmaként (Goffman 1981: 179) élte meg. A megbélyegzés elhordozására és a továbblépésre az a morális többlet és vallási identitástudat segítette, amit szüleitől kapott örökségül. Végül ugyanez az esemény nem mártírrá, hanem hőssé tette a mesélőt. Életpályája szakaszai: a papi szülőkért állandó fenyegetettségben eltelt gyermekkor, a kerékbe tört ifjúkori és tanulói évek, a kántorság mint kényszerpálya, a lelkész férj melletti egyházi szolgálat, nyugdíjas évek. A korán teljes önállóságot megtapasztaló, a börtönéveik alatt szüleiről gondoskodó ifjú leány minden eseményt, feladatot élet és halál távlatából mérlegelt. A pályakezdés és anyaság viszonylag nyugodtabb periódusának kihívásai már egy boldog korszakot ölel fel történetében. A kántori szerepkörben is előbb említett értékrendet képviselte, ahol a szakmai hiányosságokat, a művészi előadást az énekek eszmei üzenetének átadásával pótolta. A félig-meddig autodidakta, a szüleitől tanult unitárius énekrepertoár és a három hónapos kántortanfolyam képzése csupán arra volt elég, hogy az énekeket fő szólómat énekeskönyvből, míg a kíséretet hármashangzat akkord kísérettel hallás után le-

játssza. Számára az énekek imát jelentettek, áhítatgyakorlatot, amelyek a közösségekben Istennel való találkozást szolgálták. Ugyanúgy, mint a többi feladatát, a kántori szolgálatot is, Istentől kapott megbízatásnak vette, amelynek maradéktalanul eleget kell tenni. Az éneklésben lelkipásztor férje, Kecskés Lajos, sokat segített, hiszen *„gyönyörű hangja volt, nagyon szépen tudott énekelni”*.

Tiszteletes asszonyi szerepkörében főként a közösség nőtagjaival való kapcsolattartásban volt nagy segítségére férjének. Míg a kommunizmus idején ezek az alkalmak legfeljebb az egyes személyekkel külön-külön való találkozást jelentette, addig a rendszerváltás után hivatalosan is megalakulhatott a Nőszövetség. Más tiszteletes asszonyokhoz hasonlóan, általában a lelkész felesége volt a szövetség elnöke. A nők közösségi életbe való bevonásának több módja is gyakorlatban volt, melynek megszervezése a tiszteletes asszonyra hárult. Az egyik ilyen gyakorlat a diakóniai munka megszervezése, ami a betegek látogatása, az idősek felkeresése, szeretetcsomagok összeállítása stb. volt. Egy másik bevett szokás a varrókörök, vagy kézimunka tevékenységek megszervezése. A kulturális műsorok összeállítása, vendégek fogadása, a közös sütés-főzés, elszállásolás szintén a nőkre hárult. A nőszövetségi bibliaórákon a szentírás olvasása és magyarázása a lelkipásztor feladata volt, de az azt követő tevékenységek megszervezése már a tiszteletes asszonyra hárult. Kecskés Gyöngyvér a nőszövetségi tevékenységeken kívül a konfirmálók felkészítéséről, az énektanításról, az ifjúsággal való munkáról, az ünnepélyek megszervezéséről is gondoskodott.

Kitekintés az 1989-es rendszerváltás utáni időszakra a kántori szerepkör alakulását illetően

Az 1990-es rendszerváltást követően az egyházi élet igencsak mozgalmassá vált. A korlátlannak tűnő lehetőségek tárházában új utakat kerestek az addig visszaszorított, elhallgattatott intézmények, közösségek, egyének. „Jelentős társadalmi változások időszakában, amikor új társadalmi szereplők jelennek meg, bővül a társadalmi cselekvések köre, megváltozik a társadalmi szereplők közti viszony, és mindezek nyomán a korábban általános morális kötelezettségek bizonytalanná válnak, akkor a szimbolikus szférában az aktivitás, a kreativitás fokozódik” – mondja Hofer Tamás (Hofer 1992: 43).

Az erdélyi történelmi egyházak első lépése a fordulatot követően a kántortanítói státus visszaállításának kezdeményezése volt. A Marosvásárhelyi Kántor-Tanítóképző Főiskola létrehozásának első kezdeményezői „dr. Juhász András református esperes, Kolcsár Sándor unitárius esperes és Tőkés András tanár, Maros megye akkori helyettes főtanfelügyelője” voltak (Barabás szerk. 2018: 9). Az akkori tanügyminisztériumhoz beküldött jóváhagyási kéreésre nem érkezett válasz, ezért országos összefogással a történelmi egyházak vezetői²⁶⁵ adtak be újabb kérvényt. Végül, mint „egyházi magánkezdeményezés alapján” létező iskolát vették nyilvántartásba állami támogatás nélkül.²⁶⁶ Az itt végzett kántorok 1993-tól Erdély több egyházközségében, római katolikus, református, unitárius, evangélikus, baptista gyülekezeiteiben végeznek szolgálatot.²⁶⁷

Jelen kutatás kántori élettörténeteiben az 1989-es fordulóponttal kezdődnek el a kórustalálkozókról szóló narratívumok, mint az egyházi közösségi élet jeles eseményei. A kórusok szereplésével a közösséghez tartozás szimbólumainak olyan tárgyai jelentek meg, mint az egységesített kottafüzetek, különböző egyházi jelképekkel ellátott ruha-tartozékok, hímzett kendők, nyakkendők, kórus-ruhák, magyar-ruhák. Több kántor adatközlőnél tapasztaltam a meghirdetett találkozók szórólapjainak, plakátjainak, emléklapjainak gyűjtését,²⁶⁸ vagy netalán okleveleket az elért

265 Bálint Lajos gyulafehérvári római katolikus püspök, Reizer Pál szatmári római katolikus püspök, Kreuter Sebestyén temesvári római katolikus püspök, dr. Csiha Kálmán erdélyi református püspök, Tőkés László királyhágómelléki református püspök, dr. Kovács Lajos kolozsvári unitárius püspök, Szedressy Pál evangélikus püspök (lásd Barabás szerk. 2018: 9).

266 Az intézmény további jogi helyzetéről lásd Barabás szerk. 2018: 9–12, Barabás szerk. 2010.

267 Kántori pályájuk alakulása újabb kutatás témáját képezhetné.

268 Külön tanulmány tárgya lehetne az ilyen jellegű szimbolikus tárgyak gyűjtésének narratívája.

díjazási hellyel. (Lásd Dézsi Ferenc, bonyhai kántor.)²⁶⁹ Az adatközlők fényképeivel jól dokumentálhatóak a kórusmozgalmak külső jelekben is változó folyamata. Ugyanakkor az ilyen jellegű hangversenyek egyben a kántorok közötti versengést is jelentette, ami egyenes út volt a professzionalizmus igénye felé. Ahol a kántor nem rendelkezett megfelelő szaktudással, ott a lelkész vette át a karvezetői tisztséget, az idősebbeket nyugdíjazták, frissen végzett kántorokat alkalmaztak, esetleg helyi zenetanárra bízta a feladatot. Az értelmiségi réteg megjelenése a templomokban új lehetőséget és kihívás jelentett nemcsak a lelkészek, de a kántorok számára is. A templom kulturális rendezvények, ünnepélyek színtere lett. Az előző, rendszerváltás előtti korszakhoz viszonyítva, főleg az 1990-es évek elején, a templomlátogatás létszámbeli növekedése volt szembevetendő. A fénymásoló megjelenése a kották másolásában nagy előrelépés volt a kórusok énektanítási eszköztárában. A kottafüzetek, daloskönyvek a határok megnyitásával elérhetővé váltak, a szabad sajtó és egyházi kiadványok itthoni megjelentetése és külföldről behozott, változatos tematikájú – a szakszerű, tudományos igényű kiadványoktól az ellenőrizetlen, kegyes, kétes eredetű könyvekig – könyvek egész tömkelege látta el szellemi, lelki táplálékkal a vallási közösségeket. A megnyílt határokkal az instant lelki felüdülést ígérő vallási giccek: szövegek, énekek és tárgyak egyre elterjedtebbé váltak az egyház berkeiben, felekezettől függetlenül.

Kinda István egyetlen székelyföldi településre fókuszálva mutatja be a '89-es változások lokális lenyomatait, az egyházi konfliktusokat. Arra a következtetésre jut, hogy a vallásos élet irányítása mellett az egyház hangsúlyosan világi és társadalmi funkciókat lát el (Kinda 2004). Sőt, külön gazdasági ökonomiával rendelkezik (Bárh D. 2013: 24), és mint gazdasági egység működik a társadalomban (Godelier 1981: 31). Kinda István rámutat, hogy „a konfliktusok egyre gyakoribbá válásának okai közt találjuk azt az érték- és szemléletváltást, amely az elvilágiasodásnak,²⁷⁰ az egyház halványuló társadalmi funkciójának és a pap de-mitizálódott alakjának a következménye”. A holland- és egyéb testvérgyülekezetek segélyakcióival rengeteg probléma és konfliktus merült fel a gyülekezetekben, melynek hatásait 20-30 év távlatából sem felejtettek el.²⁷¹ Ugyanakkor a lelkészek, plébánosok szabad akaratlan, szabályozó testület nélkül folytatták tevékenységüket, mert a presbitérium vagy az egyháztanács „már csak díszletként szolgál a lelkész fegyelmező munkájához” (Jávör 1971: 80–81).

Ebben az időszakban az ünnepélyek szervezésére a templom, mint nyilvános tér használatával kapcsolatban Bodó Julianna tanulmánya hívja fel a figyelmet a szórazottatás és fogyasztói attitűd, mint jelenség folyamatára. „A keretek iránti társadalmi igény egyértelműen erős, a résztvevők száma növekszik. Ugyanakkor a beleélés módja már nem, vagy egyre kevésbé szabályozott. A szervezők számára a sikeres-

269 Dézsi Ferenc bonyhai kántor mint kórustag vett részt ezeken a kórustalálkozókon, Dénes Előd lelképásztor vezette a kórust, de az okleveleket egy kicsit saját magának is tulajdonította, nagy büszkeséggel töltötte el a kórus számára adományozott oklevél.

270 Bővebben lásd Kiss D. 2014.

271 Lásd Ferencz Sándor nagykászoni kántor és O. M. plébános konfliktusát.

ség mércéje a résztvevők nagy száma. Az események belső szerkezete tagolódik: míg korábban a főszereplők hierarchia szerint rendeződtek (térben elfoglalt hely, szerepek sorrendje stb.), ma már többféle szereplő igyekszik külön-külön érvényesülni. Változás az is, hogy a főszereplők és a tömeg közti strukturált viszony megszűnik: a szereplők a saját elképzeléseik szerint játsszák a szerepüket, közben a résztvevők passzív fogyasztókká válnak. Az eseményekben megjelennek az olyan szereplők is, akiknek a funkciója már nem a »felmutatás«, az azonosulásra való felszólítás, hanem a szórakoztatás.” (Bodó–Biró 2017: 150.)

Napjainkban a vallásos erdélyi fiatalság körében igen közkedvelt az évente megrendezett *Égjen a láng* keresztyén könnyűzene fesztivál.²⁷² A 10. fesztivált az Erdélyi Református Egyházkerület kancellárja, Gáll Sándor, valamint Vass Levente RMDSZ parlamenti képviselő köszöntötte. „A tíz év során a rendezvény három helyszínén zajlott, összesen 16 fesztiválnapot számláltunk, és közel 20000 résztvevő vett részt rajtuk. A fesztivál kiadásain 32 különböző zenekar lépett színpadra, több mint 660 dalt énekeltünk együtt, több mint 24000 lej perselypénz gyűlt össze.” (Mezey 2019.) Ez csupán egy példa a reformátusságból a vallásos közösséghez való tartozás és a keresztyénség fesztiválszerű megélésére, de említhetnénk hasonló jelleggel római katolikus, vagy unitárius példákat is.

Míg a rendszerváltás előtt nem sokkal, 1987-ben dr. Jakab Antal megyéspüspök egyenesen betiltja a „ki nem érett újdonságokat”, az új énekeket az Istentiszteleti kongregáció kérésére.²⁷³ Mivel a zenei értékeink, a nagy múltú zenei hagyatékunk megismerésére amúgy is kevés alkalom marad – írja a püspök –, a folyamat már megállíthatatlan volt. A könnyűzene megjelenése az egyházakban nem éppen újkeletű, a jelenség tehát esetünkben nem a rendszerváltáshoz köthető, annál korábbi. A terepkutatások és tapasztalataim alapján is elmondható, hogy a zenei értékvesztés mellett²⁷⁴ pozitív hozadéka is volt a *giccsnek, primitívnek* titulált *diszkó, beat, jazz, rock and roll* elemeket tartalmazó könnyűzenének. Marosvásárhelyen például Csiha Kálmán kistemplomi lelkészsége alatt – ő maga is beszerzett kazettákat, kottákat külföldi utazásai során – az ifjúság nagy előszeretettel énekelte ezeket a dalokat gitárkísérettel, és a városnegyedekben lézengő, netán alkoholizáló fiatalok ott

272 Lásd Mezey Sarolta újságcikke a 2019-es eseményről (Mezey 2019).

273 „Az egyházmegyénk plébánosai, lelkészei, karvezetői és kántorai figyelmébe! Az Istentiszteleti kongregáció / Congregatio pro Cultu Divino/ 1252/87 számú és az 1987. november 5-én kelt rendelkezését, mely hozzánk december 23-án érkezett teljes szövegében, mihez tartás végett az alábbiakban közlöm. Ennek szellemében hozzá teszem, hogy a magyarnyelvű és a liturgiához zenei és tartalmi szempontból is alkalmazkodó olyan gazdag énektárunk van, amelyet feledni, vagy nem kitért újdonságokért mellőzni sajnálatos hiba lenne. Annál is inkább, mert az új liturgia minden részletében a hívek is részt vesznek és dogmatikus, zenei értékeket képező énekeinkre amúgy is kevés alkalom marad. Az új liturgiához új szerzeményeket csak a gregorián és klasszikus zenében való kiválóságoktól fogadhatunk el és nagy múltú szép egyházi zene-, és énekhagyatékunkat is így menthetjük meg. Éppen ezért előzetes jóváhagyásunk nélkül új énekekkel templomainkban senki se kísérletezhet. Gyulafehérvár, 1987 január 4-én. Dr. Jakab Antal megyéspüspök.” (Gyergyószentmiklósi Plébániai Hivatal Levéltára. 23/1988. ikt.sz.)

274 Dobszay László és Czigány György elítéli ezt a műfajt, mereven elzárkóznak tőle (vö. Dobszay 1995, Czigány 1993).

találtak értelmes szórakozási, tanulási lehetőséget (önképző gitártanfolyamok indultak néhány „beavattott” fiatal kezdeményezésére).

Karasszon Dezső a keresztény könnyűzenével kapcsolatban röviden azt állítja egy vitacikkben: hagyjuk meg a hetéráknak! „A nemes zene nemes lelkiséget, a hitvány zene, hitvány lelkiséget takar.” (Karasszon 2009, vö. Povedák 2014.) A könnyűzene fogadtatásáról kialakult vita az egyházak zenei szakbizottságában zajlik, de egyébként a lelkészek nagy többségben üdvözik, támogatják a fiatalság körében, a gyülekezetekben ezeket a dalokat. Técsy Sándor marosvásárhelyi vártemplomi kántortanító, református kollégiumi tanár a két világháború között megfogalmazott hasonlata: a pap–kántortanító viszony olyan, mint a kutya–macska barátság, sajnos ma az akadémiai körökben is, a teológia és az egyetemi szintű egyházzenei képzés között máig érvényes. Nincs egységes koncepció az egyházi zene értékrendjéről, így a helyi lelkészek saját belátásuk, zenei ízlésük szerint alakítják környezetüket.

„Kijelenthetjük, hogy napjaink egyházi zenéje soha nem látott sokféleséget ért el, hiszen egymás mellett élnek a különböző korok és műveltségi rétegek zenei hagyományai a legmodernebb idők divatos könnyűzenéjével. Ez a fajta sokszínűség törvényszerűen minden hívőre másként hat, és a *vernakuláris* vallásosság szintjén éles ellentétek kialakulásához is vezetett. Felgyorsult korunkban az egyháznak egyre több hatásra kell választ találnia, miközben egyre kevesebb idő áll rendelkezésre a reakció és az egyes következmények átgondolására, megfogalmazására.” (Povedák 2014: 112.) A különböző nézőpontok a kántorképzés helyzetét, a kántorok tevékenységét, a szakma megítélését nem hozza könnyű helyzetbe sem Magyarországon, sem Erdélyben úgy a római katolikus, mint a protestáns egyházakban sem.

Az új énekekkel a hagyományok szempontjából a probléma csak az, hogy a nagyfokú zenei/egyházzenei képzés és nevelés hiányában a társadalom vallási közösségei, jószerivel még a kántorok/papok a régít sem ismerik, így az új megítélése sem lehet objektív, csakis szubjektív.

A kántorképzés ügye még 35 év után sincs megoldva Erdélyben. A gyulafehérvári római katolikus kis-szeminárium teológiai líceum lett, de még Kántoriskola néven szereplő időszakában sem a kántorok képzése volt a fő célja, hanem a kispapok előképzése.²⁷⁵ Az ökumenikus marosvásárhelyi kántorképző mögül a történelmi egyházak lényegileg kivonultak, noha még jelentkeznek más felekezetűek is a képzésre, de a református püspökség sem vállalta magára. A Károli Gáspár Református Egyetem kihelyezett tagozataként az Egyetem a tanító szak mellett vállalta a református kántorok oktatását is, viszont a két szak párhuzamos felvétele nagy kihívás a diákok számára, nem beszélve arról, hogy a kántor szak olyan egyetemi szintű egyházzenei előképzettséget igényel, hogy – a romániai elemi és középiskolai zeneoktatás állapotát tekintve – elvétve akadna olyan, aki ezt a szintet elérné. A többi felekezet szóba sem kerülhet, mert államvizsgára kántor szakon csak református állhat. Jelenlegi állapot szerint a posztliceális kétéves kántorképzés levelező tagozaton

275 GyRKP 89/1989.

az egyházkerületi kántorvizsgára készíti fel a diákokat.²⁷⁶ Ezt az oklevelet kizárólag egyházi alkalmazásban használhatja tulajdonosa. A két év korántsem elég a megtanulandó anyag elsajátítására. Előképzettség nélkül ez az idő a kottaolvasás elsajátítására nem elég, főleg nem levelező tagozaton. Ide csak olyanok jelentkeznek, akik már kántorizálnak, magán úton annyira felkészültek, hogy kottát már olvasnak. Anyagi támogatás nélkül a főiskolának nincsenek főállású tanárai, és az egyre kevesebb jelentkező miatt a tandíj nem elég az oktatás fenntartására.

A gyakorló kántorok számára a nyári továbbképző tanfolyamok jelentenek közösségi fórumot, melyet úgy a római katolikusok is, mint reformátusok külön-külön évente megszerveznek. A reformátusoknál a kolozsvári BBTE Református Tanárképző és Zeneművészeti Kar 2003 óta kínál lehetőséget szakképzésre, de ez sem kimondottan kántorképzés, mindamellett, hogy végzettjei közül kevesen állnak kántorvizsgára. A Kar tanárai szervezik a református kántorok számára a nyári továbbképzőket. Ma már külön Facebook-csoportjuk van az erdélyi református kántoroknak, ahol különböző énekanyagokat osztanak meg egymással, rendezvények, konferenciák alkalmi, egyéni kántori teljesítmények sikerélményeinek megosztása bátorítják a tagokat, és erősítik az összetartozás érzését.

276 A Kántor-Tanítóképző Főiskola hivatalos honlapja: www.ktkf.ro (2020. 12. 17.)

Következtetések, eredmények

A monográfia célja a kántori státus és szerepkör immanens²⁷⁷ bemutatása mellett a szerepkört befolyásoló és alakító külső, belső tényezők számbavétele volt. A tudományos kontextus fogalmai szerint a következő eredményekre jutottam:

1. Az erdélyi kántorközösség. Az erdélyi kántorközösségről intézményi szinten, mint a szerepkört befolyásoló külső tényezőktől függő egyházi alkalmazottak szintjén, egy *mechanikus képződményről* beszélhetünk (Tönnies 2004). Ezek a külső tényezők az adott korszakban viszont minden kántort felekezettől függetlenül érintettek. A közös vallási eszmék mentén (a dogmatikai eltérésektől eltekintve) szerveződő intézmények, jelen esetben a történelmi egyházak, ugyanazon politikai elnyomás alatt, kultuszminisztériumi rendelkezések alapján hoztak meg döntéseket a felekezeten belül és szervezték meg a kántori státus kereteit. A *tér értelmezése*, a *társadalmi rend*, az *egyéni szabadság korlátozása*, vagy a *kollektív emlékezet* (Zentai 1992: 257) szerint viszont már közösségeként értelmezhetjük. A közös ellenség, az elnyomást szimbolizáló, a vallásügyi államtitkárságról kirendelt felügyelő ugyanúgy jelen van (ugyanaz a személy) az unitárius levéltári emlékezetben, mint a katolikus egyéni élettörténetben, felekezettől függetlenül.²⁷⁸

Felekezeten belül a közös *hagyomány*, az azonos *rítus és szertartás* (Tóth G. P. 2002:15), a hivatalos vallásosság *szabályrendszere*, a közös *énekrepertoár*, más szóval a közös *foglalkozás* szintén vallási közösséggé alakítja a kántorokat. Az élettörténetekben számos példa van arra, hogy közös búcsúkon egymást felváltva kántorizáltak, vagy egymást helyettesítették. Ugyan az alkalom szülte ezeket az eseteket, de lokális szinten a szomszédos települések között gyakoriak voltak ilyen jellegű cselekmények,²⁷⁹ ugyanis számítottak egymásra. A pihenőszabadság megszervezése is hasonló jelleggel bírt, hiszen a kántornak gondoskodnia kellett/helyettesítőről, és a reciprocitás elvárható volt. Az *egymásrautaltság* révén általában kialakult egy kisebb, informális közösség, amelyben ténylegesen számíthattak a köl-

277 Az immanenciát itt, mint az önmagát elkülönöződésésként konstituáló, önmagáról tudó szellem szintézise egy egyszerre elválasztó és vonatkoztató, egy egyszerre diszjunktív és konjunktív szintézisére értem (vö. Czétány 2018: 18). Az etnográfia paradoxona, hogy az egyébként magát immanensnek titulált tudományág státuszát épp az idegenség vizsgálata adja (vö. Nyíró 2009).

278 Az unitárius levéltári kutatásban ugyanaz a felügyelő neve szerepel a kántortanfolyamok jóváhagyását igazoló papíron, mint akit Fejér Antal gyergyószentmiklósi kántor említ élettörténetében: Ladislau Vişan. Vişan nevével Márton Áron püspök jegyzőkönyveiben többször is találkozunk. (Lásd Bodeanu 2014: 96, Petcu 2009: 88.)

279 Ferencz Sándor, Fejér Antal katolikus, Kristóf István református, Kecskés Gyöngyvér unitárius kántorok említik. 1990 után a Marosvásárhelyen a 10 református egyházközösségben egymást helyettesítik a kántorok szabadság ideje alatt. Az istentiszteletek a Vártemplomban 10 órától, a Kistéplomban 11 órától kezdődnek, így a két gyülekezet kántora (Bereczki-Tollas László és Farkas Zoltán) tudják helyettesíteni egymást, ha egyiküknek gondja van.

csönös segítségnyújtásra. Erre előírt szabály nincs, tehát nem a *hivatalos vallás* része, ezeket a gyakorlatokat, szokásokat a *népi vallásosság* területéhez sorolhatjuk. (Tánczos 1993: 15.)

A kántorképzések szintén közösségteremtő lehetőségek voltak. A részben láthatatlan *kapcsolati hálón*²⁸⁰ a formális kapcsolatok mellett életre szóló barátságok is szövődtek. A Gyulafehérvári Római Katolikus Kántoriskola a kommunizmus éve alatt az évfolyamok indításával évente átlagban 25 diákot vett fel.²⁸¹ Egy-egy évfolyam diákjai feltehetően ismerték nemcsak az évfolyamtársakat, hanem az intézetben az aktív, tehát az alattuk és fölöttük járó tanulókat is. Noha egyházkerületi szintű református kántorképzés nem működött, az egyházmegyében egy-egy kántortanító köré évente 5–6 diák csoportosult 3–4 hónapos magántanfolyamra.²⁸² Az élettörténetekből kiderült, hogy ők is tartották a kapcsolatot egymással, főként, ha szomszédos településeken kántorkodtak a tanfolyam elvégzése után.²⁸³ Az Erdélyi Unitárius Egyházkerület 26 éves kisebb-nagyobb megszakításokkal működő énekező-vezérképző tanfolyamán is hasonló kapcsolatháló alakult ki.

A kórustalálkozók olyan alkalmak voltak, amelyek a kántorok személyes találkozása mellett az egymás szakmai tovább haladását, az önképzést szolgálták. A kutatásban ilyen eseményekről beszámolót, fénykép-dokumentációt a három katolikus élettörténetben találunk a kommunizmus idejéből: Gyergyócsomafalván, Gyergyószentmiklóson és a Kászonokban. A kórustalálkozók néhány szomszédos, legfeljebb 4–5 települést érintettek, tehát nem nagy tömegek megmozgatásával járt. Ez magyarázható a katolikus kántorok homogénebb szakmai felkészültségű közösségével (a képzésnek köszönhetően), és a régióra jellemző vallásos hagyományaival is. A református és unitárius élettörténetekben csak a rendszerváltás utáni időszakból datálhatók kórustalálkozók.

2. *A kántori identitás és egyéniség.* A kántori identitást felekezeti felosztásban a fogalmi átfedések miatt, részben a kántori státusz és szerep összefüggéseiben vizsgálhatjuk. Erre a későbbiekben visszatérek. Ami közös, a felekezeteken átívelő, vallási identitástudat vizsgálata. A kántorok *életmódját* tekintve a *másokért élés* és a *közösségi elköteleződés* (Tomka 1986: 6) már csak a pályaválasztásukat és a pályára iránti elköteleződésüket tekintve egyfajta tudatosságot feltételezett, felvállalva azt, hogy ők egy vallási rítus hagyományainak őrzői, megtartói és továbbadói. A vallási identitásuk a *hitbéli, közösségi és intézményi* (Tomka 1986: 6) beágyazottságával csak a mi–ők ellentétpárban értelmezhető (Barna 2011: 71–72). A római katolikus kántorokat a vizsgált levéltári adatok és élettörténetek tükrében, egy igen erős vallási és kántori identitástudat jellemezte. A kántori identitás megkülönböztette őket

280 A kapcsolati hálóról mint közösségről lásd Wolf 1956.

281 Míg 1966-ban 29 diák beiskolázása volt jóváhagyva, addig 1967-re már csak 20 diákot engedtek felvenni a Vallásügyi Államtitkárságtól.

282 Lásd a Kristóf István interjújában Técsy Sándor kántortanító vagy Magyarosi Sándor kisfülpösi kántortanító élettörténetében a magántanulók kapcsolatairól.

283 Dézsi Ferenc és Kristóf István interjújában is találunk erre példát és utalást.

a közösség többi tagjaitól, ezt meggyőződéssel és hűséggel képviselték. A gyergyószentmiklósi levéltári kutatás eredményei szerint, a kántoriskolát végzettek, vagy a kántori oklevelet magánúton szerzett kántorok, amíg eljutottak a kántori szolgálat gyakorlásáig, olyan komoly szűrőn és válogatáson voltak túl, mondhatni gyermekkoruk óta, hogy szinte kizárt dolog volt, hogy oda nem illő, pályatévészett személyek töltsék be a kántori státust. Számos példát láthattunk az eltanácsolásra is. A papi pályával egy tőről induló képzés során, a kántorok a zenei tehetséggel rendelkező diákok közül kerültek ki, akik inkább a gyakorlatias tudás, és nem az elméleti tárgyak felé vonzódtak. A gyakorlatias tudás jellemzője, hogy a valósághoz kötött, alkalmazható, tapasztalattal alátámasztott tudás. A kántorok ilyen jellegű tudása azt is jelentette, hogy közelebb kerülhettek a valóságban a közösség többi tagjaival. Tulajdonképpen a híd szerepét töltötték be a gyülekezet és az elvont, elmélettel foglalkozó plébános között. A kántor és plébános *személyisége* fontos szerepet játszott abban, hogy ez a kommunikáció működjön, a kapcsolat létrejöjjön, gyülekezet és plébános között az út átjárhatóvá váljon.

Az *identitás reflektáltsága* bizonyos konfliktusokban erőteljes – mondja Barna Gábor. Konfliktusra Fejér Antal és Ferencz Sándor élettörténetében látunk példát. Fejér Antal 1987-ben átpártolt az örményekhez az új plébános (Hajdó István) kinevezése után. A tudatos mérlegelés, az erőviszonyok és lehetőségek felmérése után úgy döntött, hogy az örmény katolikus rítus szerint végzi tovább kántori teendőit. Ferencz Sándor konfliktusai is az újabb plébános érkezésekor kezdődtek, de ezek már a rendszerváltást követően történtek. Ferencz Sándor társadalmi beágyazottsága és egyénisége révén, más erőviszonyokkal számolt. Mindvégig harcolt pozíciójáért, a kivárással végül, a plébános távozása oldotta fel a településen a konfliktust (kettejük között máig megmaradt). András Márton kántori identitására a mély valóságosság és meggyőződés volt jellemző. Személyiségjegyeinek köszönhetően mindig az arany középutat választotta.

A vizsgált katolikus kántorok identitását intézményük és közösségük is megerősítette, nekik „kijárt” a *kántor úr* titulus.

Identitásválságot főleg az 1948-as államosítás okozott a kántortanítói státus megszűntével. Magyarosi Sándor református kántortanító eklatáns példa arra, hogy az identitás nem állapot, hanem folyamat. Az identitás a különböző jellegű motivációs erők hatására alakulhat, válságba kerülhet. Ugyanez az intézményekre is jellemző volt. Az új identitásminta „egy másik társadalmi értékelésben akár egymást kizáró összetevői lehetnek” (Barna 2011: 71–72). Magyarosi Sándor visszatérése az egyházhoz az állami tanítóságból való nyugdíjazása után, a befogadó gyülekezeteknek köszönhetően (Szászrégen, Marosvásárhely I., Marosvásárhely II.), a kommunizmus utolsó 12 évében csendes ellenállásnak bizonyult. Társadalmi, a közösség számára kifejtett teljesítményéhez nem fér kétség, a „szenthez való viszonyát” (Barna 2011: 71–72) (titokban, otthon úrvacsorázott a kommunizmus ideje alatt is) pedig nem megalkuvásnak, hanem mentségei mentén kompromisszumos megoldásnak tekinthetjük. A Marosi Református Egyházmegyében végzett levéltári kutatás alapján Maros megyében 1948 után még 16 kántortanító tevékenykedett

dokumentálhatóan, viszont tapasztalataim alapján ennél sokkal több lehetett.²⁸⁴ A városi református gyülekezetekben az iparosodás miatti lakosságcsere, a betelepítések és az állandó fluktuálás nem hozhatta létre a *kollektív emlékezetet*, így nem is tarthatták számon a „cserbenhagyókat”. A 11 Maros megyei település közül, ahol kántortanítók működtek 1948 után²⁸⁵ 4 település város/kisvárosnak, 3 nagyközségnek, 4 pedig városközeli (Mezőpanit, Nyáradandrásfalva, Nyáradmagyarós, Radnótfája) településnek számít. A falusi gyülekezetekben annál inkább. Kristóf István sáromberki kántor szerint a környéken „elkergették” a kántortanítót, aki állami tanító lett. Így lett belőle is kántor. A kántorrá válás folyamatában nagy szerepe volt a lelkésznek, aki „elhívta” erre a szolgálatra. Fokozatosan építette fel kántori identitását, amelyet időközben meg kellett védenie több alkalommal is az elhívó lelképásztor távozásával. A közösségben elfogadták, maguk közül valónak tekintették, csupán annyiban különbözött tőlük, hogy jó zenei képességei voltak, „jól muzsikált”, jól ismerte az egyházi énekeket, akárcsak Dézsi Ferenc bonyhai kántor. A református „parasztkántorok” kategóriájában ők voltak a *Pista bácsi* vagy *Feri bácsi*.

A helyi közösség ragaszkodott ahhoz, hogy kántora helyi születésű legyen (vö. Gecse 2010). Az életútinterjúk alátámasztják azt a közösségi igényt, mely szerint a kántorválasztások esetén, ha sor került rá, a közülük valót választották (példa rá Fejér Antal, Ferencz Sándor megválasztása). Az öröklött kántori státusz már nem volt probléma (lásd Kristóf István, Dézsi Ferenc). Gond csak olyankor lehetett, ha a faluban, vagy településen volt kántor, és új lelkész kinevezéssel vagy érkezésével a tiszteletes asszony is kántor volt. Ha egy gyülekezetben nem volt kántor, akkor a közösségi igény hozta létre a döntést, hogy a tiszteletes asszony képezze magát kántorrá.

A református és unitárius kántorok között a tiszteletes asszonyok identitását, státuszát és szerepkörét a legnehezebb körvonalazni. Az identitás egy élethosszig tartó folyamat, amely a különböző szerepeken keresztül a szerepazonosulással alakul ki. A levéltári adatok és élettörténetek alapján messzemenő következtetésekre nem vállalkozhatok, csupán néhány megjegyzés erejéig reflektálok a külön kutatást érdemlő kérdésfelvetésre. Lelkészfeleséggént a közösségben sztereotip első identifikáció a tiszteletes asszonyi szerep. Kántori identitásról csak, mint a tiszteletes asszonyi identitás kiterjesztése vagy meghosszabbítása beszélhetünk. Balogh Etelka református és Kecskés Gyöngyvér unitárius kántorokkal készült interjúból kiderült, hogy házasságuk előtt mindketten korábban kántorok voltak, de a házasságuk után a vallási közösségben tiszteletes asszonyként definiálják őket, illetve saját magukat. Balogh Etelka kántor szeretett volna lenni gyermekora óta, míg Kecskés

284 A marosvásárhelyi felsővárosi református gyülekezetben például 1989 előtt több nyugdíjas kántortanító segített a kántori szolgálatokban, főként a temetésekkor. Babos Bertalan, az akkori lelképásztor, Szabó Frigyes egykori református kollégiumi osztálytársa volt. Babos Bertalan állami tanítóságból való nyugdíjazását követően némi csekély honorárium ellenében segédkántori állást vállalt a gyülekezetben. A rendszerváltást követően még legalább három kántortanító tért vissza, és énekeltek a kórusban.

285 Erdőszentgyörgy, Kibéd, Makfalva, Marosvásárhely I., Marosvásárhely III., Mezőbánd, Mezőmadaras, Mezőpanit, Nyáradandrásfalva, Nyáradmagyarós, Póka, Radnótfája, Régen, Szováta.

Gyöngyvér kényszerpályának élte meg. A református levéltári kutatásból pedig azt látjuk, hogy a Maros megyei 22 kántor tiszteletes asszony közül 7 személy végzett tanítóképzőt (feltehetően kántori képesítésük is volt), 15-en pedig a férjük mellett lett kántor.

3. *A kántorok vallásossága. Hivatalos vagy népi?* A vallásinéprajz kutatói számára egyértelmű volt a kántorok mediátor szerepe, mint ahogy az is világos volt, hogy tevékenységük szerint ugyanúgy részesei a hivatalos vallásosságnak, mint a népi, megélt és mindennapi vallásosságnak. A doktrinális vallásosság egy egész szabályrendszer és értékrendet állított fel a kántorok számára, hogy mi a helyes és mi a helytelen. Fegyelmi szabályzat van arról, ha valaki ezeket megsérti. A kántorok a *hivatalos vallásosság* napi szinten való megélése mellett, összességében elmondható, hogy az egyéni vallásosságuk egy tágabb dimenzióban értelmezhető, mely inkább a fegyelmezett munkaritmusban, az állandó készenléti állapot fenntartásában és kezelésében, azaz az életmódjukban mutatkozott meg. A „beleélés” hosszabb távon történt, nem pillanatnyi emotív állapotot tükrözött. A túlélési stratégia bizonyos távolságtartást követelt az állandóan változó, az élet átmeneti rítusaival mindennap találkozó kántorok életében. A kántor az élet tragikusabb pillanatait nem túlzott „beleéléssel”, nagy örömeit nem túlzott eksztázissal élte meg, ami nem azt jelentette, hogy ne érintette volna mélyen egy-egy esemény. Ezért az „instant” vallási élményeknek sem tulajdonítottak különösebb jelentőséget.

A kántor nyugdíjba vonulása nem jelentette azt, hogy megszűnt vallásossága. Általában elfeledkeztek a kántorokról ilyen téren, hiába szolgált 30-40-50 évet az egyháznál szoros munkatempóban a hivatalos vallásosság keretében. Az interjúkból kiderült, hogy András Márton például (már nagyon beteg) a Mária Rádiót hallgatta egész nap, Kristóf István az otthoni harmóniumán saját magának játszott a református énekeket, Fejér Antal mindennap kísétált a temetőbe. A kultikus tárgyak sem hiányoztak a katolikus kántorok otthonaiból, a szentképek szinte kötelező jelleggel, viszont az orgona vagy harmónium, az énekeskönyvek, imakönyvek minden kántornál jelen voltak. A paraliturgikus cselekményekre bőven találunk példákat az interjúkban.²⁸⁶ *Halottbúcsúztató verseket* András Márton és Ferencz Sándor katolikus kántorok írtak. András Márton búcsúztatói közül csak kevés maradt fenn (elkallódtak, odaadta másnak), viszont Ferencz Sándornak 10 db. 48 oldalas kockás füzetbe írt búcsúztatója maradt fenn.

4. *A korszak, korszaktudat és az emlékezet.* A kommunizmus utolsó időszaka a legkorábbi interjúkészítés időpontjától számítva is 25-30 év. Ilyen távlatban az emlékek elhalványodtak, megfakultak vagy éppen megszépültek. A történetekben megjelenített emlékek a valóságról tapasztaltak jelentéssel felruházott metakódok.

²⁸⁶ Ferencz Sándor többet is említ, mint például a cigány temetéseken a végigvonuló gyászmenet megáll egy-egy háznál, ahol az elhunythoz közálló lakott. Ott eléneklik az elhunyt kedvenc nótáját. A temetőig útba eső keresztteknél imát mondanak. Dézsi Ferenc a bonyhai templom virágvasárnapi kidíszítését említi.

Tulajdonképpen az átélt valóság természetéről szerzett élmények közlése. (White 1980: 7) A pályakezdés, a tanulás, a közösséggel való ismerkedés vagy éppen a pálya csúcsidezőszaka volt a legtöbb kántor esetében az 1948 utáni periódus. A személyes élettörténetekben a korszakok: András Mártonnál, Magyarosi Sándornál, Kristóf Istvánnál a második világháború borzalmai, az oroszok bevonulása, ezután az államosítás és kollektivizálás tragédiái, Kecskés Gyöngyvérnél az 1956-os események és a politikai perek, mint „az új idők szelleme”, Ferencz Sándornál a Szekuritáté zaklatásai, a behurcolások és kihallgatások a „Cseu” idejéből, majd következett mindenkinél a „forradalom után”, „a rendszerváltás”, „a demokrácia”.

András Márton, amennyire csak lehetett, nem avatkozott bele a politikai diskurzusokba, ezt a papoktól is elvárta, hogy „ne politizáljanak”. Ferencz Sándor viszont magát hősnek beállítva, aki még a szekusokat is „pontra tette”, úgy emlékezett vissza erre az időszakra. Kecskés Gyöngyvérnek 63 elteltével a szülei politikai pere után is könnybe lábadt a szeme a szomorú emlékek felidézésére.

A levéltári emlékezet megőrizte mindazokat a dokumentumokat, amelyek akár a római katolikus, a református vagy akár az unitárius egyházak levéltáraiban korszak-lenyomatként rávilágítanak az egyházak életét ellehetetlenítő intézkedésekre, fenyegetésekre, a jelentésekre, mely egy diktatórikus rezsim hatalmát szolgálták. Kiss Réka figyelmeztet a *Magyar hősök* című könyve kapcsán készült interjúban, hogy „...a diktatúra önkényuralmat jelent, amikor az állam az erőszakszervezetekre támaszkodva, a törvényeket figyelmen kívül hagyva az élet minden területén gyakorolja az elnyomó hatalmát, és önkényesen foszt meg a szabadságuktól és az életüktől embereket. Ezzel szembe szállni ténylegesen a szabadság és az élet kockáztatását jelentette. Ennek a súlyát meg kell őrizni, a hősiesség kockázatvállalást, emberek bátor döntéshozatalát nem lehet megfosztani a jelentőségétől.” (Németh 2021.)

5. *A kántori életpálya.* A kutatói kérésre készült kántori élettörténetek a kántori életpálya megjelenítésének intenciójával jöttek létre. Célját és funkcióját tekintve kompenzatorikus gesztus²⁸⁷ egy méltatlanul elhallgatott közösséggel szemben.

„Az életpálya ismertetését megelőzi a család ősei és a szülők bemutatása” (Keszeg–Becze 2001: 24). Az életútinterjúkban kutatott kántorok közül a származásra való tekintettel mind gazdálkodó szülők gyermekei voltak, kivétel Kecskés Gyöngyvér, akinek édesapja és édesanyja is unitárius lelkipásztorok voltak. Felekezetre való tekintet nélkül a családban a vallásos értékrend, az egyház iránti elköteleződés volt a fő magatartásforma. Jellemző volt a szülők sekrestyés, kántor, kurátori, gondnoki, presbiteri tisztviselése és tisztségviselése az egyházon belül (Fejér Antal édesapja sekrestyés, Kristóf István édesanyja kántor, Magyarosi Sándor édesapja kurátor, Balogh Etelka édesapja presbiter).

A *pályára való készülés*, a „kiválasztás”, az „elhívás” motívumai között a hasonlóság általában a gyermekkori érdeklődés, a zenei tehetség, a jó énekhang, a vallásos neveltetési közeg jelenik meg. A hangszerhez jutást valamilyen külső té-

287 Az élettörténetek céljáról lásd Keszeg 2011: 180.

nyező határozta meg, a körülményeknek és a lehetőségeknek megfelelően. András Márton szerzetesnek készülve a ferences kolostorban kerül orgona-közelbe, Ferencz Sándor, Fejér Antal, Magyarosi Sándor, Balogh Etelka, Kecskés Gyöngyvér a helyi templomban egy-egy kántor mellett jut „játsszóasztalhoz”, Kristóf István az édesanyja zongoráján „pittyegtet”, Dézsi Ferenc szájharmonikán, később hegedűn (ami épp kézügyben volt a helyi zenészbanda társaságában), majd orgonán. Az egyházi énekrepertoárt már gyermekkorban elsajátították, a további képzések lehetőségei már nagyon változatosak voltak. András Márton, Fejér Antal, Dézsi Ferenc, Kristóf István, Balogh Etelka, Kecskés Gyöngyvér magánúton helyi zenei szakértők, specialistáktól tanultak, Ferencz Sándor a katolikus kántoriskolában négy éven keresztül tanult zenei tárgyakat, Magyarosi Sándor a nagyenyedi református tanítóképzőben szintén, Kecskés Gyöngyvér pedig három hónapos unitárius énekevezérképző tanfolyamon vett részt. Az oklevél megszerzése is a képzés függvényében történt. A római katolikus kántori oklevelek kibocsátására egyetlen bizottság volt felhatalmazva, tehát mind a kántoriskolát végzetek, mind a magánúton felkészült jelentkezők ugyanazon követelmények szerint és szakértők előtt vizsgáztak, viszont az oklevelek között már különbséget tettek, annak függvényében, hogy ideiglenes vagy végleges volt. Fejér Antalnak például ezért 10%-kal kevesebb bére volt a kántoriskolát végzetekéhez képest.

A *kántori pálya* gyakorlását és a pályán maradás feltételeit mindig a helyi közösség lehetőségei, igényei és a körülmények határozták meg, viszont a közösségben kifejtett teljesítményt és a pálya megítélését a kántor egyénisége alakította. A feltételek között meghatározó volt, hogy egyáltalán alkalmazotti vagy önkéntes munkával, némi honorárium ellenében végezte a kántori teendőket a kántor. A kántori fizetés (Fejér Antal kivételével, aki városi gyülekezetben kántorkodott) nem volt elég a megélhetéshez, így vagy kiegészítette a fő munkakörét, a kántorit, vagy a kántori volt mellékfoglalkozás egy fő foglalkozás mellett. Előbbire András Márton és Ferencz Sándor lehet példa, akik fő foglalkozásuknak tekintették a kántorit, viszont mellette gazdálkodtak, Ferencz Sándor téglagyári munkásként dolgozott, majd a rendszerváltás után, a kántoriskolás oklevele állami elismerése után taníthatott. Magyarosi Sándor nyugdíjas éveiben vállalta a kántori teendőket, Kristóf István postai alkalmazott volt fő foglalkozásban, Dézsi Ferenc bútorgyári munkás. Kecskés Gyöngyvér a kántori fizetését egy ideig kötőnként pótolta, Balogh Etelka pedig a marosvásárhelyi piacokon árulta az általuk megtermelt mezőgazdasági terményeket.

A kántorok elsősorban közvetlen felettesüknek a lelkésznek/plébánosnak kellett megfeleljenek. A pap elvárásai után a presbitérium vagy egyháztanács utasításait kellett szem előtt tartásuk. A megfelelés, az elvárások és a külső körülmények belső feszültségére más-más stratégiát választottak a kántorok, egyénfüggő volt, a kompromisszumos megoldások általában az egyház jó híre megőrzése céljából hallgatólagosan és látszólagosan kialakultak, de sok keserűséget és frusztrációt halmoztak fel. Néhány ilyen keserűség megjelenik minden kántornál. András Márton az új énekek bevezetésével nem volt kibékülve; Ferencz Sándornak a plébánossal folyta-

tott állandó konfliktusa „keserítette” meg az életét; Fejér Antal a családja előtt „szégyellte”, hogy az ő munkáját a többi kántorhoz hasonlóan nem ismerték el legalább egy oklevéllel; Kristóf Istvánnak nem jöttek ki a nyugdíjazáshoz szükséges évek, mert az egyháznál nagyon kevés óraszámot jegyeztek be ottani tevékenységét, ráadásul az új pap is megkérdőjelezte kántori mivoltát; Dézsi Ferencnek pedig a felesége járt házról házra összegyűjteni férje kántori javadalmazását.

A *nyugdíjazás* legtöbb esetben fel sem vetődött, illetve csak egy formális gesztus volt, mert a kántorhiánnyal küszködő gyülekezetekben a kántor tovább folytatta tevékenységét ugyanúgy, ahogy azelőtt. A máshol főállásban dolgozóknak több idejük jutott a kántorkodásra. Amíg fizikai erejük engedte, addig kántorkodtak, ha csak nem került valaki fiatalabb a gyülekezetbe.

A *kapcsolatháló* terén a kántorok számára a szorosabb szálakat a személyes kapcsolatok, a családi események jelentették, a barátiakat pedig az egyházi közösségen belüli találkozások, mert a hétköznapi munka és vasárnapi, ünnepi szolgálati mellett egyéb alkalmakra nem adott lehetőséget. Az intézetben végzett kántorok vagy tiszteletes asszonyok nagyobb kapcsolati hálójával rendelkeztek értelemszerűen, míg a parasztkántorok kapcsolati hálója a gyülekezet, a régióhoz tartozó szomszéd települések, legfeljebb egy egyházmegye területére terjedtek ki.

6. A *kántori státus és szerepkör*. A kántori státust és szerepkört, mint fentiekből is kiderült, a történelem milyen makró- és mikrodimenziós tényezői befolyásolták és alakították. A *felekezetek* vallási *hagyományai*, a *rítus* jellegzetességei mentén és a liturgiában betöltött funkciója szerint megállapíthatjuk, hogy a kántori *státus* ugyanazok a *doktrinális vallási* keretek biztosították, mint az államosítás előtti időszakban is. A *szerepkör*, mint a *státus dinamikus oldala* (Linton 1936, Erikson 2006), viszont a társadalmi, politikai/egyházpolitikai és gazdasági viszonyok, valamint a modernizációs folyamatok hatására nagyon változatos mintázatokat hozott létre.

Az élettörténetek és életútinterjúk alapján kirajzolódott olvasat szerint a katolikus kántori státus a vallási hagyományokban mélyen gyökerező stabilitást tükrözött, a történelmi változásoknak inkább ellenálló státusnak mutatkozott, mint a református vagy unitárius felekezeteknél tapasztalt. A szigorú hierarchiára épülő katolikus egyháznak gondja volt a folyamatos kántorképzés mellett olyan reprezentációk megalkotására, amelyekkel példát statuált kántoroknak, egyházzeneészeknek.²⁸⁸ A kántorok értékelése is ezt erősíti meg, a nyugdíjazást követő elismerő oklevél átadásával. Erre hasonló jellegű példát nem találunk sem a református, sem az unitárius felekezetenél. A státusból kifolyólag a kántori szerepkörök is egységesebbek, konszolidáltabbak, jól körül határoltak. Egységesebben történt az új egyházzenei énektár bevezetése, még ha kisebb-nagyobb ellenállással is a helyi hagyományos közösségek befogadó képességéhez mérten történt is. Ebből a szempontból a

288 Lásd Domokos Pál Péter munkássága (Almási 2001, Ozsváth J. 2016).

református új énekeskönyv bevezetése nagy nehézségekbe ütközött még az 1989-es rendszerváltást követő időszakban is.²⁸⁹

A protestáns felekezetekben az 1948-as államosítás következtében az egységes képzési keretek hiánya nagy különbségeket eredményezett a kántorok szakmai felkészültségét illetően, így különböző kategóriák alakultak ki, melyeknek elismerése és felállítására nem került sor még az 1990-es rendszerváltás után sem. Így az 1948–1990-es időszakot illetően a következő kategóriákat tudtam felállítani a hivatalosan „énekvezérek”-nek besorolt református kántorok között: zenész kántorok (zenei végzettséggel – főiskolai, zeneakadémia, zenei szakközépiskola, nagyon kevesen vannak, köztük tiszteletes asszony is) egyházkerületi kántorvizsgával; parasztkántorok (4-7 osztályt végzett gazdálkodók, később munkások); tiszteletes asszony – kántorok (különböző végzettséggel, akiket máshova nem alkalmaztak). Ez a fajta értékmentés, áldozatvállalás a tiszteletes asszonyok részéről is nagyobb hangsúlyt érdemelne, hiszen lelkészfeleséggént azért vállaltak kántori szolgálatot, hogy a kántor nélküli gyülekezetekben az egyházzenei hagyományokat megőrizték és tovább örökölték. Összességében a kántorok egy olyan korszakban vállalták ezt a szolgálatot, amikor kereszténynek lenni megbélyegzett állapot volt, a képzés, a tanulás lehetősége korlátozott, megbecsülése pedig viszonylagos.

289 Magyargyerőmonostoron a mai napig a régi, 1923-ban jóváhagyott énekeskönyvből énekelnek.

Szakirodalom

Adorjáni Rudolf Károly

2006 *Lukács Sándor ravai búcsúztatói 1930–1938 között.* A szöveget gondozta Jakab Albert Zsolt és Keszeg Vilmos. (Kriza Könyvtár.) Kriza János Néprajzi Társaság, Kolozsvár.

Almási István

2001 Kántorképzésünk tanulságai és távlatai. *Erdélyi Múzeum* LVIII. (1–2) 130–133.

Andorka Rudolf

2006 *Bevezetés a szociológiába.* Osiris Kiadó, Budapest.

András Ignác

2009 *Temetőjük nagyvilág.* Verbum Kiadó, Csíkszereda.

2014 *Tudomány s erény díszére.* Verbum Kiadó, Csíkszereda.

Antal Imre

1994 „Tisztesség adassék.” *Lapok a csíkszeredai Római Katolikus Főgimnázium történetéből.* Pallas–Akadémia Kiadó, Csíkszereda.

Anttonen, Veikko

2004 *Kognitív fordulat a néprajzi valláskutatásban. Módszertani újítások.* Fordította Hoppál Bulcsú és Lovász Irén. (Vallástudományi Tanulmányok, 5.) Budapest.

Appadurai, Arjun

1996/2001 A lokalitás teremtése. *Regio* XII. (3) 3–31.

Árvay Katalin – Dobra Judit (szerk.)

2009 *Emlékkönyv a Székely Mikó Kollégium 150 éves jubileumára.* Charta Kiadó, Sepsiszentgyörgy.

Babbie, Earl

1996 *A társadalomtudományi kutatás gyakorlata.* Balassi Kiadó, Budapest.

Baddeley, Alan

2005 *Az emberi emlékezet.* Szerkesztette Pléh Csaba, fordította Racsmány Mihály. Osiris Kiadó, Budapest.

Balassa Brúnó

1993 Iskolai művelődés. In: Domanovszky Sándor (szerk.): *Magyar művelődéstörténet* III. Magyar Történelmi Társulat, Budapest, 1939–1942. Hasonmás kiadás. Babits Kiadó, Szekszárd, 449–476.

Balassa Iván – Ortutay Gyula

1982 *Magyar néprajz*. Corvina Kiadó, Budapest.

Balázs Lajos

2004 Mit ér a népi kultúra a globalizáció korában? *Erdélyi Múzeum*. (3–4) 147–160.

Bajkó Árpád

2019 Halottbúcsúztatás Zsobokon – Gál Jankó László köszöntőmondó írásszokásai. In: Jakab Albert Zsolt – Peti Lehel (szerk.): *Aranymadár. Tanulmányok Tánczos Vilmos tiszteletére*. BBTE Magyar Néprajz és Antropológia Intézet – Erdélyi Múzeum-Egyesület – Kriza János Néprajzi Társaság, Kolozsvár, 929–944.

2020 *Halottbúcsúztató versek Erdélyben a 20. század második felében. Rituális geneológiai és biografikus emlékezet, műfajiság és szövegfunkció*. (Ember-ek és kontextusok, 18.) Erdélyi Múzeum-Egyesület, Kolozsvár.

Barabás Endre

1929 *A romániai magyar nyelvű oktatásügy első tízéve 1918–1928*. Kiadja a „Magyar Kisebbség” Nemzetpolitikai Szemle, Lugos.

Barabás László

1999 *Aranycsítkók, maszkurák, királynék. Erdélyi magyar dramatikus népszokások*. Mentor Kiadó, Marosvásárhely.

2009 *Akiket fog a figura*. Mentor Kiadó, Marosvásárhely.

2010 *Forog az esztendő kereke. Sóvidéki népszokások*. (II. kiadás.) Mentor Kiadó, Marosvásárhely.

Barabás László (szerk.)

2010 *Iskola a magasban, iskola a mélyben. 20 éves a Marosvásárhelyi Kántor-Tanítóképző Főiskola*. Mentor Kiadó, Marosvásárhely.

2018 *Népismeret, szolgálat, jövőd. Táborok, tanulmányutak negyedszázada*. Mentor Kiadó, Marosvásárhely.

Barabási Albert-László

2016 *A hálózatok tudománya*. Libri Kiadó, Budapest.

Barna Gábor

1998a Parasztkántor-, kántor-népelemek. A dél-alföldi Mezey kántorok példáján. *Létünk*. (3–4) 167–176.

1998b Egyéniségkutatás a magyar vallási néprajzban – Bálint Sándor „Egy magyar szentember”-e. In: Uő (szerk.): *Szentemberek – a vallásos élet szervező egyéniségei*. Néprajzi és Antropológiai Tanszék Szeged – Magyar Néprajzi Társaság, Szeged–Budapest, 26–37.

2002 Idő és emlékezet. In: Árva Judit – Gyarmati János (szerk.): *Közelítések az időhöz*. (Tabula könyvek, 3.) Néprajzi Múzeum, Budapest, 152–171.

- 2011 Népi kultúra – nemzeti kultúra – nemzeti identitás. A népi kultúra szerepe a nemzeti kultúra és a magyar identitás megszerkesztésében. In: Jankovics József – Nyerges Judit (szerk.): *Kultúra és identitás. A VI. Nemzetközi Hungarológiai Kongresszus (Debrecen, 2006. aug. 22–26.) plenáris előadásai*. Nemzetközi Magyararságtudományi Társaság, Budapest, 61–85.
- 2012 A Mezey kántorok 19. századi énekeskönyvei és forrásai. In: Bogár Judit (szerk.): *Régi magyar imakönyvek és imádságok*. Pázmány Péter Katolikus Egyetem Bölcsész- és Társadalomtudományi Kar, Piliscsaba, 33–44.
- 2014 *Saints, feast, pilgrimages, confraternities. Heilige, Feste, Wallfahrten, bruderschaften: selected papers ausgewählte Schriften*. Department of Ethnology and Cultural Anthropology, Szeged.
- 2015 A 19–20. századi szentemberek. *Vallástudományi Szemle*. (1) 39–44.
- Barna Gábor (szerk.)
1998 *Szentemberek – a vallásos élet szervező egyéniségei*. Néprajzi és Antropológiai Tanszék Szeged – Magyar Néprajzi Társaság, Szeged–Budapest.
- Bartha Dénes
1993 Magyar zenekultúra a török hódoltság korában. In: Domanovszky Sándor (szerk.): *Magyar művelődéstörténet III*. Magyar Történelmi Társulat, Budapest, 1939–1942. Hasonmás kiadás. Babits Kiadó, Szekszárd, 617–632.
- Bartha Elek
1995 *Halotti búcsúztatók a dél-gömöri falvak folklórjában I–II*. Kossuth Lajos Tudományegyetem Néprajzi Tanszék, Debrecen.
2006 *Vallási terek szellemi öröksége*. Bölcsész Konzorcium, Debrecen.
- Barthes, Roland
1975 An Introduction to the Structural Analysis of Narrative. Translated by Lionel Duisit. *New Literary History* 6. (2, Narrative and Narratives) 237–272.
- Bálint Dezső – Kovács Piroska – Balácsi Dénes
2009 *Lámpások voltunk... Udvarhelyszéki pedagógusok élettörténete*. Sajtó alá rendezte és a kísérő tanulmányt írta Ozsváth Imola. Mentor Kiadó, Marosvásárhely.
- Bálint Sándor
1942 *Egy magyar szentember. Orosz István önéletrajza*. Franklin-társulat, Budapest.
- Bánkuti Gábor
2016 *A romániai jezsuiták a 20. században*. Jezsuita Kiadó, Budapest.
- Bárdi Nándor
2016 Terület, népesség, társadalom, 1910–1941. In: Bárdi Nándor – Pál Judit (szerk.): *Székelyföld története 1867–1990*. III. MTA Bölcsészettudományi Kutatóintézet – Erdélyi Múzeum-Egyesület – Haáz Rezső Múzeum, Székelyudvarhely, 334–354.

Bárdi Nándor – Pál Judit (szerk.)

2016 *Székelyföld története 1867–1990. III.* MTA Bölcsészettudományi Kutatóintézet – Erdélyi Múzeum-Egyesület – Haáz Rezső Múzeum, Székelyudvarhely.

Bárth Dániel

2013 Alsópapság és népi kultúra. (Kutatási irányok, modellek és megközelítési lehetőségek). In: Uő (szerk.): *Alsópapság, lokális társadalom és népi kultúra a 18–20. századi Magyarországon*. ELTE BTK Folklore Tanszék, Budapest, 9–42.

Bárth János

2012 *Szentgyörgy megyéje Alcsíkban. Esettanulmány a katolikus székelység egyháztörténetéhez és társadalomnéprajzához*. Bács-Kiskun Megyei Múzeumi Szervezet, Kecskemét.

Benda Gyula

2007 Az Annales-iskola. A kezdetektől a kritikai fordulatig. Szerkesztői megjegyzések. In: Benda Gyula – Szekeres András (szerk.): *Az Annales. A gazdaság-, társadalom- és a művelődéstörténet francia változata*. L'Harmattan – Atelier Kiadó, Budapest, 7–21.

Benedek Elek

2005 *A Magyar nép. A bölcsőtől a sírig*. Művelődés, Kolozsvár.

Benkő András

1995 Ének és zene a Bethlen-kollégiumban. In: Hadházi Ferenc (szerk.): *A Bethlen-Kollégium emlékkönyve*. Nagyenyed–Kolozsvár–Budapest, 178–187.

1996a Református kántorképzés Erdélyben a két világháború között I. *Magyar Egyházzene* III. 311–326.

1996b Református kántorképzés Erdélyben a két világháború között II. *Magyar Egyházzene* III. 473–484.

2010 Kántorképzésünkről. In: Barabás László (összeáll.): *Iskola a magasban, iskola a mélyben. 20 éves a marosvásárhelyi kántor-tanítóképző főiskola*. Mentor Kiadó, Marosvásárhely, 157–160.

Bernád Rita

2009 *Plébániai levéltárak I. A Gyulafehérvári-, a Sepsiszentgyörgyi-, a Szamosújvári- és a Gyergyószentmiklósi Gyűjtőlevéltárak Repertóriuma*. (Erdélyi Római Katolikus levéltárak, 3.) Gyulafehérvár–Budapest.

Beszédes Valéria

1998 Egy szabadkai külvárosi kántor tevékenysége. *Létünk*. (3–4) 274–285.

Bíró Donát

2006 *Szászrégen és vidéke. Településtörténeti adalékok*. Mentor Kiadó, Marosvásárhely.

Bloch, Marc

1993 *Apologie pour l'histoire ou métier d'historien*. Armand Colin, Paris.

Blos-Jáni Melinda

- 2015 *A családi filmezés geneológiája. Erdélyi amatőr médiagyakorlatok a fotózástól az új mozgóképfajtákig.* (Emberek és kontextusok, 13.) Erdélyi Múzeum-Egyesület, Kolozsvár.

Bodeanu, Denisa

- 2014 A gyulafehérvári egyházmegye papságának közhangulata Márton Áron püspök kiszabadulását (1955. január) követően. *Pro Minoritate* XIII. (4) 83–102.

Bodolai Gyöngyi

- 2012 Kik is vagyunk ott legbelül? *Népújság*. máj. 16. (Elérhetőség: <https://nepujas.ro/articles/kik-vagyunk-ott-legbelul>; 2020. 12.16.)
- 2018 Egy orgonista olyan kell legyen, mint az úrhajós. *Népújság*. szept. 5. (Elérhetőség: <https://nepujas.ro/articles/egy-orgonista-olyan-kell-legyen-mint-az-urhajos>; 2020. 12. 16.)

Bodó Julianna

- 1997 Átjárási technikák a szocializmusban a társadalom privát és hivatalos szférája között. *Antropológiai Műhely* X. (2) 35–52.

Bodó Julianna – Biró A. Zoltán

- 2000 Szimbolikus térfoglalási eljárások. In: Bodó Julianna (szerk.): *Miénk itt a tér? Szimbolikus térhasználat a székelyföldi régióban.* (Helyzet könyvek.) KAM – Regionális és Antropológiai Kutatások Központja – Pro-Print Könyvkiadó, Csíkszereda, 9–42.
- 2017 Szimbolikus térhasználat változó szerepben. *Replika*. (5) 147–161.

Bogár Judit (szerk.)

- 2014 *1800 előtti magyarországi katolikus népénekek és énekeskönyvek szakirodalmi bibliográfiája.* Kézirat gyanánt. MTA–PPKE Barokk Irodalom és Lelkiség Kutatócsoport, Budapest.

Bogza, Gheorghe

- 2015 *Deținuți politici din coloniile de muncă forțată de la Onești și Borzești.* Onești.

Boia, Lucian

- 2014 *Miért más Románia?* Fordította Rostás-Péter István. Koinonia Kiadó, Kolozsvár.

Borsányi László

- 1988 A megfigyelési technikák az etnológiai terepmunkában. *Ethnographia* 99. (1) 53–82.

Boudon, Raymond

- 1979 *La logique du social.* Presses Universitaires de France, Paris.

Boudon, Raymond – Bourricaud, François

- 1982 *Le Dictionnaire critique de la sociologie.* Presses Universitaires de France, Paris.

Bourdieu, Pierre

1999 Site effects. In: Bourdieu, Pierre et al.: *The Weight of World. Social Suffering in Contemporary Society*. Stanford University Press, Stanford, California, 123–129.

Bögre Zsuzsanna

2003 Élettörténeti módszer elméletben és gyakorlatban. *Szociológiai Szemle*. (1) 155–168.

Böjthe Andor

1937 A Filpişul-mic – kisfülpösi ref. egyház temploma és gyülekezeti élete. In: Vajda István (szerk.): „*Uram segélj!*” A Görgényi Református Egyházmegye évkönyve. Görgényi Református Egyházmegye Lelkészértekezlete, Marosvásárhely, 30–33.

Braudel, Fernand

2007 A történelem és a társadalomtudományok. A hosszú időtartam. In: Benda Gyula – Szekeres András (szerk.): *Az Annales. A gazdaság-, társadalom- és a művelődéstörténet francia változata*. L'Harmattan – Atelier Kiadó, Budapest, 163–192.

Braun, Willi – McCutcheon, Russel T. (eds.)

2000 *Guide to the Study of Religion*. Cassell, London,

Bremond, Claude

1981 *Logique du récit*. Seuil, Paris.

Broch, Herman

1986 „Néhány megjegyzés a giccs problémájáról”. Fordította Schéry András. In: Dorflies, Gillo (szerk.): *A giccs. A rossz ízlés antológiája*. Gondolat Kiadó, Budapest, 51–65.

Brown, Peter

1981 *The Cult of the Saints*. SCM Press, London.

Brunzel Balázs

2009 Niklas Luhmann társadalomelmélete és a politikai gyakorlat. *Replika*. 111–123.

Buda Béla

1987 A szerep fogalma a szociálpszichológiában. In: Pataki Ferenc (szerk.): *Szociálpszichológia. Szöveggyűjtemény*. I. Tankönyvkiadó, Budapest, 417–431.

Bussmann, Richard

2016 Great and Little Tradition in Egyptology. In: Horst Beinlich – Rolf Gundlach – Olaf Kaper – Dieter Kurth (hrsg.): *Königtum, Staat und Gesellschaft früher hochkulturen. Akten der ägyptologischen Tempeltagungen*. Harrassowitz Verlag, Wiesbaden, 38–46.

Buzogány Dezső – Jánosi Csongor

2011 *A református egyház Romániában a kommunista rendszer első felében.* L'Harmattan Kiadó, Budapest.

Campbell, John K.

1964 *Honour, Family and Patronage. A Study of Institutions and Moral Values in a Greek Mountain Community.* Oxford University Press, Oxford.

Chari, Sharad – Verdery, Katherine

2009 Thinking between the Post: Postcolonialism, Postsocialism, and Ethnography after the Cold War. *Comparative Studies in Society and History* 51. (1) 6–34.

Christian, William A., jr.

1981 *Local Religion in Sixteenth-Century Spain.* Princeton University Press, New Jersey.

Clark, Andrew

2007 *Understanding Community: A review of networks, ties and contacts.* Real Life Methods, Sociology, University of Manchester, Manchester.

Cohen, Anthony P.

2001 *The symbolic construction of community.* Department of Social Anthropology University of Manchester, London–New York.

Connerton, Paul

1989 *How Societies Remember.* Cambridge University Press, Cambridge.

Coser, Lewis A.

1957 Social conflict and the theory of social change. *The British Journal of Sociology* 8. (3) 197–207.

Crow, Graham – Allan, Graham

1994 *Community Life: An Introduction to Local Social Relations.* Person Educational Limited, New York.

Czégényi Dóra

1999 Magyar–román interetnikus kapcsolatok vallási vetülete. A román pap alakja egy erdélyi közösség hiedelemrendszerében. In: Borbély Éva – Czégényi Dóra (szerk.): *Változó társadalom.* (Kriza Könyvek, 1.) Kriza János Néprajzi Társaság, Kolozsvár, 29–43.

2014 A román pap hiedelemköre a magyar népi kultúrában. In: Uő (szerk.): *A mágikus erejű pap.* (Emberek és kontextusok, 11.) Erdélyi Múzeum-Egyesület, Kolozsvár, 331–414.

Czétány György

2018 *Az immamens elkülönбöződés filozófiája. Az immanencia hegeli és deleuze-i fogalma és a transzcendentális illúzió.* GlobeEdit Kiadó, Budapest.

Czigány György

1993 Lehet-e szent, ami rossz? *Távlatok* 3. (1) 114–115.

Csete Balázs

1942 Temetés a kalotaszegi Nyárszón. *Ethnographia* LIII. (3–4) 200–215.

Csizmadia Zoltán

2014 A társadalmi konfliktusok kutatásának elméleti megalapozása – új nézőpontok és kutatási irányok. *Magyar Tudomány* CLXXV. (11) 1332–1344.

Csíky Csaba

2010 A haladás szelleme. A zeneoktatásról a kántortanító oktatásban. In: Barabás László (összeáll.): *Iskola a magasban, iskola a mélyben. 20 éves a marosvásárhelyi kántor-tanítóképző főiskola*. Mentor Kiadó, Marosvásárhely, 166–174.

Csomasz Tóth Kálmán

2017 *A XVI. század magyar dallamai* I–II. 2. átdolgozott, bővített kiadás. Akadémiai Kiadó, Budapest.

Csóka J. Lajos

1993 A Ratio Educationis korszaka. In: Domanovszky Sándor (szerk.): *Magyar művelődéstörténet* IV. Magyar Történelmi Társulat, Budapest, 1939–1942. Hasonmás kiadás. Babits Kiadó, Szekszárd, 453–482.

Csutak Vilmos

1993 *Közösség és művelődés*. Kriterion Könyvkiadó, Bukarest.

Daval, Roger

1971 A mai szociálpszichológia néhány forrása. In: Pataki Ferenc (vál., szerk.): *Szociálpszichológia 1. Szöveggyűjtemény*. Tankönyvkiadó, Budapest, 89–128. [Eredeti kiadás: In: Daval, Roger – Bourricaud, François – Delamotte, Yves – Doron, Roland (dir.): *Traité de psychologie sociale 1. Sciences humaines et psychologie sociale. Les méthodes*. (Logos) Presses Universitaires de France, Paris, 1963.]

Daval, Roger – Bourricaud, François – Delamotte, Yves – Doron, Roland (dir.)

1963 *Traité de psychologie sociale 1. Sciences humaines et psychologie sociale. Les méthodes*. (Logos) Presses Universitaires de France, Paris.

Dávid István

1994 Az orgonaépítés története Erdélyben. *Magyar Egyházzene* I. 467–479.

2008 Éneklőszék és orgona – a liturgikus tér zenei egysége. *Református Szemle* CIV. 372–376.

Deletant, Dennis

2002 Securitatea și statul polițenesc în România (1948–1989). In: Marius Oprea: *Banalitatea răului. O istorie a Securității în documente (1949–1989)*. Editura Polirom, Iași, 22–48, 53–55.

Dobszay László

1996 Kántorteendők – A mise énekrendje. II. *Magyar Egyházzene* III. 244–246.

1998 *Magyar zenetörténet*. Mezőgazda Kiadó, Budapest.

Dorfles, Gillo

1986 *A giccs. A rossz ízlés antológiája.* Fordította Schéry András. Gondolat Kiadó, Budapest.

Dömötör Tekla

1980 *kultusz* szócikk. In: Ortutay Gyula (főszerk.): *Magyar Néprajzi Lexikon 3. K–Né.* Akadémiai Kiadó, Budapest, 351–352.

1986 *Régi és mai magyar népszokások.* Tankönyvkiadó, Budapest.

Dumont, Louis – Pocock, Jack

1957 Village studies. *Contribution to Indian Sociology.* (1) 23–41.

Eco, Umberto

1976 *A nyitott mű.* Fordította Berényi Gábor, Biernaczky Szilárd, Szabó Győző, Szegedy-Maszák Mihály, Zentai Éva. Gondolat Kiadó, Budapest.

Emsellem, Karine

1995 L'operation villages roumains, une coopération locale transeuropéenne. *Revue Géographique de l'Est.* (2) 115–135.

Engi István

1994 *Volt kántortanító karvezetők kiskatéja.* Bíbor Kiadó – Felsőmagyarország Kiadó, Miskolc.

Eötvös Károly

1906 A Nagy-Kőrösi kántor. In: *Uő: Nagyokról és kicsinyekről.* Révai Testvérek Irodalmi Intézet R.T., Budapest, 183–191.

Erdélyi Zsuzsanna

1990 Modern szinkretizmus. In: Lovik András – Horváth Pál (szerk.): *Néphit, népi vallásosság ma Magyarországon. Vallástudományi tanulmányok.* MTA Filozófiai Intézet, Budapest, 567–583.

1996 A paraliturgia vallásfönntartó szerepe. In: Juhász András (szerk.): *Szembenézve önmagunkkal. Értékeink – problémáink – reményeink.* Albertfalvi Keresztény Társas Kör – Karolina Egyesület – Szentimrevárosi Egyesület, Budapest, 31–34.

Eriksen, Thomas Hylland

2006 *Kis helyek – nagy témák. Bevezetés a szociálintropológiába.* Gondolat Kiadó, Budapest.

Farkas Jenő

1922 Tervezet a ref. egyházközségek történetének megírásához. *Egyházi Figyelő.* (1) 4–5.

Fazakas Sándor

1994 Népegyház – krízis vagy lehetőség. *Theológiai Szemle.* (1) 332–344.

Fábián Gabriella

2014 Adatok az Élő Rózsafüzér társulatok székelyföldi megjelenéséhez és elterjedéséhez. *Erdélyi Múzeum* LXXVI. (2) 69–83.

Ferencz István

2010 Kántor a katolikus egyházban. In: Barabás László (összeállította): *Iskola a magasban, iskola a mélyben. 20 éves a marosvásárhelyi kántor-tanítóképző főiskola*. Mentor Kiadó, Marosvásárhely, 161–165.

Finta Gergely

1996 Egy egyházmegye bemutatkozik – I. Interjú Kecskeméti Pál, kiskőrösi evangélikus kántorral. *Magyar Egyházzene* III. 237–239.

Flick, Uwe

1998 *An introduction to a qualitative research. Theory, method and applications*. Sage, London.

Fodor Attila

2007 *Az aranyosszéki halottbúcsúztató versek műfajának vizsgálata*. Szakdolgozat. BBTE Magyar Néprajz és Antropológia Tanszék, Kolozsvár.

2008 Az aranyosszéki halottbúcsúztató versek 21. századi vizsgálata. *Erdélyi Múzeum* LXX. (1–2) 1–16.

2009 Aranyosszéki halottbúcsúztatók. *Keresztény Magvető* CXV. (3) 435–471.

Fodor György

2011 Ballagás kapcsán a százötven éves erdélyi kántorképzésről. *Vasárnap Katolikus Hetilap* XXI. (24) 1.

Fosztó László

2011 Hol a helye a romáknak az erdélyi egyházakban? Vallási intézmények és társadalmi integráció. *Pro Minoritate*. (3) 113–122.

Frank, Arthur W.

2008 Why Study People's Stories? The Dialogical Ethics os Narrative Analysis. In: Harrison, Barbara (ed.): *Life Story Research*. Sage, Los Angeles–London–New Delhi–Singapore, 243–253.

Frida Balázs

2005 A vallás és a szupernaturális. *Világosság*. (7–8) 195–214.

2002 *The Psychopathology of Everyday Life*. Translated by Anthea Bell. Penguin Modern Classics.

Gadamer, Hans-Georg

2003 *Igazság és módszer. Egy filozófiai hermeneutika vázlata*. Osiris, Budapest.

Gagyí József

2024 *Sajátterep. Utak, módszertani tanulságok*. Szerkesztette Jakab Albert Zsolt. (Dissertationes Ethnographicae Transylvanicae.) Kriza János Néprajzi Társaság, Kolozsvár.

Gazda József

- 1991 A moldvai csángók a kántorkodásról. In: S. Laczkovits Emőke (szerk.): *Népi vallásosság a Kárpát-Medencében* I. VEAB Néprajzi Munkabizottsága és a Caritas Transsylvania, Veszprém, 225–227.
- 1993 *Hát én hogyné siratnám*. Szent István Társulat, Budapest.
- 1994 A nyelv és a magyarságtudat szintjei a moldvai csángóknál. *Néprajzi Látóhár III*. (1–2) 269–282.
- 2002 Megtörni, beolvasztani! (A Székelyföld történetéből.) *Székelyföld*. (10) 132–155.

Gál Irma

- 1998 A Rózsafüzér Társulat Szerepe Gyergyóalfalu vallásos népéletében. In: Bar-na Gábor (szerk.): *Szentemberek*. Néprajzi Tanszék – Magyar Néprajzi Társaság, Szeged–Budapest, 334–365.

Gál Kelemen

- 1937 A torockói iskola rendtartása 1781-ből. *Keresztény Magvető* LXIX. (4–5) 194–202.

Gecse Annabella

- 2010 „Itt idegen kántor sose énekelt...” *Fórum Társadalomtudományi Szemle* XII. (3) 95–121.

Geertz, Armin – McCutcheon, Russel T.

- 2000 The role of method and theory in the IAHR. In: Uók (eds.): *Perspectives on Method in the Study of Religion*. E. J. Brill, Leiden, 3–37.

Geertz, Clifford

- 2001 *Az értelmezés hatalma. Antropológiai írások*. Osiris Kiadó, Budapest.

Gergely Imre

- 2017 Ők kapták a díszpolgári és Pro Urbe-díjakat Gyergyószentmiklóson. *Székelyhon*. dec. 5. (Elérhetőség: <https://szekelyhon.ro/aktualis/ok-kaptak-a-diszpolgari-es-pro-urbe-dijakat-gyergyoszentmikloson#>; 2021.05.15.)
- 2018 Márványtábla őrzi Dani Gergely plébános emlékét Gyergyószentmiklóson. *Székelyhon*. szept. 24. (Elérhetőség: <https://szekelyhon.ro/aktualis/marvanytabla-orzi-dani-gergely-plebanos-emleket-gyergyoszentmikloson#>; 2021.05.15.)

Geréd Vilmos

- 1993/1994 Az erdélyi katolikus egyházzenei képzés múltjáról, jelenéről és kilátásairól. *Magyar Egyházzene* I. (2) 243–245

Glasenapp, Helmuth von

- 2012 *Az öt világvallás. Bráhmaizmus, buddizmus, kínai univerzizmus, kereszténység, iszlám*. Akkord Kiadó, Budapest.

Godelier, Maurice

1981 *A gazdasági antropológia tárgya és módszerei*. Szerkesztette Sárkány Mihály. (Documentatio Ethnographica, 8.) Budapest.

Goffman, Erving

1978 *Érintkezések. (Válogatott tanulmányok.)* Fordította Berényi Gábor. (Szociológiai Füzetek, 14.) Oktatási Minisztérium Marxizmus-Leninizmus Oktatási Főosztálya, Budapest

1981 *A mindennapi élet szociálpszichológiája*. Gondolat Kiadó, Budapest.

Gunda Béla

1998 Az egyéniség és személyiségkutatás kibontakozása a néprajztudományban. In: Barna Gábor (szerk.): *Szentemberek – a vallásos élet szervező egyéniségei*. Néprajzi és Antropológiai Tanszék – Magyar Néprajzi Társaság, Szeged–Budapest, 13–25.

Guthrie, Stewart

1995 (1993) *Faces in the Clouds: A New Theory of Religion*. Oxford University Press, New York.

1996a Religion: What is it? *Journal for the Scientific Study of Religion* 35. (4) 412–419.

Guttman Mihály

2004 Péterffy Gyula emlékére. *Unitárius Közlöny* LXXIV. (2) 6–7.

Gyáni Gábor

1997 A mindennapi élet mint kutatási probléma. *Aetas* XII. (1) 151–162.

Gyöngyössy Orsolya

2014 *Plébánia és társadalom. A római katolikus alsópapság és laikus templomszolgák társadalmi szerepe Csongrádon a 19. század második felében*. Néprajzi és Kulturális Antropológiai Tanszék, Szeged.

Habermas, Jürgen

2000 Rendszer és életvilág (részlet). In: Felkai Gábor – Némédi Dénes – Somlai Péter (szerk.): *Szociológiai irányzatok a XX. század elejéig 2. Olvasókönyv a szociológia történetéhez*. Új Mandátum Könyvkiadó, Budapest, 498–568.

Hadházi Ferenc (szerk.)

1995 *A Bethlen-Kollégium emlékkönyve*. Nagyenyed–Kolozsvár–Budapest.

Hajdu János

1993 Felsőbb oktatásügy és tömegnevelés. In: Domanovszky Sándor (szerk.): *Magyar művelődéstörténet V. Magyar Történelmi Társulat, Budapest, 1939–1942*. Hasonmás kiadás. Babits Kiadó, Szekszárd, 327–358.

Halász Péter

1992 A moldvai csángók magyarságtudatáról. *Művelődés* XLI. (2) 11–12.

Haraszti Emil

- 1991 A barokk zene. In: Domanovszky Sándor (szerk.): *Magyar művelődéstörténet* IV. Magyar Történelmi Társulat, Budapest, 1939–1942. Hasonmás kiadás. Babits Kiadó, Szekszárd, 609–632.

Hargita Péter

- 2005 Az elmúlt 60 év kántorképzésének történetéből. In: *Szakralitás – közösség – művészet. Tanulmánykötet a Nagykőrösi Tanítóképző Főiskola 15 éves évfordulójára*. Károli Gáspár Református Egyetem Tanítóképző Főiskolai Kara, Nagykőrös, 90–94.

Harmat Artúr

- 1944 Hazai katolikus egyházi zenénk ezer éve. In: Batizi László (szerk.): *A magyar muzsika hőskora és jelene történelmi képekben*. Dr. Pintér Jenőné kiadása, Budapest, 244–301

Hesz Ágnes

- 2012 *Élők, holtak és adósságok. A halottak szerepe egy erdélyi falu társadalmában*. PTE Néprajz – Kulturális Antropológia Tanszék – L'Harmattan Kiadó – Könyvpont Kiadó, Budapest.
- 2018 A népi valláson túl: egy fogalom kritikája és lehetséges alternatívái. *Ethnographia* 129. (3) 448–468.

Hubert Gabriella, H.

- 1980–1981 A XVI. századi protestáns népének mint műfaj. *Néprajz és Nyelvtudomány* 38. 339–363.
- 2003 Szenci Molnár és a 17. századi gyülekezeti énekeskönyv-kiadás. *Magyar Könyvszemle* 119. 349–356.
- 2004 *A régi magyar gyülekezeti ének*. Universitas Kiadó, Budapest.

Hobsbawm, Eric – Ranger, Terence (eds.)

- 2019 *The Invention of Tradition*. Cambridge University Press, Cambridge.

Hofer Tamás

- 1992 Harc a rendszerváltásért szimbolikus mezőben. 1989. március 15-e Budapesten. *Politikatudományi Szemle* I. (1) 29–51.
- 2009 *Antropológia és/vagy néprajz? Tanulmányok két kutatási terület vitatott határvidékeiről*. L'Harmattan Kiadó, Budapest.

Hofer Tamás – Niedermüller Péter (szerk.)

- 1987 *Hagyomány és hagyományalkotás*. Magyar Tudományos Akadémia Néprajzi Kutató Csoportja, Budapest.

Honko, Lauri

- 1979 *Science of Religion. Studies in Methodology*. (Religion and Reason, 13.) The Hague, Mouton.

Horváth Dóra – Mitev Ariel

2015 *Alternatív kvalitatív kutatási kézikönyv*. Alinea Kiadó, Budapest.

Horváth Zsolt, K.

2011 Az életrajzi térről. Szempontok a biográfiai módszer és a szinoptikus szemlélet történeti alkalmazásához. *Korall* XII. (44) 154–176.

Huizinga, Johan

2014 *Homo Ludens. A Study of the Play-Element of Culture*. Martino Publishing, Mansfield.

Hume, David

[1757]/1956 *The Natural History of Religion*. Edited with an Introduction by H. E. Root. Adam and Charles Black, London.

Iancu, Laura

2013 *Vallás Magyarfaluban. Néprajzi vizsgálat*. L'Harmattan – PTE Néprajz – Kulturális Antropológia Tanszék, Budapest–Pécs.

Imreh Barna

1944 Papok, léviták, mesterek a marosi református egyházmegyében a XVII–XIX. században. *Egyháztörténet* II. 137–162.

Jakab Albert Zsolt

2017 Homo memor. A 19–20. századi (lokális) emlékezéskultúra szerkezete. In: Jakab Albert Zsolt – Vajda András (szerk.): *Aranyhíd. Tanulmányok Keszeg Vilmos tiszteletére*. Kriza János Néprajzi Társaság – BBTE Magyar Néprajz és Antropológia Intézet – Erdélyi Múzeum Egyesület, Kolozsvár, 401–418.

2024a *Emlékállítás és emlékezési gyakorlat. A kulturális emlékezet reprezentációi Kolozsváron*. Második, javított és bővített kiadás. Kriza János Néprajzi Társaság – Kisebbségkutató Intézet, Kolozsvár.

2024b *Ez a kő tétetett... Az emlékezet helyei Kolozsváron (1440–2023)*. Második, javított és bővített kiadás. Kriza János Néprajzi Társaság – Kisebbségkutató Intézet, Kolozsvár.

Janesick, Valerie J.

2003 The Choreography of Qualitative Research Design. In: Denzin, N. K. – Lincoln, Y. S. (eds.): *Strategies of Qualitative Inquiry*. Sage, Thousand Oaks.

Jáki László

2004 Erdélyben megjelent magyar nyelvű pedagógiai folyóiratok 1944-ig. *Magiszter* II. (2) 133–136.

Jávor Kata

1971 Egy 19. századi presbiteri jegyzőkönyv tanulságai. In: Diószegi Vilmos (szerk.) *Népi kultúra – Népi társadalom. A Magyar Tudományos Akadémia Néprajzi Kutató Csoportjának Évkönyve V–VI*. MTA Budapest, 71–103.

Juhász Attila

2010 A „cigánybűnözés” mint az „igazság” szimbóluma. *Anblook Közéleti Tudományos Magazin* III. (4) 12–21.

Juhász Kálmán

1921 *A licentiatusi intézmény Magyarországon*. Szent István Akadémia, Budapest.

Kamarás István

1992 *Egyházközség építők. (Egyházközségek és papjaik.)* Egyházfórum Kiadó, Budapest.

Karasszon Dezső

2009 Hagyjuk meg a hetéráknak! *Református Tiszántúl* XVII. (3) 13–14.

2008 *Bevezetés a magyar református egyházzene világába*. Magyarországi Református Egyház Kálvin János Kiadó, Budapest.

Kali Kinga

2002 Magyarörmény (metainterjú). *Látó* XIII. (7) 49–81.

Karl János (közread.)

1942 *Az erdélyi róm. kat. egyházmegyei tanács vezetése alatt álló kolozsvári Zágoni Mikes Kelemen Római Katolikus Gimnázium Évkönyve az 1941–1942. tanévről*. Kolozsvár.

Katonáné Szabó Judit

2007 *Harmat Artúr Szent vagy, Uram! népénektár filológiai feldolgozása*. Doktori disszertáció. Témavezető: Tardy László. Liszt Ferenc Zeneművészeti Egyetem, Budapest.

Kálnoki-Kis Sándor (szerk.)

2019 *Ha meghalok, csillag leszek... Kiss Károly kántortanító emlékirata (1889–1975)*. Kiadták Kiss Károly unokái, Budapest.

Kárpáti János

2002 *Egy magyar néptanító önélet leírása és élményei*. Sajtó alá rendezte Bárdossy Péter. Heraldika Kiadó, Budapest.

Keszeg Vilmos – Becze Márta

2001 Előszó. In: Nagy Ödön – Hermán János – Nyitrai Mózes: *Palástban. Lelkészek a szórványban*. Mentor Kiadó, Marosvásárhely, 5–26.

Keszeg Vilmos

2002 *Homo narrans*. (Ariadné könyvek.) Komp-Press – Korunk Baráti Társaság, Kolozsvár.

2005 *Mezőségi hiedelmek*. Mentor Kiadó, Marosvásárhely.

2008 XX. századi néptanítók élettörténete. In: Ozsváth Imola (szerk.): *Néptanítók. Életpályák és élettörténetek*. Scientia Kiadó, Kolozsvár, 11–34.

- 2011 *A történetmondás antropológiája. Egyetemi jegyzet.* KJNT – BBTE Magyar Néprajz és Antropológia Tanszék, Kolozsvár.
- 2013a A román pap és hiedelemköre az Erdélyi Mezőségen. In: Uő: *Hiedelmek, narratívumok, stratégiák. Egyetemi jegyzet.* (Néprajzi Egyetemi Jegyzetek, 8.) BBTE Magyar Néprajz és Antropológia Intézet – Kriza János Néprajzi Társaság, Kolozsvár, 69–101.
- 2013b Jósások az Erdélyi Mezőségen. Esetelemzés. In: Uő: *Hiedelmek, narratívumok, stratégiák. Egyetemi jegyzet.* (Néprajzi Egyetemi Jegyzetek, 8.) BBTE Magyar Néprajz és Antropológia Intézet – Kriza János Néprajzi Társaság, Kolozsvár, 147–184.
- 2013c A tavaszi hiedelmek az Erdélyi Mezőségen. In: Uő: *Hiedelmek, narratívumok, stratégiák. Egyetemi jegyzet.* (Néprajzi Egyetemi Jegyzetek, 8.) BBTE Magyar Néprajz és Antropológia Intézet – Kriza János Néprajzi Társaság, Kolozsvár, 226–238.
- 2015 A történelmi emlékezet alakzatai: lokális történelmek. In: Uő (szerk.): *Lokális történelmek. A lokális emlékezet alakzatai.* Erdélyi Múzeum-Egyesület, Kolozsvár, 365–400.
- 2018 A geneológiai emlékezet szervezése. In: Uő: *A beszélés antropológiája. Egyetemi jegyzet.* (Néprajzi Egyetemi Jegyzetek, 9.) BBTE Magyar Néprajz és Antropológia Intézet – Kriza János Néprajzi Társaság, Kolozsvár, 237–274.
- 2018b A rituális és fesztív beszéd alkalmai, stratégiái és módjai Aranyosszéken. In: Uő (szerk.): *A beszélés antropológiája. Egyetemi jegyzet.* (Néprajzi Egyetemi Jegyzetek, 9.) BBTE Magyar Néprajz és Antropológia Intézet – Kriza János Néprajzi Társaság, Kolozsvár, 137–166.
- Keszeg Vilmos (szerk.)
- 2005 *Specialisták. Életpályák és élettörténetek.* I–II. Scientia Kiadó, Kolozsvár.
- Kicsi Noémi
- 2016a Kántor, tanító vagy kántortanító? Magyarosi Sándor kislelköpi református kántortanító életpályája a 20. század történelmi eseményeinek tükrében. *Erdélyi Múzeum* LXXVIII. (2) 103–113.
- 2016b „No, ez vót az élet történelem, ami így belevitt a kántorságba.” In: *A Csíki Székely Múzeum Évkönyve XI–XII.* Csíki Székely Múzeum, Csíkszereda, 247–274.
- 2019 A kántori szerepkör – a kántori státus interdiszciplináris megközelítése. Maros megyei református kántorok 1948 után. In: Tanczos Vilmos – Peti Lehel (szerk.): *Mágia, ima, misztika. Tanulmányok a népi vallásosságról.* Erdélyi Múzeum-Egyesület – Kriza János Néprajzi Társaság, Kolozsvár, 297–322.
- 2020 Az 1948 utáni erdélyi unitárius énekezerképző tanfolyamok rövid története (1950–1976). *Erdélyi Múzeum* LXXXII. (2) 70–83.

Kinczler Zsuzsa

- 2016 Reformáció és anyanyelvű éneklés. In: Szabó Lajos (szerk.): *Teológia és nemzetek: Az Evangélikus Hittudományi Egyetem oktatóinak tanulmánykötete.* Luther Kiadó, Budapest.

2021 „Kásonban hét papnak voltam inassa.” Konfliktusforrások a pap–kántor viszonyában egy nagykászoni kántor példáján keresztül. In: Bárh Dániel (szerk.): *Papok a 18–20. századi lokális közösségekben. Történetek találkozása*. MTA-ELTE Lendület Történeti Folklorisztikai Kutatócsoport, Budapest, 435–456.

Kinda István

2004 Kapcsolatok, tőké, konfliktusok. Egy magyar–holland testvérkapcsolat krízise. In: Szabó Á. Tőhötöm (szerk.): *Lenyomatok 3. Fialat kutatók a népi kultúráról*. (Kriza Könyvek, 23.) Kriza János Néprajzi Társaság, Kolozsvár, 159–183.

Kisgyörgy Zoltán

2019 Vargyasi mementó. *Háromszék Független Napilap* XXXI. (8666) 2.

Kiss Dénes

2014 Deszekularizáció Romániában. *Korunk* XXV. (5) 4–15.

2017 Egyházak és vallási élet. In: Bárdi Nándor – Éger György (szerk.): *Magyarok Romániában 1990–2015. Tanulmányok az erdélyi magyarságról*. L'Harmattan, Budapest, 375–395.

Kiss Réka

2012 Irányvonalak a református vallási néprajz és mentalitástörténeti kutatások rendszerváltás utáni történetéből. In: Bartha Elek (szerk.): *A burgonyától a szilvafáig. Tanulmányok a 70 éves Kósa László tiszteletére*. Debreceni Egyetem Néprajzi Tanszék, Debrecen, 180–243.

Kollár Katalin, N. – Szabó Éva (szerk.)

2004 *Pszichológia pedagógusoknak*. Osiris Kiadó, Budapest.

Koncz József

2006 *A Marosvásárhelyi Evang. Reform. Kollégium története (1557–1895)*. Mentor Kiadó, Marosvásárhely.

Kósa László

2011 *Művelődés, egyház, társadalom*. Akadémiai Kiadó, Budapest.

Kovács Éva (szerk.)

2007 *Közösségtanulmány. Módszertani jegyzet*. Néprajzi Múzeum – PTE–BTK Kommunikáció- és Médiatudományi Tanszék, Budapest–Pécs.

Kovács Gábor

2020 *Mindenki olyan, mint Salvador Dalí*. Litera – Túra Kiadó. E-könyv.

Kovács József, Ö.

2015 A vidéki egyházi társadalomtörténet összehasonlítási lehetőségeiről (20. század). In: Bánkúti Gábor – Nagy Mihály Zoltán (szerk.): *Az egyház társadalma – a társadalom egyháza. Egyház és társadalom Közép- és Kelet-Európában a 20. században*. Pécsi Püspöki Hittudományi Főiskola Pécsi Egyháztörténeti Intézet, Pécs, 7–20.

Kovács László, K.

2004 *A kolozsvári hóstátiak temetkezése (1944)*. Gondolat – Európa Folklór Kiadó, Budapest.

Kovács Sándor

2013 Egy hagyaték sorsa. Kelemen Lajos személyi levéltárának „államosítása”. *Erdélyi Múzeum* LXV (4) 108–124.

Kovács Szilárd

2013 Zenei ízlésformálás az orgonapadról, avagy a kántor mint nevelő. *Parlando* LVI. (4) 4–9.

Kovács Réka

2015 „A sírba szó nélkül nem lehet elmennem”. *Gyimesi halotti búcsúztató füzetek és kontextusuk*. Szakdolgozat. Irányító tanár: dr. Tanczos Vilmos habil. egy. docens. BBTE–Magyar Néprajz és Antropológia Intézet, Kolozsvár.

Kozma Zsolt (szerk.)

2015 *A Református Szemle Repertórium 1908–2012*. Az Erdélyi Református Egyházkerület Kiadása, Kolozsvár.

Kövendy Katalin

2017 Az erdélyi koncepciós perekben védőügyvéd, Tunyogi Csapó Gyula. *Valóság* LX. (7) 21–49.

Kövesdi Kiss Ferenc

2006 *Riadóra szól a harang. A Mezőség településeinek helyzetképe (1891–1991)*. Kráter Műhely Egyesület, Pomáz.

Kővári Réka

2010 A csíksomlyói Deák–Szentés kézirat és a Szentés Mózes kézírata. In: *A Csíki Székely Múzeum Évkönyve*. Csíki Székely Múzeum – Pro-Print Könyvkiadó, Csíkszereda, 219–226.

Kríza Ildikó

1993 *Felsőnyéki halotti búcsúztatók*. MTA Néprajzi Kutatóintézet, Budapest.

1997 XIX. századi halotti búcsúztatók. In: S. Laczkovits Emőke (szerk.): *Népi vallásosság a Kárpátmedencében* II. Veszprém–Debrecen, 472–489.

2001 In persona defuncti. A temetés költészetének archaikus elemei. In: Pócs Éva (szerk.): *Lélek, halál, túlvilág. Vallásetnológiai fogalmak tudományközi megközelítésben*. Balassi Kiadó, Budapest, 372–382.

Kulcsár-Szabó Zoltán

2000 A „korszak” retorikája. (A korszak- és századforduló mint értelmezési stratégia.) In: Bednánics Gábor – Bengi László – Kulcsár Szabó Ernő – Szegedy-Maszák Mihály (szerk.): *Az irodalmi szöveg antropológiai horizontjai*. Osiris Kiadó, Budapest. 82–105.

Kurta József

2000/2001 Kántorok bejegyzései az Öreg graduál erdélyi példányaiban. *Magyar Egyházzene* VIII. (2–3) 205–213.

2002 *Az Öreg Graduál századai Erdélyben.* (Erdélyi Református Egyháztörténeti Füzetek, 8.) Erdélyi Református Egyházkerület, Kolozsvár.

Küllös Imola

1995 „Világ világossága”. (Küküllő menti adatok az újkori szokás élettörténetéhez.) [Halottak napja.] In: Uő (szerk.): *Vallási néprajz 7. Gyülekezeti élet és vallási szokások a Küküllői Református Egyházmegyében.* Református Teológiai Doktorok Kollégiuma Egyházi Néprajzi Szekciója, Budapest, 223–235.

1996 „Kicsi pünkösöd”, avagy „a szabadság napja” Alsórákoson. In: Uő (szerk.): *Vallási néprajz 8. Ökumenikus tanulmányok.* Református Teológiai Doktorok Kollégiuma Egyházi Néprajzi Szekciója, Debrecen, 235–249.

Küllös Imola (szerk.)

1996 *Vallási néprajz 7. Gyülekezeti élet és vallási szokások a Küküllői Református Egyházmegyében.* Református Teológiai Doktorok Kollégiuma Egyházi Néprajzi Szekciója, Budapest.

Lawson, Ernest Thomas – McCauley, Robert N.

1990 *Rethinking Religion: Connecting Cognition and Culture.* Cambridge University Press, Cambridge.

Lee, David – Newby, Howard

1983 *The Problem of Sociology. An introduction to the discipline.* Unwin Hyman Ltd., London.

Lejeune, Philippe

1975 *Le pacte autobiographique.* Seuil, Paris.

Letenyei László

2005 Résztvevő megfigyelés In: Uő (szerk.): *Településkutatás I–II. Módszertani kézikönyv és szöveggyűjtemény.* TeTT Könyvek, Budapest. 71–96.

Linton, Ralph

1936 *The Study of Man.* Appleton–Century–Crofts, New York.

Luhmann, Niklas

1985/2015 Das Problem der Epochenbildung und die Evolutionstheorie. In: Hans Ulrich Gumbrecht – Ursula Link-Heer (hrsg.): *Epochenschwellen und Epochenstrukturen im Diskurs der Literatur- und Sprachgeschichte.* Suhrkamp Verlag, Frankfurt am Main, 11–33.

Lyotard, Jean- François

1993 Széljegyzetek az elbeszéléshez. In: Habermas, Jürgen – Lyotard, Jean- François – Rorty, Richard: *A posztmodern állapot.* Századvég Kiadó, Budapest, 146–150.

MacFarlane, Alan – Harrison, Sarah – Jardine, Charles
1977 *Reconstructing Historical Communities*. Cambridge University Press, Cambridge–London–New York–Melbourne.

Madar Ilona, P.

1998 *A Sóvidék vallásosságáról*. Mentor Kiadó, Marosvásárhely.

Madaras Piroska

2008 *A Marosvásárhelyi Evang. Reform. Kollégium – Bolyai Farkas Líceum története (1944–1990)*. Mentor Kiadó, Marosvásárhely.

Malinowski, Bronislaw

2006 A csoport és az egyén a funkcionális elemzésben. In: Bohannon, Paul – Glazer, Mark (szerk.): *Mérőföldkövek a kulturális antropológiában*. Panem Kiadó, Budapest, 380–405.

Mandelbaum, David G.

1973 The Study of Life History: Ghandi. *Current Anthropology* 14. (3) 177–206.

1982 Egy életrajzi tanulmány: Gandhi. In: Küllös Imola (szerk.): *Az életrajzi módszer*. MTA Néprajzi Kutatócsoport, Budapest, 29–46.

Markarjan, Edvard Sz.

1987 A kulturális hagyományok elméleti kulcskérdései. In: Hofer Tamás – Niedermüller Péter (szerk.): *Hagyomány és hagyományalkotás*. Magyar Tudományos Akadémia Néprajzi Kutató Csoportja, Budapest, 67–103.

Marton József

2002 Az erdélyi római katolikus egyházmegye intézményei a két világháború között. *Korunk* XIII. (4) 17–27.

2014 *A Gyulafehérvári Római Katolikus Egyházmegye a 20. században*. Pro-Print Könyvkiadó, Csíkszereda.

Martin, Luther H.

2000 „Comparison.” In: Braun, Willi – McCutcheon, Russel T. (eds.): *Guide to the Study of Religion*. Cassell, London, 45–56.

Máté János

1993/1994 A református egyházi zene helyzete. *Magyar Egyházzene* I. (1) 84–86.

McCutcheon, Russel T.

1997 *Manufacturing Religion: The Discourse on Sui Generis Religion and the Politics of Nostalgia*. Oxford University Press, New York.

Meacham, John.A. – Singer, Jeffrey

1977 Incentive Effects in Prospective Remembering. *Journal of Psychology* XCVII. (2) 191–197.

Mead, George Herbert

- 1973 Szerep-játék, szabályozó-játék és az általános másik. In: Uő: *A pszichikum, az én és a társadalom szociálbehaviorista szempontból*. Gondolat Kiadó, Budapest, 195–209.

Méhes Balázs

- 2014 Képek és álmokképek a képzésről és a képesítésről. *Collegium Doctorum X.* 206–213.

Merczel György

- 1996 A kántorok doyenje – avagy 73 éve a kántori szolgálatban. Interjú Kopeczky Alajos, közép-ferencvárosi plébánia karnagy-kántorával. *Magyar Egyházzene* III. 246–248.

Merton, Robert K.

- 2002 [1968, 1949] Társadalomelmélet és társadalmi struktúra. Osiris, Budapest. Első teljes kiadás. Fordította Balogh Zoltán (Osiris tankönyvek.) Eredeti kiadás: Uő (1968 [1949]: *Social Theory and Social Structure*. Enlarged ed. The Free Press, New York.

Mezey Sarolta

- 2019 Égjen a láng! újságcikke a 2019-es eseményről. *Népújság*. jan. 13. (Elérhetőség: <https://e-nepujsg.ro/articles/egjen-a-lang-1>; 2020.12.16.)

Mészáros István

- 1981 *Az iskolaügy története Magyarországon 996–1777 között*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- 1996 *A magyar nevelés- és iskolatörténet kronológiája 996–1996*. Nemzeti Tankönyvkiadó, Budapest.

Mihály Tamás

- 2016 *A népszokások közösségmegtartó ereje szülőfalumban, Nagykászonban*. Szakdolgozat. Irányító tanár: dr. Barabás László főiskolai docens. Károli Gáspár Református Egyetem Marosvásárhelyi Kihelyezett Tagozat, Marosvásárhely.

Mikó Imre

- 1943 Az erdélyi magyarság sorsa a világháború után. In: Deér József – Gáldi László (szerk.): *A Magyar Történettudományi Intézet Évkönyve. Magyarok és románok II*. Athenaeum Irodalmi és Nyomdai RT., Budapest, 209–250.

Mohay Tamás

- 1996 Töredékek az ünnepről. *Vigília* LXI. (12) 900–909.
- 1999 A népi vallásosságról. *Magyar Tudomány* XLIV. (5) 535–548.

Moles, Abraham A.

- 1996 *A giccs, a boldogság művészete*. Fordította Orosz Magdolna, Albert Sándor. Háttér Kiadó, Budapest.

Molnár Ambrus

- 1985 A húsvéti ünnepkör református szokásai a Tiszántúlon. In: Dankó Imre – Küllős Imola (szerk.): *Vallási Néprajz* 1. 297–329.
- 1999 Református ünnepek, ünnepi szokások, jeles napok, hagyományok. In: Küllős Imola (szerk.): *Vallási Néprajz* 10. *Tanulmányok Dankó Imre tiszteletére*. 11–79.

Molnár Antal

- 2009 A trienti zsinat (1545–1563). In: Poór János (szerk.): *A kora újkor története*. Osiris Kiadó, Budapest, 210–222.

Molnár B. Lehel

- 2002 Az erdélyi unitárius egyház intézményrendszere. *Korunk* XIII. (4) 31–38.

Molnár János

- 2014 *Szigorúan ellenőrzött evangélium*. I. Kriterion Könyvkiadó, Kolozsvár.

Moreno, Jacob Levy

- 1934 *Who Shall Survive? A New Approach to the Problem of Human Interrelations*. Nervous and Mental Disease Publication. Washington.

Musnai László

- 1936 *Aiud-Nagyenyed és református egyháza*. Keresztes Nagy Imre Könyvnyomdája, Nagyenyed.

Nagy Jenő

- 1942 Temetés, temető és halotti tor a kalotaszegi Magyarvalkón. *Ethnographia* LIII. 132–143.

Nagy Mihály Zoltán – Bodeanu, Denisa (szerk.)

- 2019 *(Le)Hallgatásra ítélve. Márton Áron püspök lehallgatási jegyzőkönyvei (1957–1960)*. Lector Kiadó – Varadinum Alapítvány Kiadó – Iskola Alapítvány Kiadó, Marosvásárhely–Nagyvárad–Kolozsvár.

Nagy Olga

- 1990 Az egyházi tanítástól eltérő szokások az erdélyi református népi vallásosságban. In: Fejős Zoltán – Küllős Imola (szerk.): *Vallásosság és népi kultúra a határainkon túl*. Magyarorsághoz Intézet, Budapest, 124–131.
- 1991 Az egyházi vallás szerepe a népi értékrend kialakításában. In: Laczkovits Emőke (szerk.): *Népi vallásosság a Kárpát-medencében* I. Kiadja a VEAB Néprajzi Munkabizottsága és a Caritas Transsylvania, Veszprém, 8–14.

Nagy Ödön – Hermán János – Nyitrai Mózes

- 2001 *Palástban. Lelkészek Szórványban*. Szerkesztette Keszeg Vilmos. Mentor Kiadó, Marosvásárhely.

Németh László, T.

- 2021 Hűség, ellenállás, kockázatvállalás. *Reformátusok Lapja* LXV. (8) 23–25.

Niedermüller Péter

1988 Élettörténet és életrajzi elbeszélés. *Ethnographia* XCIX. (3–4) 376–389.

Niles, John D.

2010 *Homo narrans. The poetics and Anthropology of Oral Literature*. University of Pennsylvania Press, Philadelphia.

Nora, Pierre

1986 *Les lieux de mémoire*. I–III. Gallimard, Paris.

1999 Emlékezet és történelem között. A helyek problematikája. *Aetas* XIV. (3) 142–157.

Novák Csaba Zoltán

2011 *Aranykorszak? A Ceaușescu rendszer magyarságpolitikája I. 1965–1974*. Pro-Print Könyvkiadó, Csíkszereda.

2016 Az átmenet és a szocializmus évei, 1944–1989. In: Bárdi Nándor – Pál Judit (szerk.): *Székelyföld története 1867–1990*. III. MTA Bölcsészettudományi Kutatóintézet – Erdélyi Múzeum-Egyesület – Haáz Rezső Múzeum, Székelyudvarhely, 675–722.

Noyes, Dorothy

2009 Tradition: Three Traditions. *Journal of Folklore Research* 46. (3) 233–268.

Nyíri Kristóf

1994 A hagyomány fogalma a német gondolkodásban. *Politikatudományi Szemle* 3. (1) 73–77.

Nyíró Miklós

2009 *Megismerhetetlen idegenség?* (Elérhetőség: [hrome-extension://efaidnbmnnn1bpcajpcglefindmkaj/https://filozofia.uni-miskolc.hu/wp-content/uploads/2020/05/Nyiro-Az-idegenség-problémája-18-PPT.pdf](http://efaidnbmnnn1bpcajpcglefindmkaj/https://filozofia.uni-miskolc.hu/wp-content/uploads/2020/05/Nyiro-Az-idegenség-problémája-18-PPT.pdf); 2025.07.21.)

Oláh Sándor

1998 A hatalomgyakorlás intézményei és eszközei az ötvenes évek székely falusi társadalmában. In: Bodó Julianna (szerk.): *Fényes tegnapunk. Tanulmányok a szocializmus korszakából*. (Helyzet könyvek.) KAM – Regionális és Antropológiai Kutatások Központja – Pro-Print Könyvkiadó, Budapest–Csíkszereda, 81–100.

2008 *Kivizsgálás*. Pro-Print Könyvkiadó, Csíkszereda.

Olosz Katalin

2005 A magyarság néprajzának első monografikus összefoglalása. In: Benedek Elek: *A Magyar nép. A bölcsőtől a sírig*. Művelődés, Kolozsvár, 442–453.

Orosz Otília Valéria

2014 A kántor mint liturgikus. Egyházzenei reform a Királyhágómelléken. *Collegium Doctorum* X. 214–220.

Ortutay Gyula

1978 *Fedics Mihály mesél*. Akadémiai Kiadó, Budapest.

Ortutay Gyula – Voigt Vilmos – Katona Imre

1998 A folklorisztika és a folklorisztikai kutatás története. In: Voigt Vilmos (szerk.): *A magyar folklór*. Osiris Kiadó, Budapest, 26–37.

Ozsváth Imola (szerk.)

2008 *Néptanítók. Életpályák és élettörténetek*. Scientia Kiadó, Kolozsvár.

2009 *Lámpások voltunk... Udvarhelyszéki pedagógusok élettörténete*. Sajtó alá rendezte és a kísérő tanulmányt írta ~. Mentor Kiadó, Marosvásárhely.

Ozsváth Judit

2011 Az erdélyi római katolikus pedagógusok ön- és továbbképzése a két világháború között. *Magiszter* IX. (4) 35–56.

2015 Magyar nyelvű nevelésügyi lapok a két világháború közötti Romániában. *Magiszter* XIII. 158–187.

2016 „...Testvérek voltunk.” Márton Áron és Domokos Pál Péter népművelő munkájának kapcsolódási pontjai. *Székelyföld* XX. (10) 83–100.

Ősz Sándor Előd

2013 A Görgényi Református Egyházmegye egyházi társadalma a korai újkorban. In: Egyed Emese – Palkó László – Weisz Attila (szerk.): *Certamen I. Előadások a Magyar Tudomány Napján az Erdélyi Múzeum-Egyesület I. Szakosztályában*. Erdélyi Múzeum-Egyesület, Kolozsvár, 289–305.

Paksa Katalin

2001 Mária-énekek a magyar néphagyományban. In: Barna Gábor (szerk.): *Bol-dogasszony. Szűz Mária tisztelete Magyarországon és Közép-Európában*. Néprajzi Tanszék, Szeged, 218–233.

Pap Ferenc

2006 Graduáltól diktálásig. Változások és következmények a nagykőrösi források alapján. *Magyar Egyházzene* XIV. 57–74.

2008 Kántor és pulpitus a reformáció korától. *Református Szemle* CIV. (4) 354–371.

2014 Az egyházzenesz-kántori tisztség mint egyházi szolgálat. *Collegium Docto-rum* X. 190–197.

Papp Géza

1970 *A XVII. század énekelt dallamai*. Akadémiai Kiadó, Budapest.

Passeron, Jean-Claude

1991 Le scénario et le corpus: biographies, flux, itinéraires, trajectoires. In: Uő: *Le Raisonnement sociologique. L'espace non-poppérien du raisonnement naturel*. Paris, 185–206.

Pawek, Karl

- 1986 A keresztény giccs. Fordította Schéry András. In: Dorlfes, Gillo (szerk.): *A giccs. A rossz ízlés antológiája*. Gondolat Kiadó, Budapest, 135–142.

Pál János

- 2013 Unitárius egyházvezetés 1945–1965. Egy célcsoport metamorfózisa? *Magyar Kisebbség* XVIII. (1) 82–175.
- 2017 *Ellenállás, alkalmazkodás, kiszolgálás. Az Unitárius Egyház szerepkörei (1945–1965)*. Pro-Print Könyvkiadó, Csíkszereda.

Pál Judit

- 2016 Iskolázás, iskolák. In: Bárdi Nándor – Pál Judit (szerk.): *Székelyföld története 1867–1990*. III. MTA Bölcsészettudományi Kutatóintézet – Erdélyi Múzeum-Egyesület – Haáz Rezső Múzeum, Székelyudvarhely, 306–307.

Pál-Antal Sándor

- 2006 *Áldozatok – 1956. A forradalmat követő megtorlások a Magyar Autonóm Tartományban*. Mentor Kiadó, Marosvásárhely.

Pászka Imre

- 2009 *Narratív történetformák a megértő szociológia nézőpontjából*. Belvedere Meridionale – Szegedi Egyetemi Kiadó, Szeged.

Petcu, Adrian Nicolae

- 2009 Activitatea departamentului cultelor în atenția securității (1970–1989). *Caietele CNSAS* II. (2/4) 69–120.
- 2013 Împuternicitul de culte între conformism și asigurarea libertății naționale. *Caietele CNSAS* VI. (1–2) 7–82.

Peti Lehel

- 2008 *A moldvai csángók vallásossága. Hagyományos világkép és modernizáció*. Lucius Kiadó, Budapest.
- 2012 *A moldvai csángók népi vallásosságának imagisztikus rítusai*. Nemzeti Kisebbségkutató Intézet, Kolozsvár.

Péter Éva

- 2008 *Református gyülekezeti énekek az erdélyi írott és szójhagyományos forrásokban. Egyetemi jegyzet*. Kolozsvári Egyetemi Kiadó, Kolozsvár.
- 2014 Kántorképzés Erdélyben. *Collegium Doctorum* X. 221–225.

Péterffy Gyula

- 2012 Az unitárius egyházi zene. *Keresztény Magvető* CXVIII. (4) 346–357.

Peskó Zoltán

- 1944 A magyar protestáns egyházi zene múltja és jelene. In: Batizi László (szerk.): *A magyar muzsika hőskora és jelene történelmi képekben*. Pintér Jenőné kiadása, Budapest, 302–316.

Picht, Barbara

2022 Die Ganzheit der Epoch. In: Geulen, Eva – Haas, Claude (hrsg.): *Formen des Ganzen*. Wallstein Verlag GmbH, Göttingen, 363–378.

Popa Márta

2009 Ünnepel a János Zsigmond Unitárius Kollégium. Újabb szimbólummal gazdagodik az iskola. *Szabadság*. márc. 19. (Elérhetőség: <https://szabadsag.ro/article/szuletesnapjat-unnepelte-janos-zsigmond-unitarius-kollegium>; 2025.07.21.)

Povedák Kinga

2014 Az egyházi könnyűzene fogadtatása és megítélése a szocialista Magyarországon. In: Barna Gábor – Kerekes Ibolya (szerk.): *Vallás, egyén, társadalom*. (Szegedi Vallási Néprajzi Könyvtár, 39. A vallási kultúrakutatás könyvei, 7.) SZTE BTK Néprajzi és Kulturális Antropológiai Tanszék, Szeged, 111–122.

2019 *Gitáros apostolok*. MTA-SZTE Vallási Kultúrakutató Csoport, Szeged.

Pozsony Ferenc

2005 *A moldvai csángó magyarok*. Gondolat Kiadó – Európai Folklór Intézet, Budapest.

2006 *Erdélyi népszokások. Egyetemi jegyzet*. (Néprajzi Egyetemi Jegyzetek, 1.) KJNT – BBTE Magyar Néprajz és Antropológia Tanszék, Kolozsvár.

2017 Hofer Tamás (1929–2016). *Korunk* XXVIII. (1) 67–69.

Pukánszky Béla – Németh András

1994 *Neveléstörténet*. Nemzeti Tankönyvkiadó, Budapest.

Ratzinger, Joseph

1995/1996 Az egyházi zene teológiai gondjai. *Magyar Egyházzene* III. (2) 131–140.

Redfield, Robert

1956 *Peasant society and culture. An anthropological approach to civilization*. Chicago.

Rosner Zsolt

2002 Kántorok XVIII. századi elődei. *Magyar Egyházzene* IX. 61–67.

Saler, Benson

2000 (1993) *Conceptualizing Religion. Immanent Anthropologists. Transcendent Natives and Unbound Categories*. Berghahn Books, New York.

Sanderson, Stephen K.

2009 Conflict theory. In: Ritzer, George (ed.): *The Blackwell Encyclopedia of Sociology*. Blackwell Publishing, Oxford, 662–665.

Sárosi Bálint

1971 *Cigányzene...* Gondolat Könyvkiadó, Budapest.

Sávai János

1994 Kései licenciátusok, szentemberek. In: Sávai János – Grynaeus Tamás: *Tüdő Vince betegei*. (Devotio Hungarorum, I.) Szeged 1994.

Schmitt, Christoph (hrsg.)

1999 *Homo narrans. Studien zur populären Erzählkultur*. Waxmann Münster, New York–München–Berlin.

Sebestyén Mihály

2006 *A Marosvásárhelyi Ev. Református Kollégium történetéből (1895–1944)*. Mentor Kiadó, Marosvásárhely.

Sepsiszéki Nagy Balázs

2000 *Székelyföld falvai a huszadik század végén Csík-, Kászon- és Gyergyószék. Hargita megye*. Nap Kiadó, Budapest.

Seres András

1991 Kántorkodás a moldvai magyarok körében. In: S. Laczkovits Emőke (szerk.): *Népi vallásosság a Kárpát-Medencében I*. VEAB Néprajzi Munkabizottsága és a Caritas Transsylvania, Veszprém, 222–224.

Shils, Edward

1981 *Tradition*. The University of Chicago Press, Chicago.

Skinner, William G.

1964–1965 Marketing and Social Structure in China. *Journal of Asian Studies* 24. (1) 3–44, (2) 195–228.

Simó Attila

1993 Nyárádszentmárton lelkipásztorai. Közzéteszi: Demeter József református lelkész. *Magyar Egyháztörténeti Vázlatok V.* (1–2) 35–78.

Sipos Gábor

2002 A romániai református egyház intézményrendszere a két világháború között. *Korunk XIII.* (4) 28–30.

Siposs Árpád

1995 Tanítóképzés a Bethlen-kollégiumban századunk első felében. In: Hadházi Ferenc (szerk.): *A Bethlen-Kollégium emlékönyve*. Nagyenyed–Kolozsvár–Budapest, 124–138.

Solymosi Ferenc

1995 *A Budapesti Liszt Ferenc Zeneművészeti Főiskola Orgona Tanszakának története*. Liszt Ferenc Zeneművészeti Főiskola Organológia Tudományos Diákköre, Budapest.

Stewart, Michael

2001 A magyarországi romák halotti szokásai. In: Berta Péter (szerk.): *Halál és kultúra. Tanulmányok a társadalomtudományok köréből I*. Janus–Osiris Kiadó, Budapest, 293–312.

Știucă, Narcisa Alexandra

2007 *Cercetare etnologică de teren, astăzi*. Editura Universității, București.

Szabó K. Attila

2004 Magyar neveléstörténeti kronológia különös tekintettel Erdélyre. *Magiszter* II. (2) 112–126, (3) 102–117.

Szabó K. Attila (szerk.)

2009 *Az erdélyi magyar tanító- és óvóképzés évszázadai 1777–2000*. Mentor Kiadó, Marosvásárhely.

Szabó-Máthé Ildikó (szerk.)

1995 *Évfordulónkra 1670–1995*. Benedek Elek Tanítóképző – Pallas–Akadémia. Székelyudvarhely–Csíkszereda.

Szacsvay Éva

1991 Az éneklés és az énekeskönyv szerepe a reformátusok vallásosságában. In: Laczkovits Emőke (szerk.): *Népi vallásosság a Kárpát-medencében* I. Kiadja a VEAB Néprajzi Munkabizottsága és a Caritas Transsylvania, Veszprém, 117–120.

1998 Konfirmáció Kalotaszegen. (Egy szokás jelrendszerének értelmezési lehetőségei.) *Néprajzi Értesítő* LXXX. 173–192.

Szaszovszky Ágnes

2013 A veszprémi pontifikálé. *Magyar Zene* LI. (2) 93–112.

Szádóczky Vera

2017 Több felekezet által is használt énekek a 17. századi katolikus énekeskönyvekben. In: Uő (szerk.): *Népelemek és gyülekezeti énekek a 17. századi Magyarországon*. (Pázmány Irodalmi Műhely. Lelkiségtörténeti tanulmányok.) MTA-PPKE Barokk Irodalom és Lelkiség Kutatócsoport, Budapest, 141–151.

Szegedi Edit

2011 Valentin Radecius és az egyházi hagyomány legitimitása. *Keresztény Magvető* CXVII. (3) 287–296.

Szelényi Iván

1973 Bevezető tanulmány. In: *Városshociológia*. Fordítók: Sós Vilmos, Bencze György, Szalai Sándorné, Vágvolgyi András. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest, 7–40.

Székely Győző

2004 Pedagógiai tárgyú folyóiratok a Könyvespolcon. *Magiszter* II. (2) 131–132.

Szikszai Rózsa Katalin

2009 A kommunizmus ünnepeinek tér- és időhasználata Mezősámsondon az 1970-es és 1980-as években. In: *A Csíki Székely Múzeum Évkönyve 2009*. II. Csíkszereda, 121–134.

Szokolszky Ágnes

2004 *Kutatómunka a pszichológiában*. Osiris, Budapest.

Szotyori Nagy Károly

1894 *Templomi és Halotti Karénekes Könyv*. Rozsnyai Károly Könyv- és Zeneműkiadó Hivatala, Budapest.

Sztupár Zoltán

1994 Újjászületik a katolikus egyházzene Temesváron. *Magyar Egyházzene* I. (2) 246–247.

Szuhay Péter

1999 *A magyarországi cigányság kultúrája: etnikus kultúra vagy a szegénység kultúrája*. Panoráma, Budapest.

Szűcs Ferenc

2017 A tradíció értelmezése a református teológiában. *Vigilia* LXXXII. (3) 178–183.

Tamás István

2002 A naptári év ünnepeihez kapcsolódó szokások. In: *Uő: Tamás István kézdiszентléleki kéziratok gyűjteménye*. (Kriza Könyvtár.) Szerkesztette Bokor Zsuzsa. Kriza János Néprajzi Társaság, Kolozsvár, 65–110.

Tardy László

1993/1994 A katolikus egyházzene a közelmúltban és ma. *Magyar Egyházzene* I. (1) 86–87.

Tánczos Vilmos

1993 Egyház, vallás – népi kultúra. *Korunk* III. (8) 9–22.

1995a Kis magyar vademecum vallási néprajzi kutatásokhoz. In: Zakariás Erzsébet (szerk.): *Kriza János Néprajzi Társaság Évkönyve* 3. Kriza János Néprajzi Társaság, Kolozsvár, 249–262.

1995b „Deákok” (parasztkántorok) moldvai magyar falvakban. *Erdélyi Múzeum* LVII. (3–4) 82–98.

1996 *Keletnek megnyílt kapuja. Néprajzi esszék*. KOM-Press Korunk Baráti Társaság, Kolozsvár.

2006 A moldvai csángók asszimilációja történeti perspektívában (szempontok, források, kutatási feladatok). In: Diószegi László (szerk.): *A moldvai csángók*. Teleki László Alapítvány, Budapest, 27–46.

Técsy Sándor

1946 A lelkész és tanító együttműködése a belmisszió és az iskolán kívüli nevelés mezején. *Református Szemle* XXXVIII. 193–196.

Tengelyi László

1998 *Élettörténet és sorseseemény*. Atlantisz Kiadó, Budapest.

Tismăneanu, Vladimir

2007 *Raport final. Comisia prezidențială pentru analiza dictaturii comuniste din România*. Humanitas, București.

Todorov, Tzvetan

1988 A műfajok eredete. In: Kanyó Zoltán – Síklaki István (szerk.): *Tanulmányok az irodalomtudományok köréből*. Tankönyvkiadó, Budapest, 283–296.

Tomka Miklós

1986 Vallási változások Magyarországon. In: Tüskés Gábor (szerk.): *„Mert ezt Isten hagyta...” Tanulmányok a népi vallásosság köréből*. Magvető Könyvkiadó, Budapest, 572–602.

1999 A magyar vallási helyzet öt dimenziója. *Magyar Tudomány* XLIV. (5) 549–559.

2001 Hagyományos (vallási) értékek a modern társadalomban. *Educatio* X. (3) 419–433.

Tóth István György

1988 Diákok (licenciátusok) a moldvai csángó művelődésben a XVII. században. In: Zombori István (szerk.): *Az értelmiség Magyarországon a XVI–XVII. században*. József Attila Tudományegyetem, Szeged, 139–148.

Tóth G. Péter

2002 A „közösség”. Egy fogalom megalkotása, kiteljesedése, széthullása és felszámolása. In: Pócs Éva (szerk.): *Közösség és identitás*. L'Harmattan – PTE Néprajz Tanszék, Budapest, 9–33.

Török József

1996 Mi a kántor feladata? *Magyar Egyházzene* III. 243–244.

Tönnies, Ferdinand

2004 *Közösség és társadalom*. Fordította Berényi Gábor, Tatár György. Gondolat Kiadó, Budapest.

Tőkés István

1976a Zsinat-presbiteri rend. *Református Szemle* LXIX. (1) 3–5.

1976b A Romániai Református Egyház Szervezete. *Református Szemle* LXIX. (2) 110–133.

Trajtler Gábor

1993/1994 Az evangélikus egyházzénész helyzete ma. *Magyar Egyházzene* I. (1) 84–86.

Tüskés Gábor

1984 A népi vallásosság kutatása Európában. *Ethnographia* XCVII. 75–113.

2019 A 18. századi irodalom korszakolásának kérdéséhez. *Irodalomtörténet* 100. (4) 269–392.

Tüskés Gábor (szerk.)

1986 *„Mert ezt Isten hagyta...” Tanulmányok a népi vallásosság köréből.* Magvető Könyvkiadó, Budapest.

Vajda András

2016 Hagyomány, örökség, érték. A hagyomány használatának változó kontextusai. In: Jakab Albert Zsolt – Vajda András (szerk.): *Érték és közösség. A hagyomány és az örökség szerepe a változó lokális regiszterekben.* (Kriza Könyvek, 39.) Kriza János Néprajzi Társaság, Kolozsvár, 21–58.

Vajda Zsuzsanna – Kósa Éva

2005 *Neveléslélektan.* Osiris Kiadó, Budapest.

Valuch Tibor

2006 A magyar művelődés 1948 után In: Kósa László (szerk.): *Magyar művelődéstörténet.* Akadémiai Kiadó, Budapest, 460–547.

Varga E. Árpád

1998 *Fejezetek a jelenkori Erdély népesedéstörténetéből. Tanulmányok.* Püski Könyvkiadó, Budapest.

Vasas Samu – Salamon Anikó

1986 *Kalotaszegi ünnepek.* Gondolat Kiadó, Budapest.

Vass Erika

2012 *A Hunyad megyei szórványmagyarság.* Szabadtéri Néprajzi Múzeum, Szentendre.

Vercseg Ilona

2016 Mi a közösség? *Parola.* (4) 1–6.

Verbényi István

1994 A kántor a liturgia és a szent szolgálatában. *Magyar Egyházzene* I. (4) 502–505.

Vetési László

1991 Vallásos kölcsönhatások a szórványmagyarok körében. In: Laczkovits Emőke (szerk.): *Népi vallásosság a Kárpát-Medencében* I. Kiadja a VEAB Néprajzi Munkabizottsága és a Caritas Transsylvania, Veszprém, 79–83.

2002 *Ne csüggedj el, kicsiny sereg! Lelkipásztori barangolások küszködő nyelvi tájakon.* Kalota Könyvkiadó, Kolozsvár.

Vincze Gábor

é. n. *A romániai Magyar kisebbség történeti kronológiája 1944–1989.* (Elérhetőség: <http://vincze.adatbank.transindex.ro/index.php?action=ev&ev=1948>)

Vincze Kata Zsófia

2014 Élettörténet és emlékezetpolitika. Erdély, Trianon, Magyarország. In: Deáky Zita – Smid Bernadett (szerk.): *Emlék, emlékezet, életút.* ELTE BTK Néprajzi Intézet, Budapest, 73–91.

Vincze Zoltán – Pilling János

2015 A cigányság jelenkori halotti és gyászszokásai: egy mélyinterjú kutatás tapasztalatai. Kharón. *Thanatológiai Szemle* XIX. (1–2) 1–24.

Vita Zsigmond

1988 Adatok kántorokról és az egyházi zenetanításról a XVIII. században. *Református Szemle* LXXX. 35–37.

1995 A Bethlen-kollégium az erdélyi kultúrában. In: Hadházi Ferenc (szerk.): *A Bethlen-Kollégium emlékkönyve*. Nagyenyed–Kolozsvár–Budapest, 104–121.

Voigt Vilmos

2003 A mai folklór történeti korszakai. In: Zsigmond Győző (szerk.): *Napjaink folklórja. Folclorul azi*. A Magyar Köztársaság Kulturális Központja, Bukarest–București, 9–22.

2004 *A vallási élmény története. Bevezetés a vallástudományba*. Timp Kiadó, Budapest.

2005 A giccs tárgya. *Holmi* XVII. (5) 567–576.

Volly István

1982 *Karácsonyi és Mária-énekek*. Szent István Társulat, Az Apostoli Szentszék Könyvkiadója, Budapest.

Vörös Lilla

2018 A giccs és a művészet viszonya. *Híd* (9) 46–57.

Vörös Miklós

1994 Határesetek. *Replika* (15–16) 239–262.

Vörös Miklós – Frida Balázs

2005 Az antropológiai résztvevő megfigyelés története. In: Letenyei László (szerk.): *Településkutatás I–II. Módszertani kézikönyv és szöveggyűjtemény*. TeTT Könyvek, Budapest, 395–416.

Wiebe, Donald

1999 Appropriating religion. Understanding religion as an object of science. *Approaching Religion* 17. (1) 253–272.

Wilson-Dickson, Andrew

1997 *Fejezetek a kereszténység zenéjéből. A magyarországi keresztény nagyegyházak zenéjének története*. Gemini Kiadó, Budapest.

Willmott, Peter

1986 *Social Networks, Informal Care and Public Policy*. (Research Report, 655.) Policy Studies Institute, London.

White, Hayden

1980 The Value of Narrativity in the Representation of Reality. *Critical Inquiry* 7. (1, On Narrative) 5–27.

Whitehouse, Harvey

2002 *Argument and Icons: Divergent Modes of Religiosity*. Oxford University Press, Oxford.

Wolf, Eric R.

1956 Aspect of Group Relation in a Complex Society: Mexico. *American Anthropologist* 58. (6) 1065–1078.

Zentai Viola

1992 A modern személyiség és a nagyváros. *Tér és Társadalom* VI. (3–4) 250–263.

Zilahiné Gál Zsófia

2004 Gál Gyuláné Péterffy Nutka (1911–1971). *Nők Világa. Az Unitárius Nők Országos Szövetségének Lapja*. (Karácsony) 13–17.

Zólyomi Jenő

1933 Lelkipásztor és Tanító egymással és a gyülekezettel való viszonylatban. *Református Szemle* XXV. 69–76, 86–88, 102–104, 115–118, 130–134.

Zsidó Ferenc

2012 *A múlt kisajátítása. Magyar, román és cigány közösségek történelemszemléletének elemzése*. Pro-Print Könyvkiadó, Csíkszereda.

Mellékletek

Gyakrabban használt rövidítések

BBTE = Babeş–Bolyai Tudomány Egyetem

BH = Besorolási Határozat

GyFLGyLt = Gyulafehérvári Főegyházmegyei Levéltár Gyergyószentmiklósi Gyűjtő-
levéltárában

GyRKP = Gyergyószentmiklósi Gyűjtőlevéltár – Gyergyószentmiklós Római Kato-
likus Plébánia

EREK = Erdélyi Református Egyházkerület

Kántoriskola = Gyulafehérvári Római Katolikus Kántoriskola

KRE-TFK = Károli Gáspár Református Egyetem – Tanítóképző Főiskolai Kar

KRE-PK = Károli Gáspár Református Egyetem – Pedagógiai Kar (elődje a TFK)

KTKF = Kántor-Tanítóképző Főiskola

MAT = Magyar Autonóm Tartomány

MUEKvGyLt = Magyar Unitárius Egyház Kolozsvári Gyűjtőlevéltára

TKL = Törzskönyvi Lap

UEKT = Unitárius Egyház Képviselő Tanácsa

Helységnévmutató

Abafája – Apalina, Maros m.
Alfalu – 1. Gyergyóalfalu
Almás – 1. Homoródalmás
Alsó- Felsőszentmihály – Mihai Vizeazu, Kolozs m.
Alsóbölkény – Beica de Jos, Maros m.
Alsóidecs – Ideciu de Jos, Maros m.
Altíz – 1. Kászonaltíz
Arad – Arad, Arad m.
Aranyosgerend – Luncani, Kolozs m.
Aranyosszentmihály – 1. Alsó-, Felsőszentmihály
Baca – Bața, Beszterce-Naszód m.
Balavásár – Bălăușeri, Maros m.
Bálványosváralja – Unguraș, Kolozs m.
Bánd – 1. Mezőbánd
Barót – Baraolt, Kovászna m.
Bécs – Ausztria
Bede – Bedeni, Maros m.
Bergenye – 1. Mezőbergenye
Bicske – Magyarország
Bodos – Bodoș, Maros m.
Bogárfalva – Bulgăreni, Hargita m.
Bogártelke – Băgara, Kolozs m.
Bonyha – Bahnea, Maros m.
Borszék – Borsec, Hargita m.
Brassó – Brașov, Brassó m.
Budapest – Magyarország
Călărași – Călărași, Călărași m.
Craiova – Craiova, Dolj m.
Csávás – Ceuaș, Maros m.
Csibaszentmiklós – 1. Nyáradkarácson
Csicsó Mihályfalva – Ciceu-Mihăiești, Beszterce-Naszód m.
Csíkelne – Delnița, Hargita m.
Csíksomlyó – Șumuleu Ciuc, Hargita m.
Csíkszentmárton – Sânmartin, Hargita m.
Csíkszépvíz – Frumoasa, Hargita m.
Csíkszereda – Miercurea-Ciuc, Hargita m.
Csíkszögöd – Jigod, Hargita m.
Csittszentiván – Sântioana de Mureș, Maros m.
Csomafalva – 1. Gyergyócsomafalva
Csopak – Magyarország
Csór – Magyarország

Csucsá – Ciucea, Kolozs m.
Curtea de Argeş – Argyasudvarhely, Argeş m.
Czegőtelke – Țigău, Beszterce-Naszód m.
Dányán – Daia, Maros m.
Debrecen – Magyarország.
Dedrád – Dedrad, Maros m.
Dedrádszéplak – Gorení, Maros m.
Delne – 1. Csíkdélne
Désfalva – Deaj, Maros m.
Déva – Deva, Hunyad m.
Dicső – 1. Dicsőszentmárton
Dicsőszentmárton – Târnăveni, Maros m.
Disznajó – Vălenii de Mureş, Maros m.
Ditró – 1. Gyergyóditró
Doboly – 1. Kászónimpér
Domokos – Dămăcuşeni, Máramaros m.
Dózsa György – Gheorghe Doja, Maros m.
Edinburgh – Nagy Britannia
Egerpatak – 1. Réty
Egrestő – Agrişteu, Maros m.
Erdőszentgyörgy – Sângeorgiu de Pădure, Maros m.
Erzsébetváros – Dumbrăveni, Szeben m.
Farnas – Sfăraş, Szilágy m.
Fehérvár – 1. Gyulafehérvár
Feltíz – 1. Kászónfeltíz
Fintaháza – Cinta, Maros m.
Folyfalva – 1. Nyáradkarácson
Gálfalva – 1. Nyáradgálfalva
Geges – Ghineşti, Maros m.
Gernyeszeg – Gorneşti, Maros m.
Göcs – Găieşti, Maros m.
Görgény – 1. Görgényszentimre
Görgényszentimre – Gurghiu, Maros m.
Gyergyóalfalu – Joseni, Hargita m.
Gyergyócsomafalva – Ciumani, Hargita m.
Gyergyóditró – Ditrău, Hargita m.
Gyergyóremete – Remetea, Hargita m.
Gyergyósárhegy – Lăzarea, Hargita m.
Gyergyószentmiklós – Gheorgheni, Hargita m.
Gyergyóújfalu – Suseni, Hargita m.
Gyimesbükk – Ghimeş-Făget, Bákó m.
Gyöngyös – Magyarország.
Gyulafehérvár – Alba-Iulia, Fehér m.

Hagymásbodon – Budiu Mic, Maros m.
Hajdúnánás – Magyarország
Harasztos – Călărași, Călărași m.
Hármasfalva – Trei Sate, Maros m.
Háromkút – Trei Fântâni, Neamț m.
Havad – Neaua, Maros m.
Héderfája – Idrifaia, Maros m.
Holtmaros – Lunca Mureșului, Maros m.
Homoród – 1. Homoródfürdő
Homoródalmás – Merești, Hargita m.
Homoródfürdő – Băile Homorod, Hargita m.
Homoródkarácsonyfalva – 1. Karácsonyfalva
Hosszúfalva – 1. Szecseleváros
Hévíz – 1. Toplica
Ikland – Iceland, Maros m.
Ilencfalva – 1. Lukailencfalva
Impér – 1. Kászonimpér
Jádremete – Remeti, Bihar m.
Jakabfalva – 1. Kászonjakabfalva
Jára – 1. Marosjára
Jedd – Livezeni, Maros m.
Jobbágyfalva – Valea, Maros m.
Káposztásszentmiklós – Nicoleşti, Maros m.
Karácsonyfalva – 2. Nyárádkarácson
Karácsonyfalva – Crăciunel, Hargita m.
Kászon – 1. Kászonaltíz
Kászonaltíz – Plăieșii de Jos, Hargita m.
Kászonfeltíz – Plăieșii de Sus, Hargita m.
Kászonimpér – Imper, Hargita m.
Kászonjakabfalva – Iacobeni, Hargita m.
Kászonújfalu – Cașinu Nou, Hargita m.
Kend – Chendu, Maros m.
Kénos – Chinușu, Hargita m.
Kercza – Magyarország
Keresztúr – 1. Maroskeresztúr
Keresztúr – 2. Pókakeresztúr
Keresztúr – 3. Székelykeresztúr
Kibéd – Chibed, Maros m.
Kilyénfalva – Chileni, Hargita m.
Kisbacon – Bățanii Mici, Kovászna m.
Kisfűlpös – Filpișu Mic, Maros m.
Kisgörgény – Gruîșor, Maros m.
Kiskend – 1. Kend

Kissármás – Sărmășel, Maros m.
Kocsord – Magyarország
Kolozsvár – Cluj-Napoca, Kolozs m.
Komolló – 1. Réty
Kóródszentmárton – Coroisânmărtin, Maros m.
Koronka – Corunca, Maros m.
Körtvélyfája – Periș, Maros m.
Kovászna – Covasna, Kovászna m.
Kőhalom – Rupea, Brassó m.
Kutyfalva – Cuci, Maros m.
Lengyelfalva – 1. Székelylengyelfalva
Libánfalva – Ibănești, Maros m.
Lőrincfalva – Leordeni, Maros m.
Lövete – Lueta, Hargita m.
Lukailencfalva – Ilien, Maros m.
Lupény – Lupeni, Hunyad m.
Magyarfülpös – Filpișu Mare, Maros m.
Magyargyerőmonostor – Mănăstireni, Kolozs m.
Magyaró – Aluniș, Maros m.
Magyarpéterlaka – Petrila de Mureș, Maros m.
Makfalva – Ghindari, Maros m.
Maksa – Moacă, Kovászna m.
Márkod – Mărculeni, Maros m.
Marosbogát – Bogata, Maros m.
Marosfelfalu – Suseni, Maros m.
Marosjára – Iara de Mureș, Maros m.
Maroskeresztúr – Cristești, Maros m.
Marosludas – Luduș, Maros m.
Marossárpatak – Glodeni, Maros m.
Marosszentanna – Sântana de Mureș, Maros m.
Marosszentgyörgy – Sângeorgiu de Mureș, Maros m.
Marosszentkirály – Sâncraiu de Mureș, Maros m.
Marosvásárhely – Târgu-Mureș, Maros m.
Marosvécs – Brâncovenești, Maros m.
Medgyes – Mediaș, Szeben m.
Meggyesfalva – Mureșeni, Maros m.
Mészkő – Cheia, Kolozs m.
Mezőbánd – Band, Maros m.
Mezőbergenye – Berghia, Maros m.
Mezőbodon – Papiu Ilarian, Maros m.
Mezőfele – Cîmpenița, Maros m.
Mezőkölpény – Culpiu, Maros m.
Mezőlaborc – Szlovákia.

Mezőmadaras – Mădăraș, Maros m.
Mezőpanit – Pănet, Maros m.
Mezősámsond – Șincai, Maros m.
Mezőszengyel – Sânger, Maros m.
Mezőújlak – Delureni, Beszterce-Naszód m.
Miklósfalva – Nicoleşti, Hargita m.
Nagyadorján – Adrianu Mare, Maros m.
Naggyenyed – Aiud, Fehér m.
Nagyölyves – Ulieș, Maros m.
Nagysajó – Șieu, Beszterce-Naszód m.
Nagysármás – Sărmaș, Maros m.
Nagyvárad – Oradea, Bihar m.
Názánfalva – Nazna, Maros m.
Nyáradandrásfalva – 1. Nyárádszereda
Nyáradgálfalva – Găleşti, Maros m.
Nyáradkarácson – Crăciunești, Maros m.
Nyáradremete – Eremitu, Maros m.
Nyárádselye – Șilea Nirajului, Maros m.
Nyárádszentanna – 1. Nyárádszereda
Nyárádszentdemeter – 1. Szentdemeter
Nyárádszentsimon – Sânsimion, Maros m.
Nyárádszereda – Miercurea Nirajului, Maros m.
Oklánd – Ocland, Hargita m.
Ormány – Orman, Kolozs m.
Ozsdola – Ojdula, Kovászna m.
Paks – Magyarország
Panit – 1. Mezőpanit
Periprava – Periprava, Tulcea m.
Pest – 1. Budapest
Petrozsény – Petroșani, Hunyad m.
Póka – Păingenii, Maros m.
Pókakeresztúr – Păcureni, Maros m.
Radnótfája – Iernuțeni, Maros m.
Rava – Roua, Maros m.
Régen – 1. Szászrégen
Remete – 1. Gyergyóremete
Réty – Reci, Kovászna m.
Sajóudvarhely – Șieu-Odorhei, Beszterce-Naszód m.
Sármás – 1. Nagysármás
Sáromberke – Dumbrăvioara, Maros m.
Sárpatak – 1. Marossárpatak
Segesvár – Sighișoara, Maros m.
Selye – 1. Nyárádselye

Sepsibodok – Bodoc, Kovászna m.
Somkerék – Şintereag, Beszterce-Naszód m.
Somlyó – 1. Csíksomlyó
Somosd – Corneşti, Maros m.
Szabéd – Săbed, Maros m.
Szárhegy – 1. Gyergyószárhegy
Szászrégen – Reghin, Maros m.
Szatmár – 1. Szatmárnémeti
Szatmárnémeti – Satu Mare, Szatmár m.
Szecseleváros – Săcele, Brassó m.
Szejkézfürdő – 1. Székelyudvarhely
Székelyabod – Abud, Maros m.
Székelybere – Bereni, Maros m.
Székelycsóka – Corbeşti, Maros m.
Székelyföldvár – Războieni-Cetate, Fehér m.
Székelykakasd – Văluţeni, Maros m.
Székelykál – Căluşeri, Maros m.
Székelykeresztúr – Cristuru Secuiesc, Hargita m.
Székelykövesd – Cuieş, Maros m.
Székelylengyelfalva – Poloniţa, Hargita m.
Székelyszentistván – 1. Hármásfalu
Székelyudvarhely – Odorheiu Secuiesc, Hargita m.
Székelyvaja – Vălenii, Maros m.
Székes – Săcăreni, Maros m.
Székesfehérvár – Magyarország
Szentdemeter – Dumitreşti, Maros m.
Szentiván – 1. Csítszentiván
Szentmiklós – 1. Gyergyószentmiklós
Szentsimon – 1. Csíkszentsimon
Szépvíz – 1. Csíkszépvíz
Szereda – 1. Csíkszereda
Szereda – 2. Nyárádszereda
Szováta – Sovata, Maros m.
Szövérd – Suveica, Maros m.
Tancs – Tonciu, Maros m.
Târgu Jiu – Zsilvásárhely, Gorj m.
Tekerő – 1. Tekerőpatak
Tekerőpatak – Valea Strâmbă, Hargita m.
Teremiújfalu – Satu Nou, Maros m.
Tompa – 1. Székelytompa
Toplica – Topliţa Mureşului, Hargita m.
Torda – Turda, Kolozs m.
Torockó – Rimetea, Fehér m.

Torockószentgyörgy – Colțești, Fehér m.
Tusnád – Tușnad Sat, Hargita m.
Tusnádfürdő – Băile Tușnad, Hargita m.
Udvarfalva – Curteni, Maros m.
Udvarhely – 1. Székelyudvarhely
Újfalu – 1. Gyergyóújfalu
Újfalu – 2. Kászonújfalu
Vajdahunyad – Hunedoara, Hunyad m.
Vajdaszentivány – Voivodeni, Maros m.
Vajnafalva – 1. Kovászna
Váralja – 1. Gógánváralja
Várhegy – Chinari, Maros m.
Vásárhely – 1. Marosvásárhely
Virágosvölgy – Valea Florilor, Kolozs m.
Vlăhița – Szentegyházasfalva, 1990: Szentegyházasváros
Vulkán – Vulcan, Hunyad m.
Zabola – Zăbala, Kovászna m.
Zsobok – Jebucu, Szilágy megye
Zsögöd – 1. Zsögödfürdő
Zsögödfürdő – Jigodin-Băi, Hargita m.

Adatközlők névsora

- András Márton (A. M.) – (1922–2019) volt gyergyócsomafalvi kántor, interjú 2014. január, 2016. nyara, Gyergyócsomafalva.
- András Zoltán (A. Z.) – (1969) kászonalitízi polgármester, tanár, telefonos interjú 2016. tavasza.
- Balázs Erzsébet (B. E.) – (1949) András Márton lánya, beszélgetés 2014. január, 2016. nyara, Gyergyócsomafalva.
- Balogh Etelka (B. E.) – (1939) volt csittszentiványi kántor, tiszteletes asszony, interjú 2019. január, Marosvásárhelyen.
- Csernátoni Klára (Cs. K.) – (1939) marosvásárhelyi nyugdíjas óvónő, Magyarosi Sándor lánya, interjú 2014. április, Marosvásárhely.
- Dézsi Ferenc (D. F.) – (1953) nyugdíjas bonyhai református kántor, interjú 2017. április, Bonyha.
- Dézsi Piroška (D. P.) – (1960) bonyhai nő, Dézsi Ferenc felesége, interjú 2017. április, Bonyha.
- Fejér Antal (F. E.) – (1938) gyergyószentmiklósi nyugdíjas római/örmény katolikus kántor, interjú 2019. augusztus, Gyergyószentmiklós.
- Ferencz Sándor (F. S.) – (1952) kászonalitízi római katolikus kántor, interjú 2016. november, Kászonalitíz.
- Kecskés Gyöngyvér (K.Gy.) – (1941) lupényi születésű unitárius nyugdíjas kántornő, interjú 2019. szeptember, Marosvásárhely.
- Kristóf István (K. I.) – (1932-2019) sáromberki nyugdíjas református kántor, interjú 2015. szeptember, Sáromberke.
- Máthé Anna (M. A.) – (1942) kászonalitízi nő, beszélgetés 2016. november.
- Mihály Tamás (M. T.) – kászonalitízi szül. tusnádi kántor, 30 év körüli férfi, 2016. nyara. Marosvásárhely.
- Nagy János (N. J.) – (1951) marosvásárhelyi/székelyudvarhelyi nyug. református kántor, interjú 2022. január, Székelyudvarhely.
- Nagy László (N. L.) – (1960) homoródalmási sz. nyugdíjas unitárius lelkész/esperes, beszélgetés 2016. nyara, Marosvásárhely.
- Sáska Izabella és szülei – gyergyócsomafalvi 30 év körüli nő, kórustagok, 2014 nyara, Gyergyócsomafalva.
- Székely Anna (Sz. A.) – (1943–2016) kászonalitízi tanárnő, beszélgetés 2013. január, 2015 nyara, 2016 nyara.
- Székely Rozália (Sz. R.) – (1938) gyergyócsomafalvi kórustag, interjú 2014. február.
- Orbán Menyhért (O. M.) – (1944) volt nagykászoni római katolikus plébános, telefonos beszélgetés, 2017 tavasza.
- Ötvös József (Ö. J.) – (1952) marosvásárhelyi nyugdíjas lelkész, volt esperes, püspökhelyettes, generális direktor, interjú 2018. február.
- Veres Bartha Katalin Tünde (V. K.) – (1969) szászrégeni sz. volt marosvásárhelyi kántor, villámposta levelezés 2014.

Képek

I.

**András Márton gyergyócsomafalvi római katolikus kántor fényképei
(családi archívumából)**

1. A ferenceseknél 1941-ben (Vajdahunyad)

2. 1972. június 29-én, Szent Péter napján a kórossal (Gyergyócsomafalva)

3. A kórossal Gergyóalfaluban (1970-es évek)

4. Temetésen. I. (Gyergyócsomafalva, 1970-es évek)

5. Temetésen. II.

6. Bértálás Gyergyócsomafalván (1976. július 16.)

7. András Márton lakásán Gyergyócsomafalván az interjú készítése közben
(2014, Kicsi Noémi felvétele)

8. András Márton a kottáit mutatja. Az ágya fölött a kántor elődje képe, kócsagtollas fejedővel, aki befogadta (Gyergyócsomafalva, 2014, Kicsi Noémi felvétele)

9. A családi háza Gyergyócsomafalván (2014 telén, Kicsi Noémi felvétele)

10. Méhkaptárai (Gyergyócsomafalva, 2014; Kicsi Noémi felvétele)

II.

Ferencz Sándor nagykászoni római katolikus kántor fényképei (családi archívumból)

11. Az I–VIII-as osztálytársaim. Ez Csató, szegény, ez szomszédom,
s ez én magam. (Csíkszentsimon, 1965)

12. A csíkszentgyörgyi, a menasági, s a két simoni a Kántoriskolában. Ilyen
sapkánk volt, azt írta rajta: RKK – Római Katolikus Kántoriskola. Egyenruhában,
nyakkendősen kellett az osztályba menni. (Gyulafehérvár, 1968)

13. Kántoriskolások, IX–XII. osztály s a két muzsika. A két elektromos orgonacskát akkor kaptuk Svájcból. (Gyulafehérvár, 1969)

14. A szélén egy gyergyai [Gyergyószentmiklós], a tisztelendő a szeredai [Csíkszereda] pap, s én magam. Falumbeli volt, osztálytársak voltunk, s ő volt a nevelőnk. A nevelőnek úgy mondtuk, hogy duktör. (Gyulafehérvár, 1971)

15. Két csíki osztálytársam, s közepem én, Fehérváron. Ők es kántorok lettek. Sári Lajos és Kovács Ferenc. (Gyulafehérvár, 1971)

16. Ez a kicsengetés Fehérváron, a püspökség kapuja. (Gyulafehérvár, 1971)

17. Az a kicsengetés. Márton Áron püspök úr, s ez civilben Szilágyi tanár úr. Olyan szigorú biológia tanár vót, hogy a bőrönd a lábunknál vót, utolsó órán, jöttünk a vonathoz, s még utolsó órán feleltetett. Annyit szidtuk, annyit átkoztuk az elején. (Gyulafehérvár, 1971)

18. A ballagásom. Édesapám, édesanyám, nagybátyám s a felesége, s én. Csak ők jöttek el a kicsengetésemre. Akkor drága volt a vonat.
(Gyulafehérvár, 1971)

19. Három csíki gyerek. Kozma, szeredai pap, Pintér Sanyi nyugdíjas, s jómagam. Fehérváron. (Gyulafehérvár, 1971)

20. Ő volt a feleségem [a kép bal felén], s egy komámasszonyom. Csak azért vettem elő, hogy lássad, milyen talpraesett asszony vót. (Kászonaltíz, 1972)

21. Ez pedig a nagyszámú rókonság az enyim, sógorok, sógorasszonyok, testvérek, mindenki itt van. (Kászonaltíz, 1980-as évek)

22. Ez volt az első főnököm, ez a barna ember, Dobos Áron, kozmási születésű, egy nagyon-nagyon ügyes öregecske vót. (Kászonaltíz, 1971)

23. Ezek ilyen püspökös képek. Ott van Jakab Antal püspök úr, Mihály Imre főesperes úr, Gajdó pap bácsi s jómagam. Az, aki a gallérját igazgassa, az a megyebíró, a gondnok. '80 előtt minden esetre. Bérmlás volt. (Kászonaltíz, 1978)

24. Az asszonyok csepeszben. Szintén abból az évből van. Bérmláskor. Gajdó pappal a püspököt elindítottuk, s ott marasztott, hogy köszönje meg, s ígyunk valamit.

25. Bérmáláskor, mikor itt volt a püspök, az egyháztanács, ezek az emberek mind. Ez 60 éves ember, Csonti István, ő mondta a verset a püspöknek. Bérmálás. Jakab Antal volt a püspök. (Kászonaltíz, 1978)

26. Itt vót egy osztálytársam, borzsovai kántor, s asszonyokkal csináltunk egy képet, az énekesekkel. (Kászonaltíz, 1978)

27. A megyebíró, a jakabfalvi kántor, s az énekes férfiak, s én magam. Impéri búcsú alkalmával. (Kászonimpér, 1980-as évek)

28. A jakabfalvi [Kászonjakabfalva] kántorral, a kozmási [Csíkkozmas] kántor, jómagam, a megyebíró, s az almegyebíró. Impéri búcsúkor. Egymáshoz el szoktunk menni. Segítettünk. Nem szóltunk belé, a programja megvan mindenkinek, csak segítettünk énekelni, s a végén Isten éltesse! (Kászonimpér, 1980-as évek)

29. Az pedig szintén egy impéri búcsú, a templomtól le szoktunk vonulni több mint egy kilométert így sorban, s énekeltünk. Gabi bácsi, nagyon jó énekes, a jakabfalvi kántor, jómagam, s egy pár férfi, az asszonyok jöttek ott hátul.
(Kászonimpér, 1980-as évek)

29. Az pedig szintén egy impéri búcsú, a templomtól le szoktunk vonulni több mint egy kilométert így sorban, s énekeltünk. Gabi bácsi, nagyon jó énekes, a jakabfalvi kántor, jómagam, s egy pár férfi, az asszonyok jöttek ott hátul.
(Kászonimpér, 1980-as évek)

31. Voltunk kirándulni Gajdó plebános úrral odabé Lujizi Kalugerbe, s ott ne, Romániába, a csángóknál. A gyimesbükki templom, meg voltunk előtte állva, s én jöttem vissza délutánra alkalmival, mert délután hittan volt. Ők mentek tovább, s én mentem a hittanra. A pap nem maradt el a kirándulóktól, azt mondta nekem: menj vissza! (Gyimesbükk, 1980-as évek)

32. Ez az édesapám temetése. '79 augusztus 26-án meghalt.
(Csíkszentsimon, 1979)

33. Gyászszékkel vittük. Simonban. (Csíkszentsimon, 1979)

34. Ez es még a temetés. (Csíkszentsimon, 1979)

35. Juhász Anti bácsi itt vót egy ilyen húsvét előtti három napos missziót tartani, s akkor valakit temettünk ketten.
(Kászonaltíz, 1980-as évek)

36. Itt valaki nagy embert temettünk, mert itt volt Miklós Marci bácsi s az egyháztanács, Menci s én. (Kászonaltíz, 1980-as évek)

37. Karácsony után, december 28-án van az aprószentek ünnepe, s akkor szoktak a legények így, egy hajlós vesszővel elmenni minden leányhoz. S akkor minden leán köt egy szalagot a vesszőre. Én magam es ott vótam köztük, mindenütt ott hányódtam vagy mint vezető, vagy mint bétanító, vagy mint társ. (Kászontátiz Nagykászon, 1980-as évek)

38. Színdarab. Marci bácsi tanította bé. (Kászontátiz, 1980-as évek)

39. Volt egy ilyen szép női énekkarom, női kórus, minden ünnepen azzal szerepeltünk. S volt, amikor bővítettük férfiakkal, például a Jézus szenvedés története, a Passziókor, az már vegyes kórus vót. Férfiak, nők, gyermekek. (Kászonaltíz, 1980-as évek)

40. Abasáron voltunk, férfikóruossal szerepeltünk mi, Magyarországon 1990-ben.

41. 1990-ben a Nyergesetetőn mi kezdtük az ünnepélyt. Fúvószenekar, énekkar, s jómagam. '48-as Kossuth énekeket énekeltünk.

42. Az orgonánál. Mihály Tamáskát megismered-é mellettem, a kicsi szemüveges? Ott végzett a kántoriskolában Marosvásárhelyen. Most Tusnádon kántor. (Kászónaltíz, 1990-es évek)

43. A cigány gyerekek bérnálása. (Kászonfeltíz, 2000-es évek)

44. A berámázott díszoklevele az unokája képével
(Kászonaltíz, 2016, Kicsi Noémi felvétele)

45. Interjú közben a lakásán, halottbúcsúztató füzetait nézegetve
(Kászónaltíz, 2016, Graf László felvétele)

III.

**Magyarosi Sándor kislelülösi református kántor fényképei
(családi archívumból)**

46. Magyarosi Sándor katonai képe
(1942)

47. Ifjú házasként első gyermekükkel
(Kislelülös, 1939)

48. Pályakezdő kántortanítóként Marosjáraiban (1932)

49. Kántortanító Szászrégenben (1933)

50. Levente-oktatóként a szászrégeni felekezeti iskolában (1934)

51. Feleségével, Csernátóni Klárával és négy gyermekével (Szászrégen, 1948)

52. Állami oktatásban magyar szakos tanárként (Szászrégen, 1950-es évek)

53. A „Herbus” iskolában (Szászrégen, 1960-as évek)

54. kép (M.S.) Osztályával a szászrégeni tanítóképzőben (1970-es évek)

55. Magyarosi Sándor szüleivel: édesanyja Héncz Juliánna, édesapja Magyarosi János. *Egy csütörtök, amikor bejöttek [piacozni] Szászrégenbe.* (1970-es évek)

56. Nyugdíjazás után visszatérés az egyházhoz (Szászrégen, 1976)

57. A marosvásárhelyi kistemplom kántoraként (1980-as évek)

58. A marosvásárhelyi kistemplom orgonájánál (1980-as évek)

59. A marosvásárhelyi kistemplom orgonája (1980-as évek)

60. Horváth Katalin és Magyarosi Sándor nyugdíjba vonuló kántorokat köszöntik (Marosvásárhely – Gecse utcai Egyházközség –, Kistemplom, 1985. március 10.)

61. Nagyenyesi öregdiák találkozó. Jobb szélén Kövesdi Kiss Ferenc
(Nagyenyeden a Bethlen Gábor Református Kollégium udvarán, 1992)

62. Családja körében idős szüleivel, gyermekeivel és unokáival
(Szászrégen, 1990-es évek)

63. Unokaíval a kertben (Szászrégen, 1990-es évek)

64. Otthon, tanítás közben (Szászrégen, 1990-es évek)

65. Névnapi köszöntése a marosvásárhelyi vártemplomban (1990-es évek derekán)

IV.

**Kecskés Gyöngyvér homoródkarácsonyfalvi unitárius kántor képei
(családi albumból)**

66. Anyai nagyapja, Deák Mózes
homoródkarácsonyfalvi kántortanító
([Gyergyó?]Újfalva, 1910)

67. Édesanyja, Deák Berta, 15 évesen,
amikor Benedek Elekkel levelezett
(Sepsiszentgyörgy, 1927-ben)

68. Szülei: Nyitrai Mózes és Deák Berta unitárius lelkészek
(Kolozsvár, 1938 körül)

69. A kolozsvári kántorképző tanfolyamon. Kecskés Gyöngyvér az álló sorban jobbról a második lány (1959)

70. Kántorképzős lányok (asszonyok) 1960-ban.
Kecskés Gyöngyvér balról a harmadik

71. Remetei Filep Antal budapesti unitárius püspök és Márton Áron római katolikus püspök 1968-ban Tordán, a tordai országgyűlés 400. évfordulóján. *Remetei Filep Imre, az a hatalmas ember [...] szinte meghajlik Márton Áron előtt, annyira tiszteli. Olyan mély, öblös hangja volt, ő prédikált különben Tordán akkor.*

72. Jobbágyfalván, az első konfirmációjuk házasokként Kecskés Lajos tiszteletes úrral. *Itt van Májai Zsiga bácsi, ő volt a kántor. Engem csak odaültettek. 22 éves voltam, itt ülök középen. (1963)*

73. Szabédon a régi papilak. *Lebontották a régi papilakot, és építették az újat. Majdnem közmunkával mindent.* (1978–1979)

74. A szabédi kántorszékeben fiatalon (1970)

75. Az asszonyokkal varrtak (Szabéd, 1978 körül)

76. A szabédi konfirmálókkal (1980-as évek)

77. Szabédi fiatalokkal (1980-as évek)

78. Itt is például '89 előtt megszerveztam az ifjúságot.
(Szabéd, 1980-as évek)

79. Szintén a szabédi ifjúság körében (1980-as évek)

80. Szabédi László emlékünnepe Szabédon (1990)

81. Idősebben a kántorszékben Szabédon (1990-es évek)

82. Nagypapa, Deák Mózes és szülei sírjánál Homoródkarácsonyfalván
(2000-es évek eleje)

83. Édesapja levelező lapjai a börtönből,
amelyekben 5 kg-os csomagot kérhet
hozzátartozóitól (lányától) a felsorolt
élelmiszerekkel és tárgyakkal
(Ostrov, Constanța megye, 1961)

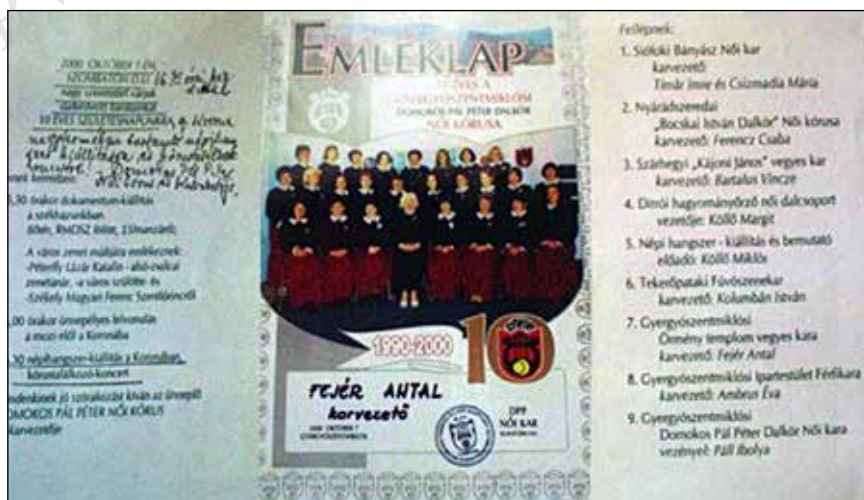
V.

Fejér Antal gyergyószentmiklósi örmény katolikus kántor képei

84. Kórusfüzetéből (fényképösszeállítás):

Fejér Antal a kántorszéken
(Gyergyószentmiklós, 1990-es évek)

85. Kórusfüzetéből: Emléklap Fejér Antal karvezető részére

86. Fejér Antal gyergyószentmiklósi lakásán interjú közben 2019-ben
(Kicsi Noémi felvétele)

87. Örmény nyelvű kottáit mutatja
(Gyergyószentmiklós, 2019,
Kicsi Noémi felvétele)

VI.

**Kristóf István sáromberki református kántor képei
(családi archívumból)**

88. Kristóf István nagyszülei, édesapja elöl, lent.
Nagyapja: *Kristóf György tizedes. De ő gyomorlövést kapott...*
(Sáromberke, 1915)

89. Kristóf István felesége családja: szülei és
testvérei (felesége elöl babával
a legkisebbik)
(Sáromberke, 1900-as évek eleje)

90. Emléklül szeretett Anna testvéremnek. Ilustól. 1931. július 5-én, Marosvásárhelyt. Kristóf István szülei: Berekméri Ilona és id. Kristóf István. Még nem voltak összeházasodva.

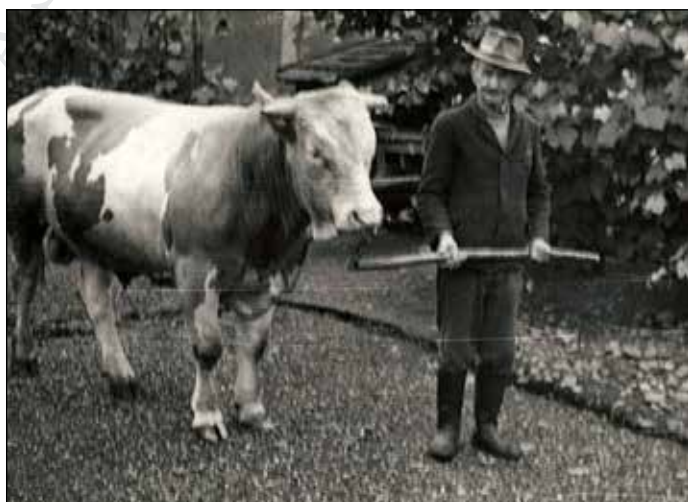
91. Szüleivel és húgával a sáromberki szülőház kertjében (1936)

92. Itt 12 éves voltam, levante sapkában... Édesanyám is tudott harmóniumon játszani, ő is kántorizált (1944)

93. *Le vagyok vétetve mezőtláb. Jöttem haza a mezőről. [...] Mutattam a fiamnak, hogy te ekkora korodban vezettél volna ilyen nagy bikát? (Sáromberke, 1944)*

94. Kristóf István édesapja fajbikákat tartott (Sáromberke, 1950-es évek)

95. Kristóf István, amikor kántorvizsgára ment
(Marosvásárhely, 1951. április 17.)

96. Zoltáni Pál tiszteletes úrral. Ez az egy kép van. Ő nem hívott mindig fény-
képészt. Egyszerre konfirmáltak a szengyeliek s a sáromberkiek, azért van ennyi.
(1951. május 6.)

97. Szovátán a feleségével, Ilonával (1956)

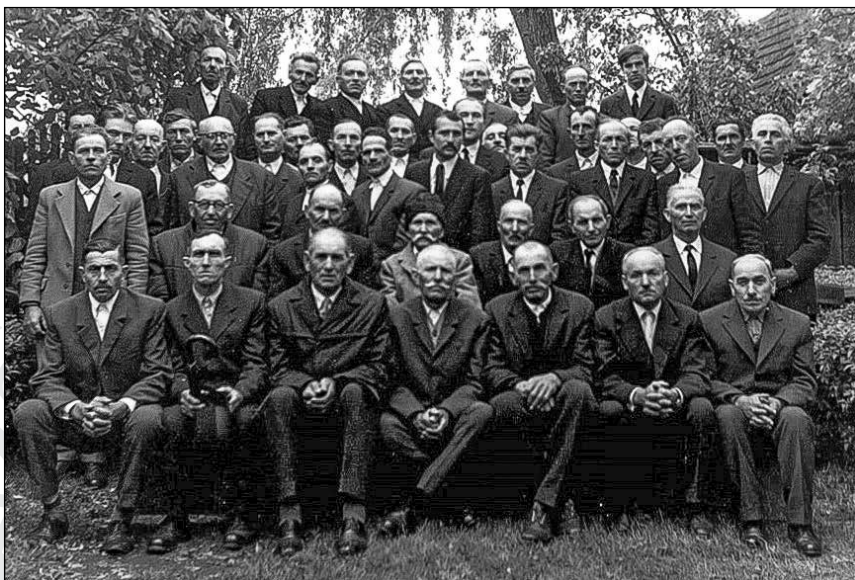
98. Nagy Géza tiszteletes úrral (Sáromberke, 1970)

99. Kisebb lánya, Márta konfirmálása a nagyobb család körében
(Sáromberke, 1974. augusztus 28.)

100. 35 évig voltam postai kézbesítő. 6 évig körzeti, lovasszekérrel jártam, s tizenkilenc évig a faluban. (Sáromberke, 1979. július 8.)

101. Presbiteri konferencia Sáromberkén (1980-as évek)

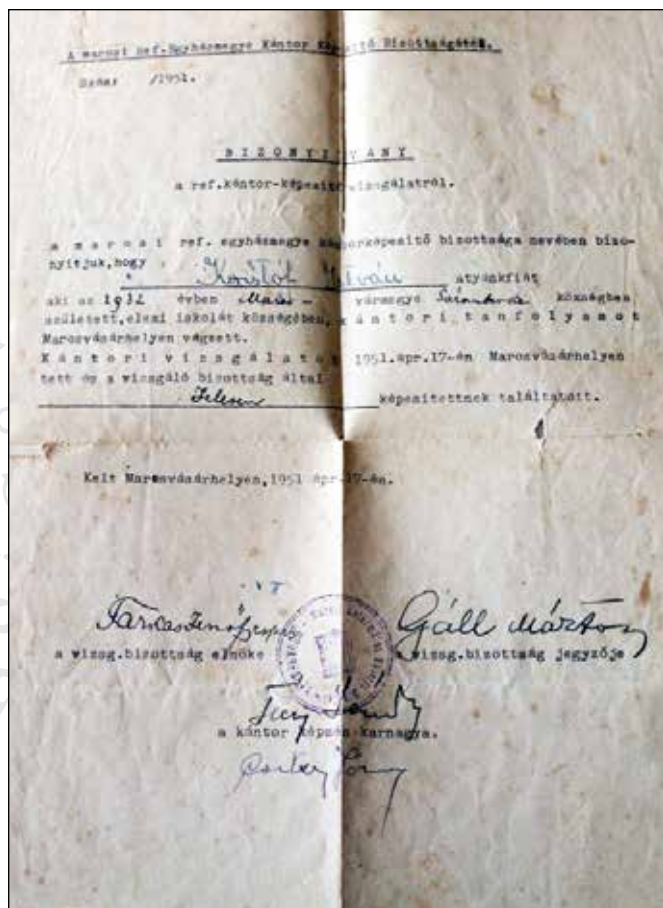
102. Már az új tiszteletes úrral, Porkoláb Leventével és a konfirmálókkal (Sáromberek, 2000-es évek)

103. A gróf úr mellett, a kántorszékben (Sáromberke, 2000-es évek)

104. Az interjú alatt, családi házában Sáromberkén
(2016 novembere, Kicsi Noémi felvétele)

105. Bizonyítvány református kántor-képesítő vizsgálatról
(Marosvásárhely, 1951, Kicsi Noémi felvétele)

VII.
Dézi Ferenc szászbonyhai református kántor képei
(családi archívumból)

106. Esküvői kép;
felesége Vass Piroska (1980)

107. Mint kántor a konfirmálók között Benczédi Albert tiszteletes úrral, aki
1956-tól 1998-ig szolgált Szászbonyhán (1980-as évek)

108. Dénes Előd tiszteletes úrral (1990-es évek vége)

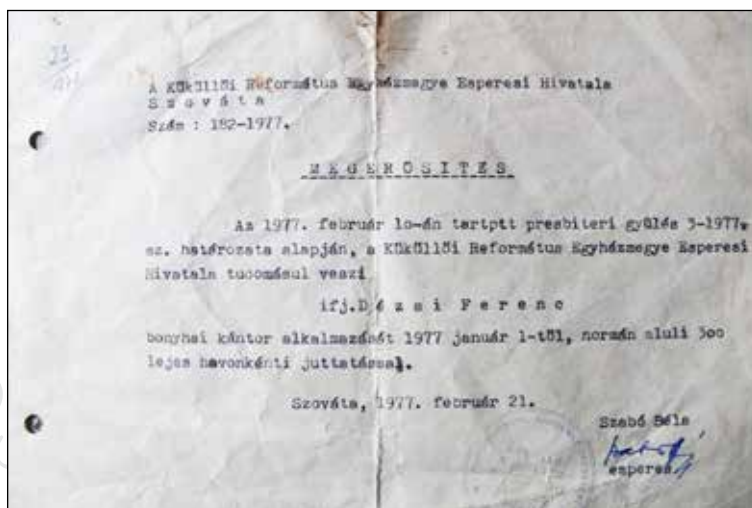
109. A szolgálati kántori lakás előtt feleségével és nagyobbik fiával
(1995 körül)

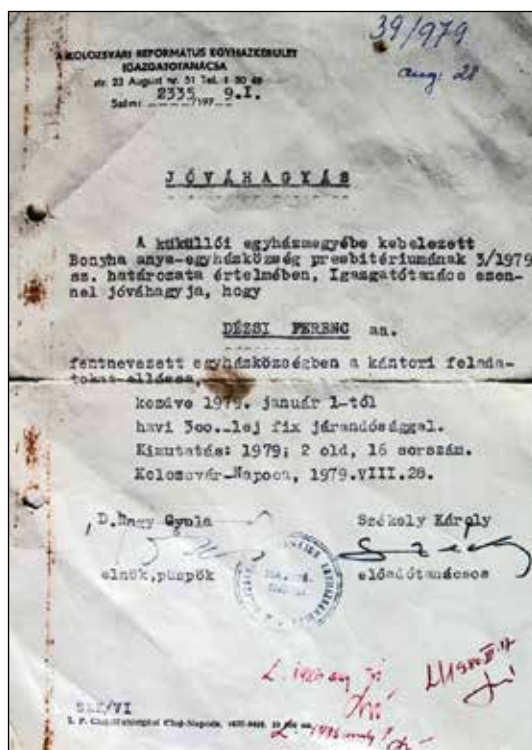
110. Dézsi Ferenc a szászonyhai református templom kántorszékében
(2010 körül)

111. Interjú készítés közben feleségével (2017, Kicsi Noémi felvétele)

112. Kántori alkalmazásának tanúsítványa 1977-ből
(Kicsi Noémi felvétele)

113. Püspöki jóváhagyás Dézsi Ferenc bonyhai
kántori alkalmazására (Kicsi Noémi felvétele)

VIII.

**Balogh Etelka csittszentiványi református kántor,
tiszteletes asszony képei (családi archívumból)**

114. Balogh Károly a szószéken, Balogh Etelka a kántorszékben
(1960-as évek)

115. A három gyerekkel: Mária, Emese és Károly (1972 körül)

116. A csittszentiváni gyülekezet (1970-es évek)

117. Balogh Etelka a szövőszéknél. A kántori fizetést pótolni kellett (1990-es évek)

118. Balogh Etelka szőnyegei (Marosvásárhely, 2019, Kicsi Noémi felvétele)

Rezumat

De la dascăl până la cântăreț bisericesc. Cantori transilvăneni sub regimul comunist

În domeniul de cercetare al etnografiei religioase avem lucrări despre dinastii întregi de cantori, despre studii de specialitate, care s-au axat în principal pe o singură religie, pe o regiune, sau pe o persoană din diferite epoci. Lucrări referitoare la cantorii din Transilvania au apărut mai ales în legătură cu obiceiurile funerare (texte de rămas-bun), alte obiceiuri și tradiții populare, dar cercetările care să aibă ca obiectul studiului întreaga comunitate de cantori sau cariera de cantor, așteaptă încă să fie scrise. În absența cercetărilor, care ar fi avut ca scop explorarea schimbărilor în societate pe parcursul perioadei comuniste, este dificil să tragem concluzii din evenimentele trecutului și să formulăm explicații științifice acceptabile pentru noi înșine. În acest volum examinez perioada între anii 1948 și 1990, când profesia de dascăl, în urma naționalizării, a fost descalificat în mod forțat în două profesii separate, cel de cântăreț bisericesc (cantor) și cel de învățător. Conform ipotezei mele, desființarea statutului de dascăl, naționalizarea instituțiilor bisericești renumite, procesele de modernizare au dus la o schimbare semnificativă în rolul de cantor, ca urmare s-au conturat mai multe modele de identificare profesională și diverse identități de cantori. Perioada aceasta a Bisericii, ca instituție se caracterizează printr-o căutare permanentă a căilor și a soluțiilor rapide, prin adaptare și conformizare, iar în cazul cantorilor pentru a întări statutul lor înjumătățit, nici putere și nici inițiativă nu s-a arătat din partea Bisericii. Profesia și-a pierdut poziția nu numai în Biserică, ci și în întreaga societate. Am considerat realizabil prezentarea statutului, rolului și analiza relațiilor atât în instituțiile bisericești cât și în societate, procesul de schimbare și modificările profesiei de cantor în trei blocuri majore, care reflectă procesele de transformare din cele trei mari confesii maghiare istorice din Transilvania. În primul bloc, după prezentarea contextului științific al cercetării, a conceptelor, metodelor, surselor și aria cercetării, mi-am propus a rezuma rolul cantorilor prin prisma regulilor și religiozității doctrinare în cele trei religii (romano-catolici, reformați și unitarieni). Ar fi incomplet să discutăm doar despre identitatea, comportamentul și conflictele cantorilor, care au un statut adânc înrădăcinat în tradițiile religioase, fără o bază de comparație, astfel am considerat important a parcurge istoricul profesiei și a rolului de cantor începând din Evul Mediu până în secolul XX. Pe baza documentelor întocmite în perioada comunistă accesibile în arhivele bisericești, în al doilea bloc se tematizează diferite aspecte ale cantorilor transilvăneni. Acest capitol bazat pe „memoria arhivistică” este menit să exploreze posibilitățile oferite de cadrul instituțional, în special condițiile care au influențat dezvoltarea și modificările rolului de cantor

precum și de a dezvălui rețelele invizibile ale unor comunități de cantori. În cel de-al treilea bloc dintr-un total de 7 interviuri finalizate referitoare la reconstrucția istoriei vieții a cantorilor, doar 4 au fost analizate (doi catolici, un reformat și un unitarian). Cu ajutorul discursului biografic, mi-am propus crearea modelului de carieră a cantorilor, care s-a dovedit a fi o arie necercetată în domeniul științelor socio-umane. Într-o scurtă analiză, în cel de-al patrulea bloc, atrag atenția asupra tendințelor de schimbare în rolul de cantor după Revoluția din 1989. Prezentarea istorică a statutului, cercetările arhivistice și analiza carierelor de cantori au dat naștere la monografia cantorilor transilvăneni din perioada comunistă.

Abstract

From Master to Church Singer-like. Transylvanian Cantors under Communist Regime

In the field of religious ethnography, we have knowledge about whole dynasties of cantors, about studies that focused mainly on a single religion, a region, or a person from different eras. Works about the cantors from Transylvania appeared mainly in connection with the funeral customs (farewell texts), other popular customs and traditions, but the researches that have a subject of study the whole community of cantors or the career of cantor, it proved to be lack in the field. In this volume I examine the period between 1948 and 1990, when the profession of cantor-teacher (church schoolmaster), following nationalization, was forced into two separate professions, that of Church singer (cantor) and that of teacher. According to my hypothesis, the abolition of the status of cantor-teacher, the nationalization of famous Church institutions, the modernization processes among this way led to significant change in the role of cantor, as a result, several models of professional identification and various identities of cantors have emerged. This period of the church, as institution is characterized by a permanent search for ways and quick solutions, by adaptation and conformity, and in the case of cantors to strengthen their halved status, neither power nor initiative was shown by the Church. The profession has lost its position not only in the Church, but also in society as a whole. In the work in three large blocks, I considered realizable to present in the three major historical Hungarian Churches from Transylvania the status, the cantor role and analysis of relations both in Church institutions and in society, the process of change and changes in the cantor profession. In the first approach, after presenting the scientific context of research, concepts, methods, sources and area of research, I set out to summarize the role of cantors in terms of rules and doctrinal religiosity in the three religions (Roman Catholic, Reformed and Unitarian). Without a basis for comparison, it would be incomplete to discuss only the identity, behavior and conflicts of cantors, who have a deep-rooted status in religious traditions, so we considered it important to go through the history of the profession and the role of cantor from the Middle Ages to the twentieth century. Based on the documents drawn up during the communist period from the Church archives, the second approach reflects various aspects of Transylvanian cantors. This chapter based on 'archival memory' was intended to explore the possibilities offered by the institutional framework, in particular the conditions that influenced the development and changes of the role of cantor as well as to reveal the invisible networks of some communities of cantors. In the third approach out of a total of 7 completed interviews regarding the reconstruction of the singers' life history,

only 4 were analyzed (two Catholics, one Reformed and one Unitarian). In addition to the confessional distinction of people, the main aspects of ‘selection’ depended on the motivations for choosing the profession, the efforts made during training, the characteristic events of the cantor’s lifestyle, and the role of the individual in society. With the help of the biographical discourse, I set out to create the career model of cantors, which proved to be an unexplored area in the field of social-human sciences. In a brief approach, in the fourth, I draw attention to the trends of change in the role of cantor after the 1989 Revolution. The historical presentation of the status, the archival research and the analysis of the cantors’ careers gave birth to the monograph of the Transylvanian cantors from the communist period.

Mitől is kántor a kántor? Szükséges-e megfogalmazni a kántorok sajátos arculatát? Jó-e az, ahogy eddig ismerték a kántorokat, ha egyáltalán ismerték, vagy ismerik-e a kántorok saját magukat? Fontos-e a múlt megismerése, az emlékezés, a gyökerek vagy gyökér nélkül is elboldogulnak?

A monográfia tárgya az erdélyi történelmi egyházak kántorainak az egyházi intézményekben, a lokális társadalomban betöltött státusa, szerepe, viszonyainak elemzése, életpályája, a kántorság mint foglalkozás módosulásainak, változásainak folyamatában való tettenérése. Időkeret szempontjából a kommunista rezsim periódusa volt a fő cél, de folyamat jellegéből adódóan, elkerülhetetlen az előtti-, utáni időszakra való kitékintés.

ISBN 978-606-9015-49-0

